KÜRDİSTANLI YAHUDİLER

ERICH BRAUER • RAPHAEL PATAI

avesta

Erich Brauer
Raphael Patai

KÜRDİSTANLI YAHUDİLER

İngilizceden Çeviren
Fahriye Adsay

avesta | MEZOPOTAMYA KÜLTÜRÜ

avesta | MEZOPOTAMYA KÜLTÜRÜ: 194 | 9
The Jews of Kurdistan
By Erich Brauer
Completed and Edited by Raphael Patai
Kürdistanlı Yahudiler
(Detroit, 1993)
İngilizceden Çeviren
Fahriye Adsay

Editör: Abdullah Keskin
Kapak: Genco Demirer
Tashih ve Mizanpaj: Avesta
Birinci Baskı: 2005, İstanbul
Baskı: Barış Matbaacılık

AVESTA BASIN YAYIN
REKLAM TANITIM MÜZİK DAĞITIM LTD. ŞTİ.
Evliya Çelebi Mahallesi
Aybastı sokak 48 / 4
BEYOĞLU / İSTANBUL
Tel: (0212) 251 44 80
(0212) 243 89 74
Fax: (0212) 243 89 75

Ekinciler Caddesi
Nurlan Apt. Giriş Katı No: 2
OFİS / DİYARBAKIR
Tel-Fax: (0412) 222 64 91

ISBN: 975-8637-97-5

ERICH BRAUER-Berlin'de 1895 yılında doğan Erich Brauer, Berlin ve Leipzig Üniversitelerinde etnoloji okudu. Yıllarca, kendini tamamen bilimsel çalışmalarına adadığı Kudüs'te yaşadı.

RAPHAEL PATAI-Uluslararası üne sahip bir antropolog, tarihçi ve Tevrat uzmanıdır. Antik Yakındoğu, modern Ortadoğu, İsrail ve Yahudiler konusunda uzmanlaşmıştır. Aralarında *The Arap Mind, The Jewish Mind, On Jewish Folklore* ve *The Seed of Abraham* adlı kitapların da bulunduğu otuzdan fazla kitabın yazarıdır.

Raphael Patai, önsözünde Brauer'in kitabı için tamamlayıcı olacağını düşündüğü verileri ve Brauer'in yazmasından elli yıl sonra kitaba dair yorumları ve eksiklikleri ortaya koyuyor. Patai, bu baskıda, Kudüs'te yaşayan Kürt Yahudilerden edindiği ek bilgiler ve doğrulayıcı alıntıları dahil etti, İbrani yazarlardan yanlış tercüme edilmiş paragrafları düzeltti, kaynakçayı tamamladı ve diğer Doğu Yahudi topluluklarında da görülen ortak adetleri ekledi.

İÇİNDEKİLER

Önsöz

Elli yıl aradan sonra Brauer'in kitabını yeniden okumak, tekrar gençliğime dönmek, Kudüs'ün bugünkü yapısından bir hayli farklı olduğu zamanlarına geri gitmek gibi oldu. Geride kalan on yıllar içinde, Kudüs sadece İsrail'in başkenti olması sebebiyle fiziki görünümü büyük ölçüde değişmekle kalmadı, 1940'larda henüz emekleme çağında olan bilimsel alanda farklı ve yoğun araştırma faaliyetlerinin merkezi konumuna geldi. Bunlar arasında, kısa bir süre sonra, -Nazi soykırımı ve vaat edilmiş topraklarda kurtuluşu bulmak amacıyla İsrail'de toplanmalarıyla- sayıları hızla azalacak olan Yahudi topluluklarına dair olanlar da vardı.

Brauer, 1930'larda Yahudi toplulukları üzerine çalışan tek etnologdu (bu durum kendi özgün metodunu nasıl oluşturduğunu açıklıyor); ne var ki, ömrü sadece bir kitabı bitirmeye (*Yemen Yahudileri*) ve ikincisinde (*Kürdistanlı Yahudiler*) de sonuç bölümüne yaklaşmasına yetti. Benim onunla tanışmam; kısmen veya en azından onun etkisinde kalarak ilgi alanımın Tevrat ve Talmud dönemlerinin folklorik tarihinden, genelde

modern Ortadoğu antropolojisine, özelde de Yahudi topluluklarına kayması onun bu kitap üzerinde çalıştığı döneme rastlar. 1942 yılındaki zamansız ölümünden sonra, çağdaş Yahudi antropolojisinin bu bilinmeyen topraklarında (*terra incognita*) kendimi tam anlamıyla yalnız hissettim ve bu alanda araştırmalara başlamak için gerekli azim ve çabaya ulaşmam yaklaşık iki yıl sürdü. 1944 yılında Filistin Halkbilimi ve Etnoloji Enstitüsü'nü kurdum ve bundan böyle, Brauer'in geride bıraktığı *Kürdistanlı Yahudiler*'i bitirmeye ve İngilizce elyazmalarını İbraniceye çevirmeye başladım. Geriye dönüp baktığımda, 1947'de basılan bu kitabın, enstitünün yayımladığı en önemli eser olduğunu düşünüyorum.[1]

Bu tarihten sonra geçen on yıllar içinde, Kürt Yahudilerinin yaşam biçimlerinin farklı yönleri üzerine birçok akademisyen çalıştı. A. Ben Ya'aqov tarihleri,[2] J. J. Rivlin sözlü şiir geleneği,[3] Edith Gerson-Kiwi müzikal gelenekleri,[4] Irene Grabell dilleri,[5] (kendisi de bir Yahudi Kürt olan) Yona Sabar halk edebiyatlarına[6] vb dair yazılı eserler ortaya koydular. Yitzhaq Ben-Zevi (enstitü başkanı ve sonrasında İsrail'in ikinci Cumhurbaşkanı) ve ben araştırma kitaplarımızda, Kürt Yahudiler için bölümler ayırdık.[7] Tüm bu çalışmalara rağmen, Brauer'in kitabı sadece hâlâ yeri doldurulamaz değil, -ne yazık ki henüz çoğaltılmış veya yeni baskısı yapılmış değil- yanı sıra daha geniş bir akademik çevrede tanınmasını ve türünün tek etnolojik in-

1 Erich Brauer, *Y'hude Kurdistan: Mehqar Etnologi*, çev. ve ed. Raphael Patai, Studies in Folklore and Ethnology, c. 2 (Jerusalem, 1947).

2 Abraham Ben-Ya'agov, *Q'hillot Y'hude Kurdistan* [Kürdistanlı Yahudi Toplulukları], (1961; yeni baskı, Jerusalem, 1981).

3 Joseph J. Rivlin, *Shirat Y'hude ha Targum* [Targum Yahudileri Şiiri] (Kudüs, 1959).

4 Edith Gerson-Kiwi, "The Music of the Jews of Kurdistan," *Yuval 2* (1972): 59-72.

5 Irene Garbell, *The Jewish neo-Aramic Dialect of Persian Azerbaijan: Linguistic Analysis and Folkloristic Texts* (Kopenhag, 1965).

6 Yona Sabar, *The Folk Literature of the Kurdistani Jews: An Anthology*, (New Haven, 1982).

7 Yitzhaq Ben-Zevi, *The Exiled and the Redeemed* (Philadelphia, 1961); Raphael Patai, *Israel Between East and West: A Study in Human Relations* (Philadelpia, 1953), "Kurdish Jews" mad. (indeks).

celeme örneği olmasını sağlayan İngilizce baskısının yapılmış olması ve aynı zamanda, çalışmaları İbranice bilen dar bir antropolog çevre dışında bilinmeyen bir akademisyen için önemli bir yapıt niteliği de taşır.

1946 yılında yazdığım ilk önsözde, Erich Brauer'in yaşamı, çalışmaları ve bu kitabı yazmış olduğu ve benim de sonrasında tamamlayıp baskıya verdiğim koşullara dair düşüncelerimi kaleme almıştım. Bu ikinci önsözde -elli yıl sonra yazdığımise, Brauer'in kitabını desteklemek babında bazı verileri güncelleştirmek, bugünden bakarak artıları ve eksileri hakkındaki birkaç gözlemime yer vermeye çalıştım. Öncelikle Kürt Yahudilerle ilgili bazı istatistiksel verilere yer vermek yerinde olacaktır.

Abraham Ben-Ya'aqov'un yürüttüğü demografik araştırmalar, İsrail devletinin kuruluşundan kısa bir süre önce, 146'sı Irak Kürdistanı'nda, 19'u İran ve 11'i Türkiye ve diğer 11'i de Suriye Kürdistanı'nda olmak üzere 187 Kürt-Yahudi topluluğunun var olduğunu ortaya koydu. Nüfusa gelince; istatistiksel verilerin yetersizliğinden dolayı bunun 25,000 veya 30,000 olduğu ancak tahmin edilebilir. Sadece Irak'ta doğruluğu kesin olmayan bazı istatistiksel veriler sözkonusudur. Bu veriler, 1947 yılında 3,109'u Erbil vilayetinde, 4,042'si Kerkük, 10,345'i Musul, 2,271'i Süleymaniye ve 2,851'i Diyala vilayetlerinde olmak üzere tüm Irak Kürdistanı'nda toplam 22,618 Yahudi olduğunu gösteriyor. Bu veriler, aynı zamanda H. J. Cohen ile birlikte sözkonusu Irak resmi istatistiklerinden alıntı yaparak *Encyclopaedia Judaica*'da ("Irak" maddesi)[8] bazı farklı veriler ortaya koyan Ben-Ya'aqov tarafından aynı ansiklopedide[9] ("Kürdistan" maddesi) yayımlandı. Diğer yandan da Cohen 1948 yılında "Irak'ta yaklaşık 19,000 Kürt Yahudinin yaşadığını" yazdı. "Resmi" istatistiklerin bulunduğu Irak'taki sayılarına dair bu farklılık, aynı dönemde Irak dışındaki Kürt Yahudilerin nüfusları hakkında bir tahmin yürütmenin ne kadar zor olduğunu gözler önüne seriyor.

8 *Encyclopaedia Judaica* 8:1449.

9 *Encyclopaedia Judaica* (Jerusalem, 1972), 10:1296.

Kürt Yahudilerin Filistin'e göçleri onaltıncı yüzyılda başladı ve Kabalacılığın en önemli merkezi olan Galile'deki Safed'e yönlendirildi bu göçler. Bundan sonraki üç yüzyıl boyunca Kürdistan'dan Filistin'e herhangi bir göç kaydı yok. Ardından, 1900 ve 1926 yılları arasında Kürdistan'dan Filistin'e 1,900 ve 1935 yılında diğer bir 2,500 kişilik Yahudi göçü var. İsrail'in kuruluşunu, Irak'ta yüzlerce kişinin tutuklanması izlediyse de, sonrasında Iraklı yetkililer Yahudi göçüne tekrar izin verdiler. İyi bilindiği üzere 1950-1951'de, Irak Kürdistanı Yahudileri de dahil tüm Iraklı Yahudiler -yaklaşık 125,000- havayoluyla İsrail'e götürüldüler. Bundan böyle tüm Irak diasporası (Asur ve Babil kökenli) bitti ve Mezopotamya'daki yirmi altı yüzyıllık Yahudi tarihi sona ermiş oldu.

Öncelikle, Kürt Yahudilerin İsrail yaşam koşullarına hızlı asimilasyonu başlamış oldu. Köklerini Tevrat ve Talmud dönemlerinden alan kendi özgün yapılarını yitirmeye başladılar. Bu gelişmelerden dolayıdır ki (tabii ki bu tür gelişmeler 1940 yılların başlarında henüz görülmez), yazıldığı dönemde canlı ve hayli özgün olan bir Yahudi topluluğuna hasredilmiş Brauer'in bu kitabı birkaç yıl içinde, kültürel özgünlüğünü kaybetme pahasına fiziksel olarak kurtulmuş bir topluluğa adanmış bir yapıt -var olan tek yapıt- konumuna geldi.

Kürdistan Yahudileri hakkında Brauer'in kitabından neler öğrenebiliriz? Her şeyden önce Ortadoğu'da Yahudi yaşamıyla ilgilenen bir kişinin Targum dilini konuşan Yahudilerle Kürdistan köy ve şehirlerindeki Müslüman komşuları arasındaki ilişkinin yoğunluğundan etkilenmemesi mümkün değildir. Brauer'in Kudüs'teki Kürtlerden, İkinci Dünya Savaşı öncesinde Kürdistan'daki yaşamlarına dair derlediği bilgiler, Kürt Yahudilerinin günlük yaşamlarında, başta yaygın dini törenlerinde olmak üzere, Müslüman Kürtlerin de yer aldıklarını gösteriyor. Kitabı, Müslüman Kürtlerin Yahudi ayinlerinde bulunduklarına -çoğunlukla da bizzat içinde yer alarak- ve önde gelenlerin (ağa ve *peş-mir*) dahil Müslüman Kürtlerin yer almalarının beklendiği veya gerektiği birçok Yahudi törenlerine yönelik sayısız örneği barındırıyor. Müslüman Kürtler,

kendi açılarından bu tür bir katılımdan memnundular, çünkü Yahudiler tarafından tertiplenen bu dini halk ayinlerinin yararlı etkilerine ikna edilmişler ve hatta yarar elde edeceklerine dahi inanıyorlardı. Başka bir yerde, Müslüman ve Yahudiler arasındaki bu tür bir dinsel işbirliğinin Fas'ta da varolduğunu belirtmiştim.[10]

Tabii ki bu, Fas'ta veya Kürdistan'da Yahudilerin Müslümanlara göre ikinci sınıf olmadıkları veya (en azından) aşağılama, sömürünün olmadığı ve hatta Müslümanların Yahudilere yönelik baskı uygulamadıkları anlamına gelmez. Fakat benim genel kanım, Yahudiler ve Müslümanların iyi geçindikleri ve Yahudilerin, Müslümanlara karşı kendilerini korumanın yollarını buldukları yönündedir.

Brauer'in bize verdiği bilgiler (elli yıl sonra benim de elde etmiş olduğum), Kürt Yahudilerin İkinci Dünya Savaşından önceki dönemlerde kaba, zalim oldukları ve ciddi veya şaka yollu birbirlerine karşı şiddete varan davranışlar sergilediklerine dair kesin bir etkilenmeyi ortaya koyar. Zayıf kişilerin güçlü kişilerce -hiyerarşide altta olanın üsteki, zayıf adamın güçlü adam, çocukların öğretmenler ve kadınların kocaları, suçluların yargı yetkisini ellerinde bulunduranlarca- dövülmesi günlük sıradan olaylardandı. Çoğunlukla örf ve adetlere göre cezalandırılan hırsızlık ve sabotaj sıradan olmanın ötesine geçmiyordu. Espri anlayışlarında cinsellik ve müstehcenlik ağır basıyordu. Bu kişilik özelliklerinin bazıları göçlerle beraber, Kürt Yahudilerinin şiddeti ve zalimliği -ancak cesaret ve fiziksel güçleri de- hakkında birçok hikayenin revaçta olduğu İsrail'e taşınmış oldu.

Brauer'in veya 1940'ların ortasında kitap için benim derlediğim bilgilerin ortaya koyduğu şey, tüm bu kişilik özelliklerinde Yahudi Kürtlerin Müslüman Kürtlere yakından benziyor olmalarıydı. Yahudilerin sayıca az, Müslümanlarınsa çok olmalarından dolayı, Kürt Yahudileri arasında görülen bu davranışların varlığı, Yahudi azınlığın Müslüman çoğunluktan dev-

10 Paphael Patai, *The Seed of Abraham: Jews and Arabs in Contact and Conflict* (Salt Lake City, 1986), s. 131-37.

raldığı kültürel-çevresel etkilenmelerin bir sonucu olduğu yargısına varmamıza yol açtı. Yahudilerin, Müslümanlarla ortak yaşamanın yolunu bulmuş olmalarına rağmen hayatta kalmakta onlara bağımlı oldukları gerçeği, Müslüman çoğunluğun gelenek ve göreneklerinden kaynaklanan ve Yahudi azınlığın davranış biçimlerinde kendisini gösteren etkilenmeleri de gözönüne seriyor. Bir diğer deyişle, burada iki bin yıldan fazla bir süre yaşadıkları Yahudi olmayan sosyal çevreden bu alışkanlıkları (Yahudiler arasında pek görülmeyen) edinmiş bir Yahudi topluluğuyla karşı karşıyayız.

Daha da göze çarpan bir gerçekse, Kürdistan Yahudilerinin, İsrail'e göç ettikleri güne kadar onların ayırt edici özellikleri olmaya devam eden çok sayıda özgün Yahudi alışkanlığını korumuş olduklarıdır. Kürt Yahudilerde okuma yazma oranı Yemenli veya Faslı Yahudilerdeki kadar yüksek olmamasına rağmen, onlar büyük ölçüde okur yazar olmayan bir çoğunluğun ortasında okur yazar bir topluluktular. Çocukları okula göndermek, onların İbranice okuyup (daha az ölçüde) yazmalarını sağlamak, Müslümanlar arasında buna benzer bir şey yok iken, bir Kürt Yahudi için önemli bir başarıydı. Diğer yandan, birçok dini buyruğun yerine getirilmesinde ısrar etmek bir Müslüman alışkanlığı değil, bir Yahudi alışkanlığıdır. Bu hiç de kolay değildi; hele de Kürt köylerinde küçük ve yalıtılmış Yahudi gruplar sözkonusu olduğunda oldukça zordu. Kürt Yahudiler ve Kürt Müslümanlar arasındaki benzerlikler ve farlılıklar dallanıp budaklanmaya müsait çok geniş bir konu, ancak bu konuyu burada kapatmak zorundayız.

Sanırım bu kitabın tarihsel bir belge niteliğinde olduğunu söylersem yanılmış olmam. Birincisi, İkinci Dünya Savaşı öncesi Kürt Yahudi yaşam ve kültürünün bir resmini çiziyor. Brauer'in kitabı, onun 1942'de ölümüyle kesintiye uğradı. 1942-1946 yılarında Kudüs'teki Kürt Yahudilerle yaptığım röportajlarda konuştuğum kişiler savaş çıkmadan önce Kürdistan'dan ayrılanlardı, ki elde ettiğim bilgiler savaş öncesi döneme aittir. 1950-51 yıllarında Kürt Yahudilerinin İsrail'e kitlesel göçleriyle birlikte, savaştan öncesinde var olan yaşam bi-

çimlerinin de aniden sonu geldi. Bu nedenledir ki, bu kitap ilkçağdan beri yaşadıkları topraklardan kaybolup giden ve İsrail'e yerleştikten sonra büyük bir değişim geçiren Yahudi bir topluluğun yaşam ve kültürünün tarihsel bir belgesi olma özelliğini taşır.

İkincisi, bu kitap tarihsel bir belgedir, çünkü modern antropolojik yaklaşımlar tarafından aşılmış etnolojik bir araştırma metodunun sonuçlarını ve yorumlanışını ortaya koyar. 1946 yılında İbranice baskıya yazmış olduğum önsözde, Brauer'in, antropolojik araştırmalarda artık tamamen kullanılmayan *Kulturkreis* (Kültürel Halka) okulunun taraftarı olduğuna değinmiştim. Kitabı boyunca nadiren "kültür çevresi" kavramına atıfta bulunmasına rağmen, çalıştığı toplulukla ilgili hareket alanı (ve sınırlamaları) Luschan, Weule, Graebner vb öncüllerinin yaklaşımını yansıtır. Bu yüzden, bu kitap bir "Kulturkreisist" in (Kültürel Halkacı), bir topluluğu uzaktan, hiç görmeden araştırırken neler yapabileceğinin bir göstergesidir.

Yazıldıktan elli yıl sonra Brauer'in kitabına bakıldığında, bazı eksiklikleri fark etmemek elde değil. Bunlardan biri dil konusuna ayrılmış bir bölümün olmayışıdır. Kitap, Kürdistan Yahudileri tarafından konuşulan konuşma diline özgü hayli zengin dilsel malzemeye (terimler, bileşik kelimeler, deyimler, özdeyişler vs) yer vermesine rağmen, genel bir analiz ve ayırt edici özelliğini tespit etme girişimine tanık olmuyoruz. Hal böyle iken, okuyucu Kürt Yahudilerinin Targum dilini şekillendiren farklı dil öğeleri hakkında bilgi sahibi olamıyor: Kürtçe (Kurmanci) tarafından zenginleştirilmiş neo-Aramice temel, Arapça, Türkçe, Eski Aramice ve İbranice deyimler. Ayrıca, bu dillerin her birinden alınmış kelimelerin içerdiği kavramları irdelemek enteresan ve kayda değer bir çalışma olabilirdi.

Bu bağlamda, Kürt Yahudilerin Targum dilindeki kelimelerin Latin harfleriyle yazımına dair sorunlara ilgili bir yorum yapmak zorunludur. Targum dili hiçbir zaman yazıya geçirilmemiş tamamen sözlü bir dil olduğu için, araştırmacı telaffuz edildiği şekliyle dinlerken sadece kulaklarını kullanıp elinden

gelen en iyi şekilde yazıya dökmesi gerekiyor. Brauer'in, benim kitabı tamamlamaya aşamasında Kürt Yahudilerle görüşürken, Joseph J. Rivlin'in sözlü olarak korunagelmiş sözlü Kürt Yahudi şiirini yazıya geçirirken[11] ve diğerlerinin kullandığı metot buydu. Bu, birçok nedenle sanıldığından daha zor bir yöntem. Her şeyden önce, farklı bölge insanlarının telaffuzları farklı olduğu kadar, bir kelimenin aynı insan tarafından söylenişindeki tutarsızlıklar sözkonusudur: Örneğin, *ghulama/khulam* (köle), *hitna/khitna* (gelin odası), *semka/smaka* (hamilelik), *susita/sisita* (saç örgüsü), *chala /shala/shala/shalo* (pantolon), *cheil/chilke/chilqe/cheli* (kırk) ve *seba'ta/ subo'eta/suwatha* (boyamak).

Diğer yandan, araştırmacının yanlış duymaya meyilli olduğu eski Aramiceden gelen kelimelerdeki farklılıklar var: Örneğin, Eski Aramicede *hevraye* olup Targum dilinde *khevraye*, Targum'da *'eda*, Eski Aramicede *'eda* ve Targumda *z'aora* veya *zora* Eski Aramicede *z'era* olduğu gibi. Dil eğitimi almış birisi, aradan geçen yüzyıllar içinde kaybolduğu için, konuşmacı telaffuz etmese bile bu kelimelerde *het* veya *'ayin* olması gerektiğini bilir.

Yer isimlerine bakıldığında burada dahi farklılıklar söz konusu. Örneğin, bir şehir Arbil, Arbela, Erbil ve İrbil gibi dört farklı şekilde telaffuz ediliyor (seyyahlar ve haritacılar tarafından da yazılıyor). Benzer örnekler, Zakho/Zakhu, Nusaybin/Nesibin/Nisibin/Nisebin, Dehok/Dohuk/Duhok, Ravanduz/Rawanduz/Rowanduz/Rawandiz sayılabilir. Tüm bunların yanı sıra, kitabın her sayfasında da görüldüğü gibi Irak ve İran'daki kullanımları arasında bir yerden diğerine büyük kullanım farklılıkların olduğu da eklenmelidir.

Dr. Brauer'in kitap için bir sözlük hazırlayacak vakti olmadı; yararlı olacağını düşünerek, kitabın sonundaki sözlüğü ben hazırladım. Brauer'in kitabında değinilmeyen konulardan bir diğeri de Kürt Yahudilerin müzikal gelenekleridir. *Muturbaye* gibi müzik aletlerinden söz edilmiş belki ama, müziğin

11 Rivlin, *Shirat*. Ayrıca Abraham Ben-Ya'qov, *Shirah uFiyyut shel Y'hude Bavel baDarot haAharonim* (Jerusalem, 1970).

bizzat kendisi, melodiler, müzikal diyalektler denilen Targum metinlerinin icrasının melodik stilleri gibi konularda bilgi sahibi olamıyoruz. Edith Gerson-Kiwi'nin daha sonra ortaya çıkardığı gibi, bunlar İbranice metinlerin sunumunda kullanılan genel Oryantal-Sefarad stilden farklıdır, ki Kürt *hazanim* (ayini yürüten kişi) müzikal anlamda iki dilli olmalıydı.[12] Ayrıca, (örneğin) Irak Kürdistanı'nda Yahudiler arasında, her biri bir dille bağlantılı olan en az dört müzikal stil bulunduğunu ortaya koydu: (1) sinagog ayin (liturgy) müziği için İbranice; (2) dinsel ve paraliturjik okul müziği (midrash) için, yeşiva ve kutsal metinlerin okunması, çevirisi ve açıklanması ile ilgili bazı törenlerde kullanılan neo-Aramice (Targum); (3) destanlar, türkü ve dans gibi halk gelenekleri için Kürtçe ve (4) insanların bir araya gelmelerine hizmet eden halk müziği ve kentsel sanat müziğinden alınmış dünyevi şarkılar için Arapça.[13]

Kitapta değinilmeyen konulardan biri de Kürt Yahudilerin inanç sistemleridir. Brauer, dinsel yılın ve yaşam döngüsü yortularına eşlik eden dini törenlerle (hem resmi hem halk arasındaki uygulanışı) ilgili birçok bilgi derlemiş. Ancak, birkaç ipucu dışında, dini törenleri ayinleri ve geleneklerine temel oluşturan inançları hakkında hemen hiçbir şey söylemiyor. Kürt Yahudi için Tanrı kavramının içerdiği özellikler nelerdi? *Holy One Blessed He Be* yönelik tutumları neydi? Meleklere, şeytanlara, ruhlara, kötücül Lilith'e dair inançları nelerdi?;[14] Kürt Yahudi dini inançlarının bu önemli yönleriyle ilgili bir şey öğrenemiyoruz ve korkarım ki artık bu boşluğu doldurmak için büyük olasılıkla çok geç kalındı.

Ve son olarak, Kürt Yahudilerinin kendilerine dair, Müslüman Kürtlere ve Nasturi, Hıristiyan komşuları hakkındaki görüşlerine dair de bir bölüm ayrılmış bulunmuyor bu kitapta.

12 Edith Gerson-Kiwi, *Studia Musicologica* 7 içinde (1965): 61-70.

13 "Kurdistan," *EJ* 10:1299-1300.

14 Örneğin, T. Schrire'nin yayımladığı *Hebrew Amulets* (İbrani Muskaları) (London, 1966) deki Kürt muskalarından, Kürt Yahudilerin Lilith, Şeytan ve birçok meleğe inandıklarını biliyoruz.

Gerçi Brauer'in Yahudi olan ve olmayanlar arasındaki sosyal ilişkilere dair birçok ayrıntıya değinmiş olmasına rağmen, Yahudilerin, yakın ilişki içinde bulundukları Yahudi olmayan komşularına nasıl baktıkları ve onlarla olan ilişkide kendilerini nasıl değerlendirdiklerinin özeti niteliğinde bir analitik sunumundan yoksunuz. Örneğin, Doğu Avrupa'da geleneksel bir hor görme terimi olan cahil, aptal, kaba ve ayyaş anlamına gelen *goyun*, Müslüman ve Nasturi Kürtlerin kafalarındaki Kürt Yahudi imajında bir karşılığının bulunup bulunmadığını tespit etmek ilginç bir uğraş olabilirdi.

Brauer bu kitabı tamamlayacak kadar yaşamış olsaydı bu eksiklikleri gidermiş olurdu kuşkusuz. Bu kitabı tamamlamaya çalışırken, benim de bu konuları eksik bırakmış olmamın çok üzücü olduğunu düşünüyorum.

Son olarak birkaç teknik detaydan da söz etmek gerekiyor. Birkaç ufak şekilsel değişiklik dışında Brauer'in kitabına hiç dokunmadım. Henüz bitmemiş olan elyazmalarına yaptığım tüm eklemeleri köşeli parantez içinde belirttim. Brauer'in Arapça, İbranice, Fransızca, Almanca vb dillerden olduğu gibi aldığı yabancı dil alıntıları için kendi İngilizce çevirimi kullandım. Brauer tarafından İngilizce çevirisi yapılmış alıntılar için kendi çevirim yerine onunkileri kullandım. Tüm bu çeviriler köşeli parantez içine alınmıştır. İbranice olarak bırakmak durumunda kaldığım alıntıların İbranicesinin İngilizce transkripsiyonunu yaptım. Brauer'in İbranice, Targum veya Arapça kelime ve deyimleri Latin harflerle transkripsiyonunu verdiği birçok yerde, İngilizce okuyucularına daha aşina gelecek bir transkripsiyon yapmayı gerekli gördüm.

Sadece birkaç yerde Brauer'in yazmış olduklarıyla aynı fikirde olmadığımı fark ettim. Bu tür yerlerde kendi görüşümü köşeli parantez içinde belirttim.

Raphael Patai
Forest Hills
Ocak 1993

İbranice Baskıya Önsöz

Bir Yahudi topluluğu üzerine yapılmış ilk etnolojik monografi, Eric Brauer'in 1934 yılında Almanya'da Kulturgeschichliche Bibliothek of Heidelberg University (Heidelberg Üniversitesi Kültür Tarihi Kütüphanesi) tarafından yayımlanan Yemen Yahudileri üzerine yazdığı kitaptır. Elinizdeki kitap, on iki yıllık bir aradan sonra ölümünden sonra yayımlanıp hâlâ kendi türünde benzeri olmayan diğer biri olup İbranice dilinde yayımlanmış ilk kitaptır. Bu iki kitabında Brauer, Doğu Yahudi topluluklarını incelemek için modern etnoloji yöntemlerine başvurmuş ve böylece karmaşık Yahudi etnolojisi alanında ileride yapılacak araştırmalar için temel taşları döşemiş oldu.[1]

Brauer 28 Haziran 1895 yılında Berlin'de doğdu. 1914'te lise eğitimini tamamladıktan sonra, aralarında F. von Luschan ve Fr. Weule'nin bulunduğu hocalardan ders aldığı Leipzig ve Berlin üniversitelerinde etnoloji öğrenimi gördü. 1923 yılında

1 Yahudi etnolojisine dair problemler için bkz. benim "Problems and Tasks of Jewish Folklore and Ethnology," *Journal of American Folklore* 59. no. 231 (Ocak-mart 1946):25-39.

Leipzig'de, daha sonra (1925) genişletilmiş şekliyle Institut für Völkerkunde (Etnoloji Enstitüsü) tarafından aynı yerde yayımlanan *Züge aus der Religion der Herero: Ein Beitrag zur Hamitenfrage* teziyle doktorasını aldı. Bu çalışması din ve büyüyle ilgili fikirler, törenler ve Afrika'daki kırsal kesim insanlarının gelenek ve görenekleri ile ilgili olup, etnolog ve antropologların büyük ölçüde ilgisini çekmişti. Ama yine de Brauer'in ilgisi Yahudi etnolojisi üzerine yoğunlaştı ve tam da eserinin yayımlandığı yıl, Doğu Yahudi topluluklarını araştırmak üzere Filistin'e gitti. 1930 yılında İbrani Üniversitesi ona, Filistin'de kalış süresini bir yıl daha uzatmasını mümkün kılan Lord Plumer Prize ile ödüllendirdi. Almanya'ya dönüşünde, araştırma sonuçlarını 1931 yılında iki makale halinde yayımladı. Uzun olanı *"Die Frau bei den südarabischen Juden" (Zeitschrift für Sexualwissenschaft und Sexualpolitik 18)*, kısa olan diğeri ise Yemenli Yahudiler arasında yürüttüğü çalışmaların bir özetiydi *(Zeitschrift für Ethnologie 63)*. Bunları 1934'te, sözü edilen kapsamlı monografisi, *Ethnologie der jemenitischen Juden* izledi.

1934'ten 9 Mayıs 1942 yılında zamansız ölümüne -henüz 47 yaşındaydı- kadar, kendisini tamamen bilimsel çalışmalarına adadığı Kudüs'te yaşadı. 1936'dan 1940'a kadar İbrani Üniversitesi'nde çalışarak, şu an aynı üniversitenin bünyesinde bulunan etnoloji arşivinin temellerini attı. Oldukça sabırlı bir arşivci, aldığı eğitimin çok ötesinde ve üzerinde yeteneklerle donanmış, bir etnolog için çok değerli olan kabiliyetlere sahipti: Başarılı bir ressam ve usta bir fotoğrafçıydı. Bulunduğu mevkiinin maddi olanakları kısıtlı olmasına rağmen, yüzlerce elbise, kişisel süs eşyası, takı, muska ve folklorik ve etnolojik değere sahip daha birçok objeyi biriktirdi. Antropolojik yaklaşım ve sanatsal değerin bir araya geldiği binlerce fotoğraf çekti. Ardında bir yığın usta fırçası ve kalemiyle çizdiği taslaklar, portreler ve yağlıboya çalışmaları kaldı. Resimlerinin büyük bir kısmı hâlâ yayımlanmış değil ve kendisinin toplamış olduğu malzemelerle birlikte, Brauer'in kız kardeşi Mrs. Gerta Heller of Petach Tikvah tarafından Filistin Halkbilimi ve Etnoloji

Enstitüsü'nün kullanımına verilmiş durumda.

Hernekadar Brauer'in zamanı, Yemenli ve Kürt Yahudileri olmak üzere sadece iki Yahudi topluluğu üzerine sistematik araştırma yapmaya yettiyse de o diğer Doğu Yahudi topluluklarına dair çalışmalar da yürüttü ve Afgan Yahudileri üzerine makaleler yayımladı. Diğer makalelerinin ikisi Filistinli Fellahin konusuna ayrılmış; üç makalesi de sağlığında yayımlanan Kürt Yahudilerin etnoloji ve folklorunda yaptığı araştırmaların sonuçlarını içeriyor.

Brauer her iki monografisini de bu toplulukların anavatanlarında değil Kudüs'te yürüttüğü araştırmalara dayandırdı. *Etnologie der jemetischen Juden*'e yazdığı önsözde bu şekilde çalışmanın, sahip olduğu dezavantajlardan daha fazla olan avantajlarına vurgu yapar:

> Birkaç yıla yayılan bir kalış süresince, yazar birkaç on yıldır bu ülkeye göç etmekte olan Filistin'deki Yemenlileri araştırdı. Yazarın dezavantajlarının tamamen farkında olduğu, bir önceki yerleşim yerlerinin dışında yürütülen bu tür bir araştırmanın içerdiği olumsuzluklara karşın, mevcut durumda önemli ölçüde avantajları da bulunmaktadır. Yemen'e giden bir yabancı tamamen, ona sadece göstermek istediklerini görmesine izin veren İmamın kontrolündedir. Halévy'den beri hiçbir yabancı Kuzey Yemen'e giremedi ve seyyahların çoğu Hodaida-San-'ā rotasını takip etmek zorunda kaldılar. Yemen'de, yaşadıkları baskılardan dolayı ihtiyatlı davranmak durumunda olduklarından Yahudilere ulaşmak daha da zor. Filistin'de onlarla daha rahat iletişim kurmak mümkün. Gençler bu özgürlüğü daha rahat kullanırken yaşlılar da onları takip ediyorlar. Farklı cinslerin birbirinden bir hayli yalıtılmış olduğu Yemen'de kadınlardan bilgi almak en zor şeylerin başında geliyor. Üstelik Filistin'de Yemen'in her tarafından Yahudilerle görüşmek mümkün, hatta hiçbir Avrupalının gitmediği Sa'dah gibi ücra köşelerden bile.[2]

2 Benim Almancadan yaptığım çeviri.

Yukarıdaki tartışmaya rağmen, bana öyle geliyor ki şayet fiziksel engelleri olmasaydı -kendisi kısa boylu, zayıf ve kamburluydu- Brauer'in araştırmacı ruhu her engeli aşabilir, Yemenli ve Kürt Yahudileri araştırmalarının tamamlayıcı düzeltmelerini, her toplulukta uygun bir kalış süresi boyunca tamamlayabilirdi.

Her iki araştırmada da, Brauer'in araştırma alanı olarak küçük bir tek şehir veya dar sınırlar içindeki bir Yahudi topluluğunu ele almaması, onun yerine sınırları dahilinde geleneklerinde ve yaşam biçimlerinde ciddi farklar olan değişik Yahudi yerleşimlerinin yer aldığı tüm bir ülkeyi seçmiş olması kayda değer bir özelliktir. Yemen Yahudilerini ele alırken, ana merkezleri olan San'a gibi yerlerin yanı sıra bir yandan Kuzey Yemen'deki, diğer yandan üç yüz millik bir uzaklıkta bulunan Aden'deki adetlerin ve göreneklerin farklılığını gözönünde bulunduruyor.

Elinizde bulunan kitapta, geniş bir alana yayılmış farklı yerleşim yerlerindeki geleneklerin değişkenliğini göz önünde bulundurma eğilimi daha baskın. Kürdistan siyasi olarak beş ülke, Suriye, Irak, İran, Türkiye ve Sovyet Rusya sınırları içinde kalan bir bölgede yer alır. Birinci Dünya Savaşından önce bile üç devlet arasında bölünmüştü: Türk İmparatorluğu, Rusya ve İran. Sözkonusu topluluğu sadece siyasi sınırların diğer tarafından gelebilecek etkilerden soyutlayarak da olsa siyasi bağımlılığın kültürel etkilenmeyi sınırlı kıldığı açıktır. Bu nedenledir ki, Amediye, Barzan, Elqoş, Musul, Erbil, Duhok, Kerkük ve Süleymaniye (Irak sınırları içersinde) ile Sine, Uşno, Maraga ve Urmiye (İran sınırları içersinde)'nin adetleri arasında hatırı sayılır ölçüde farklılıklar bulunuyor.

Yahudilerin Kürdistan'da coğrafi anlamda oldukça farklı üç bölgede -dağlık bölgeler, volkanik göllerin bulunduğu bölge ve ova- yaşamaları da kültürel farklılığı arttıran bir etken. Bir kültürel yapının farklı yerel varyasyonlarını devamlı gözönünde bulundurmak Brauer'in çalışmasını bir tür yamalı bohça haline getirmiş, öyle ki kitap, bir genelleme yapmak isteyen okuyucusundan son derece yoğun bir dikkat bekliyor. Bu ra-

hatsız edici yapısını Brauer'le tartışma imkanım olduğunda, bu metodun, bir topluluğun kültür ve yaşamının toptan bir resmini çizmek için uygun olacağını ama mevcut çalışmada ve her şeyden önce bu tür bir etnolojik monografide bunun nihai amaç olması gerektiğini belirttim. Ortaya koyduğu iki neden bu metodu sadece haklı çıkarmıyor aynı zamanda gerekli de kılıyordu: İlki, Yemen veya Kürdistan gibi bölgelerde yaşayan Yahudilerde, temel bir kültür ortaklığının olması, farklılıkların ayrıntılarda kalması, diğeri de, içindeki tüm Yahudileri kapsayan bir bölgesel araştırmayı (makro düzeyde) acil kılan Yahudi etnolojisinin ihmal edilmişliği, mikro bir topluluk üzerinde araştırma yapmanınsa ikincil derecede olmasıydı.

Brauer, Alman üniversitelerinde çalışırken *Kültürkreislehre* (Kültür Halkaları Teorisi) olarak bilinen etnoloji okulunun etkisinde kaldı. Bu okulun kuruluşu, Graebner'in Okyanusya, ve Ankerman'ın da Afrika'daki kültürel halkalar ve kültür katmanları üzerine dersler verdikleri 1904 yılına dek geri gider. Kültür Halkaları öğretisinin önemi, Pater Whilhelm Schmidt'in *The Culture-historical Method of Etnology* başlıklı kitabında bu öğretiye bazı ufak eklemeler yapmasıyla büyük ölçüde arttı. Teorisi, kültürlerin bütününü oluşturan parçalar veya adetler doğuştan bir uyum içindedirler ve kapalı "halkalar" halinde dolaşırlar; başka kültürün halkalarıyla çarpıştıklarında ya birbirlerine karışırlar ya da biri ötekine yol verir. Almanya ve Avusturya -Viyana Schmidt okulunun merkeziydi- dışında fazla destek görmedi. Amerika'da en önemli temsilcisi Clyde Cluckhohn'dur.[3] Brauer ömrünün sonuna kadar *Kulturkreise* teorisine sadık kaldı ve dahası militan bir taraftarıydı. Hatırlayabildiğim kadarıyla, 1940 yılı sonbaharında bir gün, *Man and Earth* başlıklı çalışmamın ilk taslağından bir bölüm okuduktan sonra, dobra bir şekilde bana "Sen hangi okulun taraftarısın?" diye sordu ve sonrasında, teorisinin kanıtla-

3 Clyde Cluckhohn, "Some Reflections on the Method and Theory of the Kulturkreislehre," *American Anthropology* 38 (1936) 157-196 ve W. Schmidt'in Cluckhohn'un çalışmasını değerlendirdiği *Culture Historical Method of Ethnology,* çev. S. A. Sieber, (New York, 1939), s. 63-69.

rını büyük bir gayret ve berraklıkla anlatmaya başladığı ateşli bir tartışma başladı. Ama bilimsel tutarlılığından kaynaklı olarak her iki kitabında hiçbir teorik tartışmaya yer vermedi. Bu kitapta *Kulturkreis* terimi bir veya iki kereden fazla geçmez. Brauer'in bilimsel inancına göre bu tür bir betimleyici çalışma sadece gerçekleri, tüm gerçekleri yansıtmalıydı.

Brauer'in ikinci etnolojik monografisine konu olarak Kürdistanlı Yahudileri seçmesi en az ilki kadar mutluluk vericiydi. Yemen Yahudileri, özellikle yüzyıllar boyunca görece yalıtılmış yaşamları açısından bir araştırma konusu olarak uygun iken, Kürdistanlı Yahudiler ise, tarımın hâlâ geleneksel ilkel yöntemlerle yapıldığı ve küçümsenmeyecek ölçüde önemli bir geçim kaynağı olduğu birkaç Yahudi topluluğundan biriydi. Tüm bölgenin yerli Yahudi yaşamına dair büyük resmi tamamlamak açısından, ticaretle uğraşan bir topluluktansa Yahudi köylülerin yaşam biçimi ve halk kültürleri çok daha ilginç bir konuydu. Buna ilaveten, Kürdistanlı Yahudiler, Yahudilerin iki bin beş yüz yıldır kesintisiz yaşamaya devam ettikleri ve Filistin'den sonra Yahudiliğin ikinci anavatanı sayılan Babil ülkesiyle kısmen bitişik kısmen de örtüşen topraklarda iskan ediyorlardı. Talmud ve Gaonic dönemlerden beri zengin kaynaklar, Yahudi halkının bu ülkedeki yaşam biçimi ve kültürlerine dair bolca malzeme barındırmaktadır. Talmud döneminde büyük ölçüde tarımcı, zanaatkar ve gemici olduklarını biliyoruz. Bu her üç meslek de Kürdistanlı Yahudiler tarafından hâlâ icra edilmektedir. Tüm bunlarla beraber, Brauer'i okuyan, antik döneme ait adetlerin ve hem dini hem dünyevi inançların büyük bir kısmının Kürdistanlı Yahudiler arasında korunageldiğini ve yaşatıldıklarını öğrenecektir ve etkilenecektir. Bu etkiyi somutlaştırmak için, bu kitap ve talmud dönemi kaynakları temel alınarak karşılaştırmalı özel bir araştırma yapılmalıdır. Örnek vermek gerekirse, Sukkotta dallarla dövüş, yaşlı erkeklerce yapılan danslar (kılıçlarla yapılıp Kürdistanlı Yahudiler arasında çok yaygın), sinagogların ahşap sütunlarının (Kudüs Tapınağında olduğu gibi) kökleri toprakta canlı ağaçlar olduğu inancı vb. Brauer'in ortaya çıkardığı

buna benzer tarihsel bağlantıları az sayıdadır. Benim eklediğim bölümlerde, bu tür çok sayıda tarihsel paralelliklere özellikle dikkat çektim -köşeli parantez içinde.- Bu notlarımın çoğunluğu dinle ilgili olan bölümlerde yer alıyor. Ölümünden kısa bir süre önce Brauer çalışmasının bu bölümünü okumam için verdiğinde, tarif ettiği birçok gelenek göreneğin, tarihsel araştırmalarımdan dolayı bana tanıdık geldiğini hatırlattım. Büyük bir heyecanla geriye dönük izlerini bulmaya çalıştı, ancak hastalığı ve ölümü bunları kendisinin kağıda dökmesine izin vermedi.

Ayrıca, yazarın derlemiş olduğu verilere Kudüs'teki Kürt Yahudilerden elde ettiğim bazı bilgiler ekledim. Başlıca kaynaklarımdan biri, geniş bir bilgi birikimine sahip ve topluluğunun yaşam biçimini çok iyi bilen Amediyeli Hakam Avlan Avidani'ydi. Brauer'in hazırlamış olduğu "İçindekiler" kısmı başka konularda da yazmayı düşündüğünü gösteriyordu. Örneğin bu bölümlerden biri, evlilik üzerine olan Gelin Kostümü bölümüydü. Bu konuda hiçbir şey yazılmamıştı. Bu başlığa bir paragraf yazdım ve Damat Kıyafeti bölümünü de ekledim. Uzun veya kısa yaptığım tüm eklemeler köşeli parantez içinde gösterilmiştir.

Yine elyazmalarıyla kendisinin hazırlamış olduğu ve İçindekiler bölümüne bakıldığında somatoloji konusunda bir bölüm yazma ve Kürdistanlı Yahudilere dair bir istatistik hazırlama niyetinde olduğu görülüyor. Ne var ki, geride bıraktığı notlar arasında yaptığım bir inceleme sonunda bazı antropometrik ölçülerle ilgili çok yetersiz veriler buldum. Bu konuyla ilgili bir bölüm ekleyebilmek, Kürt Yahudiler arasında, altından kalkmanın çok zor olacağı, uzun süreli bağımsız bir araştırma yapmamı gerektiriyordu.

Brauer'in Yemenli Yahudiler üzerine yazdığı kitabın içeriğiyle bir karşılaştırma yapıldığında, her iki araştırmanın yapısı arasında genel bir ortaklık olmasına rağmen, Yemenlilerle ilgili olan kitap, karşılıkları Kürt Yahudilerinkinde bulunmayan iki bölüm ve bir ana bölüm içeriyor. İki bölüm Çocuk Oyunları ve Adaletin Sağlanması konulu, ana bölümse büyüy-

le ilgili. Diğer bölümlerin içine bu konularla ilgili bilgiler yedirilmiş olsa da şayet Brauer yaşasaydı büyük olasılıkla bu konulara da birer bölüm ayırırdı.

Yukarıda sözü edilen eklemeler dışında benim editoryal görevim, bazı alıntıların doğruluğunu kontrol etmek, İbrani yazarlardan alınmış pasajların çevirisini düzeltmek, Brauer'in el yazmalarında bulunan Benjamin II'den alınan alıntıların Almanca yerine İngilizce versiyonlarının konulması, kaynakçanın tamamlanması ve diğer Yahudi topluluklarla olan paralelliklerle ilgili açıklamalar yazmaktı, özellikle de sadece Kürt Yahudiler arasında bulunduğu sanılan bir gelenek veya inanca dikkat çekmek için. Başka hiçbir şekilde, birtakım ufak tefek şekilsel değişiklikler dışında Brauer tarafından yazılmış olan metne müdahale etmedim ve okuyucuyla baş başa bıraktım.

Raphael Patai
Kudüs
Ocak 1946

BİRİNCİ BÖLÜM
GİRİŞ

Amediye'den Yahudi bir kız çocuğu

1. ETNOLOJİK ARAŞTIRMA

Kürdistan'ın, ulaşım ve iletişimi zorlaştıran, erişimi zor doğal yapısı, süregelen siyasi karmaşa ve halkının kaba yapısı bu bölgede yürütülecek bir bilimsel araştırmanın önünde ciddi bir engel oluşturmaktadır. Bu nedenle, C. R. Rich (ca. 1820)'in seyahatlerinden önce, coğrafyacı Carl Ritter Kürdistan'ın tam anlamıyla *terra incognita* (bilinmeyen topraklar) olduğunu belirtmişti.[1] Ve net bir şekilde söylemek gerekirse, bugün dahi Kürdistan'a dair bilgilerimizin sınırlarını onun ticaret rotası belirler ve genişlik olarak sınırlıdır.

Hatta bu durum bölgenin fiziki özelliklerinden ziyade, sakinleri açısından daha olumsuzdur. Henüz Kürtlere yönelik herhangi bir etnolojik araştırmaya sahip değiliz. Hıristiyanlar gözönüne alındığında durum biraz daha olumlu. Ancak, Kürt Yahudiler, Yahudi grupları içinde en az bilinenleri olup, az sayıdaki seyahatnameden elde edilenler de epey muğlak bilgilerdir. Seyyahlar, bu bölgedeki Yahudilerle nadiren temas kur-

1 Carl Ritter, *Die Erdkunde von Asien*, c. 9 (Berlin, 1840), s. 8.

muşlar ya da çoğu Yahudilerle ilgili bilgileri eleyerek yazıya dökmemişler. Bu sebeple, birçok seyahatname, içlerinde en önemlileri de olmak üzere, bizim alanımızdaki bir araştırmaya kaynak oluşturmazlar.[2] Seyyahların hiçbiri Kürt Yahudileri tanıyacak kadar bir süre bu bölgede kalmamış ve örneğin Safir'in Yemen Yahudileri üzerine yazdığı kitabına benzer bir çalışma Kürdistan Yahudileri için yapılmamıştır.

Tudelalı Benjamin ve Ratisbonnelu Petahya

Kürt Yahudilerine dair ilk güvenilir bilgi kaynakları Tudelalı Benjamin ve Ratisbonnelu Petahya'nı onikinci yüzyılda yazmış olduklarıdır. Her ikisi de Arap coğrafyacıların etkisinde kalmış olup, amaçları büyük olasılıkla [İsrail soyundan] [efsanevi] kayıp on kabileyi bulmak olan bu misafirler, Yahudileri olduğu kadar Yahudi olmayan seyyahları da modern zamanlara kadar cezbetmeyi sürdürmüşlerdir.

Tudelalı Benjamin gezisine (1166-71) ait gözlemlerini övgüyü hak eden bir kitapta toplamıştı.[3] Ancak bu kitap kendisinin görmediği Yahudi topluluklarıyla ilgili başkalarından elde ettiği bilgileri içeriyor ve bunun yazarın kendisi tarafından mı yoksa editörleri tarafından mı yapıldığı açık değil. Bu nedenle, kitabın belirsizliklerinden dolayı bilim adamları henüz Benjamin'in seyahat rotasını tam olarak belirlemiş değiller.[4] Bununla beraber, Benjamin'in sadece Kürdistan'ın sınır bölgelerine gidip dağlık kesimlerine girmediği anlaşılıyor.

2 Kurdistan'a dair daha eski materyaller C. Ritter'in *Die Erdkunde von Asien*'sinde bulunuyor, c. 9-11 (Berlin, 1840-1844). Bibliyografya için bkz. *EJ*, "Kürdistan"mad.; E. Banse, *Die Türkei*, 3. baskı (Braunschweig, 1919), s. 417-21.

3 *Sefer Massa'ot shel Rabbi Binyamin: The Itinerary of Benjamin of Tudela*, ed. M. N. Adler (London, 1907). Alıntılar bu baskıdan yapıldı. Benjamin'in seyahatleri bağlamında, onyedinci yüzyıldan itibaren Nasturi misyonerlerin Çin'e kadar gittiklerini unutmamalıyız. Yani, Avrupalıların sandıklarının aksine Asya tamamen bilinmeyen bir bölge değildi.

4 Benjamin'in yol güzergahı meselesi bağlamında bkz. adı geçen baskının giriş kısmı ve dipnotları; Paul Borchardt's "Der Reiseweg des Rabbi Benjamin von Tudela und des Rabii Petachia aus Regensburg in Mesopotamien und Persien. Ein Versuch," *Jahrbuch der jüdisch-literarischen Gesellschaft* 1924:137-62. Ayrıca bkz. *EJ*, "Benjamin von Tudela," mad. (Borchardt).

Seyahatine Filistin'den başlayan Benjamin Şam, Halep ve Qal'at Caber yoluyla Nusaybin'e gitmiş. Oradan Cezirat el-Ömer yoluyla ("Ararat dağlarının hemen dibinde yer alır. Nuh'un gemisini durdurduğu yere dört mil uzaklıktadır." s.52) Musul'a devam etti. Benjamin, Aşur (Ashur) diye adlandırdığı Musul'un (bugün bile Yahudiler arasında alışkanlık olduğu gibi) ayrıntılı bir tasviriyle beraber Ninova kalıntılarından da söz ediyor.

Bu noktadan sonra metinde eksiklikler görülmeye başlıyor. Erbil'den bahsedecekken bir şeyler kaybolmuş ve sonuç olarak Benjamin'in Erbil'e gidip gitmediğini belirlemek imkansız. Öyle görünüyor ki, Musul'dan batıya dönmüş ve Fırat'ta bir keleğe (Arapça. *kelek*, hayvan derilerinin şişirilmesiyle elde edilen sal) binerek Bağdat ve Basra'ya yönelmiş. Basra'dan öteye gitmiş olması olası görünmüyor. İran'daki bazı yerlerle ilgili verdiği bilgiler (özellikle Amediye), değerlerinden bir şey kaybettirmeyen başkalarından elde ettiği bilgilere dayanıyor. Benjamin'in Amediye'de asla bulunmadığı verdiği abartılı bilgilerden anlaşılıyor. Örneğin nüfusunu 25,000 olarak veriyor. Bu bir teknik hata sonucu da yazılmış olabilir,[5] ancak Amediye hakkında yazılanların geneline bakıldığında bire bir kendisinin gördükleri değil kulaktan dolma bilgiler olduğu anlaşılıyor. Benjamin'in Basra'dan ayrıldıktan sonra Mısır yoluyla geri döndüğü anlaşılıyor.

Ratisbonnelu[6] Rabbi Petahya tarafından yazılan (1175-90)[7] çağdaşı başka bir gezi kitabının da sadece bir kopyası bulunup editörleri tarafından değişiklikler yapılmış ve Petahya'nın gezi rotasını tam olarak tespit etmek mümkün değil. Petahya iyi bir gözlemciydi ve onun tasvirleri Benjamin'inkilerden daha canlıdır.

5 Tüm misyonerler nüfusu 25,000 (s.77) olarak veriyorlar. Joseph ibn Virga'nın *Shevet Yehuda* ve Joseph Kohen'in *'Emeq haBakha*'da sadece 1000 ailenin olduğunu belirtmeleri ilginç bir durum.

6 *Sibbuv ha-Rabbi Petahya* (birçok baskı). Alıntılar, *Travels of Rabbi Petachia of Ratisbon*'dan, ed. ve çev. A. Benisch (London, 1856).

7 Jacob Obermeyer, Petahya'nın Nusaybin'e gidişinin tarihi olarak 1173'ü veriyor (*Die Landschaft Babylonien*, Frankfurt a.M. 1929, s. 130).

Petahya, Kürdistan'a Benjamin gibi batıdan değil kuzeyden girdi. Rusya'dan Kırım'a, oradan Karadeniz'i geçerek bilemediğimiz bir yerde kıyıya çıkmış ve "Ararat toprakları" yani Ermenistan boyunca yoluna devam etmiş: " Ararat topraklarından sonra Dicle üzerinden Nusaybin ve Hısn-Kepa (Hasankeyf)'ya kadar gitti" (s.18).[8]

Sonrasında, uzun bir süre hastalığı nedeniyle mahsur kaldığı (s.8) yeni Ninova (Musul)'ya doğru devam etti. Yeni Ninova'dan Bağdat'a gitmesi on beş gününü aldı. Bu noktada, Kefil'deki Ezekiel, el-Qoş'daki Nahum (s.34) ve el-Uzeyr'deki Ezra'nınkiler de dahil bir kutsal mezarlar listesi takip ediyor. Tüm bu mezarları şahsen ziyaret edip etmediği kesin değil. Bağdat'tan, Musul ve Nusaybin üzerinden Filistin'e geri döndü.

Bu kitapta karşılaştığımız *kelek* ve "manna" tasvirleri özel ilgimizi çekti (s.10, 48).

El-Harızi

Benjamin ve Petahya'dan birkaç on yıl sonra diğer bir ünlü seyyah- İspanyol Yahudi şair Yehuda el-Herızi (tahminen 1190-1235) aynı yerleri dolaştı. Harızi, Arap şair Heriri'nin Makamlarını (*Maqamas*) İbraniceye çevirdi ve bu, onun orijinal bir İbranice eserde Arap şairini taklit etme arzusu uyandırdı. Bu hedefine yönelik malzeme toplamak amacıyla, Toledo'dan yola çıkarak uzun bir yolculuk sonunda Fırat ve Dicle bölgesine geldi (tahminen 1225). Orada, kendisini seyyah bir şair olarak tanıtıp yıllarca kaldı. Bu seyahatinde elde ettiği deneyimlerini Makamlarında (*Maqamas*) *Tahkemoni* başlığıyla yazıya döktü (2 Sam. 28:3). Bu eserin önemi hem şiir olması hem de yeterince bilinmeyen onüçüncü yüzyıl Yahudi yaşamı ve gelenek-göreneklerine dair kaynak olmasından geliyor.[9]

8 Obermeyer, Petahya için şöyle yazar [Diyarbakır'ın yukarısından yani kuzeyden, Dicle kıyısında önemli bir kent olan Hisn-Kaifa'dan (bu, şehrin isminin eski şeklidir. Şehir bugün oldukça kötü bir durumda olup Hasan Kôf olarak adlandırılıyor) geçerek, Nusaybin'e gitti" Almancadan çev. R. P.].

9 *Iudae Harizi Macamae*, ed. Paul de Lagarde (Göttingen, 1883). Ayrıca bkz. K.

Makamlar kronolojik bir sıraya konulmamış, Harızi'nin seyahat rotası hakkında bilgi vermiyor, ancak herhalûkârda Halep'ten Mezopotamya'ya gelmiş. Bahsi geçen Kürt kentleri Musul (Aşur veya Ninova, Maq. 24, 29.1, 46.8.18, 47.7, 50.128) ve Erbil'dir; her ne kadar ismen söz etmese de başka Kürt topluluklarını da ziyaret ettiği anlaşılıyor. Bağdat'tan yola çıkarak Ezekiel ve Ezra'nın mezarlarını ziyaret etmiş (Maq. 35.2.49, 5.8; 35.2.26, 50.9.121). Harızi'nin eseri Kürt topluluklarına dair çok az bilgi veriyor; ancak günlük yaşam ve gelenek tasvirleri, medeniyet tarihine katkıda bulunacak öneme sahiptirler.

Yahya el-Zahiri

El-Harızi'den sonra yüzyıllar boyunca Kürt Yahudileri hakkında hiçbir şey duyulmuyor. Moğol akınlarının yarattığı karmaşa ve akabindeki yıkım ve yolların büyük ölçüde zarar görmesi seyahatleri zorlaştırmıştı. Bu yüzyıllarda, Kürt Yahudilerinin diğer Yahudi topluluklarla olan münasebetlerinin tamamen kesilmiş olduğunu düşünemeyiz. Harızi'den üç yüzyıl sonra, diğer bir Yahudi şair *Makam*lardakine benzer yolculuğunu tasvir etmiş. Bu, on altıncı yüzyılın ikinci yarısında yaşamış, Yemen San'a'dan gelen Yahya (Zekeriya) el Zahiri (Avner ha-Temani) idi.

Kitabı, *Sefer ha-Musar* (Öğretiler Kitabı) başlığını taşır.[10] Üçüncü bölümü, Kerkük'te bulunan Daniel ve arkadaşlarının mezarlarını ziyaret edişini de içeren Bağdat'tan Erbil'e yaptığı yolculuğu anlatır. Beşinci bölümde, Bağdat'tan Musul, Kalne (Raqqa) ve Nusaybin'e yaptığı yolculuğundan bahseder.

Albrecht, *Die im Tahkemoni Vorkommenden Augaben über Harizis Leben, und Reisen* (Göttingen, 1890).

10 *Book of Instructions* şimdiye kadar ancak bölümler halinde yayımlandı; bkz. Abraham Ya'ari, *Sh'lihim meEretz Yisrael L'Aseret haShevatim*, Jerusalem, 1940, s. 6, n. 1. Misyonerler, Sassoon Koleksiyonunda, no. 995, İbrani Ulusal Kütüphanesi, Kudüs (Ms. Heb. 8 637) ve Schocken Koleksiyonu, no. 13207. Kitabın detaylı bir analizi için bkz. David Solomon Sassoon, *Ohel Dawid*, London, 1932. s. 1021ff.

Şelihim (Temsilciler)

Maceralı uzun yolculuklar, Kürt Yahudilerin hiçbir şekilde tamamen izole olmadıklarını gösteren kanıtlardır. Filistin ve Kürt diasporası arasında her zaman belli bir temas vardı; şayet bu temasların sadece birkaç tane yazılı kanıtları varsa, bu uzak Yahudi topluluklarını ziyaret edenlerin birçoğunun yazma edimine girmemelerindendir. Bunlar, *şelihim* denilen, Filistinli kurumların uzaktaki Yahudilerden, sözkonusu kurumların (tapınaklar vs) korunabilmesi için para toplamaya gönderdiği özel görevlilerdi. Aynı zamanda, Filistinli Yahudilerle uzaktaki kardeşleri arasındaki bağı temsil ediyorlardı.

Onsekizinci yüzyılın başından itibaren, hem para toplamak hem de dua etmek ve toplulukları kanunlara uymaya teşvik etmek için Filistin'den Kürdistan'a düzenli olarak giden *şelihime* ait yazılı belgeler bulunmaktadır.[11] Ayrıca zor yasal davalarda karar veriyorlardı (örneğin boşanmalarda).

Mann tarafından yayımlanan mektuplar arasında bulunan iki mektup Filistin'le olan bu tür bir ilişkiye tanıklık etmektedir. 1702 yılına ait bir mektup (17. mektup),[12] Kudüslü Jacop Benjamin'e hitaben yazılmış. Mektup sahibi, Benjamin'den kendisine bazı kitaplar göndermesini rica ediyor.

Amediye'den gönderildiği belli olan 1768 tarihli yedeği[13] de olan 11. mektup, Safedli Mordekhai Sidon b. Eliezer için yazılmış bir takdim mektubudur. Mordekhai, *şaliah* (temsilci) olarak İran'daki toplulukları ziyaret ederken yolda soyulur ve her şeyini yitirmiş olarak Amediye'ye varır. Takdim mektu-

11 Kürdistan'daki topluluklar, özel *gabbaim* tarafından idare edilen şu fonlara (*quppot*) sahiptiler: Tiberia'da R. Meir Ba'al ha-Nes (Harika İşçiler) Quppası, Safed'de R. Shimon b. Jonai Quppası, 'Avodat ha-'Olam Quppat; ve Rahel Immenu Quppat.

12 Jacop Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature* (Cincinnati, 1931), c. 1, s. 537.

13 age. s. 487, 529. Mann'ın yayımlamış olduğu mektuplar, gönderilen mektupların kopyaları olduğu açıktır. Kürt Yahudiler gönderdikleri her mektubun birer kopyasını kendilerine saklama alışkanlıkları vardı ve bunun için de, tasarruf amacıyla da, eski mektuplardan yararlanırlardı.

bunda, kendisine katkıda bulunulmasını ve geri dönüş yolculuğu için süresinin uzatılması ricasında bulunur. Ayrıca Mordekhai'nin kardeşinin bu bölgelere *şaliah* olarak iki kez gönderildiğinden bahsediyor.

Filistinli temsilciler tarafından Nirwa, Çella (Tchalla) ve Sundur'a da, Filistinli topluluklar için hediye talep eden, benzer mektuplar, tarihlerini yaklaşık 1788 olarak belirleyen S. Assaf[14] tarafından yayımlandı.

Kürdistan'ı ziyaret eden temsilcilerden biri, 1739'da Konstantinople'da basılan vaazlar koleksiyonu ve yanıtların *Hut ha-M'shullash* (Üçlü Akış)'ın yazarı R. Yehuda b. Armam Diwan[15] idi. R. Yehuda, Safed, Hebron ve Kudüs toplulukları için *şaliah* olarak 1710-1740 yılları arasında bir dizi yolculuk yaptı. Bunlara arasında Kürdistan ve İran'a yaptığı yolculuklar da vardı.

Kitabında topladığı vaazlara koyduğu başlıklardan, Halep, Musul, Diyarbakır, Sine, Tebriz ve Hemedan'a gittiğini anlıyoruz. Buna rağmen, *Hut ha-m'shullash*, Kürt Yahudileri hakkında bilgilerimize bir katkı sağlamaktan uzaktır.[16]

Yolların tehlikeli oluşu ve bölgenin zorlu doğasından dolayı, *şelihim*, ücra köşelere kendileri gitmek yerine belli bir yüzde karşılığında para toplama işlemini yerel temsilcilere devrediyorlardı. Filistin'den gelen bir temsilcinin gelişi büyük bir heyecanla beklenen bir olay olduğundan, yöre halkında bu durum büyük hayal kırıklığı oluşturuyordu. Bu yüzden, Amediye'den yazan bir *şaliah*, şöyle bir mazeret bildiriyordu: "Sizin topluluğunuza kendim bizzat gelme arzusundayım, fakat

14 Simha Assaf, "Nosafot le-Toldot ha-Yehudim b-Kurdistan" [Kürdistanlı Yahudilerin Tarihine İlişkin Notlar], *Qiryat Sefer* 13 (1936-37): Kürdistan'ı ziyaret eden son dönem şelihime dair bkz. Walter Fischel, "Iggerot Kurdistan." *Sinai* (1939) 6ff.

15 R. Yehuda Diwan için bkz. *EJ*, "Diwan," mad.; Ya'ari, *Sh'lihim*. S. 17ff.; Assaf, "Nosafot le-Toldot." s. 86. R. Yehuda, Yemenli Yahudileri de ziyaret etmiş; bkz. EJJ, s. 8.

16 R. Yehuda Diwan, Kürdistan'a gelen diğer *şelihim*den de bahseder; bkz. Yehuda b. Armam Diwan; İstanbul, 1739, *Hut ha-M'shullash*, T'shuvot 4; Assaf, "Nosafot le-Toldot," s. 86.

yol, aşılması güç dağlardan, tepelerden, nehirlerden ve köprülerden geçiyor ve ben çok güçsüzüm, size gelecek yeterli güce sahip değilim özellikle de bu yağmurlu ve bunca soğuk mevsimde."[17] Ayrıca temsilciler, gönderdikleri temsilcilere yeterli paranın verilmemesi halinde ağır para cezasına çarptırmakla tehdit ediyordu.[18] Yine de, *şelihim* kurumunun bunca uzak ve yalıtılmış topluluklar için ayrıcalıklı bir öneme sahip olduğu gözönünde bulundurulmalıdır.

R. David d'Bet Hillel

Tudelalı Benjamin ve Petahya'dan sonra Kürt Yahudileri hakkında detaylı bilgi veren ve şahsen Kürdistan'ın dağlık kesimlerine giren ilk Avrupalı seyyah,[19] seyahatini on dokuzuncu yüzyıl başlarında gerçekleştiren R. David d'Bet Hillel'dir. Seyahat raporları, kendine özgü basım koşullarından dolayı pek ilgi görmedi. R. David, Vilna'nın yerlisiydi. 1815 yılında Safed'e yerleşti,[20] ancak 1824 yılında görünüşteki nedene bakılırsa "dünyayı görmek için" evini terk etti. Gerçekteki amacıysa, kendinden öncekiler gibi kayıp on kabileyi bulmak olmalıydı. Muhtemelen, ondan önce uzak yerlere gitmiş *şelihim* raporlarından etkilenerek veya daha önce sahip olduğu bilgilerden yola çıkarak kendini böyle bir göreve adadı.[21] Suriye'den Kürdistan'a ve Bağdat'a gitti (1827). Orada bir yıl kal-

17 Assaf, "Nosafot le-Toldot," s. 269; bkz. Fischel, "Iggerot Kurdistan," s. 7.

18 Bunun için, Hebron ve Kudüs'ten bir temsilci Amediye'de komşu bir topluluğa şöyle yazar, [Eğer uygun bir yardımda bulunmazsan,] senin buraya Amediye'ye gelmeni yasaklarım ve şunu bil ki, bundan sonra hiçbir şeyde işin rast gitmeyecek, çünkü Kudüs'te Ağlama Duvarının ve Hebron'da Makpela Mağarasının önünde İsrail topluluğundan dışlanacaksın ki, senin şehrin reddedilsin ve bu dünyada ve öte dünyada talihsizlik yakanı bırakmasın" (Assaf, "Nosafot le-Toldot," s. 269.

19 Joseph Wolff, R. David'den önce Kürdistan'da idi. 1825 yılında Salamas ve Urmiye Yahudilerini ziyaret etti (bkz. s. 45).

20 R. David ile ilgili olarak, bkz. Abraham Ya'ari, "Massa'ot R. David" [Travels of R. David d'Bet Hillel], *Sinai* 2:4-5.

21 Bu konu ile ilgili ayrıca abonelik talepleri için bkz. R. David'in Madras'ta Ya'ari'de çıkardığı , "Massa'ot R. David," *Sinai* 2:24-33, s. 6.

dıktan sonra Basra'dan Hindistan'a geçti. Hindistan'da farklı birçok yönde seyahat etti. Geri dönüşünde, kendisine gelir getirmesi amacıyla, İngiliz din adamlarına İbranice dersler verdiği Madras'ta bir süre kaldı ve bu koşullar altında gezi notlarını basmak durumunda kaldı. Böylece, bu kitap tanınma şansının çok az olduğu Madras'ta ortaya çıkmış oldu.[22]

Burada gezisinin bizi ilgilendiren kısmı sadece Kürdistan ile ilgili olanıdır.[23] R. David, Mardin'den Diyarbakır'a gitti ve Nusaybin'e geri döndü, ardından Salga[24] üzerinden Peşhabur ve detaylı bir şekilde anlattığı Zaho'ya gitti. Zaho'dan, güneye Musul'a döndü. El-Qoş ve Navi Nahum mezarını ziyaret etti ve Duhok, Yahudi Sundur köyü ve Amediye'ye uğradı. Kürt Yahudiliği için önemini kavrayamadığı Amediye'den tekrar dağlara yöneldi: Şoş ve neredeyse saf bir Yahudi köyü olarak ilan ettiği Suko (Sukho) köyü.[25]

Musul'a dönerken, Erbil (Arvil)[26] ve Kerkük'e gitti. Ardın-

22 Bu nadir bulunan cildin başlığı *The Travels of Rabbi David d'Bet Hillel: From Jerusalem through Arabia, Koordistan, Part of Persia, and India, to Madras,* (Madras, 1832). Bölgemizle ilgili olan Erdkunde von Asien'in dokuzuncu cildi 1840 yılına kadar çıkmamış olmasına rağmen bu kitap Carl Ritter tarafından da bilinmiyordu.

23 Kürdistan'la ilgili bölümün İbranice çevirisi Walter Fischel tarafından yayımlandı, *Sinai* 6 (1939). Parantez içindeki isimler R. David'in telaffuzundan türemiş isimlerdir.

24 Bu, Joseph Israel Benjamin'in (Benjamin II) Zelma (*Acht Jahre in Asien und Afrika von 1846 bis 1855* [Hannover, 1858], s. 74) olarak işaret ettiği köyün aynısı. "Tüm bölgede zenginliğiyle, soylu kişiliğiyle ve savaştaki kahramanlığıyla ünlü bir Yahudi" olan kurucusunun adını aldığını ileri sürer. Bu muhtemelen Salabag köyü olmalı.

25 R. David, Sukho'yu, tamamı zengin çiftçiler olan ve kendi sürülerine sahip otuz Yahudi ailelik bir köy olarak tasvir eder: "Ayrıca, köyün etrafına ekilen ve Assyria ve Bağdat'ın ihtiyacını karşılayan çok sayıda kaliteli beyaz adar ağaçlarına da sahipler." (*Travels*, s. 59). Köyde sadece Yahudilerin yaşadığını söyler. Mann'ın bir türlü tespit edemediği (Zaho ile karıştırmıştı; bkz. *Texts and Studies*, 2. mektup, 214. satır) Sukho veya Shukho Amediye'den Barwilnaya yoluyla doğuya doğru gidilerek bir buçuk günde ulaşılır. Sukho'da bugün, çiftçi, dokumacı ve tüccar olarak geçinen otuz beş Yahudi aile yaşamaktadır. Diğer yandan, yirmi Hıristiyan ve yirmi de Kürt aile yaşamaktadır. Şimdiye kadar, Sukho'dan hiçbir aile Filistin'e göç etmedi.

26 R. David isimleri telaffuz edildiği gibi yazmış. Erbil için çoğunlukla Ervil deniliyor.

dan, sonrasında, Süleymaniye, Bane, Saqiz, Seblak (Sabblagg=Saudi Bulaq)[27] ve Tezkale olmak üzere Güney ve Doğu Kürdistan'a doğru yönünü çevirdiği Bağdat'a devam etti. Urmiye Gölü çevresini dolaştı, hatta Urmiye ve Van arasında bulunan Başkale'ye (Bascallan)[28] kadar bile gitti. Onun bu son girişimi, onu, C. J. Rich gibi Kürdistan kaşifleri seviyesine getiren cesur bir teşebbüstü. Seblak'a geri dönüşünde, Miyandewab, Garus kazalarına, Sine, Kalsan ve son olarak İran sınırında yer alan Hemedan'a uğradı.

Hiç şüphesiz, R. David'in yolculuğu çok kayda değer bir başarıdır. Cesur Ker Porter veya Rich[29] gibi çok az seyyah Kürdistan'ın bu kadar büyük bir bölümünü gezebilmiştir. Kürt aşiretlerinin saldırı tehlikesinden dolayı, yetkililer seyahat izni vermeyi reddederlerdi. Nitekim birkaç yıl sonra (1829) oryantalist Schultz Giesen, Çolemerk ve Başkale arasındaki yolda öldürüldü.[30] R. David'in başarısının altında -Kürt aşiretlerinin yaşadığı ve neredeyse hiçbir yabancının ayak basmadığı bölgeleri geçebilmesi- Filistin'den, Saphir ve Halévy'nin Yemen'deki başarılarını borçlu oldukları bir method, *hakham* olarak gelmiş olması yatıyordu.

R. David'in kitabının eksik yönü, her yerde çok kısa bir süre kalmış olması (kalış süresini net bir şekilde belirtmemiş) ve bundan kaynaklı olarak halkın yaşamıyla fazla aşina olamamış olmasından geliyor. Örneğin, Amediye Yahudileri hakkında şunları yazmış: "Kentte, Zaho'daki Yahudilerle aynı dili konuşan ve aynı adetlere sahip yaklaşık iki yüz Yahudi aile var. Bir kısmı zengin tüccar, bir kısmı işçi ve bazısı da sığır sahibidirler"(s.57). Bu tür bir tasvir sadece yetersiz değil, aynı zamanda akademik bir bakış açısına göre yanıltıcıdır da. R. David,

27 R. David, Sabblagg ismini yerli Yahudi ve Kürtlerin telaffuzuna bağlı kalarak yazmış.

28 Türkiye'de bulunan Başkale.

29 Bağdat'ta Doğu Hindistan Şirketinden (East India Company) Ker Porter ve C. J. Rich'in seyahatlerinde, bkz. C. J. Rich, *Narrative of a Residence in Koordistan* (London, 1836). Ayrıca, Ritter, *Erdkunde*, c. 9, özellikle s. 425. Maalesef, Rich'in kitabını elde edemedim.

30 Bkz. Ritter, *Erdkunde*, c. 9, s. 641ff.

genellikle falanca falanca yerin Yahudileri "Behdinan (Bahadina) Yahudileriyle aynı gelenek ve göreneklere sahiptirler ve aynı dili konuşurlar"ı tespit etmeyi yeterli görüyor. Sonrasında, aynı şeyi Urmiye ve Sine Yahudileri (s. 73, 83) için de söylemeye devam edince, okuyucu yazılanların bilimsel değerini gözardı etmek zorunda kalıyor.

Öyle görünüyor ki, R. David'in amacı, Madras'ta kitabına abone olan İngiliz koloni memurlarına yönelik bir tür turistik gezi kitabı yazmaktı. Bu yüzden kitap bir seyahat kitabı olmaktan çok, istatistiksel bilgilere hapsolmuş ve ilgi çekici pek az şeyden söz eden bir kaynak olmuş. Belki de, R. David'in orijinal elyazmaları keşfedilmeyi bekliyordur. Giriş bölümündeki bir ifadesine göre, yolculuğuna dair yazdıklarının altı veya yedi yüz sayfadan oluşması gerekiyor.

Nasturi misyonerler

Neredeyse, R. David'in Kürdistan yolculuğuyla aynı zamanlarda, Hıristiyan misyonerlerinin Urmiye ve Çolemerk'in dağlık bölgelerindeki Nastürilere (Asuriler) yaptıkları yolculuklar da başladı. Bu, bölgemizin keşfinde önemli bir dönemdi, çünkü bu seyyahlar sadece bölgenin ve halkının mükemmel bir resminin ortaya çıkmasını sağlamadılar, bunların yanı sıra Yahudilerin Hıristiyan komşuları, Surai'ye[31] ilişkin karşılaştırmalı önemli bilgiler de verdiler. Sağlamış oldukları bilgilerin muazzam bir öneme sahip oluşu, ilk kez, bölgeyi amaçsız dolaşmış olan seyyahların izlenimlerinden çok, bölgeyi tanımak konusunda yılların tecrübesine sahip olan kişilerin gözlemlerine dayanıyor olmalarıdır.

Prudential Committee of the American Board of Commissioners for foreign missions adına 1830'da Kürdistan'a gelen Eli Smith ve H. G. O. Dwight'in[32] yolculukları dolayısıyla Nasturiler hakkında çok şey söylendi ve deyim yerindeyse yeniden

31 [Surailer Nasturilerdir.]

32 Eli Smith ve H. G. O. Dwight, *Missionary Researches* (London, 1834). Ayrıca bkz. Ritter, Erdkunde, c. 9, özellikle s. 11.

keşfedildiler. Shultz'un öldürülmesinden dolayı, Smith ve Dwight dağlık bölgelere gitmediler, Urmiye Gölü civarında kaldılar. Yolculukları, Presbiteryanlar tarafından Urmiye Misyonerliğinin kurulmasını ve Justin Perkins ile Ashael Grant'ın gönderilmesi için vesile oldu.

Perkins,[33]1835'ten 1841'e kadar Urmiye'de kalarak birden fazla seyahatle tüm Urmiye bölgesini dolaştı. Dağlık bölgelere girmemesine rağmen, bu bölgeden Nasturilerle de irtibata geçti. Muazzam eserinde Nasturilerin gelenekleri hakkında ayrıntılı bilgi vermez. Bu açıdan önemli bir eser olmasa da, özellikle Urmiye Gölü mıntıkası için değerli bir kaynaktır.

Pratisyen doktor olan Ashael Grant[34] 1835 yılında Urmiye'ye geldi ve tıbbi tecrübesinin de katkısıyla bölgenin dört bir yanından dostlar edindi. Yakın ve uzak bölgelerden gelen hastaları eksik olmuyordu. Böyle bir altyapıdan da yararlanarak, tam da Surai dağlık bölgesine, bunu başarabilen ilk Avrupalı olarak, defalarca gidebildi.[35] 1839 yılında, Akre yolu üzerinden Musul'dan Amediye'ye gitti (s. 59). Yıkık kenti ayrıntılı bir şekilde tasvir etmiş ve ayrıca Yahudilerden de söz etmiş (s. 61). Amediye'den dağlık Hakkari bölgesine doğru ilerlemeye devam ederek, dağlık ikametgahında patrik Mar Şamun'u ziyaret etti ve Başkale ve Salmas üzerinden Urmiye'ye döndü. 1840 yılındaki ikinci yolculuğunda da, patriği, bu kez Çolemerk'in Hakkari beyinin kalesinde ziyaret etti (s. 115).

Grant'ın seyahatlerine dair dokümanlarda Yahudilerden pek az bahsedilir, çünkü çok nadiren onlarla teması olmuştur. Kitabının önemi, Amediye civarındaki dağlık bölge Nasturileri üzerine özgün bilgilere sahip olmasından geliyor, bu topluluğun alışkanlıkları ve adetlerinin, onun, Nasturilerin kayıp İsrail kabilesinin ataları olduğu tezini desteklediği bakış açısıyla özel ilgi çekmiştir.

33 Justin Perkins, *Residence of Eight Years in Persia Among the Nestorian Christians: with Notices of the Muhammedans* (Andover, 1843).

34 Asahel Grant, *The Nestorians: or, The Lost Tribes.*

35 Badger (bkz. 37. dipnot), Grant'ın dağlık bölgelere seyahat etmesini sağlayan siyasi değişiklikleri anlatır.

Presbiteryenlerin arkasından, İngiltere Kilisesi, Hıristiyanlık Bilgisini Yayma Derneği aracılığıyla Nasturiler arasındaki faaliyetlerine hız verdiler. 1842'de W. F. Ainsworth'u[36] ve kısa bir süre sonra, Kürtlerin yaşadığı dağlık bölgelerinde geniş bir araştırma yapan George Percy Badger'i gönderdi. Badger, belli başlı Yahudi yerleşimlerine de, hatta Patrik Şamun'u gördüğü Aşita'ya kadar gitti. Kitabı Nasturiler açısından ölçü alınacak bir çalışma ve Kürt Yahudileri ile ilgili bir araştırma için de kaçınılmaz bir kaynaktır.[37]

Yahudiler arasındaki misyonerlik

Bu dönemde Londra Yahudiler arasında Hıristiyanlığı Yayma Derneği, bir İngiltere Kilisesi örgütü, Kürdistan ve Mezopotamya Yahudileri arasında çalışmaya başladı. Örgütün gönderdiği misyonerlerin birçoğu Yahudiliğe döndüler.[38]

Kürt Yahudilerle temasa geçen ilk kişi, Londra Misyonerliğinin hizmetinde olan ve Buhara'ya yaptığı cesur yolculuğuyla dünyaca ün kazanan Alman Yahudi Joseph Wolff[39] oldu. Aslında, Batı Asya Yahudi toplulukları arasında yaptığı ilk seyahatinin sonunda 1821-26[40] yılları arasında Salmas ve Urmi-

36 William F. Ainsworth, "Account of a Visit to the Chaldeans Inhabiting Central-Kurdistan," *JRGS* II (1841): aynı kişi, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia; Chaldea and Armenia* (London, 1852).

37 George Percy Badger, *The Nestorians and Their Rituals: with a Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan*, 2 cilt (London, 1852).

38 Londra Örgütü misyonerlerinin raporlar gazetesinin sayılarına dağılmış durumdadır. İlki *Jewish Expositor*, sonraki *Jewish Intelligence' and Monthly Acount of the Proceedings of the London Society for Promoting Christianity Amongst the Jews* başlığını taşıyor. 1861 yılından itibaren gazete *The Jewish Records* başlıklı bir ek çıkarmaya başladı.

39 Joseph Wolff'un maceracı kariyeri için bkz. *Dictionary of National Biography*, "Wolff, Joseph" mad.; ve H. P. Palmer, *Joseph Wolff, His Romantic Life and Travels* (London, 1935). Wolff'un gerçek amacı, Hıristiyanlaştırmak amacıyla kayıp on kabileyi bulmaktı. Bu amaçla Yemen'e de gitti. Bkz. *EJJ*. S. 5-6.

40 İlk seyahatin orijinal dökümü *Jewish Expositor*'da çıktı. Daha sonra Wolff'un *Missionary Journal and Memoirs of Rev. Joseph Wolff*, 3 cilt (Londra, 1827-29) eserinde bir araya getirildi. Bu ciltlerden şu anda yararlanabilecek durumda değilim.

ye'ye gittiği için R. David'den önce anılmalıydı. 1831-34 yıllarındaki büyük seyahatinde Mardin, Nusaybin, Musul ve Erbil üzerinden Bağdat'a gitti ve Urmiye'yi ikinci kez ziyaret etti.[41]

Tuttuğu kayıtlar Kürdistan Yahudileri hakkında yeni bilgiler içermiyor, esas olarak bu insanlarla yaptığı oldukça fantastik konuşmaların bir belgesi olma niteliği taşıyor.

Halefi, diğer bir Yahudi dönme, Henry Aaron Stern'di.[42] Londra derneği, Bağdat'a bir misyonerlik açmaya karar vermişti ve 1844 yılında Murray Vicars ve P. H. Sternschuss'la (yine bir dönme olan) birlikte, on altı bin kişilik bir Yahudi nüfusun bulunduğu bu kente gönderdi. Misyonerlik çalışmalarında büyük zorluklarla karşılaştıklarını görünce, Stern ve Sternschuss civar bölgelerdeki Yahudi topluluklarını araştırmaya başladılar.

İlk yolculuğunda (1848)[43] Stern, Bağdat'tan yola çıkarak Hurmat, Kerkük, Erbil, Musul, El-Qoş, Duhok ve ayrıntılarıyla tasvir ettiği Yahudi köyü Sundur'a gitti. Daima, kendilerine çok düşük ücretlerle İncil sattığı yerli Yahudiler rehberliğinde dolaşarak Zaho, Cizre ve Amediye'ye doğru devam etti. Amediye'den, Aşita'ya kadar Nasturi bölgelerine girdi. Sonrasında doğuya, R. David tarafından da ziyaret edilmiş olan Şoş'a gitti. Şoş'tan Musul'a döndü. Yolculuğunu çok kısa anlatmasına rağmen, ilgi çekici bilgiler içerir.

1848 yılında, Sternschuss'da, aralarında Kerkük, Erbil ve Musul'un da bulunduğu Yahudi topluluklarını ziyaret etti. Her yerde İncil sattı: "Birçoğu Rewandız'a da götürüldü."[44]

Stern ve Sternschuss'u, 1835 yılında J. H. Bruhl ve öncelleri gibi Yahudi dönmesi olan J. M. Eppstein takip ettiler. Fakat Bağdat'ta, misyonerlerle iletişime geçmiş olan tüm Yahudiler aforoz edildikleri için, Bağdat görevi adeta imkansız hale gel-

41 Joseph Wolff, *Researches and Missionary Labours*, (London, 1835), s. 491.

42 *Dictionary of National Biography*, "Stern, Henry Aaron" mad.; A. A. Isaacs, *Biography of H. A. Stern* (Londra, 1886). Stern, Yemenli Yahudiler (bkz. *EJJ*, s. 6) ve Falaşalan (Falashas) da ziyaret etmiş.

43 Stern'in seyahati için ayrıca bkz. H. A. Stern, *Dawnings of Light in the East*, s. 20ff.

44 *JI* 1848: 295, 297-98, 316.

mişti. Sonuç olarak, Bruhl ve Eppstein, Kerkük, Koysancak ve Tuz-Hurmatu'ya giderek bir dizi yolculuk gerçekleştirdiler.[45] Bağdat görevine 1866'da son verildi.[46] Yahudi bakış açısıyla bu faaliyetleri araştırmak bir hayli yararlı olabilirdi.

Joseph Israel Benjamin (Benjamin II)

Kürt Yahudilerine dair en önemli kaynaklardan biri Joseph Israel Benjamin (d. 1818 Falticeni, Romanya; ö. 1864 Londra)'in yaptığı yolculuktur.[47] Kendisini Tudelalı Benjamin'in halefi olarak gören Benjamin, kendisini Benjamin II olarak adlandırdı (*Acht Jahre in Asien und Afrika*, s.290) ve bu isimle tanındı. (Sonradan, Mendele Mokher Sepharim de, Benjamin III seyahatiyle bu "hanedan"a hicivli bir nokta koydu.) Benjamin'i, yirmi yedi yaşında bir kereste tüccarı iken işini, eşini ve çocuğunu bırakıp, böyle fantastik ve görünüşe göre amaçsız bir yolculuğa çıkmaya ne sevk etmiş olabileceğini bilemiyoruz. Büyük olasılıkla o da kayıp on kabilenin cazibesine kapılmış olabilir.[48]

45 Bu seyahatlere ilişkin bkz. *JI* 1859: s. 212 ("Bu misyon çerçevesinde İran, Kürdistan ve Aşağı Asur (Assyria) da bir çok kente gidildi."). 405ff; "Journal of Bruhl," *JI* 1864: 89ff.; *Jewish Records*, Ekim 1865, s. 38; J. M. Eppstein, "Visit to Kerkook," *Jewish Records* Ekim 1893: 167ff.; aynı kişi, "Journey to Kurdistan," *JI* 1893.

46 Bkz. *JI* 1893: 1.

47 J. J. Benjamin, *Acht Jahre in Asien und Afrika von 1846 bis 1855*, (Hannover, 1858), s. 392. Fransızca baskısı daha önce yayımlandı: *Cinq anées en Orient* (1846-1851) (Paris, 1856); ancak sadece Asya ile olan kısmını içeriyor. David Gordon'un İbranice çevirisi, *Sefer Massa'e Yisrael*, 1859 yılında Lyck'ta (Elk, Doğu Prusya, sonradan Polonya'da) yayımlandı. [Bu İbranice versiyonu daha da kısaltılmış. İkinci baskısının (Hannover, 1863), yazarın Amerika'da kaldığı süre içinde yaptığı düzeltmeleri ve dipnotları da içeren bir İngilizce çevirisi de yayımlandı.] Benjamin II ile ilgili bkz. "Necrology," *Jewish Chronicle*, Mayıs 3, 1864; *Allgemeine Zeitung des Judentums* 1864:352; *EJ*, . "Benjamin, Jos. J." mad. Ayrıca bkz. Drei Jahre in Amerika (Hannover, 1863) adlı eserindeki portre.

48 "Çok genç yaşlardan itibaren yüreğimde beslediğim uzun ve derin bir arzuya [boyun eğerek]....İlkin, bir zamanlar atalarımın muzaffer ve yenik günlerinde yaşadıkları o yerlere bir yolculuk yapmaya ve böylece İsrail'in kayıp on kabilesinden geriye kalanların izini sürmek için...karar verdim" (*Eight Years*, s. 7).

Benjamin yolculuğuna Ocak 1845'te başladı. 1847 Ağustosunda, Türkiye ve Mısır'ı ziyaretinden sonra, Kudüs'e vardı. Filistin'de uzunca bir süre kaldıktan sonra, Suriye kentlerini dolaşarak Urfa'da Kürdistan topraklarına ayak bastı. Maalesef Benjamin, tarihleri net bir şekilde vermiyor, sadece Kürdistan'a yaptığı ilk iki gezisinin elli beş gün sürdüğünü belirtmekle yetiniyor.

Urfa'dan batıya doğru (Siverek, Çermik) devam ederek Diyarbakır, Mardin ve Nusaybin'den geçerek Salga'ya gidiyor. On gün boyunca, "köylerinde genellikle Yahudilerin yaşadığı ve bu ziyaretlerinde onların ne kadar kötü koşullarda yaşadıklarına tanık olduğu" Cebel-Sancak sıradağlarında dolaştı. Benjamin bu on güne dair kısa ve genel bilgi verir (s.75).[49]

Cizre'den Zaho'ya gitti. Orada bir süre kaldıktan sonra "Kürdistan dağlarına ilk yolculuğuna" Sundur, Duhok, Betanura ve El-Qoş'u da ziyaret ederek devam etti. El-Qoş'ta Şavu'ot yortusuna katıldı (5 Sivan 1848).

Ardından, ikinci Kürdistan yolculuğuna başladığı Musul'a gitti. "Çölde geçen üç günlük bir yolculuktan sonra" Akre'ye vardı ve kuzeybatı yönünde devam ederek uzak ve çok nadiren gidilen dağ köyü Barzan'a gitti.[50] Barzan'da kaldığı süre, verdiği bilgilere bakılırsa halkın yaşamı hakkında yeterli bilgiye sahip olamayacak kadar kısaydı: "Buradaki Yahudi kardeşlerimizin cehaleti öylesine büyük ki, bir duayı ezbere okumasını bile bilmiyorlar, büyük bir acıyla itiraf etmeliyim ki, hiçbir yerde burada olduğu kadar onları bu kadar yozlaşmış ve bu derece ahlaki çöküntüye uğramış halde görmedim." Birçok *hakamim* yetiştirmiş ünlü Barzani ailesine bakınca bunun bir abartma olduğu muhakkaktır. Benjamin Piris Dağı (Benjamin'e göre Yahudiler Zêbari, Kürtler de Baris olarak adlandırı-

49 Benjamin, Zelma köyünün Nusaybin'in kuzeydoğusunda iki saatlik mesafede bulunduğunu ve Cebel-Sancak sıradağlarının Zelma'dan bir saatlik uzaklıkta olduğunu yazar. Bu ancak, Yahudilerin Targumcasına yakın bir dil konuşan Yakubilerin (Jacobits) bulunduğu Tur-Abdin'e uyuyor. Bugün, Tur'da "Yahudilerin çoğunlukta olduğu" hiç köy bulunmuyor ve Benjamin'in döneminde de olup olmadığı şüphelidir. Sonuçta, Benjamin'in bu yöreye dair bilgileri doğru değil.

50 Barzan'a, Benjamin II'de önce hiç bir Avrupalı seyyahın gitmediği anlaşılıyor.

yorlar)'na tırmandı ve dağın eteklerinde, "daha önce hiç Yahudi Avrupalının seyyah görmediklerine ve duymadıklarına dair kendisini temin eden" (age. s. 106-7)[51] dört Yahudi göçebe aileyle karşılaştı.

Benjamin, hastalığı nedeniyle hatırı sayılır bir zaman süresince mahsur kaldığı (muhtemelen sıtma hastalığıydı) Sündu'ya gitti ve sonunda, hâlâ hastalığın etkilerini üzerinden atamamışken tekrar Barzan'a döndü. Bir dizi Yahudi ve Kürt rehberliğinde, "Urmiye yakınlarında, aşağı İran'a taraf olan dağlara" doğru bir hedefe yöneldi (1848 Temmuzunun ilk yarısı) (Almanca baskıda s. 80-81). Dördüncü gün, yolculuğu birtakım nedenlerle aniden kesintiye uğradı. Benjamin, maalesef gittiği veya ona temsilci gönderen köylerin isimlerini vermiyor.

Benjamin Musul'a geri döndü ve bir ay sonra (1848 Ağustos ortası) bir kervanla, Rewandız ve Koysancak'ı (s. 108) ziyaret ederek üçüncü Kürdistan yolculuğuna başladığı Erbil'e yöneldi. Kürdistan'daki yolculukları Kerkük'te son buldu.

Kitabı, Kürt Yahudiler üzerine eldeki tek kaynak olduğu için, güvenilir bir belge olma saygınlığını kazanmış ve yazarına, en önemli birkaç Yahudi seyyahından biri olma özelliğini kazandırmıştır. Ne var ki, kitabına eleştirel yaklaşmak gerekiyor ve sahip olduğu bilgilerin gerçek değeri yeni yeni anlaşıldı.[52] Ancak, bu kadar şey görmüş ve mükemmel birçok seyahat kitabının var olduğu bir dönemde yaşamış bir adamın, yolculuklarına dair bu kadar muğlak ve bilim dışı bir betimleme bırakmış olması üzüntücü vericidir. Hiç şüphesiz kitap bir çok önemli bilgiler içeriyor, fakat malzemelerin metodolojik ve eleştirel bir süzgeçten geçirildikten sonra bilimsel bir araştırmada kullanılmaları mümkündür.

51 A. H. Layard'ın *Niniveh and Its Remains* London, 1867, s. 200, Kürdistan'da göçebe Yahudilerin varlığından da bahseder.

52 Benjamin'in çağdaşları arasında, onun kitabının güvenilirliğinden kuşku duyanlar vardı. Ancak bu kuşkular temelsizdi, çünkü tasvirini yaptığı yerlere gerçekten gittiği tartışılmaz. Sorun, onun seyahatinin bilimsel yaklaşımdan tamamen yoksun olmasıdır.

Evrensel Yahudi Birliği

Evrensel Yahudi Birliği, Kürt Yahudiler arasındaki çalışmalarına görece geç bir tarihte başladı. 1903 yılında, Sine'de kız ve erkeklerin gidebileceği bir okul ve Kirmanşah (1904), Musul (1907) ve Xaneqin'de (1911) erkek okulları açtı. Henüz bu okullar açılmadan, bazılarının önemli bilgiler verdiği Birliğin aylık bültenleri orta Kürdistan'da değişik topluluklardan haberler içeriyordu.[53] Diğer yandan, birliğin öğretmenleri, özellikle Bağdat okullarındakiler, haberlerini bültenlerde verdikleri yolculuklar gerçekleştiriyor ve bu bilgiler sık sık, dağlık bölgelerden gelen Kürt Yahudilerle ilgili doğrudan bilgiler veriyordu.[54]

Yakın zamanlardaki yolculuklar

1870'ten bu yana Kürdistan'ı dolaşan seyyahlar, Kürt Yahudiler hakkındaki bilgilerimize hemen hiçbir şey katmıyor. 1914-1918 yılları arasındaki Birinci Dünya Savaşından sonra bile, Kürdistan'da, öncesinde olduğu gibi, uzun süre kalıp sistematik bir çalışma yürütmek açısından büyük engeller ortaya çıkıyordu.[55] Yine de, başlıcaları Henry Binder,[56] A. M. Hamilton[57] ve Lamec Saad[58] olmak üzere, özellikle söz edilmesi gereken çok sayıda eser bulunuyor. Son iki kitap, kısa bir gezi sonucu rastgele elde edilmiş izlenimlerin bir dökümü olmaktan çok, bölge ve halkına dair gerçek bilgilere ulaşacak kadar burada kalmış insanların gözlemlerinden oluşması bakımından öncellerinden ayrılıyorlar.

53 Bkz. Koysancak (*BAIU*, 1889, s. 48 ve 1896, s. 52), Süleymaniye (1895, s. 64), Urmiye (1892, s. 53), Rewandız (1897, s. 84) ve Urfa (1896, s. 54) raporları.

54 Bkz. Bibliyografya'da N. Albala, J. Bassan ve Sassoon.

55 Kürdistan bibliyografyaları için bkz. *EI*, "Kurdistan" mad.; Banse, *Die Türkei* 3. bas. (Braunschweig, 1919), s. 417ff.

56 Henry Binder, *Au Kurdistan en Mésopotamie et en Perse* (Paris, 1887), muhteşem resimler içeriyor.

57 A. M. Hamilton, *Road Through Kurdistan* (London, 1937). Hamilton Erbil-Revandız karayolunu inşa etti ve önemli manzara ve şehir fotoğrafları yayımladı.

58 Lamec Saad, *Sechszehn Jahre als Quarantänearzt in der Türkei* (Berlin, 1913).

Ayrıca, yakın yıllarda, Kürt Yahudiliğini ziyaret etmiş çok sayıda Yahudi seyyah da bulunuyor. Ephraim Neumark[59] sadece Musul'a kadar gitmiş ve bize yüzeysel bir katkı sunuyor. W. Schur'un[60] yolculuğu da dikkate değerdir. Schur, Urfa, Mardin, Nusaybin, Cizre, Zaho ve Musul'a gitmiş; kısa ve genel bir değerlendirme olmakla beraber, eseri (Mahazot ha-Hayim, s. 19-23), Kürt Yahudiler hakkında şimdiye kadar basılmış en iyi yayınlar arasında yer alıyor.

1935 yılında, Xaneqin, Kirmanşah, Sine ve çevreleri A. J. Brawer[61] ve Sundur köyü de Walter Schwarz (*Jüdische Rundschau* [Berlin], 1935) tarafından ziyaret edildi.

Bölgeye dair bilimsel araştırmaların başlaması

Şimdiye kadar, bölgemizi içine alan ve çoğunlukla seyyahların yolculuklarına dair yazdıklarından oluşan genel keşif amaçlı eserlerden söz ettik. Özel konulardaki ufak birkaç çalışmanın dışında, özel olarak Kürt Yahudilere ayrılmış herhangi bir bilimsel çalışma yoktur.

Pek çok Doğu Yahudi toplulukları üzerine bir araştırma yapan A. Z. Idelsohn, Kudüs'te yaşayan Kürt Yahudiler arasında araştırmalar yürüterek bu alanda bir öncü olmuştur. Genel bir giriş yazısıyla beraber, Saucbulaq'taki Aramice lehçesinde bir masallar derlemesi yayımladı.[62] Kudüs'teki Kürt Yahudi ailelerin toplamı yirmi beşten fazla olmadığı için, bu dönemde malzeme oldukça yetersizdi. Ayrıca, Kürt Yahudiler tarafından söylenen pek çok şarkı, Saucbulaq'tan gelen bir hakamın ağzından kayda geçirildi.[63]

59 Ephraim Newmark, "Eres ha-Qedem" [İbranice], *He'asiph* 1889:39-75.

60 Zev Wolf Schur, *Mahazot ha-Hayim* [Scenes rom Life] (Viyana, 1884). Seyahatine dair ilk yazılar *haShahar*'da yayımlandı.

61 A. J. Brawer, Mi-Parashat Massa'otay be-Faras, *Sinai* 6 no. 9-10 (1930):239-50; no. 11 (1938):430-38.

62 A. Z. Idelsohn "Sippurim ba-Lashon ha-Aramit ha-Hadasha" [neo-Aramice masallar], *HaShilo'ah* 29 (1913):12ff.; aynı kişi "Aramäisch sprehende Juden," *Die Welt* 30 (1912), 906-7).

63 *Hebräisch-Orientalischer Melodienschatz*, c. 2 s. 31, 128-40.

Bir Urmiye Yahudisinden, Kürt Yahudiler hakkında bilgi toplayan Albert Löwy Idelsohn'dan önce gelir.[64] Bu bilgiler çok daha fazla malzeme içeriyor ve tuhaftır ki, bu alandaki araştırmacılar bunlardan fazla yararlanmamışlardır.

Neredeyse özel denilebilecek mektuplardan oluşan bazı elyazmaları da son yıllarda gün ışığına çıktı. Jacop Mann, şu anda Cincinnati'deki Yahudi Birliği Koleji Kütüphanesinin mülkiyetinde bulunan bu malzemeleri[65] yayına hazırladı ve Simha Assaf, bazıları Walter Fischel tarafından Kürdistan'a yaptığı iki kısa seyahatte[66] toplanan pek çok değerli belgeyi[67] yayımladı.

R. Duval, Salamas lehçesinde yayımladığı masallar derlemesini yayımladığından beri, Kürt Yahudileri dilinde -Targum veya Cebeli diye adlandırılan, Kürdistan Hıristiyanlarınkine benzer bir neo-Aramice lehçe- bir dizi araştırma ortaya çıktı.[68] Aramice üzerine yaptığı standart çalışmasında, Franz Rosenthal, neo-Aramice[69] sorunu üzerinde ayrıntılı bir şekilde durdu ve bu alandaki önemli tüm malzemeyi değerlendirmiş oldu.

Joseph J. Rivlin, Kürt Yahudilerinin lehçelerinin bir araştırmasını yaptı ve bir dizi kısa metinler yayınladı.[70] Buna ilaveten, Kudüs'teki İbrani Üniversitesi adına, Kürt Yahudilerin sözlü Tevrat çevirisini de yazıya geçirdi. Bu çalışma hâlâ devam ediyor.

64 Albert Löwy, "Notes on the Jews in Kurdistan," *Sixth Annual Report of the Anglo-Jewish Association* (Londra) 1897:94-99; "On a Unique Specimen of the Lishana shel Imrani," *Transactions of the Society for Biblical Archaeology* (London) 4 (1876):98-117; "On Kurdish Folk Lore in the Kurdo-Jewish Dialect," *Transactions of the Society for Biblical Archaeology* (Londra) 6 (1878):600-602.

65 Jacop Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, (Cincinnati, 1931), c. 1, s. 477-549.

66 Walter Fischel, "Bei den Juden im Kurdischen Bergland," *JR*, Ocak 8, 1937; EJ, "Kurdistan" mad.

67 Simha Assaf, "Le-Toldot ha-Yehudim be-Kurdistan u-Shkhenoteha" [Kürdistan ve komşu ülkelerdeki Yahudilerin tarihi hakkında], *Zion Me'assef* 6(1934): 85-112; aynı kişi, Nosafot le-Toldot" (bkz. 14. dipnot), s. 266-71.

68 R. Duval, *Les dialects néo-Araméens de Salamas* (Paris, 1883); I. Gottheil, "The Judeo-Aramaic Dialect of Salamas," JAOS 15(1893):297ff.

69 Franz Rosenthal, *Die Aramäistische Forschung seit den Arbeiten Theodor Nöldekes*. Leiden, 1939.

70 J. J. Rivlin, "Sippur Dawid ve-Goliat bi-L'shon Targum" [Targum lehçesinde David ve Goliath'ın hikayesi], *Zion* 4(1930):109-20.

2. YAŞADIKLARI BÖLGE

Kürt Yahudi teriminin çok net bir tanımını vermek kolay değil. Bir Kürt Yahudiyi Kürtlerin yaşadıkları topraklarda yaşayan ve Aramice (Targum) konuşan biri olarak en iyi şekilde tanımlayabiliriz; ancak, sözkonusu bölgede Yahudilerin esas olarak Arapça konuştukları birkaç yöreyi de dahil etmeliyiz (örneğin Nusaybin).

Müslüman komşuları gibi Kürt Yahudiler de aslında dağlık bölge insanlarıdır. Fakat, Kürtler zamanla dağlardan ovalara doğru hatta Mezopotamya düzlüklerine doğru yönelmişler. Böylece, Arap kültürünün daha önce baskın olduğu etki alanlarına dahil olmuşlar ve bu şekilde, aslında Mezopotamya bölgesine ait olan Yahudiler Kürt kültürünün yörüngesine girmiş oldular. Bununla birlikte, Kürtlerin göç istikametlerinin doğu-batı; Yahudilerinki ise batı-doğu olduğu tam olarak bilinmelidir; ama, (tekrar vurgulamak gerekir) Kürt Yahudiler homojen bir halk olmadıkları, aksine Kürdistan'a farklı dalgalar halinde geldikleri için Yahudi göçünün istikameti farklılık gösteriyor. Herhalükârda, şimdi Kürtlerde olduğu gibi bu farklı dal-

galaların arasında doğu-batı yönünde de güçlü bir göç dalgası vardır. Ancak, ayrı göç dalgalarını henüz tespit edemiyoruz ve hatta Yahudilerin, Kürdistan'a kuzeyden de girmiş olmaları mümkündür.

Yahudilerin yerleşim bölgelerinin merkezi, Zagros ve Toros dağlık bölgeleridir. İkincisinde, Ermeni topraklarındaki Kürtlerin sayısında tedrici bir azalma olurken, bugün orada hiç Yahudi yerleşimi kalmamıştır. Dağların gerisinde Van ve özellikle Yahudi yerleşim bölgesine ait olan Urmiye Gölü bölgeleri uzanır. Batıda, Dicle Yahudi yerleşiminin sınırı olarak düşünülebilir. Sonuç olarak, Yahudiler, Kürdistan'da üç tip doğal bölgeyi işgal ediyorlar: Dağlık alanlar, göllerin etrafındaki volkanik yöreler ve Dicle'ye kadar olan düzlükler.

Merkez (daha önce de belirtildiği gibi) dağlık bölgedir: Kuzeyde Toroslar, güneyde Zagros. Toroslar, batıdan doğuya uzanan, eski kristal şist sıradağlardır. Araştırma alanımıza sadece Hakkari Dağlarıyla olan bağlantısı nedeniyle giren Torosların güney-batı bölümü Nasturilerin eski yerleşim yeri ve su bakımından Torosların geri kalanından daha zengindir ve bu nedenle Zagros'la daha fazla benzerlik taşır.

Zagros, yapı olarak kıvrımlı bir dağ olup ağırlıklı kireçtaşından oluşur. Dağ silsilesi Dicle'ye paralel olarak kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanır. Su kaynakları açısından zengin olan bu bölgedeki su yatakları öncelikle boylamsal vadileri takip eder, ardından batıya doğru derin boğazlarla dağ silsilesini yararlar.[1] Bu aşırı parçalanma dağlık bölgeyi girilmesi çok zor yapıyor ve yerleşim yerlerini de öylesine çevreliyordu ki, modern askeri teknikten önceki dönemlerde buralar neredeyse hiç zapt edilemezlerdi. Bundan dolayı, bu bölge, farklı halklardan ve kabilelerden geriye kalanların yüzyıllarca hayatta kal-

1 "Bu vadiler çoğunlukla düz yarıklardan oluşmuyor, çok tuhaf bir şekilde kıvrıla kıvrıla gidiyorlar ve sonu görünmeyen kollara ayrılıyorlar. Rewandız bunların en fazla bilineni ve belki de en büyükleri. Rewandız Nehrine dökülen çayların aktığı beşten fazla kola sahip ve her biri başlı başına birer görkemli kanyon" A. H. Hamilton, *Road Through Kurdistan* (London, 1937), s. 110. Hamilton sık sık Zagrosların aşılamazlığından söz eder, örneğin Berserini'den bahsederken, "İnsanın bir katırla bile geçebileceği çok az yer var" der (s. 161).

maya devam ettikleri klasik bir saklanma yeri olmuştur.

Dağ silsilesinin kuzey ve doğu bölümü volkanik oluşumlarla şekillenmiş. Ağrı Dağı sönmüş bir volkan olup, eski katmanlaşmış yapı üzerine kendisinin de yaydığı volkanik maddeler, akarsu önlerinin volkanik maddelerce kapatılmasının sonucu olan, Van ve Urmiye Göllerini oluşturmuş.

Bu dağ silsilesinin dibinde, Dicle ve Fırat'ın mecralarında aktığı, kalkerli Mezopotamya düzlüğü uzanır. Kürtler, Dicle'ye kadar gitmişler, bu nedenle Yahudi yerleşim bölgesinin sınırı olarak Dicle de kabul ediliyor. Doğu Mezopotamya da aynı şekilde coğrafi olarak -kısmen jeolojik olarak- Toroslar ve Zagros bölgesine aittir, çünkü tamamen düz bir bölge değil, bir dalgalar serisi halinde Zagros'a doğru yükseliyor. Yöre, çoğunlukla, Dicle'ye akan nehirler ve su kaynaklarınca yarılmış. Güneye gidildikçe manzara değişiyor: Burada Dicle ve Zagros arasında kalan yer giderek genişliyor ve bu yöre sonuç olarak, klimatolojik açıdan da, Mezopotamya'yla benzer bir hal alıyor.

Bölgemiz, her iki kürede yaklaşık otuz-elli paraleli işgal eden, yağışlı kışların ve kurak yazların egemen olduğu kurak karasal iklim bölgesine girer. Akdeniz ve İran Körfezi'nden esen nemli rüzgarların yükselip yağmura dönüşmesine neden olan Toroslar ve Zagros olmasaydı, Kürdistan da, İran veya Arabistan platosu gibi kurak bir bölge olacaktı.

Zagros, sert kışları ve yoğun kar yağışıyla bu bölgenin su deposudur adeta. Zengin su kaynakları ve yıl boyu akmaya devam eden akarsular Dicle'ye kadar tüm bölgeyi suluyor ve yağmurun yeterli olmadığı yerlerde sulamayı mümkün kılıyor.[2]

Zagros, 1800 metrelik yüksekliğe kadar, değişik türlerde ortaya çıkan ve bölgenin başta gelen ihraç ürününü oluşturan meşe palamudu üreten bodur meşelerle kaplıdır. Aslında, bodur meşe Kürdistan'ın ulusal ağacıdır. Ormanlardan söz etmek oldukça zor, sadece dağların yamaçlarında ağaç serpinti-

2 Mayıstan Ekime kadar yağmur yağmaz. Yıllık yağış miktarı: Zaho'da 1,026, Amediye'de 1,097, Rewandız'da 1,053, Akre'de 936, Süleymaniye'de 836, Erbil 462, Kerkük'te 394 ve Musul'da 350. Dov Ashel, *Rainfall Map of the Near East*, Jerusalem, 1940.

leri görülebilir. Sık sık bahsedilen tipik manzara, kıyıları seyrek bodur meşelerle kaplı sayısız derin vadilerce bölünmüş yerlerdir. Meşenin yanı sıra, başta (meyvesi çok değerli olan) ceviz, kavak ve yaban dağ armudu olmak üzere belli başlı orman ağaçları bulunur.

Bu bölgede ormanların olmayışı, hiç şüphesiz koruma önlemlerinin tamamen yetersiz oluşundan kaynaklanıyor. Ağaçlar acımasızca, yakıt ihtiyacı ve hayvan yemi için kesiliyor. Yahudilerin aktif olduğu mesleklerden biri, sonbaharda ağaçların dallarını keserek sığır yemi olarak satmaktır. Ormanlaşmanın en büyük engellerinden biri de, sadece taze sürgünleri ve yaprakları değil, ağaç gövdelerinin kabuklarını da sıyıran pek çok sayıda sürünün varlığıdır.

Yüksekliğe bağlı olarak yazların görece serin oluşu ve su bolluğu zengin bir çeşitliliği beraberinde getiriyor.[3] Dağ yamaçlarındaki ağaçların seyrekliği toprağın güneş ışınlarından yeterince yararlanmasını, gür ot ve çalıların (defne, ardıç, yaban gülleri) yetişmesini sağlıyor. Daha yükseklere çıkıldıkça, bodur meşe ağaçları kayboluyor ve yerlerini dağlara özgü otlaklara bırakıyor. Bu nedenle, dağlık arazileri Kürt göçebeleri ve sürüleri işgal ediyorlar. Baharda, sürülerini düzlüklerde otlattıktan sonra Kürtler dağlardaki otlaklara, *zozana*, doğru yönelirler. Sonbaharda kar ve yağmurun başlamasıyla beraber aşağıya geri dönerler. Kışlar, sürülerin harman sonrasında otlandıkları toprakların işlenmesiyle geçirilir.

3 Bölgemizde sadece iki tane meteoroloji istasyonu bulunuyor, yani Musul ve Kerkük'te. 1938-39 yıllarında ortalama en düşük ve en yüksek ısı düzeyleri (santigrad) şöyledir

	Haziran 1938		Ocak 1939	
	En düşük	*En yüksek*	*En düşük*	*En yüksek*
Musul	20.7	42.4	2.8	12.9
Kerkük	25.1	41.1	4.6	13.7

(Veriler Dov Ashbel, Annual Report: *The Cimate of Palestine and Adjacent Countries*'den alındı, Tel Aviv 19(1938/39). Dağlık bölgelerdeki ısı düzeyi konusunda, Hamilton, "Ağustos Kürdistan'da en sıcak aydır ve bu ülkede gölgede 110 derecelik (43.33 C.) sıcaklık anlamına geliyor"; yine, "Türkistan'dan gelip kara boğazdan geçen buz gibi bir rüzgar var ki, donabilecek ne varsa her şeyi donduruyor" diye yazar (*Road Through Kurdistan*, s. 240, 263).

Kış aylarında göçebelerin aşağıya inmeleri, çiftçilere büyük zarar veren bir yolculuktur.[4] Çiftçiler genellikle, çok küçük ve basit köylerinin hemen dağın eteklerinde birbirine sokulduğu vadilerde yerleşiktirler. Esas korunma yöntemleri yollardan uzak oluşlarıdır. Bu izole oluşları, birçok etnik yapının hayatta kalmasını da sağlamıştır. Köylüler buğday, arpa ve (daha sıcak ve sulak yerlerde) pirinç ve pamuk yetiştirirler. Ayrıca, büyük ölçüde pazara yönelik bahçe tarımı da yaparlar (sulak yerlerin birçoğunda) ve üzüm yetiştirirler. Bol miktarda meyve ve ceviz ağaçları da yetiştirirler.

Sarp, aşılması zor dağlık bir bölge olmasına rağmen burada fazla yabani hayvan göremiyoruz. Av hayvanlarının neredeyse soyları tükenmiş. Hem Kürt hem de Yahudi (Yahudiler ayılarla karşılaşan kahramanlara dair öyküler anlatmayı severler) öykü ve masallarında önemli bir yer tutan ayı çok nadiren görülüyor. Ama bölge keklik ve sincap ("Sincaplar Kralı" öyküsüne bkz.)[5] yönünden zengindir. Aslında dağların en güçlü sakinleri kötü ruhlardır.

Düzlüklerdeki köyler (Mezopotamya ve volkanik kuşağın göller bölgesinde) dağlık bölgelerdekilerden pek farklı değil. Buna karşın, düzlüklerde, köylüyü evine hapseden ve kışlık yiyeceğini çok titiz bir şekilde hazırlamak zorunda bırakan sert kışlar ve kar fırtınaları görülmez. Köylü bir Yahudi, kışın evde dokumacı olarak çalıştığı için meslek değişikliği yapmış oluyor.

Bir köyün konumu sadece sürülebilir toprak ve su kaynağının varlığına bağlı değildir, siyasi şartlara da bağlıdır: Mümkün olduğu kadar anayollara uzak yerler yerleşmek amacıyla seçiliyordu. Buna karşın, kentsel yerleşimler tam olarak yol ve ticaret güzergahlarında geliştiler. Burada, çok eski zamanlar-

4 Bu doğrudur. Aynı şekilde Hamilton da şöyle anlatır: "Bir gün.... Spilik'in yerel Surçi aşireti ile neredeyse her yıl dağ eteklerindeki köylülerle çatışmaya giren Hurke göçebeleri arasında bir kavga çıktığını duyduğumda Erbil'den (Spilik'e) dönüyordum. Kavgaya birçok kadın da katılmıştı, çünkü onlar da erkekler kadar cengaver ve iyi atıcıydılar" (age. s. 90).

5 Eugen Prym ve Albert Socin, *Der Neu-Aramäische Dialect des Tur Abdin*, Göttingen, 1881, c. 2, indeks, "Eichhörner." mad.

da, büyük çapraz vadiler İran'dan Mezopotamya'nın aşağılarına giden rotaları belirliyordu ve bu noktalarda kentsel yerleşim alanları gelişmişti. Habur, Büyük ve Küçük Zap bu tür vadilerdir.

Bu yolların en önemlilerinden biri Hamilton'ın arabaların geçebileceği bir karayoluna dönüştürdüğü yoldur. Erbil ve Rewandız'dan geçerek Tahran'a ulaşan bu yol Büyük Zap vadisi boyunca ilerler. Böylece, Türkiye'de Nusaybin-Musul tren yolunu birbirine bağlayarak, dolambaçlı yol yerine Batı Avrupa ile İran arasında doğrudan iletişim kurmayı mümkün kılıyor.[6]

Diğer bir önemli yol da, Musul'dan başlayıp Duhok, Amediye ve Toroslardan (Çolemerk, Başkale) geçerek, Büyük Zap'ın üst kısmını kullanarak Van Gölüne ulaşan yoldur.

Dağlık bölgelerdeki eski kentsel yerleşimlerin ayırt edici özellikleri doğal korunmaya elverişli konumlarından alıyorlar. Genelde kendi su kaynaklarına sahip olup, doğal kale özelliğindedirler ve modern askeri teknik hava saldırılarıyla bunları ancak değersiz hale geldi.[7]

Amediye, yüksekliği 300-400 metreye ulaşan bir platoda Büyük Zap vadisi üzerine konumlanmış olup sadece kayalara oyulmuş dar yollardan zorlukla ulaşılabiliyor.

Seyyahlar özellikle Rewandız kentinin benzersizliğinden yoğun etkilenmişlerdir. Örneğin Hamilton şöyle yazar:

> Bu dağlar, nehirler, geçitler ve doğal kaleler bölgesinde bundan daha tahkimli bir yere kurulamazdı. Yüksek Kurrek Dağ silsilesinden aşağılara inen dar bir kayalık uçurumdaki iki büyük yarığın arasında yer alır. Bu uçurum aşağı indikçe neredeyse beş yüz metre genişliğinde, burada batıdaki çıkıntının sınır olduğu kanyonun içine hızla

6 İnşaatı planlayanlar, bu yolu tasarlarken sadece karayolu mühendisliğini gözönünde bulundurmadılar; asi Kürtlerin mesken tuttuğu bu topraklardan mümkün olabildiğince bir geçiş yolu açmaya da dikkat ettiler: "Bir kere karayolları bir bölgeden geçince, en yabani insanların bile, daha medeni yaşam biçimlerini taklit ederek kolayca daha barışçıl bir yapıya kavuşacaklarına kuşku yoktur" (Hamilton, *Road Through Kurdistan*, s. 73).

7 Kraliyet Hava Kuvvetlerinin Rewandız'a yaptığı saldırıların tanıklığı.

> dönen Rewandız Nehrinin kıyılarınca sınırlanmış düz bir kayalık zemine ulaşıncaya kadar dik bir şekilde aşağı inen dar bir şerit oluşturur... Yüksek, dik ve dar yamaç ve iki büyük uçurum arasında kalmış bu yer Yukarı Rewandız'dır. (*Road Through Kurdistan*, s.19; ayrıca bkz. s. 11, 28'deki fotoğraflar)

Daha güvenli yerlerden biri de, oraya giden yolların -ya da yerleşimlerin kendileri- Kürt beylerinin kaleleri tarafından korunduğu yerlerdir. Bu kaleler bir tür saldırının başladığı noktalardır. Bu kalelerin bölgenin her yerine yayılmış olduğu görülebilir, ancak bunların çoğu, özellikle ana yollara yakın olanlar şu anda birer yıkıntı durumundalar.[8]

Kentsel yerleşimlerin farklı bir özelliği, çapraz vadilerin ağzında yer almalarıdır. Bunlar, düzlüklerdeki yerleşimlerle fazla benzerlik taşırlar. Birçoğu, nehirlerin *kelek* taşımacılığına elverişli olduğu noktalarda bulunurlar ve dolayısıyla önemli ticaret merkezi haline gelmişlerdir. Örneğin, hemen hemen bir ada olan Zaho, Habur nehriyle çevrelenmiş olup önemli bir kütük-ihraç merkezidir. Burada, büyük *kelekler*, kütük ve diğer malların taşımacılığı için bir araya getirilir ve Musul'a gönderilir. Benzer bir şekilde, Koysancak da önemini, Küçük Zap'ın *kelek* ulaşımı için elverişli bir hale geldiği bir noktada bulunmasına borçludur.

Düzlüklerde bulunan kentler, dünyanın bilinen en eski kentsel yerleşimleri arasında yer alır. Örneğin, Erbil'in tarihinin ne kadar eskiye dayandığı, göz alıcı dış görünümünden bellidir. 120 metre yüksekliğinde bir tepenin (*tell*) üzerinde bulunur.

> Ovanın üzerinde yükselerek... Sönmüş bir volkanın tepesi kesilmiş bir koni gibi ve büyük tuğla duvarlar yükselir, orada yeryüzünün en eski yerleşim merkezi duruyor... Üzerinde bu modern kentin yükseldiği höyüğü kim inşa etmiş?... Sadece büyümüş. Sayısız çağlar boyunca bugüne

8 Bkz. Henry Binder [ve W. A. Wigram'ın Binder'in *Au Kurdistan en Mésopotamia et en Perse*'sindeki illüstrasyonları, (Paris, 1887), karşılıklı sayfalar 96, 209].

kadar yavaş yavaş yükselmiş bu höyük içinde şehir üstüne şehirler yok olmuş; dünyadaki herhangi bir höyükten en az iki kat daha yüksek duruyor. (Hamilton, *Road Through Kurdistan*; s. 63)

Bütün yollar Dicle'ye çıkar ve burada eski Ninova, "sınır bölgesi ve aynı zamanda merkez konumunda" olan bu şehir, Kürt Yahudilerin hem endüstri hem ruhani merkezi olan Musul'dur. Musul, kara trafiği için olduğu kadar nehir trafiği için de mükemmel bir konuma sahiptir.

Yahudilerin niçin bir yerde bulunup, bir yerde bulunmadıkları sorusunun elbette akla ilk gelen cevabı vardır. Kürt Yahudiler, köylü olmaları ve diğer Doğu Yahudilerinden daha fazla kendi bölgeleriyle özdeşleştikleri halde, onlarda bile, bu konuda coğrafi etken büyük bir rol oynamamıştır. Kürdistan, diğer topluluklar için olduğu kadar, Yahudiler için de güvenli bir yer olmuş ve sonuç olarak burada hayatlarını sürdürmüşler. Dahası, Yahudilerin daha önce, ticaret merkezi olarak belli yerleşimlerin cazibesine kapılmış olduklarına hiç kuşku yoktur. Ne var ki, muhtemelen siyasi nedenler esas etken olmuştur.

Birinci Dünya Savaşını takiben ve onun siyasi ve ekonomik sonucunda, Kürdistan'da önemli değişiklikler meydana geldi. Petrol yataklarının bulunması, bunların işletilmesi, otomobil ve uçağın kullanımı, belli başlı yerleşim merkezlerinin gelişmesine, diğerlerinin de gerilemesine yol açtı.

Petrol yatakları, Xaneqin, Kerkük ve Musul civarında bulunuyor. Bu kentler, petrol yataklarında çalışanların kısmen buradan çıkmasıyla yeni bir dinamizm kazanmış oldular. Benzer bir şekilde, otomobil ve uçak da beraberinde büyük değişimleri getirdi. Yoğun trafik ve hızlı haberleşme olanakları, yolcu kervanlarını haraca bağlayan soyguncuların çöküşüne yol açtığı için, bölge dışa açılıp, seyyahlar için daha güvenli bir hale geldi.

3. KÜRT YAHUDİLERİN TARİHİ

Günümüz Kürt Yahudileri tarihsel bir bilince sahip değiller. Örneğin, bizi tarihi yapıtlar üretmiş Yemen Yahudilerinin aksine, Kürt Yahudiler kendilerine ait hiç tarihi kayıt bırakmamışlardır. Löwy,[1] görüştüğü Kürt Yahudilerden elde ettiği sonuç benimkiyle aynı: Hiçbiri halkının antik tarihi hakkında hiçbir şey bilmiyor. Atıfta bulundukları tarihi olaylar, genellikle bir ya da bir buçuk yüzyıl önce gerçekleşmiş oluyordu.

Sahip olduğumuz kısıtlı bilgiler, bu topluluğun geçmişini yeterince aydınlatmamıza yeterli değildir. Ancak bütünün bir parçası olarak işlev görebilirler. Bölgedeki arkeolojik araştırmalar, bu boşluğu bir dereceye kadar doldurabilir. Kürdistan'daki Yahudi yerleşimleri hiç kuşkusuz çok eski. İsrail veya Yahuda (Judah)'tan (2 Kings 17:7, Isa. 11:11, 27:13) gelen sürgünlerin yerleşimlerinin çevresini temsil eden bir bölgede veya hemen yakınında Aramice lehçesini (Targum veya Cebeli) konuşan Yahudiler bulmamız kayda değer bir durumdur.[2]

1 Albert Löwy, *Transactions of the Society of Biblical Archeology* 4 (1875): 98.

2 Bu bölgeyi tanımlanma girişimlerine dair bkz. J. Obermayer, *Die Landschaft Babylonien*, Frankfurt a.M. s. 10.

Burada, bizden önce bu sürgünlerin ataları var mıydı? Bu çok genel haliyle tezin reddedilmesi gerekse de, burada eski Yahudi nüfusundan arta kalanları da içine alan Yahudilerin olduğu rahatlıkla söylenebilir. Antropolojik bölümlerimizde bu hipotezin bazı kanıtlarını vereceğiz.[3]

Yahudilerin bu bölgeye çok erken bir tarihte yerleştikleri, Hıristiyanlığın gösterdiği başarı ve Nasturiliğin şaşırtıcı bir şekilde yayılmasından anlaşılıyor. Burada, birini kendi dinine çekmek için en uygun malzeme hiç şüphesiz Yahudilerdi, çünkü Adiabene yöneticilerinin Yahudiliğe geçmeleri, topluluğa birçok Yahudi olmayan unsurların da katılması (İS birinci yüzyıl) sonucunu getirmiş ve Yahudilerin yerleşmeleri bu din değiştirmiş prensler tarafından desteklenmişti.

Sura ve Pumbadita'nın bir taş atımlık mesafede olmasına rağmen, Talmud'da Kürdistan'dan çok az bahsedilmesi ilginçtir.[4] Musul (Aşur) hiç anılmıyor. Belli ki, Talmudik dönemde çok önemsiz bir kentti. Dünyanın en eski kentlerinden biri olan ve Ninova yıkıldıktan sonra onun yerini alan Erbil'den söz ediliyor, ancak yine de Talmud'da bu kadar az yer işgal etmesi çok şaşırtıcıdır. Yani kısacası, Orta Kürdistan hakkında hiçbir şey öğrenemiyoruz.

Yahudilerin durumuna gelince, Müslümanların egemenliği altında oldukları dönemde, karanlıkta el yordamıyla yürür gibi oluyoruz. Arap tarihçiler, Yahudilerden nadiren söz etmişler. Arapların ilerleme döneminde oldukları bu dönemde Yahudilere sık sık atıfta bulunulmuyorsa da, Yahudi topluluklarının gelişme gösterdikleri bir dönem olmuş.[5]

Onikinci yüzyıl: David Alroy

Onikinci yüzyılda Yahudilerin durumu hakkında daha faz-

3 [Dr. Brauer'in ömrü bu bölümü yazmaya yetmedi.]

4 Talmud'da bir çok yerde bahsi geçer, bkz. Obermeyer, *Die Landschaft Babylonien*; ayrıca Jacob Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature* (Cincinnati, 1931), c. 1, s. 477ff.

5 Bkz. Obermeyer'deki bilgiler, *Die Landschaft Babylonien*, ayrıca Mann, *Texts and Studies*, c. 1, s. 477, burada Musul Yahudilerinin kısa bir tarihini vermeye çalışır.

la bilgi sahibi olabiliyoruz. Bilgilerimiz, daha önce söz edildiği gibi Orta Kürdistan'a hiç gitmemiş olan Tudelalı Benjamin ve R. Petahya'nın verdiği eksik ve yetersiz bilgilere dayanıyor.

Bu dönem, İkinci Haçlı Seferlerini takip eden dönemdi. Selçuklu yönetimindeki kentler yeni bir zenginleşme dönemine girmişlerdi. Benjamin ve Petahya'nın yazdıklarına bakılırsa, Yahudilerin de bu zenginlikten yararlandıklarını öğreniyoruz. Petahya'nın "Yeni Ninova" olarak adlandırdığı Musul, "büyük Ashur", Benjamin'e göre (*Sefer Massa'ot*, s.52) yedi bin, Petahya'ya göre (*Travels*, s.8) de altı bin Yahudi vardı. Şehir nüfusu, yaklaşan Haçlı Seferlerinden kaçan Filistinli Yahudi göçmenlerin gelmeye devam etmesiyle de artmaya devam ediyordu. Bu göçmenler, Bağdat'taki akademik dünyaya bir dinamizm kazandırdı ve ayrıca, Bağdat'tan ayrılıp kendi dinsel yönetim merkezini (exilarch) kuran Musul'da da.[6] Musul bölgenin tartışmasız en önemli dini ve ticari merkezi olduğu için, merkezin bünyesinde topladığı öğrenciler arasında Kürt Yahudilerin de olduğunu tahmin edebiliriz.

Musul Yahudileri özerk yaşamayı seviyorlardı. Yönetim merkezinin bir hapishanesi bile vardı. Yahudilerin inanmayanlar (zımmi) olarak ödemeleri gereken kelle vergisinin yarısı bu merkeze yarısı da devlete veriliyordu.

Düzlük bölgedeki diğer şehirlerde de önemli Yahudi toplulukları vardı. Nusaybin'de bin Yahudi (Benjamin, *Sefer Massa'ot*, s.51) ve üç sinagog (Petahya, *Travels*, 2,7) vardı. Petahya, Nusaybin, Musul ve Azerbaycan'da bir dil ve Türkiye'de de başka bir dilin konuşulduğunu belirtir.

Cizre'de (Ceziret el-Omer) bile dört bin kişilik Yahudi nüfusu vardı (Benjamin, *Sefer Masacot*, s. 51). Erbil'e gelince, (öncesinde de belirtildiği gibi) metinde buraya gelindiğinde büyük bir boşlukla karşı karşıya kaldığımız için, bilgi sahibi olamıyoruz.

Tudelalı Benjamin'in yazdıklarında en önemli ve aydınlatıcı paragraf, yalancı Mesih David Alroy'un ortaya çıkışına dair

6 Musul'daki Exilarch için bkz. Jacop Mann, *Livre d'hommage a la mémoire du S. Poznanski*, Warsaw, 1927, lbr. böl., s. 23-27.

olanıdır (age. s. 78-79). Bu paragraf, Kürdistan'ın içlerindeki Yahudi yaşamını kavramamızı sağlıyor. Yazılanlardan edineceğimiz olumsuz çıkarım da olumludan daha az önemli değildir: Bu çıkarım, Kürt Yahudilere dair ne kadar çok tarihsel bilginin kaybolduğudur.[7]

Benjamin, Amediye'yi yirmi beş bin kişilik bir Yahudi topluluğuna sahip bir kent olarak tarif ediyor -abartma olduğu çok açık:

> Bu, yüzden fazla Yahudi topluluğunun yaşadığı Hafton dağlarında bulunan topluluklardan ilkidir. Burası Medya ülkesinin başlangıç noktasıdır. Bunlar, Kral Shalmanesser'in esaretine uğrayan ilk Yahudilerin torunlarıdır; aralarında Targum dilini konuşurlar. Amediye'den,[8] Pers krallığı sınırına yirmi-beş günlük uzaklıktaki Gilan'a kadar uzanırlar (age. s. 76-77).

Amediye Yahudileri aynı zamanda İran devletine tabi idiler ve on beş yaşından itibaren her erkeğin kelle vergisi ödemesi gerekiyordu.

Daha önce de değindiğimiz gibi, yalancı Mesih-David Alroy'a dair yazdıkları, Kürt Yahudileri tarihiyle ilgili sahip olduğumuz en önemli bilgidir. Benjamin'in adlandırdığı gibi, David al-Ro'i, Bağdat akademisinde Hisdai ve Gaon Ali haLevi exilarchta öğrenim gördü ve önemli bir başarısı olmayan bir akademisyendi. Yine bu bize gösteriyor ki, Kürdistan Yahudileri bu dönemde izole olmaktan uzaktılar ve Mezopotamya'daki eğitim kurumlarıyla bağları vardı. Benjamin'in, Alroy'un faaliyetlerine dair yazdıkları bir gerçek ve efsane karışımıdır. "Pers Krallığına karşı ayaklanmak ve Hafton dağlarında yaşayan Yahudileri toplayarak tüm uluslara karşı savaşmak ve Kudüs'ü zapt etmek üzere ilerleme fikrini benimsemişti" (age. s. 78) diye yazar.

Alroy'u mesih olarak gören Yahudiler arasında bu hareket

7 David Alroy olayında bkz. Mann, *Ha Tequfa*, 24:341.; aynı kişi, *REJ* 87:257.

8 Benjamin, Amediye yerine her zaman Ameriye yazar. Bu, Alroy ismi bağlamında ortaya çıkan aynı yanlışın bir örneğidir.

epey taraftar bulur ve Pers Kralı çatışma ve çalkantılardan korkarak Alroy'u tutuklatıp Tabaristan'da hapse atar. Ne var ki, Alroy, gizemli bir şekilde firar eder ve on günlük bir yolculuk gerektirmesine rağmen bir gün içinde Amediye'ye gelir.

Kral, Bağdat halifesi aracılıyla Bağdat exilarchına başvurur ve şayet Alroy bu kışkırtıcı faaliyetlerini durdurmazsa, ülkesindeki tüm Yahudileri öldürmekle tehdit eder. Exilarch büyük bir dehşet içinde Musul'daki[9] meslektaşına gider -bu, Musul'un, Kürdistan Yahudileri tarafından başkentleri olarak görüldüğünü gösteriyor. David'i durdurmaya yönelik tüm çabalar sonuçsuz kalınca ihanete başvuruldu. Kralın yardımcılarından biri, Alroy'un kayınpederine rüşvet verir, "böylece Alroy'un evine gitti ve uyurken yatağında öldürdü" (age. s.81). Yine de, Yahudiler yüz altın talentlik bir para cezası verinceye kadar Kral yatışmadı.

Benjamin'in anlatısının eksikliklerini gideren önemli bir kaynak son zamanlarda ortaya çıktı. Yahudilikten İslamiyete dönmüş biri olan, Samaw'al b. Yahya el-Maghribi'nin *Ifhan al Yahud* (Yahudilerin Sessizliği) adlı eserinde, yazarın anti-Yahudi tutumundan kaynaklı belli bir sapma olabileceği ihtimaline rağmen, Alroy'un başkaldırısının daha gerçekçi bir anlatımını bulabiliyoruz.

David, M'nahem b. Sh'lomo al-Ruhi[10] olarak adlandırıldığı bu kaynağa göre, Yahudiler arasında büyük bir ün kazanır, öyle ki bundan böyle büyük kalenin komutanı dahi kendisiyle karşılaşmak ister. Al-Ruhi, hemen bu adamın alelade biri olduğunu düşünür ve Yahudilerin yardımıyla büyük kaleyi zapt etme planını kurar:

9 Benjamin, exilarch'ın Nasi Zakkai ve R. Josep Burhan al-Mulk [veya al-Felek], astrolog (*Sefer Massa'e* [ed. D. Gordon, 1859], s. 80) olarak başvurduğu kişilerin isimlerini verir.

10 Üçüncü bir kaynakta, *megilla* of Onayda the Proselte (J. Mann, "Obadia le Prosélyte,", *REJ* 71 (1920): s. 90-91) de, al-Dugi (veya Dögi) olarak anılıyor. Bu üç varyasyon Arapça ve İbranice yazılı metinlerde takip edilebiliyor. Dugi veya Dögi varyasyonları, Döga isminin bugün Amediye'de yaşayan bir ailenin adı olması bakımından ilginçler. Jacob Mann'ın (*Texts and Studies*, c. 1 (1931), 7. ve 8. mektuplar) yayınladığı mektuplardan da, Simon Doga adında birinin Amediye topluluğunun lideri olduğunu öğreniyoruz.

> Böylece, Azerbaycan şehirleri ve civarlarındaki Yahudilere mektup yazdı. İran Yahudilerinin tüm Yahudilerin en aptalları olduğunu bildiği için, mektubunda, kendilerini Müslümanların ellerinden kurtaracak biri olarak ortaya çıktığını bilmelerini istedi... ve ayrıca her birinin elbiselerinin altında saklı bir kılıç veya başka tür bir silah bulundurması gerektiğini belirtti.[11]

Yahudiler akmaya başlayınca, Kürt Yahudileri arasında bu tür hac ziyaretlerine aşina olduğu için komutan ilk etapta al-Ruhi'ye bir hac ziyaretinde bulunuyorlar diye düşünür. Ancak, olayın aslını öğrenince al-Ruhi'yi ölümle cezalandırır. Yahudiler büyük bir paniğe kapılarak çil yavrusu gibi etrafa dağılırlar:

> Yine de, Amediye Yahudileri toplantılarında onu överler ve bir çoğu ona bekledikleri Mesih (Kurtarıcı) gözüyle bakarlar. Koy, Salmas, Tebriz ve Marage gibi İran kentlerinde, onun adına yemin eden Yahudi toplulukları gördüm. Amediye Yahudileri, Hıristiyanların Yahudilerle ilgili her şeylerinde en büyük düşmanlarıdırlar.. Bu şehirde, üyelerine göre, bu sahtekardan gelen bir dini doktrine inanan bir mezhep var.[12]

Jacob Mann, Alroy komplosunun, İkinci Haçlı Seferiyle bağlantılı olduğuna inanıyor. Mezopotamya ve Suriye'de bulunan Haçlılar için büyük bir tehdit oluşturuyor; (Amediye'nin ismini aldığı) Musul Atabeyi 'Imad el-Din Zengi Edessa'yı işgal etmişti. Mann, bu büyük siyasi çalkantılı dönemde David Alroy'un peygambervari duygulara kapılıp Yahudileri Filistin'e götürme planını oluşturduğuna inanır.

Bana göre, Mann'ın açıklaması pek de inandırıcı değildir. Sanırım, Alroy daha çok, Yahudilerin az da olsa siyasi bağımsızlık adına bir şeyler yapabilmeleri, şimdiye kadar hiç sahip

11 Jacob Mann, "Ha-T'nu'ot ha-M'shihiyot," *Ha Tequfa* 24(1928):345.

12 age. Kürt Yahudiler arasında Alroy ile ilgili eski anlatılar bulunmuyor. Sahip oldukları bilgiler yeni kaynaklardan elde edilmiş bilgilerdir.

olmadıkları bir konum elde etmeleri için zamanın elverişli olduğunu düşünerek harekete geçti. Durumu anlamak için, Hıristiyanlar arasında da benzer olayların meydana geldiğini hatırlamak yerinde olur: "1310 yılında, Olcaytu (Uldjaytu) döneminde, Hıristiyanlar Erbil kalesinde kendilerini Arap, Kürt ve Moğol kuşatmacılara karşı kahramanca savunduktan sonra yenildiler ve yok edildiler."[13] Kürdistan daima aşiret reislerince yönetilen bir ülke oldu ve bu reislerin akınları Alroy'u, Yahudilerin yardımı ve onların adına böyle bir girişimde bulunmaya teşvik etmiş olabilir.

Kürt Yahudiler arasında hangi unsurların yer aldığı sorusuna gelindiğinde, Yahudilerin Azerbaycan'dan Kürdistan'a (Alroy olayından öğrendiğimiz gibi) gelmiş olmaları gerçeği çok önemlidir. Bu, Yahudi-İrani unsurların Kürdistan'a ne ilk ne de son girişimleri olacaktır. Kürdistan ve İran arasındaki sınır çizgisi yüzyıllar içinde çok değişti ve aralarında Yahudilerin de yer aldığı aktif bir nüfus alış verişi olduğuna hiç kuşku yoktur.

Onüçüncü yüzyıl: El-Harızi

Benjamin'den sonra çok geçmeden, aynı bölge Harızi tarafından ziyaret edildi (1230 civarı). Yahudi topluluklarını betimleyişi çok etkileyici ve Benjamin ile Harızi'nin çağdaş olduklarına inanmak çok zor. Benjamin'in eserinde onun kişiliğine dair imalara nadiren rastlarken, Harızi'nin *Maqama*larına yazarının kişiliği tamamen nüfuz etmiş. Bu Yahudi François Villon'ı, Yahudi topluluklarının yaşamını çok keskin bir ironiyle resmetmiş. Şehirleri mahfeden Moğol akınlarından önceki dönem olmasına rağmen, çürümenin ilk işaretlerini görebilmiştir. Harızi'nin *Maqama*ları sadece şiir olarak modern değiller, öte yandan bugünkünden çok da farklı olmayan kentli Yahudilerin bir resmini çizmeleri bakımından da modernler.

Harızi, Erbil'i fazla önemsememiş.[14] Onun parlak yüzeyinin

13 *EI*, I. ed., "Irbil" mad., Streck tarafından yazılmış.
14 Erbil için bkz. *Maq.* 18.4.144-46, 20.2.15, 24.3 (*Judae Harizi Macamae*, ed. Paul de Lagarde [Göttingen, 1883]).

altında saklı cehaletin farkındaydı (*Maq.* 24.3). Musul'daki[15] yaşam tamamıyla resmedilmiş ve Bağdat tasvirinden de, konumuzla ilgili daha fazla bilgi toplayabiliyoruz.[16]

Harızi, Musul'un büyüklüğü ve güzelliğini, saray gibi sinagoglarını büyük bir merak ve hayranlıkla gözlemlemiş; şehrin kış elbisesi altındaki görünümünün etkileyici lirik bir tanımını yapmış (*Maq.* 29.1).[17]

İnsanların yardımlarına bağlı, gezgin bir şair olarak insanlığı iki gruba ayırır: Katı kalpliler ve nazikler. Musul Yahudileri bu sınıflamada kötüydüler, topluluğun iki önde geleni hariç; exilarch R. Nissim ve "Galut'un Başkanı" David (Maq. 46.8.18-19; *Judae Harizi Macamae*, ed. Pauli de Lagarde, s. 176). Topluluğu bol bol küçümser ve alay eder:

> Meclislerini gördüm, oraya vardığımda.
> Her biri aptallığın koynunda uyukluyordu,
> ne bir insan ne de bir insan sesi
> Fakat atlar bağlı, eşekler de bağlı. [2 Kings 7:10]
> Ve öküz ve eşeğin içine düştüğü bir kuyu gibiydi Yahudiler için.
> Duvar topluluğu [Yahudiler] Kudüs'ten sürgün edildiği gün
> Dindar olanlar Şam'a ve Mısır'a sürüldüler ve
> Havila'dan Shur'a yerleştiler; ancak ayak takımıysa
> Ashur'a geldi. (*Maq.* 46.8.28-32)

Cahil cemaati ve onun pek kibirli kantoru (cantor: sinagog cemaatine dua okuyan kişi) ile Musul'u konu edindiği meşhur *Maqama 24*, bu tasvirle doruğa çıkıyor ve taşlamacı bir bakış açısıyla yaptığı betimlemeleri dönemine göre hayli şaşırtıcı da.

Şehrin refahı ve ihtişamının kısa bir tasviri ve halkının açgözlülüğünden bahsettikten sonra, Harızi, Cuma akşamı Mu-

15 Musul için bkz. *Maq.* 24.1, 29.1, 47.7, 48.8.18, 50.128.
16 *Maq.* 46.9, 47.8, 50.43-44 ve 107.
17 Fırtınanın ortalığı silip süpürdüğü Tevet (Ocak) ayında geldim.
Mevsim çok soğuktu; kim dayanabilirdi soğuğuna?
Yağmur savaşçılarını topladı ve kar da dağlara bayrağını dikti.

sul'daki sinagoga nasıl geldiğini anlatır. Kalabalığın arasındaki iki yaşlının arasına oturur:

Övgü satan ama övgü kazanmayan türün uzun sakallı,
meşe ağacı kadar kuvvetli olanlarından,
Hayırsever kurumların yıkıcıları, kurucuları değiller,
Uzun boylu, göbekleri mısır tanesi gibi adamlar,
fakat
İğrenç ruhlu ve küstah gözlüler. (Maq. 24.1.13-15)
Liderlerinin ibadette ve güzel dua okuyuşundaki
bilgelikten gururla bahsettiler,
....Ve ardından, kantor görünür,
Yüzünde bir küstahlık ve başında şalı, beyaz ve
güzel, iki yüz dirsek uzunluğunda.
Sakalları göbeğine kadar uzanır. Ve göbeğine
bir örtüyle sarmış.
Saçakları yerde sürünüyor, öyle ki ayağı kenarına takılıp
düşecek nerdeyse.
(age. 22-26)

Bu dış görünüşe tezat oluşturan, okuduğunu anlamadığı için gülünç hatalar yapan kantorun büsbütün cahil oluşudur. Dindarlığını gösterdiğini düşünerek, kelimelerine olağanüstü jestlerini ekler. Ve cemaate gelince,

Kimileri orda oturmuşlar, bazıları uzanmışlar ve ölü gibi
uyuyakalmışlar.
Bazılarıysa kaçıp geri dönmemişler, ibadethaneyi
erk etmişler.
Öküzler dolaşa dolaşa çobanlarından ayrılmışlar, sürü ve
sığırlar firar etmiş,
Kala kala sadece, kantorla beraber bağırıp ve anıran
ve şarkıcı olduklarını sanan dört dangalak
kalmıştı geriye (age. 53-57).

Harızi, *hakam*lık bilgisinin sadece cahil inananların zihninde varolduğu bugünün Kürt cemaatini sanki tasvir etmiş. Buradan da anlaşılıyor ki, Mezopotamya ve Kürt Yahudi toplu-

lukları, tamamen kurtulmak için dışardan sürekli teşvik almış olmalılar. Harızi, sivri kalemiyle halkın genel yaşamından da manzaralar çizmiş. Doğu toplumu çürümeye yüz tutmuş bir dünya olduğu için, bunlar günümüz Doğu toplumunun birer resmi olmalı. Hever ha-Qeni hikayesi ve Raqqa'nın güneyinde Fırat kıyısında Rahaba'da yere uzanmış köylü; pazardaki bir lokantada iki proleterin oburca yemek yemeleri, onüçüncü yüzyıl başlangıcı yerine günümüz Musul'unda veya diğer Kürt şehirlerinde de pekâlâ yer alabilirdi.

Hazan David ve Hazan Yusuf

Daha henüz, Kürdistan'ın mezarları, kutsal şehirleri ve sinagoglarıyla ilgili bilimsel bir araştırma yok. Bu tür bir araştırma, hiç kuşku yok ki, Kürt Yahudilerin tarihine ilişkin birçok ipuçları verecektir. Müslüman komşularıyla ziyaret (hac) coşkusunu paylaşan bu Yahudilerin gittikleri, tarihsel şahsiyetlerin veya Kürt Yahudi *hakamim*[18] isimlerini taşıyan çok sayıda kutsal mezarlar ve başka tapınaklar vardı, ancak bunların tarihsel önemi henüz tespit edilebilmiş değildir.

Ziyaret yerlerinin en önemlilerinden biri olan Be Hazane bir istisnadır. Be Hazene, Yukarı Amediye'de Nevi Yehezqel sinagogu bitişiğinde ve içinde Hazan David ve Hazan Yusuf'un mezarları bulunuyor.

Bu iki adamın yaşamlarına dair iki belge var elimizde, ancak ciddi tutarsızlıklar barındırıyor. Mezarlardan birinde şöyle bir yazı var ["Yakup oğlu Yusuf'un oğlu Ephrahim'in oğlu Hazan David'in oğlu Hazan Yusuf."].[19] Assaf tarafından basılan ikinci belge,[20] *Sefer Pitron Halomot* (Rüya Yorumları Kitabı)'da 1730 yılında yazılmış. Orada, Amediye'nin tarihine ilişkin çok önemli bir paragraf var: "Amediye'nin yaşı, 5548 (=1788) den itibaren, 993 yıldır. Bazıları şöyle der: Bilge Hazan David'in öl-

18 [Dr Brauer, Yahudilerin hac yerlerine ilişkin özel bir çalışma yayımlamayı planlıyordu.]
19 [Kudüslü A. Ben-Ya'aqov'a, bana bu yazının metnini sağladığı için minnettarım.]
20 Assaf, "Le-Toldot." *Zion Me'assef* 6(1934):85.

düğü yıl, Amediye'nin kuruluşundan sonra geçen 141. yıldı. Bilge adamın ölümünden bu yana 852 yıl geçti."

Buna göre, Amediye 795 yılında kuruldu ve Hazan 936 yılında öldü. Bu söylentinin kökeni bilinmiyor. İlginç olan tarafı, sadece Hazan David'in anılması ve Hazan Yusuf'un anılmamış olmasıdır; çünkü eski sözlü anlatımda her ikisi mutlaka birlikte anılırlar, mezarlarının da yan yana olduğu gibi. Bana bilgi veren kişiye göre, bu sözlü gelenek gizli bir kaç kişi tarafından biliniyor. Hikaye şöyle:

Yusuf ve David, derviş olarak Amediye'ye gelirler ve buranın güzelliğine hayran kalarak, paşadan oraya yerleşmek için izin isterler. Paşa hangi kabileden olduklarını sorduğunda, "Biz B'ne İsrail'in kabilesindeniz" derler. Fakat, Paşa Yahudi düşmanı olduğu için şöyle bir yanıt verir, "Size verecek yerim yok." Böylece, kardeşler Bebade'ye doğru devam ederler. Yolda, sihirli güçlerini kullanarak paşaya büyü yaparlar ve paşa hastalanır. Geri dönüp paşayı iyileştirirler ve karşılığında da bir öküz derisinin kaplayabileceği kadar bir toprak parçası isterler. Paşa kabul eder. Bunun üzerine, büyük bir öküzün derisini alırlar, iyice esnetmek için günlerce suyun içinde bekletirler ve çok ince bir şerit halinde keserler. Bununla ölçtükleri büyük bir arazinin üzerine evler ve sinagoglar inşa ederler.[21]

Hazan David ve Hazan Yusuf İran'dan gelmiş olmalılar. Büyük ihtimalle, onüçüncü yüzyılın ortalarında Amediye'ye yerleştiler, çünkü adı geçen sinagogun Sayyid Yehezqel sinagogu olduğuna şüphe yoktur. Bu, Kürt Yahudiler ile İran arasında var olan yakın ilişkileri gösteren diğer bir örnektir. Bu dönemi takip eden iki yüzyıl boyunca bölgemiz hakkında hiçbir bilgi edinemiyoruz. Şüphesiz, bunun nedeni Cengiz Han ve Timur yönetimindeki Moğollar tarafından şehirlerinin çoğunun yakılıp yıkıldığı bu bölgelerdeki büyük yıkım olmalı. Kentli nüfu-

21 [Bu tür halk hikayeleri epey yaygındır. Stith Thompson, *Motif-Index of Folk Literature* (yeni baskı, Bloomington ve Indianapolis, t.y, 1989 civarı), c. 4, s. 251: "K185.1. Dolandırıcı tarla alıcısı: öküz derisi ölçüsü..... Tip 2400: Öküz derisiyle çevreleyebildiği kadar toprağı satın aldı. Öküz derisi çok ince şeritler halinde kesilmişti."]

sun, Moğolların zapt etmelerinin zor olduğu dağlara doğru çekildiklerini tahmin edebiliriz. Yahudilerin tarihi, düzlük bölgelerde bulunan yerleşimlerinden dağlara çekilen ve başka yerlerde hızla güç kaybettikleri bu dönemde (daha önce misyonerleri Çin'e kadar gidiyorlardı) orta Kürdistan'daki yerlerini sağlamlaştıran Nasturilerinkiyle paralellik taşır.

Onaltıncı yüzyıl: Yahya el-Zahiri ve belgeler (mektuplar)

İki yüzyıllık bir boşluktan sonra, Yahudilere ilişkin belgelerimizde artışlar görülüyor. Kürdistan'da, beylerin kendi aralarındaki kavgaları yüzünden iç çalkantılar hiç eksik olmazdı. Diğer yandan, onaltıncı yüzyılda da, Osmanlılar ve İran arasında yapılan savaşlara sahne oldu. 1534'te, Tebriz'in I. Süleyman tarafından zaptedilmesi ve Bağdat'ın, Zagros'un arka tarafına çekilen İranlılardan geri alınmasıyla Türkler Kürdistan'a hakim oldular ve birkaç önemsiz kesinti dışında bugüne kadar da öyle kaldı. Bu bağlamda, ülkenin asıl hakimlerinin, Osmanlılar ve İranlılar arasındaki mücadeleyi, kendi konumlarını güçlendirmek için avantaj olarak kullanan yerel Kürt beyleri olduğunu vurgulamak gerekir.

Belgelerimiz, Yemenli Yahya el-Zahiri *Maqama*ları ve Mann'ın koleksiyonundaki bir dizi mektuptan oluşuyor.

Zahiri, Maqamalarının üçüncü kanto (canto)sunda Erbil'i tasvir ediyor.[22] Bağdat'tan yola çıkarak, Daniel ve yoldaşlarının mezarlarını gördüğü Kerkük'e gitti. Kerkük Yahudilerinden "günah, ahlaksızlık ve suç insanları" olarak söz eder. Kerkük'ten, "azametli şehir" olarak nitelendirdiği Erbil'e geçti: "On günden sonra bu şehre geldim ve yatak, masa ve lambası olan hoş bir tavanarası oda buldum."[23] Birkaç gün sonra, "ünü göklere kadar çıkan şehrin" yaşantısını görmek üzere sokağa çıktı. Tesadüf eseri, öğrenci olduklarını kolayca anladığı bir

22 Metnimizde, İbrani Üniversitesindeki maqamalar kullanıldı (Hebrew, octavo, 637).

23 Bu Tevrat'tan bir alıntı (2 Krallar 4:10). Bunun kullanılması, Erbil'de bugün dahi ne yatak ne de masa kullanılmaması bağlamında önemlidir.

genç ve yaşlı adamlar grubuyla karşılaşmasını ve karşılıklı selamlaşmadan sonra onlara katıldığını anlatır. Bilgelik (*divre hokma*) hakkında konuşmaya başladıktan sonra konu Kabalaya geldi. Bunun üzerine, adamlardan biri kalkıp, şayet orada bulunanlardan biri Kabalacılık konulu bir şarkı söylerse ziyafet vereceğini söyledi. Adamlar ev sahiplerinin evinde bir araya geldiler:

Gecenin başlangıcında,
Zihinlerimiz açıkken oldu
İnsanların aralarında iki gruba ayrılıp
Davullar ve danslar eşliğinde
Kura çekmeleri
Yemeği hazırlamak ve ona bağlı işler için
Tam sırasıyla
Bazıları kasap
Ve bazıları hakem ve muhafız oldu
Ve bazıları baharat aramaya
Ve sebze toplamaya gittiler
Ve biri aşçı
Diğeri ekmek pişirici
Biri güçlü, diğeri zayıf
Ve Güzel bir kader ve mutluluk için
Biri müneccim ve yorumcu
Ve Yona, bana ve ev sahibine
Şarkı söylemek kaldı kurada.

Başka hiçbir yerde, yemek hazırlamak için gerekli görevleri dağıtmak için kur'a çekme adeti olduğunu duymadım. Her konuda ziyafeti her şeyden çok seven Kürt Yahudilerinin, oldukça biçimsel ziyafetlerinde bir kral ve muhafızlar seçtiklerini görürüz. [Onaltıncı yüzyılın ilk yarısında, kura çekerek fal bakmak Kürdistanlı Yahudiler arasında çok yaygındı. Amediye'li Judah b. Simon tarafından Musullu Yahya'ya yazılan bir mektupta, yazar gelecekteki olayları öğrenmek için sık sık kur'a çektiğinden bahseder (Mann, *Texts and Studies*, 1: s. 485,

520-21). Judah, kimin kral (muhtemelen Amediye'de aşiret ağası) olacağını belirlemek için kur'a çektiğini ve kur'ada Ahmet Bey'in çıktığını anlatır; ancak, çok bulutlu bir gün olduğu için kur'anın doğruluğundan emin olamamıştır. Ahmet Bey'in vezirinin hayatının tehlikede olduğunu gösteren ikinci bir kur'a için de aynı kuşkuyu belirtir. Yine, kur'alar, Judah'a kızının düğününün adı belli olmayan bir ayın on dördüncü, on beşinci veya on altıncı günü gerçekleşeceğini göstermiştir. Mektuptaki bir paragraf, günümüz Doğu Yahudilerinde yaygın bir metot olan kutsal kitap ayetleri aracılıyla fal bakıldığı izlenimi vermektedir.]

Belgelerimizin ikinci kısmını, çok tanınan bir Eşkenaz Yahudiden bahsedildiği için tarihlerini belirleyebilen (onaltıncı yüzyılın başlangıcı) Mann tarafından basılan beş mektuptan oluşuyor.[24] Bu mektupların gerçek değeri, bugünkünden çok az farkı olan bir ortamı resmetmelerinde yatıyor. İçeriğin kendisi hangi çağa ait olduklarına dair hiç ipucu vermiyor. Musul'daki bir okulun müdürü (R. Jacop Mizrahi) ve varisleri tarafından, okula sürekli ve düzenli yardım etmelerini istemek için, Kürt dağlarındaki değişik topluluklara gönderilmişler. Müdür, Amediye'de öğretmen iken, belli ki Orta Kürdistan'dan Musul'a gelen Yahudi çocukları için Musul'da sonradan bir okul kurmuş. Bu dönemde, Musul'un, zengin Yahudilerin çocuklarını eğitim amacıyla gönderdikleri önemli bir entelektüel merkez olduğu açıktır (*Texts and Studies*, cilt. 1, s. 107). Okul sadece Orta Kürdistan'dan değil, Halep, Bağdat, Diyarbakır ve Marage'den de (Urmiye Gölü'nün batı kıyısında) yardım almış (age. s. 69).[25]

Bu mektuplarda, Kürdistan'ın dağlık kesimlerinde bulunan Yahudi topluluklarının var olan ilk listesini buluyoruz. Anılan

24 Mann, *Texts and Studies*, c. I, s. 485.

25 Marage -bugün önemsiz bir kenttir- Assaf tarafından yayımlanan onyedinci yüzyıl mektuplarından birinde de anılmaktadır, *Le-toldot*. Justin Perkins, 1854 yılında Marage'yi ziyaret etmiş ve kentte 10.000-20.000 Müslüman, yirmi otuz kadar Ermeni ailenin varlığından söz eder, ancak Yahudilerden bahsetmez. (*Residence of Eight Years in Persia Among the Nestorian Christians; with Notices of the Muhammadans* (Andover, 1843), s. 196.

topluluklar: Amediye, Betanura, Barwilnaya, Goharze, Kara, Mezuran, Nirwa, Sundur, Şaraniş, Suko ve Tchalla. Mann'ın birçoğunu belirleyemediği bu yerlerin hepsi Amediye civarında bulunuyor. Amediye en sık adı geçen yer ve mektuplardan biri önde gelenlerinin uzun bir listesini veriyor (age. c.2, s. 16).

Mektuplar, bu toplulukların büyüklüğü hakkında bilgi vermiyor. Bugün bunların bir kısmı önemli yerleşim merkezleri ve bazıları Yahudilerce tamamen terk edilmiş durumda (örn. Goharze). Betanura'da, önceden on beş bin Yahudi ailenin bulunduğu söyleniyor; bugünse sadece yirmi aile bulunuyor. Nirwa bir bilim merkeziydi; geriye kalmış birkaç Yahudi aileyle bugün artık önemsiz bir yer. Listede adı geçen yerlerden çoğunda ondan az Yahudi aile bulunuyor.

Buradan yola çıkarak, onaltıncı yüzyıldan beri Kürdistan'daki Yahudi nüfusunun belirgin bir şekilde azaldığı sonucuna varabiliriz. Tabii aynı şey, Kürdistan'a egemen olan huzursuz koşullar altında ıstırap çeken Hıristiyan ve Müslüman nüfus içinde söylenebilir hiç kuşkusuz.

Bir bütün olarak mektuplar, bugünkü koşulların aynısını gözler önüne seriyor. Örneğin, uğraştıkları konuların küçüklüğünde bunu görebiliyoruz. Mektup-4'te Mizrahi'nin dul eşi, kocasının 100 kuruşluk borcunu ödeyemediği için evinden nasıl dışarı atıldığını anlatıyor. Kürt Yahudinin, ne öncesinde ne de sonrasında Bağdat'taki gibi büyük ölçekte iş yapan tüccar sınıfına ait olmadığı kesin. Mektupların gösterdiği gibi, zor bir yaşam sürdürüyorlar ve az bir kazanç elde ediyorlardı. İlerleyen bölümlerde bu mektuplara tekrar geri döneceğiz.

Ondokuzuncu yüzyıl ayaklanmaları

Türkiye'nin Kürdistan'ı fethi, Tebriz'i ve 1638'de de Bağdat'ı İranlılardan geri almayı başaran IV. Murat tarafından tamamlandı. Bundan itibaren, Kürdistan tamamen Türk egemenliğinde kaldı. Üç vilayete bölündü -Musul, Bağdat ve Kerkük- ve resmi olarak, Sultan tarafından atanan Bağdat paşasının yetkisi altındaydı.

Gerçekte, asıl güç, aralarında Amediye, Koysancak ve Rewandız'ınkilerin hâlâ büyük bir nüfuz ve güce sahip olduğu yarı bağımsız Kürt beylerinin elinde bulunuyordu. Türk yönetiminin asıl derdi, soygun sistemlerinin mevsimlik göçerlerin sebep olduğu karmaşayla birleşerek bölgeyi sürekli bir parçalanmanın eşiğine getiren bu beylere boyun eğdirilmesi ve pasifize edilmeleriydi.

Bir kısmı dar bir bölgeyle sınırlı olsa da, saldırılar ve başkaldırılar rutin olaylardı. Türk yönetimi defalarca, Kürdistan'a askeri birlikler göndermek zorunda kalıyordu. Tüm bu çabalara karşın, Kürdistan en az güvenli yerlerden biri olarak kaldı. Ondokuzuncu yüzyıl ortalarında, Türkiye nihayet, yine Kürt aşiretlerinin statüsünü zayıflatmadan, son Kürt beyini ezmeyi başardı.

Seyyahların anlatımlarında, ayaklanmaların ardı arkasının kesilmediği ve Kürt beylerinin üstesinden gelmek için, Türk hükümetinin tüm gücünü seferber ettiği ve yerlerine Türk valiler atadığı 1832-47 yılları arasında geçen olaylardan ayrıntılı bilgi sahibi olabiliyoruz.

En ciddi ayaklanmalardan biri, Sultan Mecid[26] tarafından paşa konumuna getirilen, Rewandız ağası Kör Kura Mehmet Bey'di.[27] Hızlı bir saldırı sonucu elde ettiği zaferle Erbil, Kerkük, Süleymaniye ve Akre'yi aldı. Ardından, 1832'de, uzun süre direnmeye elverişli kılan sağlam doğal surları olan Amediye'yi kuşattı. En sonunda, ihanet, kenti almasını sağladı. Yahudiler, şehir kuşatması ve düşüşüyle ilgili şu hikayeyi anlatırlar:

Amediye'de Manoah ailesi yaşarmış. Bu aile öyle zenginmiş ki, bir masa ve bir küp saf altınları varmış. İki yüzyıl önce saldırgan bir şeyh, Mirê Kor, "kör kral", Amediye'yi kuşatır. Bunun üzerine aile reisi Yusuf Manoah Amediye şeyhi, Mir Sevdin'e gider ve şöyle der: "Mirê Kor'dan korkma. Bir ordu kur. Beslenme ve teçhizat giderlerini ben karşılarım."

26 Mehmet'in bir gözü kördü.

27 Bkz. *EI.* I. ed., "Rawandiz" mad., (B. Nikitine). Kürtlerin devamlı saldırılarına ilişkin bkz., *EI* I. ed., "Kurds" mad., (V. Minorsky).

Mirê Kor, Amediye'yi yedi yıl boyunca kuşatır, ama alamaz. Bu zaman zarfında, şehrin etrafına üzüm bağları ve bahçe eker. Fakat, surların içinde açlık gittikçe dayanılmaz bir hal alır. Yusuf Manoah her gün surlara tırmanır ve Mirê Kor'a seslenir: "Amediye'den ne istiyorsun? Yedi yıldır şehrimizi kuşatmışsın ama alamıyorsun. Sana altın ve gümüşten mermi atacağım."

Şehirde kıtlık baş gösterir. Yusuf Manoah'ın büyükannesi son bir avuç pirincini alır, bir dişi köpeği sağar ve sütlaç yapar. Ve bir kekliği de (Yahudilerin evlerde besledikleri *qoqwanta*) yakalayıp bir tavuk gibi haşlar, etlerini pirincin üstüne dizer ve yemek olarak Mirê Kor'un kampına gönderir. Beraberinde şu mesajı da yollar: "Hâlâ ne bekliyorsun Amediye önlerinde? Görüyorsun işte, her şeyimiz var: Et, pirinç ve süt." "Gerçekten de öyle" der Mirê Kor. Ve derhal geri çekilir.

Fakat Amediye'de, ayı bile sağacak kadar işinde iyi olan Müslüman bir büyücü yaşar. Mirê Kor'a gidip: "Hepsi yalan. Daha fazla yiyecekleri yok." der. Mirê Kor'un yanıtı "Ama bir gedik açamıyorum. Dağlar ve surlar beni engelliyor!" olur. "Bir yer altı geçidi kaz" diyerek akıl verir büyücü.

Böylece, Mire Kora surların altından bir tünel kazar, içine de patlayıcıları yerleştirir ve patlatır, ki nihayetinde içeri girebilir. İçeri girdiğinde, surlardan kendisine seslenen Yahudinin adını öğrenmek ister. Askerlerine bu evi talan ettirip, ganimeti çarşıda satar. Fakat, Yusuf Manoah'ın onları tekrar satın alacak kadar parası hâlâ vardır.

Şehir kuşatmadan dolayı büyük zarar gördü ve düşüşünden sonra da ağır bir şekilde cezalandırıldı.[28] 1839 yılında Amediye'yi ziyaret eden Grant şöyle yazar: "Rewandız Kürtlerinin saldırıları sonucu meydana gelen savaşlardan dolayı kent neredeyse boşalmıştı; bin evden sadece iki yüz ellisinde insanlar yaşıyordu. Geriye kalan dörtte üçü ve dükkanların bir kısmı

28 H. A. Stern, "Nüfusun büyük bir kısmını oluşturan Yahudilere acımasızca davranılıyor ve baskı yapılıyor; bir çoğu başka kentlere göç ettiler; bu kadar şanslı olmayanlar zalimlerin boyunduruğuna girdiler" diye yazar (*Dawnings of Light in the East* [London, 1854]. s. 225).

yıkılıp harap olmuşlardı" (*The Nestorians, or the Lost Tribes*, s. 60). Badger de, bir moloz yığınından biraz daha iyi durumda olan ve geri kalanı da mezarlarla dolu kentin kötü halini betimler (Ainsworth'un yazdığı gibi 'kutsal bahçeler' yoktu)" (*The Nestorians and Their Rituals*, c.1, s. 199).

1836 yılında, Mirê Kor yenildi ve Reşit Paşa'nın birlikleri tarafından hapse atıldı. Ancak, halk Türk yönetimi altında daha iyi durumda değildi. Musul-Amediye yolunda, Badger, paşaya "Amediye mütesellimi̇nin baskılarını" (age. s.198) şikayete giden Amediyeli Yahudilerden oluşan bir heyetle karşılaşmış. Yahudi ve Nasturiler zorbalığı altında inliyorlardı. Birçoğu şehri terk etmek istediyse de, paşa şehirden göçü yasaklayan bir ferman yayımladı: "Bu zavallılar, kıt kanaat geçinecek bir halde tozun toprağın içinde kalmak zorunda bırakıldılar; yaşadıkları evler insanlardan çok vahşi hayvanlara barınak olabilecek durumda ve mezardan daha yakın bir kurtuluş ümitleri de yok" (s. 203).

Binder de, 1886 yılında şehri çok sefil bir durumda bulmuş;[29] Kürtler bir yandan kendi durumundakileri talan ederken, diğer yandan Türkler de aynı şekilde onları talan ediyorlardı. Türkler bölgenin yeniden inşasıyla ilgilenmiyorlardı. Aksine, az maaş verdikleri memurların, bölgenin gelişmesi ve refahı için hiçbir şey yapmadan halkı soymalarına izin veriyorlardı.[30] Diğer yandan, Türkler bir kesimi diğerine karşı kışkırtıyorlardı. Ve Kürtlerle Nasturiler aynı derecede zalim ve gaddar oldukları için, bu politikanın sonuçları kısa bir süre kendini gösterdi.[31] Bir kesimin diğerine saldırıları (1847'deki Be-

29 Henry Binder, *Au Kurdistan en Mésopotamie et en Perse* (Paris, 1887), s. 197-98. Ayrıca bkz. EI, "Kurds" mad., (Minorsky).

30 Bu bağlamda, 1880 yılı civarındaki durumu betimleyen Lamec Saad'ın *Sechszehn Jahre als Quarantänearzt in der Türkei* (Berlin, 1913) adlı eseri oldukça aydınlatıcıdır.

31 R. S. Stafforg, *The Tragedy of the Assyrians* (Londra, 1935) adlı harika kitabında şöyle der: "Ne Asurilerin, Kürtlerden daha fazla insan yaşamının ve mülkiyetin kutsallığına saygı duyduklarına, ne de Kürtlerin -kaba ve her an hazırlıklı kabul edilirler- saldırılarında ve kavgalarında Asurilerden daha az becerikli olduklarını düşünmek için hiçbir neden yoktur" (s. 22).

dirhan Bey'inkiler gibi) çok sık gerçekleşiyor ve her iki tarafta da, insanın yaşamına ve mal kaybına neren oluyorlardı. Yahudiler her iki taraf arasında duruyorlar ve burada siyasi örgütlenmelerinin olmayışı kesinlikle onların avantajınaydı.

Genç Türkler de, yönetimi iyileştirmek için fazla bir şey yapmadılar. Türklerin, 1914 yılında Birinci Dünya Savaşına girmeleriyle, bölge ekonomik açıdan tam bir çöküntüye girdi ve Türkiye, önemli bir askeri nokta olan Hakkari Dağlarına ihtiyacı olduğu için Asurilere önemli sözler verdiler. Fakat, hemen hemen aynı dönemde Hıristiyan Ermenilerin katliamının başladığı için, Asuriler Mayıs 1915'te İttifak devletlerinin yanında yer aldılar. Bu ittifakın değişik olaylarla dolu kaderini burada anlatmak konumuz dahilinde değildir. Yetmiş bin Asurinin dramatik bir şekilde, Urmiye'den güneye doğru geri çekilmesiyle sonuçlandı. Bu sırada Türkler ve Kürtler tarafından çok sayıda öldürüldüler. Sadece 50 bin Asuri Hemedan'a varabildi.

Irak devlet sınırları içinde kalan Kürdistan (1939 yılına kadar)

Savaş sonrasında haritaların yeniden çizilmesiyle İngiltere, Irak üzerinde yirmi beş yıl süren bir manda yönetimi kurdu. 1921'de Faysal'ın krallığında Irak bağımsız bir devlet oldu. Ancak, manda yönetimi zoraki olarak hâlâ geçerliydi. Irak, idari olarak, her biri bir mutasarrıf tarafından yönetilen vilayetlere (liva) bölündü. Her liva, kaymakamın yönettiği kazalara ve müdürün yönetimindeki nahiyelere bölündü. Kürt livaları Musul, Erbil, Kerkük, Süleyınaniye ve Diyala'ydı.

Yönetim merkezi, parlamentonun da toplandığı Bağdat'taydı. Hamilton, bu parlamentonun "sözde" seçimlerle seçildiğini belirtir (*Road Through Kurdistan*, s. 297-98). Yönetim, Faysal ve onun İngiliz yanlısı politikalarına karşı çıkan, hem Kürt hem Hıristiyan karşıtı olan Arap milliyetçilerinin elindeydi. Politikaları, bölgenin barışçıl gelişimini engelledi ve sürekli yeni kargaşalara sürükledi. Hükümet, enerjisini bölgenin ekonomik kalkınmasına harcamak yerine, ulusalcı politikasını sür-

dürebilmek için güçlü bir ordu bulundurmak zorunda kaldı.

İngiltere'nin politikalarını eleştirmenin yeri burası değil elbette. 1932 yılında Irak'ın Milletler Cemiyeti'ne girmesinden sonra, İngiltere'nin manda yönetiminden feragat etmiş sayıldığını belirtmek yeterli olacaktır. Faysal'ın yönetiminde bir Arap devletinin kurulması, siyasi bağımsızlık ümidi taşıyan Kürtler için büyük bir hayal kırıklığı oldu. Ne var ki, son dönemlere ait Kürdistan ile ilgili elde ettiğimiz (William Rupert Hay, Archibald Hamilton ve R.S. Stafford'ın kitapları) bilgilere göre, Kürt aşiret ağalarının gücü kırılmış değil. Bu döneme damgasını vuran değişik ayaklanmalar da bunu gösteriyor.[32] Kürtlerin iktidar sahibi olamamaları birlikten yoksun olmalarından kaynaklanıyordu; öyle ki, stratejik açıdan elverişli bir konumda olmaları ve askeri güç olarak Irak ordusunun zayıflığına bakılırsa, birleşik Kürt gücü hesaba katılması gereken bir güç olacaktı. Ancak şu da var ki, Kürtlerin henüz yeni keşfettikleri hava gücünün burada durumu değiştirmekte etkisi büyüktür.

Sürekli bir hal almış çatışmalarıyla iç parçalanmışlıkları, Kürtleri bir ulus olarak zayıflatıyor ve aşiret beylerinin kişisel davaları Kürtleri hepten felç ediyor. Bir örnek vermek gerekirse, bir kan davası sonucu yetenekli ve ilerici bir adam olan Rewandızlı İsmail Bey'in Nuri tarafından öldürülmesi (bkz. Hamilton, *Road Through Kurdistan*, s. 270).

Kürt sorununun yanı sıra, Nasturi ve Asuri sorunu da bölgeye düzensizlik ve kaosun hakim olmasında etkili oldu ve gelişimini engelledi. Asuri sorunu aynı zamanda Yahudiler için de çok vahim oldu.

Irak-Türk sınırı tartışmalı olduğu için yerleşime elverişli değildi. Türkler, Kuzey Kürdistan'ın önemli bir bölümü üzerinde hak iddia ediyorlardı ve 1925 yılında Milletler Cemiyeti de onlar lehine karar verdi. Bu resmi karar sonucu, Hakka-

32 Türkiye topraklarında 1925 yılındaki Şeyh Said Nakşibendi'nin; 1930'da Süleymaniye'de Şeyh Mahmud'un; Barzanlı Şeyh Ahmet ve Rewandızlı Nuri'nin 1932 yılındaki ayaklanmaları örnek olarak verilebilir.

ri'nin yüksek kesimleri Türkiye'de kaldı.[33] Böylece, Asuriler, atalarının toprağı olarak gördükleri ve ruhani liderleri Mar Şamun'un ikamet ettiği bu dağlık bölgeye geri dönme umutlarını yitirdiler.[34] Asuriler köklerinden koptuklarını düşünerek, var olan acılarına yenileri eklenmiş oldu. Nasturilerin, sırf Hıristiyan oldukları için ahlaki açıdan Kürtlerden ve Araplardan daha üstün olduklarını düşünmek yanlış olacaktır. Ahlaki düzeylerinin hiç de daha yüksek olmadığı tekrar tekrar gözlenmiştir. Stafford, "Ne Asurilerin, Kürtlerden daha fazla insan yaşamının ve mülkiyetin kutsallığına değer verdiklerini, ne de Kürtlerin, saldırılarında ve kavgalarında Asurilerden aşağı kaldıklarını düşünmek için hiçbir neden yoktur" der (*Tragedy of the Assyrians*, s. 22).[35]

İngiltere'nin manda yönetiminden feragat etmesinden sonra, Irak hükümeti, özellikle de ordu bazı kolay zaferler kazandıkça, kendini bu istenmeyen unsurlardan kurtarmak için uygun fırsatı yakalamış oldu. 1933 yılında Simmel ve Duhok'taki katliamlarla sonuçlanan, Asurileri yok etme harekatı başlatıldı (age. s. 177). Böylece, savaştan önce sayıları 100 bini bulan Asurilerin nüfusu yaklaşık 20 bin-25 bine kadar indi.

Bu iki güç arasında da -ve hâlâ da yaşamaya devam eden-Yahudiler yaşıyordu. Tamamen bir dezavantaj oluşturan durum -Nasturileri sahip olduklarına benzer azınlık statüsünden yoksun olmaları- bu kez bir avantaja dönüştü. Yahudiler siyasi güçten yoksun oldukları için, Kürtler ve Araplar tehlikeli bulmuyorlardı onları.[36] Böylece, geleneksel günah keçisi görevini Asuriler yüklenmiş oldular. Yahudiler göreceli olarak zarar görmediler, ama yine de genel karmaşadan ve yükselen

33 [Türk-Irak sınır çizgisi, Amediye'nin kuzeyinden doğu batı istikametinde uzayan 250 km kadar bir uzunluktadır.]

34 Asuri sorunu, 1927-33 yılları arasında Irak İçişleri Bakanlığında idari müfettiş olarak görev yapmış R. S. Stafford tarafından, *The Tragedy of the Assyrians* adlı kitapta ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

35 Bkz. George Percy Badger'in Jakobitler hakkındaki sert yargısı (*The Nestorians and Their Rituals; with a Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan* [London, 1852], c. I, s. 44, 61ff.) ve Prym-Socin, Tur' Abdin, c. I, s. X.)

36 Stafford'ın Yahudilerden hiç söz etmemesi ilginçtir.

milliyetçi ruh onlar üzerinde de yankı buldu.

Asuri sorununun Yahudiler açısından önemi, Hakkari dağlarının kaybedilmesi ve Asurilerin geri çekilmeleri sonucunu doğuran Türk-Irak sınır anlaşmazlığında karara varılmasının, onları önemli bir hinterlanddan (Amediye, Zaho) yoksun bırakması ve kuzey sınırına doğru çekilmelerine neden olmasıdır. Tchalla ve Nirva gibi bazı eski Yahudi toplulukları da Türk sınırı içinde kaldılar ve Türk yönetimi altında yaşamak istemedikleri için göç ettiler.[37] Savaştan önce yirmi beş ailenin bulunduğu Tchalla'da sadece beş aile kaldı. Diğerlerinin çoğu Betanura veya Musul'a, bir kısmı da Filistin'e göç ettiler.

Kürt Yahudilerin durumu, 1929, 1936 ve izleyen yıllarda Filistin'deki kargaşalardan olumsuz yönde etkilendi. Arap ulusal hareketi, bu olayları Yahudilere karşı propaganda malzemesi olarak kullandı. 1812 yılından itibaren, Kürt Yahudiler dini inançlarının etkisiyle Filistin'e göç etmişlerdir.[38] Fakat şimdi bu göç, yeni ve önemli bir hale geldi.[39] Daha önce göç edenlerden aldıkları, Filistin'deki durumun güllük gülistanlık resmedildiği mektupların cazibesine kapılarak,[40] Kürt Yahudilerin çoğu, eski anavatanlarındaki kardeşleriyle beraber olma ve gurbete son verme arzusuyla doludurlar.[41]

Kürdistan'daki Yahudilerin mevcut durumlarıyla ilgi çok az şey biliniyor, çünkü Filistin'deki Kürt göçmenlerin aldıkları bilgiler pek güvenilir değiller. Reşid Ali önderliğindeki milliyetçilerin ayaklanması ve onun düşmesinden sonra Bağdat'taki Yahudi soykırımına dair bilgiler genel düzeyde. Yahudi kö-

37 Yahudilerin öne sürdükleri neden, Türklerin Filistin'e göçlerine izin vermediği ve onların da, yani Yahudilerin, böyle bir ülkede yaşamak durumunda kalmalarıdır.

38 Yitzhaq Ben Zvi, *Okhlosnu ba-Aretz Kudüs*, 1929, c. 1, s. 67'de Kürtlerin Filistin'e yerleşen ilk Doğu Yahudi topluluğu olduğunu yazar. Bu 1812'dedir.

39 1920-1926 arasında, on dokuz bin Kürt Yahudi Filistin'e göç etti (age.) s. 67.

40 Kürt Yahudilerin günde 1-2 Pound kazandıkları zamanlar vardı -örneğin, Kürdistan'da da yaptıkları bir iş olan yük taşıyıcıları olarak. Bu, bir Kürt Yahudi için inanılmaz bir paraydı. Çünkü, çok az harcamaları vardı ve kısa sürede 100 Pound biriktirerek, arsa aldılar ve ev inşa etmeye başladılar.

41 Örneğin, Amediye yakınlarındaki Baraşe köyü Yahudileri toplu olarak Filistin'e göç ettiler ve orada bir sinagog inşa ettiler.

yü Sundur'da birçok Yahudinin öldürüldüğü yönünde de bir basın haberi vardı. Irak'ın İngiliz birlikleri tarafından işgalinin merkezi bölgelerde, en azından [faşistlerin umutlarının söndüğü bugünlerde] düzenin yeniden sağlanmasıyla sonuçlanacağı düşünülebilir.

Kürt Yahudilerin kaderinin savaştan sonra nasıl şekilleneceği siyasi gelişmelere bağlıdır. Her şeye rağmen, onları toprağa bağlı köklerinden koparmak büyük bir hata olacağı için, Kürdistan'da Kürt Yahudiliğinin varlığını devam ettirmek için çaba sarf edilmelidir. Eğitim sisteminin iyileştirilmesi ve yerli el sanatlarının desteklenmesi yoluyla, Yahudi yerleşimi ülke ekonomisinin ayrılmaz bir parçası ve zengin bir potansiyel olabilirdi.

İKİNCİ BÖLÜM
MADDİ KÜLTÜR

4. BARINMA

Kürt Yahudiler, günümüzde (1940), (ilk dönemlerde olduğu gibi) İslami zımmi (gayri müslim) hukukuna tabi olan Yemen ve İran Yahudilerine göre daha özgür yaşamalarına rağmen -muhtemelen geçmişte de daha özgür yaşıyorlardı-, yine de, ayrı mahallelerde yaşıyor olmaları bakımından şartları Yemen ve İran Yahudilerinkine benziyordu. Bu ayrım, en azından bugün gönüllü bir ayrım. Bir Yahudi, kendi insanları arasında ve ibadethanesinin yakınlarında bir yerde oturarak dininin gerekliliklerini daha geniş bir özgürlük ortamında yerine getirebilir. Aynı olguyu, Londra veya New York gibi şehirlerdeki farklı ırksal gruplar arasında da görebiliriz.[1]

Yahudi mahallesinin etrafı duvarlarla çevrili değildir ve doğrudan Müslüman Kürt mahallesine eklemlenir. Hatta, Yahudi mahallesinde yaşayan Kürtler bile vardır (ör. Sine'de).[2] Farklı kentlerdeki Yahudi mahalleleri şunlardır:

1 Kudüs'te bile Yahudiler geldikleri yere veya kökenlerine göre belli bölgelerde yerleşiyorlar. Genelde her Yahudi Kürt topluluğu kendi sinagogunu inşa eder ve onun etrafında yaşarlar.

2 Buna karşın Hıristiyanlar, Müslüman Kürtlerden belli bir mesafede otururlar.

Kent	*Kürtçe*	*Targum*
Erbil	Haret Ta'agil	
Zaho (Z.)	Mahala Cuhiya	Makhalit Huza'e
Amediye (A)	Mahalit Cü'a	Makhalit Hudai[3]
Uşno	Garaki Culeka	Makhale Huda
Sine (S.)	Mahala Musaikan	Mekhale Hudai

Yahudi mahallesindeki sokaklar, genellikle oradaki en varlıklı ailenin adını taşır. Sokaklardaki tüm evlerin mülkiyetine sahip bazı eski aileler vardır. Mesela, Zaho'da yaklaşık on beş sokak, Makhalit Be Zakin, Makhalit Be Avo Be Varde ve Makhalit Be Hoja[4] gibi en eski ailelerin isimleriyle anılır. Amediye'de de aynı durum geçerli. Örneğin, orada da, Yehezqel sinagogu [Said Yehezqel] Kolana Be Shamo [Samuel'in evinin sokağı], Ezra haSofer sinagogu kentin aşağısındaki Kolana Be Dawrike mahallesindedir.

Yahudilerin evleri

Hemen her Yahudinin, miras yoluyla bir nesilden diğerine geçen bir evi vardır. Çok azı kiralık evde yaşar ve bunların bir kısmı da sinagogun bağış ve miras yoluyla elde ettiği evlerde yaşarlar. Bu şekilde, Amediye'deki Navi Yehezqel sinagogunun, yeni gelenlerin kullanımına verdikleri on beş evi vardı. Bir evin maddi değeri bir hayli düşüktür. Bölgeyi terk eden Kürt Yahudileri pek nadiren evlerini uygun bir fiyata satabilmişlerdir. Bu yüzden, genellikle satmadan gelmişler.[5]

Birçok mahallede, evin herhangi bir şekilde Pazar değeri de yoktur. Sadece tarlalar ve üzüm bağları, özellikle de sulu ara-

Mesela, Kürt köyü Guzereş (Binder'de olduğu gibi Guzareck değil), Nasturi köyü Gundik'ten elli metre uzaklıktadır (Binder, *Au Kurdistan*, s. 182). Aynı durum Kürt köyü Cessi ve Nasturi köyü Berc (s. 186) için de geçerlidir. Amediye'de önemli sayıda Kürt Yahudilerin bedava evlerinde otururlar. Karşılığında, Yahudiler için Sabat günü gerekli bazı işlerini yaparlar.

3 Amediye'de iki tane Yahudi mahallesi var; bunlardan biri yukarı şehirde ve diğeri de aşağıda: *She'utha illetha* [yukarı mahalle] ve *she'utha ketetha* [aşağı mahalle].

4 [Yani, "Zabin'in Evinin Sokağı," vb.]

5 Uşnolu olan mülakatçım evini 100 Pounda satmak isterken, 10 Pounda sattı.

ziler para eder. Amediye'de bir ev inşa etmek isteyen biri dilediği araziyi satın alabilir.[6] Biri evinin arsasını büyütmek isterse, en kötü durumda, sadece komşusu bu durumu protesto edecektir. Buna karşın, bir ada üzerinde yer aldığı ve bina yapılacak arazinin sınırlı olması nedeniyle Zaho'da toprak değerlidir.

Kürdistan'da imar düzenlemeleri yoktur. Bazı düzenlemeler getirmek isteyen İngilizlerin çabaları havada kaldı. Bir evin kira ücreti son derece düşüktür. Zaho ve Amediye'de bir ev bir yıllığına 1 Pound'a kiralanabilir. Sine'de bu fiyat 2-3 Pound arasında değişir.

Yahudi evleri, aynen Kürtlerinkiler gibi hayli ilkel. Yemen'deki ehl el-zımmeler (gayri müslimler) gibi kesin imar kurallarına tabi olmadıkları için, Müslüman Kürtlerin evlerinden farklı değiller.[7]

Evlerin çoğunluğu, özellikle küçük yerleşim birimlerinde, tek katlıdır. Dağlık kesimlerde, her evin çatısı başka bir evin ön basamağıdır, öyle ki, bir yamaca tırmanıldığında bir çatıdan diğerine geçerek uzun bir mesafe alınmış olur. Birçok yerde köy evleri sadece bir odadan oluşur.

Ova kesimde ve ayrıca kısmen dağlık yerleşimlerde de (ör. Rewandız) alışıldık inşaat malzemesi pişmemiş kerpiçtir. Erbil ve Sine'de pişmiş kerpiç (Erbil *kerpic*, S. *acure*) ve dağlarda yontulmamış taş[8] (*kepit kilsa*) kullanılır. Kerpiç tuğla yapımı (Z. *Lubne*, Rewandız *liqbine*, S. *khişte*, [A. *lubni*]) büyük ölçüde, ihtiyaca yönelik tuğlaları hazırlamak için köy köy dolaşan

6 Binder'in zamanında yukarı Amediye harabe bir haldeydi: "La ville n'est qu'un monceau de mines, dans lesquelles vegete une miserable population" (*Au Kurdistan*, s. 117; bkz. resimler s. 202, 207).

7 Kürt evleri için bkz. Basil Nikitine, "La vie domestique Kurde," *RETP*, s. 334-35. Ancak bu bölüm çok eksik. Zaho'daki evlere dair Lamec Saad şöyle yazar, "Yoksulluk genel bir durum ve kir inanılmaz boyutlarda; ayrıca evler de çok kötü inşa ediliyorlar" (*Sechzehn Jahre*, s. 254). [R. David d'Bet Hillel Zaho'daki evleri şöyle tasvir eder: "Evler kesme taşlarla inşa ediliyor; ancak görünüşleri çok yalın ve sokaklar ve suqler (çarşılar) darlar (Walter Fischel, çev., "Massa' l'Kurdistan." [İbranice], *Sinai* 3 [1939]:218.

8 Taştan yapılmış eski Amediye evlerinin güzel resimleri (1886 yılından), Binder, *Au Kurdistan*, s. 202, 207; ayrıca bkz. s. 168, 182.

Yahudilerin elindedir. İşin kendisi kadınlar tarafından yapılır.[9] Son olarak, *tanke* denilen bir çeşit Yahudi evleri [özellikle Amediye civarındaki köylerde] vardır. Balçıkla (tina) sıvanmış ince dallardan örülmüş duvarları vardır ve özellikle kırsal kesimde görülür.[10]

Son zamanlarda, her yerde evler, önce bir kat çalı çırpı (Z. ve A. *tarpa)* ve sonra bir kat toprakla kaplı çaprazlama kesişen direklerden oluşan düz çatılara (*qare*) sahiptir.[11]

Evin inşası

Sine'de tüm inşaatçılar Kürttürler. Diğer yandan, Amediye ve Zaho'da da Yahudiler inşaat malzemelerinin ticaretiyle uğraşırlar. Zaho'da, Yahudilerin daha iyi *lubne* (kerpiç tuğla) işçileri oldukları düşünülüyor. Her yapının inşaatı bir ustasının gözetimindedir (Z. ve A. *Ma'amirana*). İşçileri veya yardımcılarına *pa'ale* denir. *Ma'amiran, pa'ale*ye şarkı söyleyerek emirler verir.

halin lubna	bir kerpiç tuğla getir
tena bab	baba için balçık
halin wasla	bir parça (tuğla) getir
halin tina	balçık getir. (Z. ve A.'de benzer şarkı söyleniyor)[12]

Temel kazma işlemi bitiğinde (Z. ve A. *isas*), ev sahibi akrabalarını, arkadaşlarını ve hakamı, cevizli kurabiyenin (*klecha*) ikram edildiği kutlama yemeğine davet eder. [Benim Amediyeli bilgi kaynaklarımdan birine göre, bu cevizli kurabiyeye kede denilirken aynısının tatlandırılmış şekline *klecha* denir.]

9 Şam civarındaki Aramik köylerdeki kerpiç tuğla yapımı için bkz. S. Reich, *Les villages Araméens de l'Anti-Liban*, Şam, tarih yok, s. 56.

10 Benjamin II, Kürdistan'daki evlerin, büyük çoğunluğunun örülmüş ince dallardan oluştuğu gerçeğini dile getirir: "Örülmüş ince dallarla yapılmış evler çok yalın bir görünüşleri var, orta yükseklikte, bir odalı ve içi ile dışı bir tür harçla sıvanmış (*Eight Years* s.130).

11 Amediye'deki Be Hazane'de olduğu gibi eski yapıların çatıları bakırdandır.

12 Aynı dizeler Yemenli Yahudiler tarafından da söyleniyor, *EJJ*, s. 73.

Arkasından, hakam beyaz bir horoz keser, kanını temel çukuruna akıtır. Horozun başı çukurun içinde bir taşın altına konur ve ev sahibi, altına bir altın veya gümüş para yerleştirdiği ilk köşe taşını yerleştirir (Z. *kepit beniza*, [A. *Kepit issas*]. İşçiler taşları iki paralel sıra halinde yerleştirmeye başlarlar ve her misafir iki sıra arasında kalan yere birer taş atarlar. İşçiler pirinç arrak ve *mazay*la misafirleri eğlendirirler ve evin reisi yoksullara para dağıtır (A.).

Zaho'da, beyaz horoz *supa* [yapı alanının ortası] da batı yönünde (Kudüs yönünde), yatakların konulması düşünülen yere doğru kesilir. Hakam, *supa*nın dört köşesini kanla ıslatır ve içine bir altın veya gümüş para koyar. Evin reisi veya hanımı her köşeye birer taş (*kepit isas*) yerleştirir ve takdis duası okurlar. Sine'de de bir tavuk kesilir ve kanı temele akıtılır. Eti yoksullara dağıtılır. Çatı inşaatı, Doğu'da oldukça yaygın olan imece usulüyle yapılır. İşin bitirildiği akşama *lel zebara* [A.] denir. Ev sahibi bu iş için yaklaşık elli genç erkeği yardıma çağırır. Toprağı getirip ince ince kıyılmış samanla (*tibn*, [A. Targ. *tuna*] karıştırırlar, çatıya çıkarırlar ve *mandurta* ile çatıya yayarlar. Danslar ve şarkılar eşliğinde iş bitirilir. İşin bittiği günün gece yarısında, herkes ev sahibinin hazırlamış olduğu yemeğe oturur. (Z. ve A.)

Zaho'da tek katlı bir evin avlusu (*hosh*, Kürt. *haush*) vardır. Avlunun bir tarafında, çatısı ham ahşap direklerle desteklenen kapalı bir veranda (*birbanke*, Kürt. *bar sifke*) bulunur. *Birbanke*den geniş uzun bir odaya (*supa*, Kürt. *sik*), evin ana odasına girilir. Bir tarafta ocak (*kanun*) bulunur. *Supa*da pencere yoktur; ışık kapıdan veya tavandaki (*kawa*, Kürt. *kulak*) açıklıklardan gelir. Kilerlere (*manzale*) açılan ufak kapılar *Supa*dan gider.[13]

Amediye'de bazı iki katlı evler (*bekhtaya, be'elaye* [sırasıyla zemin kat ve ikinci kat]) bulunur.[14] Alt kat, kiler odaları ve

13 Genelde Zaho'daki evlere benzeyen bir köy evinin tasviri Walter Schwarz tarafından yapılmış, "Bei den Kurdischen Juden," *JR*, Haziran 12, 1935.

14 İlk önce tek katlı, bahçesiz ama çatısı ahşap sütunlara yaslanan bir verandası, *qedane*, olur.

ahırdan, üst kat, bir yazlık oda (*manzal qeta* [veya *manzal qeta*]) ve bir kışlık odadan (*bithit süswa*) oluşur. Her iki odanın, daha çok cinsel ilişkiden sonra yıkanmak için kullanılan ayrı banyosu bulunuyor. [Bazı evlerde, sokak seviyesinin altında kalan bir oda vardır. *Sardawe* olarak adlandırılan bu odada, ev ahalisi yazın sıcak saatlerini burada geçirir.]

Ayrı bir yerde mutfak bulunmaz. Yazları evin hanımı bahçede veya *birbanke*de, kışları ise *supa*da veya her nerede bir ocak yapılabiliyorsa orada yemek ve ekmek pişirir.

İngilizlerin gelişine kadar, Kürt Yahudilerde tuvalet yoktu; bugün de sadece avluda bulunuyor, Kürtlerde olduğu gibi evin içinde değil. 1914'e kadar, genç olsun ve yaşlı olsun sabahları ihtiyaçlarını gidermek için nehir kenarına gitmek adeta evrensel bir adetti. Benjamin II burada olan biteni ayrıntılarıyla tasvir eder ve bu sırada aralarındaki münakaşaları da anlatır (*Acht Jahre in Asien und Afrika*, s. 64-65). Yıkanmak için -özellikle ellerini- bir ibrik (A. ve Z. Kürt. *mesina*, [A. Targ. *Kuraza*,] S. *aftabha*) ve bir kase (A. ile Z. Kürt. *dasho*, [daha doğru bir söyleyişle *dastasho*; Targ. *Kapa*;] S. *lagan*) kullanırlar.

Evin döşenmesi

Evlerin döşenmesi de inşası gibi oldukça basittir. Bu açıdan, Yahudiler de, bütün eşyasını bir katırın sırtına kolayca yükleyebilecek olan yarı-göçebe komşularıyla tam da aynı düzeydeler. Göçebe veya yarı göçebeler, sadece kilim, yeme ve içme kapları ve silahlar gibi temel ihtiyaçları önemserler. Yahudilerde de aynı şey geçerliydi, fakat estetik zevklerinin bazı kalıntıları da, son zamanlarda bölgeyi etkisi altına alan tahribatta büyük zarar gördü.

Odalar tamamen mobilyasızdır. İyi durumda olan kıyafetler sandıklarda (A. *sünduq*, [Kürt. *sabatqa*], S. *yigdan*) veya duvarların içine yapılmış gömme dolaplarda (Z. *kawa*, S. *taq*) saklanır. Ev halkı hasırların (Z., D., A., S., *hasīra* [veya *hasira*]) veya halıların (Z., A., S., *gala*; Z. ve A. *makhfura*) üzerinde otururlar. [*Gala*, dokunmuş halıya (Kürt. *bereq*, Pers. *Qelim*) de-

nirken, *makhfura* (A. *mahfura* veya *sh'vita*), Batı'da "İran halısı" olarak bilinen bir tür düğümlenerek yapılmış halı türüdür]. Alçak bir masa (Kürt. ve Targ. *kursi*) üzerinde, yuvarlak düz bir tepsiden (Z. *faraksini*, A. *siniya*, S. *langeri* veya *sini*) yemek yerler. [Amediye'de şu isimler kullanılır: *Farkhaseni*, yuvarlak, düz, çok alçak kenarlı, bakırdan yapılmış, kalaylı ve seksen cm çapındadır; *tashta*, *farkhaseni*ye benzer bir tepsi olup, kenarları 15 cm kadar yüksektir; *lagan* tabağa benzer; ve *siniye*, kenarları dışa doğru giderek yükselen tabak türüdür.]

Son zamanlarda, Avrupai masa ve sandalyeler Kürdistan'a girmeye başlamış ve sandalye, Filistin'de kendilerine sağlanan koşullara intibak eden Kürt Yahudilerin hediye olarak aldıkları ilk şeydir.[15]

Diğer tarafta, Kürt Yahudiler Filistin'de, Kürdistan'dan alışmış oldukları yerde yatma alışkanlığından kolay kolay vazgeçmiyorlar.[16] Kışın halıları ve minderleri ana odada, olabildiğinde ocağa yakın bir yerde ve yazın da dama serer ve yatarlar. Dışarıdan bir merdivenle çıkılan dam, (Z. *jarade*, A. *simalta*) yazın önemli bir yaşam alanıdır. Akreplerden korunmak için, yataklarını, dört taşın üzerine, ağaç dalları ve direklerden yaptıkları bir platform *qaprana* [A.] yaparak biraz yükseltirler.

Kırsal kesimde, (ör. Betanura), yataklar, dört direk üzerinde yükselen ve ancak bir merdivenle çıkılabilen yüksek bir yere (*harzêle*) serilir. [Benim Amediyeli kaynağıma göre, bunlara qiprana deniliyor. İki türü vardır: Biri alçak ve dört taşın üstünde yükselir, diğeri yüksek ve ahşap direklerce desteklenir. *Harzêle*, ağaç dallarından yapılmış bir platform olup, üzerine yazdan kış ortasına kadar meyve serilir. Ayrıca, içine meyve konulan ve ağaç dallarının arasına yerleştirilen sepetlere de *harzêle* denir.] Bu yataklara alışkın olmayan biri yatarken çok korkar, çünkü platform şiddetli bir rüzgarda çok sallanır. *Harzêle*, her şeye rağmen, akreplere karşı son derece koruyucudur.[17]

15 Filistin'e yeni gelen Kürt göçmenler, daha kolay intibak etmelerini sağlamak amacıyla dostlarından epey pahalı hediyeler (özellikle ev eşyaları) alıyorlar.
16 Zengin olanlar bazen alçak ahşap bir divan kullanırlar (Z., A. ve Erbil *takhte*).
17 Binder'in *Au Kurdistan*'ında bu uyku platformlarının çizimleri görülebilir, s.102.

Başlangıç töreni

Evin yapımı bittikten sonra, ev sahipleri taşınmadan önce başlangıç töreni ([İbr.] *hinnukh habayit*) düzenlenmek zorundadır. *Hakam* ve bir dizi arkadaş bu kutlamaya davet edilir ve bunlar ev sahibi eve taşındığı sırada ona eşlik etmek zorundadırlar. Evin hanımı bir avuç buğdayı havaya atar ve bir kap kırar. Önce biraz su döker, her elinde bir bez parçasını sallar ve şu duayı söyler, *Kişa, kişa azi beshiyasa athe hawiyatha hawakh benõne benatha khitne kalawatha*, "kiş kiş kiş,[18] gidin şeytanlar, yaşayan varlıklar [ör., iyi melekler] gelin, oğullarınız, kızlarınız, damatlarınız, gelinleriniz olsun."

Erkekler otururlar ve saatlerce Mishna okurlar, sonrasında evin reisi, özellikle özel günler ve kutsama törenleri için yapılmış yeni elbiselerini giyer. Ardından *mezuzot* [Deut. 6:4-9 ve 11:13-21 içeren parşömen tomarı, ahşap veya metal bir kutu içinde kapı direğine yerleştirilir] getirilir ve *hakam* onları uygun yerlere yerleştirir. Okumaya yeniden başlanır, yaklaşık beş saat devam ettikten sonra yemek yenir. Misafirler sabah yaklaşık saat ikide evden ayrılırlar.

Ertesi sabah, ev sahibi bütün cemaati başlangıç kutlamasına davet eder ([İbr.] *s'udat hinnukh habayit*) ve ancak sonrasında eşyalar eski evden yeni eve taşınır.

Ev için muskalar

Yahudi dinsel muska, *mezuza*, genelde Kürdistan'da çok basit türdedir. Çoğunlukla, duvarda bir delik bırakılır ve bir parça parşömen içine konur ve basit bir biçimde bir parça camla korunur (Erbil). *Şaddai* kelimesi için camla kapatılmış delikli kamış borunun kullanımı da çok yaygındır. Kamış boru bazen duvarın içine sokulur (A., Z. ve S.).[19]

Onları, yerden 1.50 m yükseklikte olduklan Urmiye Gölü yöresinde görmüş (s. 101). [Banse'ye göre, Die Türkei, s. 232, beş metre yükseklikteler.] Ermeni bölgesinde de çok kullanılıyorlar.

18 Kış, kış! Tavukları uzaklaştırmak için kullanılan bir tabir.

19 HUBC (Hebrew University Brauer's Collection) 39:40'de bunun bir örneği

Rekan'da da, bu amaç için bir kamış boru kullanılır; fakat Şadai için bırakılmış boşluk camla değil, *mezuza* üzerine asılan ve *mezuza* öpüldüğünde havaya kaldırılan bir parça bezle kapatılır. Bazı *mezuzalar* (*mezuzot*) deri,[20] teneke kutu[21] veya ahşap borulardadır[22] ve ayrıca bunlar duvara yerleştirilirler. Rekan'da *mezuza*ların yatay olarak yerleştirildiklerini belirtmekte fayda var. Sonuç olarak *mezuza* kutusu burada farklı biçimdedir, delik dikdörtgen biçimindedir ve *Şaddai* kelimesi bu deliği kapatacak şekilde yazılır.[23]

Zaho'da, bazen bir erkek geyiğin çatallı boynuzları (Kürt. *qananith pasquvi*) kapıya tutturulur veya ara sıra yeşil boncuklu (*qutnaskath yeruke*) bir at nalı da iliştirilir ve lentoya (*lintel*) çivilenir. [Amediye'deki iki katlı evlerde, bir dağ geyiğinin boynuzları, dekorasyon amacıyla üst katın dış duvarına iliştirilir.]

*Supa*nın her dört köşesinde, Lilithin kötü etkisine karşı koymak amacıyla, belli bir kurala göre düzenlenmiş bir muska gömülür (Z.). Ailede peşi sıra gelen hastalıklar veya ölümler evin kötü ruhların etkisinde olduğu izlenimi yaratıyorsa ev muskalarına baş vurulur. Belli durumlarda, muska beyaz veya siyah güvercinin kanına yazılarak eşiğin altına konur. Kurt tırnağı da aynı amaca hizmet eder (A.).[24] Ölüm durumunda, eski bir toynak, bir kurt tırnağı ve eşekten alınmış bir parça deri çatının üzerinde bir taşın altına yerleştirilir (A.).

Bir Kürt evi ataerkil sisteme göre işler. Erkekler evlendiklerinde, baba evinde yaşamaya devam ederler, ya onlara ayrılmış bir odada ya da yeni inşa edilmişinde. Bu nedenle, Kürt evleri sıklıkla, ilk başta planlanması zor olan bir yuvarlak plana sahiptirler.

var. Yapılan açıklamaya göre, bu mezuza, Yahudi olmayan biri içeriye girdiğinde döndürülürmüş(?).

20 HUBC 39:80 (Sine'den).

21 HUBC 38:100 (Amediye'den).

22 Brauer'in özel mülkiyetinde olanı. [Brauer'in ölümünden sonraki akıbeti bilinmiyor.]

23 HUBC 39:42.

24 Kurtun şeytanlardan koruma gücü, bkz. s. 171.

Çoğunlukla, otuz veya daha fazla kişi tek bir evi paylaşırlar. Tüm aile fertleri bir bütün olarak hareket ederler. En yaşlı erkek evin reisidir (A. Kürt. *malukve betha*, ["evin reisi"; A. Targ. *urwit betha*]). *Reşit betha* (A.)[25] ev işlerinden sorumludur ve diğer kadınlar emirlerine uymak zorundadırlar. [Amediyeli bilgi kaynağıma göre, *reşit betha*, evin erkek reisine denir. Evin kadınına kabanit betha, "evin lideri" veya *rapthit betha*, "evin büyüğü" denir.]

25 Zaho, *kabaniyeth betha*, "(kadın) aşçı"; Amediye *kabani*; Sine *kemala*; Uşno, *ama*.

5. GİYİM-KUŞAM

Halkın giydiği kıyafetler de, Kürdistan'ın tam olarak bir geri çekilme, saklanma yeri olduğunu gösteriyor. En farklı etkiler burada bir araya gelmiş; bu konudaki mevcut yetersiz bilgilerimizle, bu bölgede giyilen kıyafetlerin tüm detaylarıyla birlikte doğru bir resmini vermemiz mümkün değildir.

Bu durum Kürt Yahudiler için de geçerlidir; çünkü burada da bir bütünlük yok ve giydikleri kıyafetler neredeyse komşularınkiyle aynı. Dini kıyafetler dışında, Kürtlerin, Hıristiyanların (Suray) veya Yahudilerin elbiseleri arasında belirgin bir fark yoktur. Bu özellikle de sıradan insanlarda çok daha belirgin, çünkü bu kıyafetlerin basitliği zaten bir farklılaşmayı mümkün kılmıyor. Müslüman Kürtler ve Yahudilerin elbiseleri arasındaki bu aynılığın nedeni açıktır: Kürdistan'da kıyafete ilişkin bir zorunluluğun veya düzenlemenin olmamasıdır (Müslüman olmayanlara yönelik İslami hukukun yürürlükte olduğu bazı Müslüman ülkelerde olduğu gibi).[1]

1 Örneğin, Yemen'de; bkz. *EJJ*, s. 79.

Karışıklıkların önüne geçmek için, araştırmamızı iki yerle sınırlı tutacağız: Merkez veya dağlık bölgede Amediye ve İran-Kürt bölgesinde de Sine. Kürt Yahudilerin, kıyafetlerindeki değişimler hakkında fikir sahibi olmamızı sağlayacak görsel malzemeden yoksunuz. Bu nedenden dolayı, maalesef birçok boşlukla karşılaştığımız tasvirleri temel almak zorunda kaldık.

Kürtlerin kiyafetleri

Kürtler ve Suray sözkonusu olduğunda durum biraz daha iyi. Binder, 1860 yılında Amediye dolaylarında yaşayan Kürtlerin giyimlerine dair aşağıdaki betimlemeyi yapmış:

> Bıyıklıdırlar ve başlarına, etrafını büyük bir şalla bağladıkları keçeden yapılma beyaz, koni biçiminde başlıklar takarlar. Pantolonları son derece geniş, kızıl keçi kılından yapılmış ve daha çok renklendirilmiştir. Bele kadar uzanan küçük bir ceket giyerler; onun üzerine keçi kılından yapılmış, önü kaba süslemelerle bezenmiş daha uzun bir palto giyerler. Ayaklarına da, topuklarına demir tutturulmuş, kızıl deriden yapılmış botlar giyerler (*Au Kurdistan*, s. 109, [Fransızcadan çev. R.P.]

Binder'in görsel malzemelerinde, Kürtler[2] uzun kollu beyaz gömlekler (*kras*), uzun ve geniş pantolonlar (*darpe*) ve belin etrafına sarılan kuşak (*şalik*) giyerler (age. s. 106). Çizimlerinde görülen pantolonlar, daha sonra hakkında çok şey söyleyeceğimiz özel bir tür. Gömleğin üzerine açık bir yelek veya omuzdan bele doğru kesilmiş kollarıyla sağa veya sola düğmelenebilen ceket (*yeşlak*) giyerler. Yeşlakın üzerine, bugün pek fazla giyilmeyen başka bir yelek (Kür. *çokik*, [Targ, *çukta*] giyilir. Yünden yapılır ve arkası çok sık dokunmuş uzun kara keçi kılıyla kaplıdır.[3] Son zamanlarda Kürtler iki ceket giyi-

2 Amediye bölgesinin Kürtleri örnek olarak alındı.

3 Bkz. Binder'deki resimler, *Au Kurdistan*, s. 123; *Geographical Journal* (1894:86)'daki Hartuşi Kürtlerinin giysilerinin tasvirlerine de bkz. Bugün yerini *çokık* (chokhik) (Targ. chukhta ya da patsak) almış durumda. Bkz. Max Tikle,

yorlar: Kollu *yeşlak* ve onun altında kolsuz *yelak*. Her ikisinin de Türk kökenli olduğu açıktır.[4]

Çizimdeki Kürt, bugünkü Kürtler tarafından da giyilen koni biçimli keçe bir kasket (Kür. *kolaw*) takıyor. Bu konik kasket, belli ki çok eski bir başlık türü ve muhtemelen, Kürtlerden çok Nasturilere özgüydü. Uzun, parlak çizgili bir bez (*aşadaqaye*) kasketin etrafına sıkıca sarılır. Günümüzde, *aşadaqa*yenin yerini, içine beyaz desenlerin işlendiği siyah yün kumaş olan *cemedani* almış durumda. *Cemedani* Avrupa'dan ithal ediliyor.

Kürtlerin giydikleri ayakkabılar yüksek kırmızı veya sarı deri botlar olan, uçları sivri, kıvrık ve topuklarına demir takılmış olan çakmelerdir.[5]

Nasturilerin kıyafetleri

Binder, Çolemerk'te, Amediye civarında Nasturilerin yüz yıl önce giydikleri kıyafetleri gösteren başka bir resim daha bize sunuyor (*Au Kurdistan*, s. 168).[6] Burada, konik kasketin (*kuşisa*) etrafına bir bezin sarıldığını görüyoruz.

Vücudun üst kısmına uzun kollu-beyaz bir gömlek (*sudra*) ve kollu bir ceket giyiliyor. Önceki dönemlerde, Nasturilerin, Kürtlerin etkilendiği Türk yeleğini giymedikleri belli oluyor. Pantolon *sudra*nın üzerine çekiliyor. Kürt kıyafetleri bağla-

Studien zu der Entwicklungsgeschichte des Orientalinchen Kostümes, Berlin, 1923, no. 80: "Bu özgün, kolsuz ceketler çok sert dokunmuş 1 cm kalınlığında yün keçeden yapılır. Bu nedenle sadece kenarlar birbirine dikilebilir" [Almancadan çev. R.P.].

4 Örneğin, George Marçais, *Le Costume musulman d'Alger* (Paris, 1930), s. 31-36 Kuzey Afrika'daki kıyafetlerde Türk etkisi ve *yelak*.

5 *Çakme*den Mann de bahseder, *Texts and Studies*, Amediye'den Musullu Yona'ya gönderilen ve iş tutanaklarıyla ilgili 12. mektup: "Abdul Rahman aracılığı ile çakme için 35 sake (uzun yün çorap) alacaksın (5-6. satırlar). Ayrıca *sake* için *kalke*, yani alçak ayakkabı, var. Mann burayı anlayamamış.

6 Binder, Çolamerk'in köylü Hıristiyanlarının bayram kıyafetlerinin de bir listesini verir. Nasturilerin bazı eski ve değerli resimleri (her ne kadar çocuk kitaplarına konulabilecek şekilde olsa da) için bkz. Perkins, *Residence of Eight Years in Persia*, p. 6, 262, 414.

mında sözü edilen bu pantolon ve aynı kumaştan (*çala çapuska*,[7] Kür. *şalō çapek*) yapılmış ceket Hıristiyanların (Suray) tipik kıyafetidir.

İyi kumaş örnekleri, ipek ve keçi yününden (*kulye subya*) en iyi şekilde dokunmuş olanıdır. Suray, özellikle, güzel renk ve çeşitli desenlerde, nakışlarla süslenmiş ve orijinal dokuma üzerine işlenen sembollü kumaş yapımında marifetliydiler. Az önce tasvir edilen Kürdün üzerinde de bu tür bir pantolon vardı.[8] Bugünün Kürtleri de kısmen bu tür pantolonları giyiyorlar.[9]

Pantolon ve ceketin daha çok antikiteye dayanan bir giysi olduğu açıktır, ancak henüz kökenini bulabilmiş değilim. Sadece Suray arasında görülmüyor, aynı zamanda Ermenilerin[10] bazılarında ve Kafkasya'nın Aissorları arasında da görülüyor.[11]

Binder'in resimlerindeki birçok Nasturi keçi yününden yapılmış uzun, ağır, kolsuz pelerin (*badan* veya *abayika*) giymişler. Bunun yerini artık kalın yün ceket (*çukta*), Kürtlerin *çokiki* almış durumda.

Başlarına, yukarıda tasvir edilen keçe yapımı konik kasket takmışlar. Önceleri, etrafına *aşadaqaye* sarılıyordu, ancak bu Nasturiler arasında yerini *cemedani*ye bırakmış.

7 *Çala çapuksa* (*çapukta* da denir). Amediye, Rekan ve dolaylarındaki *berguzeye* benziyor. Örneğin, Garamus'dan gelen kırmızı çizgili *berguze garamusi* var. Ceketin koltuk altları açıktır -İran, Hindistan ve Kafkas kıyafetlerine de özgü bir özellik. Bkz. Tikle, *Kostüm*, pl.79., 13.

8 Habur'daki Tel Tamer Asurilerinin giydikleri son derece etkileyici bu kostümün resimleri *National Geographic Magazine*, Aralık 1938, pl. 4, 7.'de görülebilir. Resmedilen giysiler muhtemelen Zaho'dan gelenlerdi. 4. çizimdeki iki erkek tarafından giyilen giysilerin esas rengi resimdekinden daha koyu olarak düşünülmeli-menekşe rengi. *Çala çapuksa*, Perkins'in eski resimlerinde de görülür. S. 6'daki "dağlı Nasturi", s. 414'teki dağlı Nasturi rahip gibi onu giymiş (dizlerin altına bağlanan şeritler anlaşılabilir değil). Perkins'de, giysiler bordo renginde çizgililer; ancak muhtemelen bu durum, İranlı bir sanatçının Perkins için çizdiği resimlerin basit stilinden geliyor olmalı.

9 Bugünki Kürtlerde *şal û çapık* için bkz. Hamilton, *Road Through Kurdistan*, resim 12, 16, 25.

10 Bkz. resimler Friedrich Ratzel, *Völkerkunde*, 2. baskı. (Leipzig ve Viyana, 1894), c. 2, s. 738, yer belirtilmemiş.

11 Tiflis'deki Kafkas Müzesinde Aissorlardan bir örnek; bkz. Tikle, *Kostüm*, pl. 79.

Kürt kadınlarının kıyafeti

Yahudi kadınların kıyafetlerine geçmeden, Kürt ve Nasturi kadınlarınkileri görmemiz gerekiyor. Binder, Kürt kadınlarının bir resmini veriyor, ancak pek net değil ve tasvir yok (*Au Kurdistan*, s. 161).

Sıradan bir Kürt kadının kıyafeti son derece basittir. -Aşağı kısmı (*sar daringe*) renkli kumaştan- pantolon (*darpe*) ve geniş, kanat şeklinde kimononunkilere benzer kolları (*lewandiya*) olan uzun mavi veya mavi ve beyaz-çizgili entariden (*tras*) oluşur. Entari pantolonun üzerine giyilir ve bazen basit bir bezle (*şale*) belden bağlanır. Başın etrafında *cemedani* bağlıdır. Ayaklar genelde çıplaktır; ancak parçalardan yapılmış bir tür ayaklık olan topuksuz kırmızı terlikler (*palawe* veya *kalaşa*) ara sıra giyilir. Kadınların bol bol süslendiği takılara başka bir bağlamda değinilecektir.

Nasturiler

Suray kadınlarının kıyafetlerine, Justin Perkins (*Residence of Eight Years in Persia*, 319, 335, 336'in karşı sayfaları)'in eski resimlerinde ve George Percy Badger (*The Nestorians and Their Rituals*, c. 1, s. 55)'in tasvirlerinde rastlıyoruz. İkincisi, aslında Tur bölgesi Hıristiyanlarına ait, ancak kadınların elbiseleri, dağlık bölgenin Suray kadınlarınınkine benziyor.

Kadın giysisi bir *şalwar* ve üstlük benzeri, uzun kolları genellikle birbirine bağlanıp omuzların üzerinden arkaya atılan kırmızı bir kaftandan oluşuyor. Kaftan, iki büyük süslü gümüş kopçalı ince bir kemerle belde bağlanır. Başlık bu kıyafete özgü, sivri uçlu ve birçok gümüş parayla kaplı, okçu miğferine benzer bir yapıdadır.

Bilgi kaynağıma göre, Perkins'in bu tasvirleri doğruyu yansıtmıyor. Orada kadınlar yeşil pantolon (*şalwar*) ve dizlere kadar gelen entari giyerler. Bu entarinin geniş-uzun kolları yoktur ve belli ki çok kısa. Bir Nasturi genç kızı, entarinin üzerine *mekatana* giyer (*The Nestorians and Their Rituels*, 335'in

karşı sayfası). Nasturi bir anne tarafından giyilen pelerin benzeri şal, her zaman fazla kullanılmaz; bu şekilde giyildiği de kuşkuludur (age. 336'nın karşı sayfası).

Bu dönemde, Amediye dolaylarında bir Suray kadının giysisi, uzun, renkli pantolon (*şirwale*) ve onun üzerinde geniş kollu uzun kırmızı bir entariden (surda jangöso) oluşuyor. Kadınlar ceket giymezler.

Amediye Yahudilerinin kıyafetleri

Amediye (inceleyeceğimiz ilk kent) Yahudilerinin kıyafetlerinde, Kürt ve Nasturi unsurların bir karışımı olduğunu fark ediyoruz. Benjamin II tarafından yapılan tasvir tam ve bütünüyle aydınlatıcı değil:

> Hafta içi günlerde, erkekler sadece bellerine bir kemerle tutturdukları gömlek, sadece dizlere kadar gelen kısa pantolon [?] giyerler, etrafı ince bir parça siyah maddeyle sarılmış küçük bir kasket takarlar; neredeyse çıplak ayakla yürürler. Niçin bu tür giysiler giydiklerine dair soruma verdikleri cevap, çalışma esnasında daha kullanışlı olduklarıydı... Sabat günü bu giysiyi çıkarırlar ve yün kumaştan yapılmış uzun koyu renkli bir cüppe giyerler. Bu cüppe boyundan kemere doğru iliklenir ve kemerden sonra dizlere doğru iki parça halinde düşer; kollar bele kadar uzar ve oldukça dardır. Sadece zenginler ayakkabı giyerler, diğerleri genelde deri sandalet giyerler (*Eight Years in Asia and Africa*, s. 129).

Farklı terimlerin birbirine girdiği bu kaynak, Benjamin II'nin tasvirde ne kadar zayıf olduğunu gösteriyor. Amediye'deki erkeklerin kıyafeti *sudra* ve beyaz keten gömlekten (*grawe*) oluşuyor. Boyunda tam ortada, bir düğmeyle kapanan bir açıklık var. Amediye'de kısa pantolon giyilmez. Benjamin II'nin kısa pantolon sandığı şey paçaları kıvrılmış sıradan pantolonlar da olabilir.

Gömleğin belirgin özelliği, (başta İran Kürdistanı'nda ol-

mak üzere Kürtler arasında gördüğümüz uzun, kollarının kanat gibi olmasıdır.[12] İş yaparken, kollar kıvrılır, dirseğe kadar çekilir ve boynun arkasında bağlanır. Giyim stilinde işlevselliğin sözkonusu olduğunu görüyoruz burada. Geniş, sarkık kollar, Çin'de Tang döneminde dansçı kızların giydiği elbiselerinkine benziyor. Kürdistan'da, bu kollar ayrıca dans kostümlerinde de görülüyor. İlk zamanlarda, sıradan halkın elbiselerinde bulunmazdı ancak, zamanla üst sınıflardan etkilenilerek kullanılmaya başlanmış. H. Naumann, ulusal Alman kıyafetiyle bir benzerliği ortaya koyar: "Sözkonusu halk giysileri halkın içinden çıkmamıştır ve tam olarak halkın yaratıcı ruhunu temsil etmezler..... Çünkü, basit halkın malı değil, çöküşe uğrayan üst sınıfların kültürel bir servetidir" [R.P. tarafından Almancadan çevrildi].[13]

Amediye erkekleri, ayak bileğine doğru daralan paçaları olan geniş beyaz pantolon (*şirwala*) giyerler. Gömleğin üzerine, "küçük *tallit*" ([İbr.] *talit qatan*) ve, Kürtlerde gördüğümüz Türk orijinli iki yelek veya ceket giyilir. Nal şeklindeki kol eviyle belirginleşen kolsuz olanı (*eleka* veya *heleka*) önce giyilir. *Eleka*nın her iki tarafının, solda birbirine yakın sabit bir sıra düğme deliği ve sağda da düğmelere bitişik tığla işlenmiş renkli kenarları var -bu aynı zamanda eski Pers giysilerinde görülen antik bir ilikleme türüdür. Düğme delikleri ve düğmeler de tığla işlenmiş ve karışık renklidirler. Birçok yerde daha ziyade süs niyetiyle, yelek en üstten ve en alttan özel bir düğmeyle iliklenivor. Ayrıca, Amediye'de *eleka sunduri* olarak adlandırılan, Sundur'da da kullanımları yaygın olan nakışlı yelekler de bulunur.

Kolsuz *eleka*nın üstüne, kollu ceket (*yeşleka* veya *eşleka*) giyilir. Bunda da düğme ilikleri ve düğmeler bulunur ancak, iliklenmez. Bu iki giysi siyah ve sarı çizgili kumaştan yapılıp,

12 Uzun kollara *huçikyata* (A.; Baraşe *lebandiya*, Surai de bunu kullanıyor; Kür. *lebhandi* [*huçık bötani*, "Botanlı kollar," yani Batı Kürdistan).] deniyor. Yaka kısmına gelin tarafından nakış yapılır. Elimizdeki bir örneğin kollarının uzunluğu 87 cm ve genişliği 1 m (HUBC 37:1 a). Bu gömleklerin (bir noktada biten uzun, geniş kollar) giyildiği bölge Doğu Asya'dan Güney Kafkasya'ya kadar uzanıyor.
13 H. Naumann, *Grundzüge der deutschen Volkskunde* (Leipzig, 1933), s. 7.

Sabat ve tatil kıyafeti olarak kullanılır (HUBC 38:68). *Yeşlekanın* kolan 48 cm uzunluğunda ve 15.5 cm genişliğinde, üç köşeli kol evi var. Her iki giysi de her iki tarafında üst cebi bulunur; fakat sağdaki sadece süs amaçlı yapılıp kör ceptir. Gömleğin alt tarafı, Afganlardaki alışkanlığın tersine, pantolonun içine sokulur ve kollar da, ceket kolunun üzerine çıkarılır çoğunlukla.

Bu tarif edilen temel giysi stili, özellikle Amediye yöresindeki kırsal kesim Kürt Yahudilerine ait. Ancak, kısmen geleneğin gereklilikleri ve kısmen de her giysinin üst üste yamalanması ve kelimenin gerçek anlamıyla parçalara ayrılıncaya kadar giyilmesinden dolayı temel stil birçok değişikliklere uğramış.

Gözlemlerimizde, temel kılık kıyafette Suraydan çok Kürtlerin etkilerine tanık oluyoruz. Ama yine de, Surayın *çala çapuksa* [A. *şala şapuksa*, pantolon-ceket]sı tatil kıyafeti, özellikle de damadın düğün kostümü olarak kullanılıyor. Bazı yörelerde (Betanura, Kara, Tchala ve Rekan) sadece Yahudilerin *çala çapuksa* dokumacısı olmalarına rağmen, sadece basit olanını yapmayı biliyorlardı; buna karşın en göz alıcı renkte ve süslemeli modellerini Suray yapıyordu. Yahudiler, ara sıra ceketsiz giyilen sıradan pantolon (*çala*) dokumacıları olarak bilinirler.

Bazı Yahudiler, bele sarılan uzun kuşak (*şal*) [veya *karkasa*, kemer] takarlar. Yortularda ve Sabat günleri, yaşlı erkekler ve zengin halk *kurtake* [*kurtak*] denilen, pelerin kesimine benzer düğmesiz bir kaftan giyerler. Çizgili kumaştan yapılır ve Musul'dan satın alınır.

Eski zaman giyim tarzı bugün hızla yok oluyor. Artık herkes Avrupai tarzı taklit ediyor ve bir tür Avrupa tarzı ceket olan *sako*ya sahip olmak, deyim yerindeyse, efendiliğin göstergesi oluyor. *Sako*, hem Yahudi hem Yahudi olmayanlarca üretildiği Musul'da satın alınıyor. Hamilton da, işçileri arasında, özellikle İran Kürdistanı'ndan gelenlerde, bazen komik durumlara yol açan çok güçlü bir Avrupai kıyafetlere sahip olma arzusu olduğunu belirtir.[14]

14 "Bu İranlı Kürtlerin hemen her birinin Avrupai tuhaf bir kıyafeti var. Bu tür pan-

Yahudiler her Cuma, başlarını tıraş ettirirler. Başlıkları, keçe veya kumaştan yapılma, Surayın gibi koni-şeklinde olmayan bir takkeden oluşur. Takkenin etrafına, bir pamuk *cemedani* sarılır. Genç erkekler cemedaniye, sağ kulağın arkasına dek uzanan bir takım uzun püsküller (*cifke*, *cemedani mere cifke*) takarlar. *Cifke*, giysilerde süsleme aracı olarak oldukça yaygın kullanılır. Hitit giysilerinde görülen püskülleri andırıyorlar.[15] Yaşlı erkekler ve soylular, pamuk kumaş yerine [siyah] ipek kumaş (*poşiye*) kullanırlar.

Kırsal kesimde, Benjamin II'nin belirttiği gibi yalın ayak yürünür. Kışın, soğuktan korunmak amacıyla beyaz koyun yününden kadınlar tarafından sanatsal bir tarzda örülen kalın çoraplar giyilir. İran ve Afganistan'da giyilen türde renkli dizaynlara sahip çoraplar da var.[16] Kırmızı terlik (*pelawa smōke*) ev içinde kullanılır. En yaygın ayakkabı, basit alçak tabanlı kundaredir. [Amediye'de giyilen deri ayakkabılara *kalke* denir.] Dağlık yörelerde, son derece kullanışlı *reşke* giyilir.[17] Bunlar deri (Rekan) veya kumaş (Tchalla [ve Amediye]) yapılıp, elastik oluşlarından dolayı Kürt dağlarında kaçınılmazdırlar.[18] Benjamin II'nin bahsettiği, sandaletler Kürdistan'da pek bilinmiyor.[19]

Yahudi kadınların kıyafetleri

Benjamin II kadın giysileri hakkında şu kısa tasviri yapıyor:

tolonlar çok talep görüyorlar ve bunları ömrünün yarısından fazlasında gece gündüz giyen sahipleri tarafından çok özenle korunuyorlar. [Ayrıca her tür üniformayı da giyiyorlar.] Lakin, 1850'lerin modasına göre kesimi yapılmış uzun etekli bir sabahlıkla beliren bir işçi görmek hiçbir hayal gücüne sığmıyordu" (Hamilton, *Road Through Kurdistan*, s. 142; bkz. 19. resim).

15 Örneğin bkz. Sendşirli'den Kral Sam'al'ın kabartması (Berlin) ve Weber'de çalgıcılar alayı (İstanbul), sırasıyla pl. 25 ve 37.

16 Değişik ülkelerden Doğu Yahudilerinin yaptıkları renkli çoraplar ve Kürt çorapları HUBC'de bulunabilir.

17 Maclean, *Grammar*, s. 297: *reşike*, "yünlü keçeden yapılma ayakkabı." Bkz. Binder, *Au Kurdistan*, s. 150 (asılı olanlar); soldakiler *kalke sorani*; sağda *çakme*. Bkz. Grant, The Nestorians, or the Lost Tribes, s. 70.

18 Kış aylarında yuvarlak yapılı, kalın ip bir ağdan oluşan kar ayakkabıları da var.

19 [Fakat arkası açık terlikler kullanıyorlar.]

Kadınlar renkli bir yelek giyerler; başın etrafına, altından siyah saçlarının omuzlarına döküldüğü bir kumaş (eşarp) sarıyorlar. Yalınayak yürüyorlar, ama ellerini, kollarını ve ayaklarını altın ve gümüşlerle süslüyorlar; bazen burunlarına, ağızlarına bir halka takıyorlar (*Eight Years in Asia and Africa*, s. 129)

Bu tasvir, kostümlerinin esas olarak Suray kadınlarına benzediği kırsal yörenin Yahudi kadınlarına uyuyor. Fakat, pek çok farklar da var.

Entari (*sudra*), erkeklerin giydiği gömleğe benziyor, ancak parlak renkli ve daha uzun, dizlerine kadar geliyor. Yahudi gelininin entarisi kırmızıdır; Kürt gelininki yeşildir. Kadınların *sudrası*, erkeklerin ki gibi sarkık kollu ve sadece bir tarafı desenli kumaştan yapıldığında, model içerde kalıyor, çünkü kollar genellikle, erkeklerinkinde olduğu gibi ters çevrilip boynun arkasında bağlanıyor. Entari çoğunlukla bir püskülle biten iğne işi süslemelerle bezenir.

"Köşegen pantolon" tipi (Max Tilk Kostüm) geniş pantolon (şalvar) (*şirwala*) ya tamamen renki kumaştan veya iki parçalı -*ser delinga*, "ayak sonu" denilen alt parça renkli, üst parça da beyazdır.

Kadın giysilerinin belirgin özelliği (erkeklerinkinde olduğu gibi), nal şeklindeki kol evli yelektir (*eleka*). Kadınların *elekası* açıkça erotik amacı ortaya koyuyor; çok kısa ve uzantının içine göğüsleri atarak korse görevi görüyor. *Eleka* genellikle kaliteli ipekten yapılır. Sadece en üstten ve en alttan iliklenir, geri kalan ilmek ve düğmeler aksesuar görevi görür (HUBC 37:3-4).

Elekanın erotik özelliği, bu yeleğin belli bir türünün özellikle *eleka korunfele*, "karanfil eleka" olarak adlandırılmasından belli oluyor. Göğüs hizasında bir sıra karanfille süsleniyor. Karanfiller, küçük Hindistan cevizi gibi afrodizyak etkiye sahip olduğu düşünüldüğünden, aşk şarkılarında önemli bir rol oynar.[20]

Eleka çokça süslüdür. Gördüğüm bir tanesi açıkça insanı

20 Örnek, *yifrah al-qaranful min jaybiha*; bkz. 'Omar b. Abi Rabi'ah, Diwan, ed. Schwarz (Leipzig, 1901), 51, 21a.

antik geleneklere götürüyor ve bir ağaç figürü barındırıyordu (HUBC 37:60).

Entarinin ve yeleğin üzerine, Kürt Yahudi kadınına tipik özelliğini kazandıran bir dış entari (*fistan*) giyiliyor. *Fistan*, muhtemelen Türk orijinli olmasına ve yeni bir ithal mal olmasına rağmen[21] iyice yerleşmiş durumda.

Bu uzun, dökümlü entari açık bir korsaj ve eteğin bileşiminden oluşuyor. Uzun kollar kısa açık korsaja ve geniş pileli etek de üç köşeli kol evine bitişik. Avrupa'dan ithal desenli pamuk kumaştan dikiliyor. Zaman zaman bu entarinin renkliliği, farklı renklerdeki kumaşla birleştirilerek zenginleştiriliyor. Yaşlı kadınlar, *fistana* yerine bele sarılan bir şalla beraber *kurtaka* giyerler. Erkeklerin *kurtaka*sına benziyor.

Keba'a, *kurtakaya* benzeri, düğmesiz uzun bir entari olup, Zaho ve Erbil kadınları tarafından *fistan* yerine giyildiğinde, önü açık giyiliyor. Zaho'da, *keba'a*nın üzerine genellikle beyaz kumaştan bir şal sarılır.

Kızlar ve genç kadınlar nadiren *kutkit çoh kalabdun*, "gümüş iplikli yün kutka" giyerler. Çok kısa, neredeyse kare kollu, siyah, önü açık bir ceket ve ön ve arkadan parlak renkli ipek ipliklerle süslüdür.

Amediye ve yakınlarında (Betanura, Tchalla, Rekan ve Barzan) kızlara, evlendikleri zaman evli oluşlarının bir sembolü olarak ilk kez evlendikten sekiz gün sonra giydikleri *abaye ketawa*, "omuz *abaye*si" verilir. Bu, çok eskilerden gelen Semitik kökenli bir entari olduğu belli olan ve sık sık eski yapıtlarda[22] göze çarpan Tilke[23] köşegen kostümüdür. Bu dörtgen kıyafet (Kür. *çaroke*), Yahudi kadınlar tarafından giyileni, genelde siyah keçi yününden (*ma'az*) yapılır.[24] Vücudun etrafına sarılır ve mavi bir düğmeyle sol omuza tutturulur. Suray kadınları da bu tür bir şal kullanırlar.[25]

23 Tikle, *Kostüm*, s. 40ff.

24. Bir *abaye ketawa* örneği her biri 29 cm. genişliğinde ve 1.30 m uzunluğunda dört parçalı kumaştan oluşuyor (HUBC 38:106). Yünlü kumaşı, dikey olarak kırmızı, yatay olarak da yeşil çizgili ve yeşil iple dikilmiş. Kumaşın dokunuşu kaba ve özentisiz.

25. Ayrıca, Qaraqoş (Musul yakınında) Keldanileri; bkz. Henry Field, *Arabs of*

Kadınlar saçlarını çok sayıda [genellikle yedi veya sekiz], hatta bazen onla yirmi arasında, küçük örükler (*süsyata, sosiyasa*) halinde örerler ve püsküllerle süslü, parlak çizgili siyah pamuk bir kumaşı (*poşiye mere cifke*) başlarının etrafına bağlarlar. Yaşlı kadınlar, bu kumaş yerine *kasrawan* denilen, aralarda beyaz ipek çizgilerin bulunduğu siyah bir başlık takarlar.

Yazın yalınayak yürümek kadınlarda doğal bir olaydır. Önceden, ara sıra parmak uçları kıvrık, *çakme* giyerlerdi; ancak son zamanlarda normal terlik (*kundare*) giyiyorlar.

Sine: **Erkek kıyafetleri**

Şimdi de kısaca, belirgin bir şekilde İran etkisi taşıyan Sine kostümlerinden söz edelim. Burada da, erkek kıyafetinde beyaz bir gömlek (*sura*) var; fakat boyun kısmı yandan açık[26] ve geniş sarkık kolları yok. Pantolon (*şirwale*) beyaz, ancak dağlık yörelerde giyilenden daha dardır.

Gömleğin üzerinde küçük tallit bulunuyor. Yelek (Arap. *Sukma*, [daha doğrusu *zakma*]), Sine'ye daha otuz yıl önce gelmiş. Üste giyilen kıyafet *alkalka* denilen, paralel dikişle dikilmiş (*miol miol*) uzun, yakasız, pamuklu-çizgili pelerindir. Kolları, dirsekten bileğe kadar yırtmaçlıdır. Sonraları, *alkalka*nın yerini *keba'a* aldı. *Keba'a* çizgili değildir ve değişik renkte kumaşlardan yapılır ve kesimi *alkalkaya* benzer. Genç erkeklerin *keba'a*ları genellikle pek süslüdür.

Dışarı giyimi için, İran ve Şam'dan ithal edilen *'aba* daha önceleri modaymış; fakat yirminci yüzyıl başlarında yakasız palto (*lewada*) yerini aldı. Genç erkekler, İran modası *serdari* ve-

Central Iraq, Chicago, 1935, no. 139ff. Field şalın adını vermiyor. Keldanilerin kostümünü şöyle tanımlıyor: "Yerlere kadar uzanan ağır cüppeler (izar) giyiyorlar, yaşlı kadınlar başlarını siyah bir örtüyle (kaffiyah) örtüyorlar, öyle ki, sadece yüzleri, elleri ve zavallı ayakkabılı ayakları görünüyor" (s. 433). Ne Badger ne de Perkins *schräge Emporwurf*dan söz etmiyorlar. Hilprecht Koleksiyonundan omuzlarına şal atmış bir Kürt kadınının resmi Franz C. Endres, *Die Türkei* (Münih, 1961), s. 48'de bulunuyor.

26. "İran gömleği, boyunda yandan açık olmasıyla belirgindir" (Tikle, *Kostüm*, s. 25; [Almancadan çev. R.P.]). Diğer yandan İran gömleklerinin geniş, sarkık kolları yok (age. pl. 82).

ya *kulatça* giymeye daha hevesliler. Bu, vücuda oturur ve dizlere kadar uzun, çoğunlukla renkli iplerle süslenmiştir.

Başlık, üzerine sıklıkla, başı tamamen kapatan keçe kep (*kesila*; Kür. *kola*) takılan bir kaskettir (*arakçin*). Yaşlı erkekler *kesila*nın çevresine bir şal (*desmal*) sararlar. Başı örten diğer bir başlık, gerçek veya suni tüylerden yapılan uzun bir kep olan, *çaka*dır.

İran'da bulunan Sine, Şah Rıza'nın sekülerleştirici düzenlemelerine maruz kaldığı için Yahudiler de Avrupai kıyafetleri kabul etmeye zorlandılar.

Sine: Kadın kıyafetleri

Erkek kıyafetlerinde olduğu gibi, kadınlarınkinde de İran etkisi belirgin olarak göze çarpıyor. Kadınların alt giysileri, Amediye'de yaygın olan geniş, sarkık kolları olmayan bir gömlek (*sura*) ve uzun renkli pantolon (*pantole*).

Pantolon üzerine değişik etekler giyiliyor: Önce dar bir kuşak (*kemerbend*) belin etrafına sarılır ve geceleri çıkarılmaz, sonra kısa bir etek (*şalte*) ve son olarak da, sert görünmesi için pamukla astarlanmış daha uzunu (*şirwale le'efane*) giyilir. Bunun yanı sıra bazı bayanlar, İran bale eteği giymeye alışmışlar (*şirwale tanaka*).

Gömleğin üzerine ise bluz (*alkalka*) giyerler. Önü açık ve kolları İran tarzında, yani kesik ve içe doğru kıvrılmış. Sonraları, *alkalka*nın yerini, *yelaka*ya benzer bir ceket türü ancak normal kolları olan *yelak* aldı. Önü kapalı giyiliyordu. Kollar, koltuk altından göbeğe kadar yırtmaçlı olup, bir ip ve düğmelerle bağlanırdı. Kol ağızları bazen dışa doğru kıvrılıyordu. Bluz veya ceket üzerine, diz uzunluğunda, önü açık ve tüm gövdeyi kapladığı için çoğunlukla kışın kullanılan *kula jah* giyerlerdi.

Yaşlı kadınlar, önceleri, etrafına ipekli bir kumaş (*puşin*) ve tepesine de, *lajaga* denilen, çene altında da birleştirilen bir bez bağladıkları bir kasket (*ksila*) takarlardı. Daha zengin kadınlar arasında, bu başlık 1900'lerde yerini yeni bir modaya bıraktı.

Uzun bir şerit şeklindeki bez (*kalagahi*), başın üzerinde biraz yan duran kalın bir türban elde etmek için *ksala*nın etrafına sarılır. Her türden broş ve sarkık süslerle donatılır ki, ağırlığının dört kilo geldiği de olur.

Sokakta yürürken, kadınlar büyük siyah bir kumaşla (*çarçef*) örtünürler.

Beyaz çoraplar geleneksel ayaklıklardır. Yaşlı kadınlar, üzerlerine tamamen kumaştan yapılma, yani deri pençesiz ayakkabılardan, *siame gurji* geçirirler. *Erusi* denilen, Rus tarzında yapılmış normal ayakkabılar da giyilir.

Kadın kıyafetlerinde de, aynen erkek kıyafetlerinde olduğu gibi Avrupalılaşmanın etkisi çok belirgin bir durumdur.

6. YİYECEKLER

Kürt Yahudiler ve Yemen Yahudilerinin beslenme tarzları karşılaştırıldığında, çok da birbirinden farklı olmayan koşullar altında yaşayan bu iki topluluk arasındaki büyük fark bir kez daha şaşkınlığa uğratıyor.

Hem Kürt, hem de Yemenli Yahudiler dağlık bir bölgede yaşadılar. Ancak, Yemen toprakları sulak ve hayli gelişkin sebze yetiştiren bir ülkedir. Toprakları otlatma amacıyla kullanılan bir ülke değil. Tam tersine, Kürdistan ise kırsal bir ülkedir. Yine de, sulama gerektirmeyen ürünlerin yetişmesine yetecek kadar yağış alma avantajına ve ayrıca sulama gerektiren ürünler için de uygun koşullara sahiptir.

Arap komşuları gibi, Yemenli Yahudi de, neredeyse tamamen vejetaryendirler. Şehirlerde bile sadece Sabat ve yortu günleri et yer. Keza, yağ -tereyağı- da tadımlık bir şeydir.[1] Ekmek, süt lapası ve sebze değişmez Yemen yemekleridir; bu nedenle (daha önce de belirttiğimiz gibi) aralarında "piknik yiyecekleri" çok nadir bulunur.

1 Bkz. *EJJ*. s. 105-6.

Kürt Yahudinin durumu oldukça farklıdır. Göçebe ve tarımla uğraşan Kürt veya Hıristiyanların arasında yaşadığından, her iki ekonomik geçim kaynağının da sunduğu olanaklardan yararlanıyorlar. Kürt Yahudi, bir et yiyicidir; beslenme tarzı, hayvan yetiştiriciliğinden elde edilen tüm ürünlerden yararlanmaya dayanıyor. Aynı zamanda, tahıl ürünleri, sebze ve meyveyi de epeyce tüketir. Tüm bu farklı yiyecekleri tüketir ve ayrıca, Kürdistan'da yiyecek ucuz olduğu için fazla yer. Yemek yemeyi sever ve sağlıklı bir erkeğin bir defada yiyip bitirdiği yemek miktarı oldukça şaşırtıcıdır. Bu yüzdendir ki, Kürt Yahudiler arasında iri yapılılar çoktur. Buna karşın, bu şişmanlama eğilimi (yağlı ete çok düşkündürler) yaşam koşullarıyla dengeleniyor. Kürdistan, hava koşulları çok sert, haşin bir ülke ve insanları, ılıman iklim sakinlerine benzer sakin ve yerleşik bir yaşam tarzı sürdüremezler.

Ekmek

Göçebe Kürtlerde ekmek temel bir yiyecek değildir. Seyyahlar, bir Kürt kampında ekmek bulabildiklerinde çoğu zaman şaşırmışlardır. Kürt Yahudiler arasında ise ekmek değişmez sabit bir yiyecektir. Harman zamanı, genellikle bir yıllığına ekmeklik buğday alınır. Bir kısmı, tüccarlarca değiş tokuş yoluyla elde edilir.

Buğday, ağırlığı 154 kiloyu bulan, ağzı balçıkla kapatılan toprak küplerde[2] saklanır. Ayrıca, koyun derisinden yapılma tulumlarda (A., Z. *mezide*) da saklandığı olur. Uşno'da eski usulde, aynı amaçla çukurlara saklanır. Zaho ve Amediye'de, ürün çok bol olduğunda ve diğer depolama yöntemleri yetersiz kalınca bu *çale* (Kür.) yöntemi kullanılıyor.

Buğday, öğütülmeden önce kadınlar tarafından temizlenir ve elekten (*arbala*) geçirilerek ayıklanır. Öğütme işlemi, bir kısmına Yahudilerin sahip olduğu su değirmenlerinde (A. ve Z. *irke*, S. *urkel*) yapılır.

Buğday (veya bitmiş haliyle un) değirmene getirildiğinde ve

2 A. ve Z. *kewara*, çğ. *kewarare*; S. *kuwara*.

değirmenden dönüşünde çuvalın üzerine bir demir parçası bırakılır. Amediye'de aynı işlem sadece ikinci işlemde uygulanıyor.[3] Yeni undan pişirilmiş ilk ekmeğin ilk dilimini ailenin reisi yemelidir.

Yemenli Yahudilerde kullanılan ve daha çok kadınlar için yorucu olan el değirmeniyle (Z., A. *gerüsta*) öğütme işlemi, kırsal kesimin bir kısmı (ör., Rekan) dışında pek kullanılmaz. Son zamanlarda, şehirlerde el değirmeni *girsa*, *burgul* (*gurgur*) ve yulaf (Z. *kaşkiri*, Süleymaniye *dastar*) öğütmek için kullanılır. Un, evlerde dört ayaklı büyük toprak kaplarda (Z. *sekōpa*, [veya A. *kuwara*] saklanır. Örneğin birine oruç zamanı "Oruçlu musun?" diye sorulduğunda, kişi oruçlu değilse şöyle cevap verecektir, *He wen sima som sekōpa* "Evet, sekōpa orucu tutuyorum."(Z. ve A.).

Kentlerde, ekmek hemen daima buğday unundan (*kite*) yapılır. Sadece yokluk dönemlerinde durra (*kuruvi*) veya darı (prage, Kür. *gares*) unu kullanılır. Diğer yandan kırsalda, durra ekmeği istisna olmaktan çok, genel bir tüketim maddesidir. Şehirlerdeki yoksul insanlar da yulaf (*se'are*) ve darıdan ekmek (tahla) yaparlar.

İki tür ekmek var: Sac üzerinde pişirileni ve tandırda pişirileni. Sacda pişirilen ekmeğin hamuruna (*leşa*) maya (*kamira*) katılmaz. Kadın ekmeği sacdan aldığı zaman, *Brakit Eliyahu navi hōya gawe*! "içinde Peygamber Eliyahu'nun bereketi olsun" der. Suyu unun içine döktüğünde, defalarca *Şem Şaddai*! [İbr. "Tanrı adına!"] der ve hamur leğeninde hamuru yoğurdukça da,[4] *Idasit sara imenu hawe gawe rizgit faqire jare mampelit gawe* "Annemiz Sarah'ın elleri içinde olsun, zavallı yoksullara yardımı eksik olmasın" (A.) der.

Bir topak hamur (*gasa*)[5] alçak ekmek tahtasının (*kuwana*) üzerine alınır. Amediye ve Zaho'da bu *gasa*dan yapılır [ıhlamur ağacı]. Hamur ince kalın bir oklavayla (*dorina*), ardından

3 Rekan ve Tchalla'da küller bir çuvalın içinde saçılıyor.

4 A. *taşta*, S. *markan*.

5 Ekmeğin yapımındaki ayrı aşamalar *leşa*, *gusa*, *patōhit gusa*, *dauwarta* ve *tlumsa*dır.

incesiyle (Z., A., *gera*) açılır ve yassı yuvarlak yufka (*tlumsa* [*tlumta* veya *tluma*]) haline getirilir. *Tlumsa* bir çubukla sacın (*dōga*; A., Z., D., Uşno ve S. Kür. *sac*) üzerine yerleştirilir. Pişirme levhası, bir demir levhadan yapılmış sığ bir kap olup, kürenin yarısı gibi görünür. Çukur tarafı alta gelecek şekilde bir *kanuna* veya tandırın (*tanur* veya [*tanura*]) üzerine konur. Ekmeğin her iki tarafı da hafifçe pişirilir, kaldırılıp sepete konur.

Bu ekmek (*lakmit dōga* veya *lakmit raqeqa*, düz ekmek), özellikle *tanur*da pişirmenin zor olduğu kış aylarında çok tüketilir. Amediye'de, bir haftaya yetecek kadar *lakmit dōga* bir seferde pişirilir. Çoğu aile, bir pişirimde iki haftalık ekmeğini pişirir. Eğer çok kuruysa, yumuşatmak için biraz su serpilir. Diğer yerlerde haftada bir ya da iki kez ekmek pişirilir.

*Lakmit dōga*dan daha kalın olan mayalı ekmek tandırda pişirilir. Mayalı (*kamire*) hamur yoğrulduktan sonra bir gece boyunca bekletilir. *Tanura*, seramik bir fıçıya benzer ve yerden yukarı ya da yere gömülü yapılır. Kenarlarının ısınması için içinde odun ateşi yakılır.

*Lakmit dōga*da olduğu gibi, hamur ekmek tahtasının üzerinde yuvarlanıp yassı somun haline getirilir. Sonra, pişirme tamponun[6] üstüne konup *tanura*nın iç duvarlarına yapıştırılır. Piştikten sonra iki çubuk yardımıyla alınır.

Şehirli Yahudiler sadece buğday unuyla pişirirken, köylü Yahudiler darı unundan yapılmış ekmek yerler. Mayasız orta kalınlıktaki *doqa*da pişirilen *prage* ekmek, Betanura ve Rekan yöresinde *taptapinke* olarak adlandırılıyor (Kürtçede de).[7] Bu bölgede, fırın *kanina*da pişirilen kalın, mayalı darı ekmeğine *qulera* veya *qolora* deniliyor.[8]

Kürt Yahudiler ekmeğin yanı sıra, değişik yortu ve benzeri günlerde hazırladıklarına benzer, pasta kurabiye ve süslü ekmeklerin de birçok çeşidini pişirirler.

6 A. *marzag*, S. *mazraga* ve Uşno *refeda*.

7 A. Jaba, *Dictionnaire Kurde-Française*, St Petersburg, 1879, s. 94: *teptepe, pain rond*.

8 Jaba, *Dictionnaire*, s. 309.

Kürt Yahudilerin, Yemen Yahudilerinin aksine etobur olduklarını belirtmiştik. Kürdistan'ın ekonomik temeli çok sayıdaki hayvan sürülerine dayanır. Kürt göçerlerin besledikleri hayvanlar başlıca koyun ve keçiden oluşur. Sığır, bu dağlık kırsal bölgeye uygun olmadığı için nadiren beslenir.

Şehirlerde, kesimlik hayvanlar günlük kesilir. Ellerinin altında her zaman hayvan olmasına rağmen sık sık hayvan kesimi yapılmayan kırsal yörelerde böyle değildir. Köy Yahudileri, sadece yılda iki kez taze et yerler, diğer zamanlarda, her zaman bol miktarda hazır bulunan saklanmış etten yerler.

En fazla yenilen et, koyun etidir (*pisrit irbe*). Dişi koyun eti (Z. ve A. *iwanta*, çoğ. *iwane*) daha fazla tercih edilir. Diğer yandan, keçi eti pek önemsenmez. *Pisrit kōme*, yani *pisrit huware*, "beyazın eti" diğer deyişle koyun etinin karşıtı olarak "karanın eti" olarak adlandırılır (A., Z.)

Sine Yahudileri daha çok sığır eti (*pisrit tōra*) yerler. Ama diğer yerlerde sığır eti sadece kışın yenir, çünkü sığırlar yazın otlaklara çıkarılır.

Etlerin içinde en değerli olanı tavuk etidir.[9] Hiçbir Sabat akşam yemeği veya yortu yemeği onsuz olmaz; evlilik kutlamaları sırasında gecelerden birine, çok miktarda tavuk eti tüketildiği için *lel ketetha*, "tavuklar gecesi" denir. Soğuk tavuk, küçük parçalar halinde, tüm yortuların onunla başladığı, meze (*maza*), Kürt çerezi olarak servis yapılır.

Etinin çok lezzetli olduğu düşünülen diğer bir kanatlı hayvan da, bir keklik türü olan *qoqwana* veya *qoawanta*dır.[10] Bu kuşlar, Kürtler tarafından canlı olarak yakalanır ve ötüşleri hoşlarına gittiği için onları kafese koyup, evcil bir kümes hayvanı gibi besleyen Yahudilere satılır. Bazı Kürt Yahudiler *qoqwanta*larını öylesine çok seviyorlar ki, Filistin'e geldiklerinde *qoqwanta*larını da beraberlerinde getirmişlerdi.

9 A. *kethetha*, çğ. *kityatha*, yavru horoz *warke* veya *furujdur*. Horozlar, *dikile* az yenir.

10 *Qiqwana* veya *quqwana* (Arthur J. Maclean, *Grammar of the Dialects of Vernacular Syriac*...., Cambridge 1895, Oxford 1901, s. 284) ve *quqwanta* (Mark Lidzbarski s. 557), Asyalı kırmızı bacaklı keklik.

Serçeler[11] de yeniliyor. Tabii ki, belli kurallara göre öldürülmeleri gerekiyor. Kapanlarla yakalanıyorlar.[12] Çocuklar bir serçe yakaladıklarında, kafasından tutarak şu şarkıyı söylerler *Çuke çuke quna bade gaza nade de te berdım*, "Serçe serçe, titrek kuyruğunla bağırma, kapanını açıyorum" (Z. Kür.). Serçeler uzun demir çubukların üzerine geçirilip kızartılırlar. Ya çocuklar yer ya da *maza* olarak kullanılırlar.

Muhafaza edilmiş et

Muhafaza edilmiş et, Kürt Yahudilerin gıda maddeleri arasında önemli bir yer tutar. Eti muhafaza etmenin birden fazla yöntemi var. Önemli bir kısmı, Kürtler tarafından da yapılan *qalya* ve bir yıldan fazla kalabilen, Sabat yemeklerinde yenilen *qawurme*dir. *Qawurmeyi* Kürtler bilmezler.

Eti saklamanın iki nedeni var. Birincisi, nüfusu yerleşik bir *şoheti* geçindirmeye yetmeyen ve uzun zaman aralıklarıyla gezici *şohet*ler tarafından ziyaret edilen küçük yerlerdeki Yahudiler, saklanmış etleri yoksa uzun süre etsiz kalacaklardır. İkincisi, eti muhafaza etmek, otlaksız kış aylarında yağlı sonbahar etinden istifade etmiş ve böylece kışlık gıda maddelerini de takviye etmiş oluyorlar.

Görece büyük aileler, çoğunu *qalya* olarak saklamak üzere yaklaşık sekiz yağlı koyunu keserler. Bu iş, evin damında yapılır. İlkönce, kuyruk yağı (A. *elita*) küçük parçalar halinde doğranır ve eriyinceye kadar kavrulur. Dişi havyanla erkek hayvanın yağlarının karıştırılmamasına dikkat edilmelidir: farklı cinsiyetlerin kavga ederek yağı taşırdıkları söylenir. Ardından et de doğranarak kısa bir süre kavrulur. Erimiş yağın parçaları *sisqe* olarak adlandırılır ve *zatit sisqe*, dōqada pişirilen ekmek yapımında kullanılır, erimemiş yağdan da biraz eklenir (Amediye). Son olarak, sıvı hale gelmiş kuyruk yağı tamamen etin üzerine dökülür ve et soğuyunca, her geniş aile-

11 Z. *çukçiktha*, *çğ*. *çukçikyatha*; A. *sikhandoke*; S. *meriji*.

12 A. *tapiksa* (tuzak) veya *farhakiyatha* (springe??). Yahudilere, kuşları ıhlamur ağacı dallarıyla tuzak kurmak yasaklanmıştı, çünkü kuşlar bacaklarını kırabilirler.

nin, her ay için birer tane olmak üzere on on iki tanesine sahip olduğu büyükçe toprak kaplara (*sidanka*) konulur. *Qalya*, Sukkottan sukkota yenir.

Passover için hazırlanan *qalya* ayrı bir özenle hazırlanır. Sadece *hames* (kesim) kurallarına çok dikkat edilmez, ayrıca hiçbir adet halindeki kadının ve çocukların da hazırlanma aşamasında bulunmaması gerekir (A.).

İkinci tip muhafaza edilmiş et, tuzlanmış sığır etidir (A., Z., S. *pisra qawurme* veya A. *pisra maksud*, [Tar. *Pisra dwiqa* veya *pisra kefita*]; Z. *pisra kezida*). Daha önce de belirtildiği gibi bu metot Kürtler arasında bilinmiyor.

Qawurme, sadece, yetiştirilmelerinde Hıristiyanların usta oldukları çok yağlı öküz ve sığır etinden yapılır. Hanukkada her Yahudi aile bir hayvanı *qawurme* yapmak üzere keser. Et parçalara ayrılarak, sonrasında ağzının bir deriyle kapatıldığı ve etin Şavu'ota kadar bekletildiği uzun toprak kaplara (*elina*) tuzlanarak yerleştirilir. *Qawurme* yapılırken, Sine Yahudileri şu şarkıyı söylerler:

qawurme pazan me ne	Koyunlarımızın tuzlanmış eti
Caşēn xoma ne	Bir bayramdır bizim için
qawurme pazan e	Koyunlarımızın tuzlanmış eti
guşt harzan a	Ucuz ettir.

Kırsal yöre Yahudileri, eti muhafaza etmekte, kurutulmuş et, *pisra visa* denilen üçüncü bir yöntem kullanıyorlar (Erbil, Rekan, Hora, Nirwa, Tchalla ve Cakon).[13] Sukhotta kesilen hayvanların eti, özellikle sığır eti, tuzlanarak kuruması için asılır. Passovera kadar kalır.

Nasturiler de *tilye*lerini aynı şekilde hazırlarlar. Bütün bir koyunu kuruması için asarlar ve zaman zaman parçalar halinde keserler. Bu etin bir kısmı pişirilmeden yenir.

13 Baraşe ve Rekan'da *pisra qadit* de deniliyor. Pişirilmeden yenilebilir.

Süt üretimi, Kürdistan halkı için et üretiminden de önemlidir. Sayısız koyun ve keçi sürüleri, yöre halkının tüketebileceğinden çok daha fazlası süt üretir.

Koyun ve keçi sütü ve bunlardan üretilen değişik ürünler Kürt göçerlerinin temel gıda maddelerini oluşturur. Bazı yörelerde, beslenmelerinde tahıl çok az bir yer tutar. Ancak ara sıra yiyebildikleri ekmeğe karşın süt ve peynir, her zaman ellerinde bulunan tek yiyecektir. Sütün bol oluşu, tüm süt ürünlerinde fiyatların hayli ucuz olması sonucunu doğurur. Yahudiler, Kürt göçerlerden çok, tahıldan yapılmış ve sebze ağırlıklı gıdalarla beslenen kentlilere daha fazla benzemelerine rağmen, yine de, özellikle Sabat dışında nadiren et yenilen kırsal kesimde, diyetlerinde süt ürünleri önemli bir yer tutmaz. Yahudiler, süt ve süt ürünlerinin büyük bir kısmını Kürtlerden alırlar. Ama, bazı Yahudilerin kendi koyun veya keçileri de oluyor. Koyun sürüleri, keçi ve sığırlarınınkinden epey fazla olduğu için, süt ürünleri esas olarak koyun sütünden elde ediliyor.

Taze süt (Z. ve S. *havla*, [A. *khalva*,] Kür. *şir*) çok az kullanılır ve sadece çocuk ve yaşlılar için saklanır. Hayvancılığın yaygın olduğu yöreler gibi, Kürdistan'da da kaynatılarak kesilmiş süt [yoğurt] çok önemlidir.[14]

Kesilmiş süt (*masta*, Fars. ve Kür. *mast*)[15] elde etmek için, taze süt süzülür ve ısıtılır, içine biraz ekşi süt (Z. ve A. *heven*) katılır ve ertesi sabaha kadar bekletilir. Üzerini kaymak (A. *sertun*, Z. *sertika*)[16] kaplar. *Masta*, hem yağ elde etmek için kullanılır hem de diğer yemeklere katkı maddesi olarak konulur. Yağ elde etmek için, *masta*, hayvan derisinden yapılmış basit bir torba olan yayığın (A. ve Baraşe; Kür. *maşqa*, Targ. *guda*)[17] içine konur. Bir ağaca asılır ve kadınlar, "yayık şarkıları" söyleyerek sallarlar.

14 Bkz. Brauer, *Züge aus der Religion der Herero*, s. 48-49, 55.

15 Maclean, *Grammar*, s. 186.

16 Jaba, *Dictionnaire*, s. 239: ser-tu, "créme de lait d'autre que de la vache."

17 Kürt yayığı için bkz. Martiny, *Kime und Girbe*, s. 97 (F. Von Luschan tarafından aktanldı); ayrıca bkz. 81. resim yayıklı sehpa. Martiny, *maşqa* terimine değinmiyor.

Tuzsuz yağ (A. ve Z. *nivişk* veya *kara*) ve yayık ayranı (*dō'e*) yayıktan alınır. Tatlı yağ, taze iken yenilmelidir. Örneğin çayla (*nivişk çay*) yenir. Uzun süre saklanması gereken yağ tuzlanır. Tuzlu yağa *mişka* (A. ve Uşno) denir.[18]

Kesilmiş süt, özellikle sütün bol olduğu bahar ve yaz aylarında yemek pişirmede kullanılır. Masta, ayrıca bulgurla yenir. *Kerengenin* (A. *kangere*; dikenli kökleri ve kalın yapraklı) köklerine dökülerek, küçük parçalar halinde doğranır ve tabaqe olarak bilinen törende geline getirilen *kerenga mast* (Z.) veya (A.) *kangira gō masta* elde edilir.

Peynir (Z., A., S., Uşno, *gubta*; Kür. *panır* veya *panir*) de, *masta*dan yapılan diğer bir üründür. *Gubta*, bazen kurutularak kış için saklanır.

Yayıkta kalmış yayık ayranı (*dō'e*),[19] yazın az bir miktarı hiçbir şeye değişilmeyen çok popüler bir gıda ürünüdür.

Kaymağı alınmış sütün büyük bir kısmı beyaz peynir (A. ve S. *kaşke*) elde etmek için kullanılır. Kurutulmuş kaşke kış için saklanır, rendelenip (*mego* ile, rende) suda çözüldüğünde süt tozu gibi olur. Rendelenmiş *kaşke*, beyaz mısır ezmesiyle pişirilerek *kaşkiye* yapılır (A.). [Peynir bir torbada yapılır ve *dō'et kista*, torba peyniri olarak adlandırılır. Bu, yağsız bir peynirdir. Bu peynir güneşte kurutulduğunda, sertleşir ve *kaşke* denir. *Kaşke*, suda yumuşatılarak pirinç ve bal ya da yağla pişirilir. Amediye'de *kaşke*, bulgurla kaynatılarak *kaşkiye* benzeri bir yemek elde edilir.]

Cacık, bir çeşit sap kerevizi olan *siabō*nun *dō'eye* eklenip, mezida, deriden [koyun derisinden] yapılmış fıçılara konulmasıyla yapılır (Maclean, *Grammar*, s. 43). Bu, Amediye'de sabah kahvaltısında yenir.

18 *Mişka* (Z. ve A. Kür. *runi*, Uşno Kür. *rom*) eritilmiş tereyağıdır.

19 Maclean, *Grammar*, s. 61; Jaba, *Dictionnaire*, s. 191; J. de Morgan, *Mission Scientifique en Perse*, Paris, 1895, s. 143. "Bu kesik yoğurttur: süt yoğunluğuna gelinceye kadar su katarlar, hafif ekşi ve her zaman soğuktur, çünkü gözenekli derilerde tutulur -içilebilecek en dinlendirici içecektir" (E. B. Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise*, London, 1912, s. 168).

Sebzeler (Yirke)

Az önce de değindiğimiz gibi, Kürt Yahudiler, göçebe Kürtlerden çok, şehirlerdeki yerleşik Kürtlerle ve köyde tarım yapanlarla daha fazla benzerlik taşıyorlar. Et ve süt ürünleri kadar, sebze ve baklagilleri de içeren karışık bir diyet sistemleri var.

Amediye'de en çok yenilen sebzeler: *Ba'incane smōke* (domates), *ba'incane kōme* (patlıcan), *badunis* (maydanoz), *bamiya* (bamya), *bilse* (soğan), *kalame* (beyaz lahana), *tuma* (sarımsak), *qar'a* (balkabağı), *pancar* türleri [*silqe*] ve şalgamlar (ör., *şargumta*), bezelye [*humus*] ve fasulye [A. *fasuli* veya *lubia*].

Bulgur ve pirinç

Neredeyse denilebilir ki, Kürt Yahudilerin, içinde bulgur veya pirincin olmadığı hiçbir etli veya sütlü yemekleri yoktur. Bulgur (A. *gurgur*, Z. *girgur*) şöyle yapılır: Büyük bir [kazan] da 'buğday, taneleri çatlayıncaya kadar haşlanır. Haşlanmış buğday kuruması için serilir ve ardından, karşılıklı durarak *gurgur*a ahşap bir tokmakla (A. *danguçke*, Z. *mekutke*, S. *mikut*) ritmik bir şekilde vuran iki güçlü erkek tarafından dövülür. Dövme esnasında *gurgur*a su eklenir ve dövme işlemi bittikten sonra gürgur tekrar kurutmak amacıyla dama serilir. Ertesi sabah, evin hanımı komşularını, sonrasında koyun derisi çuvallara (*mezide*) konulacak olan, el değirmeninde öğütmek için davet eder. Her aile yaklaşık on çuval *gurgur* yapar.

Amediye, Rekan ve civarlarındaki Yahudiler, *gurgur*u Ömer Gecelerinde yaparlar [Passover ve Şavu'ot arasında kalan dönem]. Zaho'da, bu dönemde az bir kısmı yapılır, çoğunluğu [Elul ayının] *selihot* gecelerinde yapılır.

Pirinç (*riza*, Kür. *birinc*), Kürdistan'da yetiştirilmesine rağmen lüks olarak görülür ve bu yüzden, bayram yemeklerinde ve törensel yemeklerde kullanılır. *Riza kethetha*, "tavuklu pirinç" veya *riza qoqwanan*ın, "keklik etli pirinç" hiçbir bayram

veya yortu yemeğinde bulunmaması mümkün değildir. Düğünlerde, gelin ve damat aileleri birbirlerine, "üzerine tavuk etlerinin yerleştirildiği" bir *siniye* [tepsi] pirinç pilavı gönderirler.

Pirinç değişik şekillerde yapılır. Kürtler etli yaptıkları pirince *pilaw* diyorlar. Sine Yahudileri *pilawı* diğer tüm yiyeceklerle beraber yerler. Amediye'de, özellikle, *riza kabuli* denilen lezzetli bir pirinç ve et yemeği vardır [su ve yağla pişirilir]. Yayık ayranıyla (*dō'e*), erimiş tereyağı ve balla yenilen *gulul* yapılır. (Tchalla, Nirwa ve Rekan'da *madira* deniliyor.)

Kürt Yahudilerin ulusal yemeği sayılabilecek diğer bir pirinç yemeği de *yiprak* veya yapraktır (Z., A., S.).[20]

Gerçek *yiprak*, üzüm yaprağına sarılır. Pirinç kuru üzüm ve etle karıştırılarak, üzüm yaprağına sarılır ve dikkatlice bir tencerenin içine dairesel sıra halinde birbirine çok yakın bir şekilde dizilir. Biraz su ve yağ eklenir ve tencere saatlerce hatta bir gece boyunca kısık ateşte pişmeye bırakılır. Kışın kullanmak için, üzüm yaprakları baharda kurutulur, ipe dizilir ve lazım oluncaya kadar asılı kalır. Lahana yaprakları, üzüm yapraklarının yerini aldığında yemeğin adı *yiprak kalamiye* olur. *Yiprak pişpişe* için, taze üzüm yaprakları ince ince doğranır ve pirinçle karıştırılır (sadece, A. ve Z. Yahudileri). *Yiprak* tereyağında da pişirilir. Buna *yiprak mişka* denir ve yayık ayranıyla (*dō'e*) yenir.

Köfteler

Pirinç veya buğday ezmesi (*girse*), ya da köfte (Z. ve A. *kutele*, S. ve Erbil *kufte*) Kürt Yahudilerin diğer bir ulusal yemeğidir. Yahudiler bunları aşırı derecede severler ve şaşılacak kadar çok çeşidini -on veya daha fazla- aynı anda yapıp tüketebilirler.

Kutele pisra için, et bir mortar (makine) içinde ezilir, ezilmiş pirinçle köfte haline getirilir ve *dehena*, kuyruk yağında

20 Uşno dolma (Maclean, *Grammar*, s. 62), Türkçe *tulme*, Arapça *vibrag*. A. Kür. *iprakh*, Z. Kür. *dolama*. Kusa veya pirinçle doldurulmuş domatesler.

pişirilir. Koyun işkembesi de pirinçle doldurularak (A. *kasa*) ilave edilir. Ayrıca, *kutele riza*, pirinç köftesi ve *kutele girsa*, ince bulgur köftesi gibi başka birçok köfte çeşidi var. *Kutele*, Kürt Yahudilerin favorisi *mebōsa-hammim* denilen, diğer deyişle sıcak Sabat yemeğidir.[21] Sine'de Müslümanlar köfteye, *kufte musa'ikan*, yani "Yahudi köftesi" veya *kufte şam'a*, "Sabat köftesi" derler. Amediye'de, köfteler *kutilkit şambiye*, "Şabat köfteleri" veya *kutilkit ceha*, "Yahudi köfteleri" olarak adlandırılır. Kürtler gelip, hastaları için Yahudilerden *kutele* isterler, çünkü bu yemeğin ateşe karşı ilaç olduğu düşünülüyor (A.).

Köfteler, çoğu zaman sebze çorbalarıyla, mevsimine göre birçok farklı sebzenin kullanıldığı özellikle ekşi sebze çorbalarıyla, *kamusta*[22] pişirilir. *Smōke* (sumak) ile ekşilendirilip, etle pişirilir. Normal Purim çorbası, örneğin *kamusta kuwi*,[23] "yaban sebzelerle hazırlanmış ekşi çorba", soğan, sarımsak yaprakları ve *smōke*den yapılır. [*Smōke* veya *smoqe* sirke tadı olan bir sebzedir.] *Kutele kamusta* -ince bulgurdan yapılmış iri köfteler ve *qalya*dan yapılan ekşi çorba- çok sevilen bir Sabat akşamı yemeğidir (Z.).

Baharda pişirilen diğer bir çorba ise, *maslōqa*'dır (Z. ve A.). Bu, kuyruk yağıyla *kutele girsa*nın ilave edildiği yağlı ve etli bir çorbadır. [Diğer bir çorba çeşidi, kökü fazla gelişmeden önce taze pancar yapraklarından yapılan bir pancar yaprağı çorbası olan *maraqit lilatha*dır: Amediye'de bu çorbaya *abka barsilqe* deniliyor.]

Balık

Kürdistan sularında balığın (*nunita*, çğ. *nunyeta*; Kür. *masi*) çok bulunmasına rağmen, Kürtler hemen hemen hiç balık yemezler ve Yahudiler de çok seyrek -ve de özel bir heyecan duymadan- yerler.

21 Sine'de, Müslümanlar *kufte kufte musa'i kan*, "Yahudi köfteleri," veya "*kufta şam'a*, "Sabbat köfteleri"; A. "*kutilkit şambiye* ya da *jüba* Kürtler, ateşe iyi geldiğini düşünerek hastaları için Yahudilerden köfte isterler (A.).

22 Maclean, *Grammar*, s. 101; *hamüsta* (Alqoş), "sirkeli ekşi bir yemek."

23 Jaba, *Dictionnaire*, s. 350: *kuwi*, "sauvage." (yabani)

Yahudilerin, Passover boyunca Purimde balık yeme alışkanlıkları vardır. Balıkları genelde, içinde belli kuşların dışkılarını barındıran bir zehir (*derman* [A. *derman nunyata*, balık zehiri]) kullanarak tutarlar. Zehir solucanların içine akıtılır ve suyun içine atılır. Balıklar bunları yer yemez baygın bir halde su üzerine çıkıverirlar (Z., D. ve A.).

Balık sepetlerle (*suta*), ağlarla, *şababaqa* [veya *miroka*; yuvarlak bir tahta kasası ve bir ucuna bağlı bir metre çapında bir ağ olan uzun çubuk] veya ip oltayla da tutulur. Akşamları dere kıyısında oturup oltayla (Z. ve D. *şisa*, [A. *şasa*] balık tutmak zenginlerin zevklerinden biridir. Ayrıca, Müslüman Kürtler tarafından da uzak derelerden getirilip Yahudilere satılmak üzere dükkanlara verilir.

Balık kızartılarak ya da buğulanarak yeniyor. Balığı buğulamak için, tencereye biraz su konuluyor, birkaç çubuk ızgara niyetine dizilip üzerine balıklar yerleştiriliyor. Ardından bir sıra daha çubuk yerleştiririlip üzerine tekrar balıklar diziliyor. Tencere sıkıca kapatılıp, kısık ateşe bırakılıyor (A.).

Mezeler (Maza)

Kürt Yahudiler, bir bayram yemeğine asla yemeğin kendisiyle başlamazlar. Öncesinde dans ederler, şarkı söylerler ve konuklar arrak ve mezeyle (*maza*)[24] eğlenirler. Meze soğuk balık, soğuk tavuk veya *qoqwana*, keklik, kızarmış veya haşlanmış et, mantar [A. *kwarke* veya Amediye'de bilinmeyen bir mantar türü, *kame*], meyve ve çerezlerden oluşur. Erkekler genelde mezelerini de beraberlerinde getirirler (ör. Sabat öğleden sonrasında) ve her biri komşusunu paylaşmak için davet eder. Yemeğin kendisi, ev sahibi tarafından önceden hazırlanmadıysa, sonradan kadınlar tarafından getirilir.

24 Maclean, *Grammar*, s. 165: *maza* (Fars. ve Tür.), aparatif, akşam yemeğinden önce yenilen iştah açıcı. Türk içki partilerinde *maza*, bkz. Arminius Vámbery, *Sittenbilder aus dem Morgenlande*, Berlin, 1876, s. 78.

Kürt Yahudiler tatlıları sevmezler. Şeker sadece çocuklarca yenir. Fakat, İran'da[25] olduğu gibi, kara şeker (sugarloaf) (A. *reş şakar*), özellikle hediye verilmek üzere büyük miktarlarda alınır. Bir tatlı olarak değerli oluşunun yanı sıra, birtakım törensel anlamları da var. Örneğin, Sine'de, nişan töreninde *şirina koran*, "tatlı yemek", da bulunmak gibi. Kara şeker dışında, Kürtler tarafından tüketilen diğer tatlılar [haşlanmış] üzüm şurubu (*mepukta*), bal ve *mana*dır. Üzüm şurubu (*me pukta*), esas olarak düşük kaliteli üzümlerden yapılır. *Mana*, Kürdistan'da çok bulunur. [Mülakatçıma göre, Amediye'de, *mana*ya Targum dilinde *ar'ura* deniliyor. Ağaç yapraklarının arasında, özellikle meşe palamudunda bulunuyor. Sallanan dalların altına bir bez serilir, ki manalar bezin üzerine düşsünler.] Yahudiler, *mana*nın, ıssızlıkta İsrailoğulları için yağdırıldığını düşünürler. Buna bağlı olarak, seyyah literatüründe sık sık söz edilir ve bu bölgeye ilişkin gezi tasvirlerinde çok seyrek olarak atlanır. Benjamin II şöyle tarif ediyor: "Yahudilerin ıssızlıktaki yolculuklarını hatırlatan başka bir görüntü buradaki *mana*dır. Buğday tanesi şeklinde ve çiyle yağar. Taneleri beyazımsı bir renkte ve serttir. Sabah saatlerinde toplanır ve güneşe bırakılır; sıcakta eridikçe, sabah kahvaltısında ekmekle yenilebilecek, peynirimsi bir kıvama gelir" (*Eight Years in Asia and Africa*, s. 136).

[Rabbi david d'Bet Hillel, *mana*nın Süleymaniye civarında yağdığını yazar.

> Yazın burada, her sabah çiyle düşen *mana* bulunur. Kayalara yağdığında kar gibi beyazdır, fakat yöneticiler ve eşraf için toplandığından elde etmek zordur. Ağaç ve otların üzerine yağdığında, yaprak ve dalların rengiyle karışınca beyaz ve yeşil görünüyor. Bol miktarda bulunuyor ve top

25 [Gelen misafire, günün kahramanına ve her kime kutlama yapılacaksa, tüm koni şeklindeki şekerler hediye olarak verilir; düğünlerde bir dizi hizmetçinin üzerinde geline hediye taşıdıkları büyük ahşap bir tepsinin üzerine düzinelerce bu şekerlerden konur" (Vámbery, *Sittenbilder*, s. 74; Almancadan çev. R. P.)]

halinde satılıyor. Güneş doğduktan sonraya kalanlar eriyip su gibi oluyorlar. Kendim de biraz yedim ve tatlı ve hoş bir tadı vardı. İnsanlar ilaç olarak da kullanıyorlar. Yerlilerin dilinde ve Arapçada *man şama*, yani cennetten gelen *manna*, olarak adlandırılıyor.][26]

Kürt Yahudinin tatlılara karşı tutumları dış etkenlere bağlı olduğu anlaşılıyor. Erkek Yahudi, tatlıya kadınsı bir şey olarak bakıyor -sonuç olarak kadınlar ve çocuklar için yenilebilir ama erkekler için yakışık almayan bir şeydir.

Şekerleme, *şakarat* [A. Targ, *şakarat*] Musul'dan alınıyor. Belli durumlarda, örneğin bir erkek çocuğun doğumunda, çocuklara dağıtılır. *Baqlawa*,[27] bir Türk tatlısı olup, yaklaşık yedi kat yufkanın arasına ceviz, bal ve tereyağından oluşan bir karışımın konulmasıyla yapılır ve Kürdistan'da çok yaygındır. Fırında, *siniye* içinde pişirilir. *Luqma*, unu bal ve bademle karıştırarak elde edilir.

Meşrubatlar

Sütten yapılan içecekler, *dō'e* (ayran) ve *masta* (yoğurt) daha önce anlatıldı.

Nispeten yeni sayılabilecek bir içecek olmasına rağmen, çay, Kürt Yahudilerin günlük yaşamına tam anlamıyla yerleşmiş durumda. Çayın ne kadar yeni olduğu, Sine Yahudilerinin bir Yahudi doktorla ilgili anlatıkları bir öyküyle dile getirilir. Doktor, bu sıcak içeceği içince, içinin yandığına ve korkusundan suya atlamaya ikna edilmiş.

Kahvenin (*qahwa*) kullanımı çaydan daha eskidir. Esas olarak bayramlarda içilir ve küçük fincanlarda şekersiz ikram edilir.

Sine'de, İran etkisinin bir sonucu olarak, alkol içermeyen

26 [Fischel, çev., *Massa' l'Kurdistan*, s. 17.]

27 [En çok sevilen, yağ ve tereyağa doymuş hamurdan yapılan, yenildiğinde Türk midelerinin bayram ettiği *baklavadır*" (Vámbery, *Sittenbilder*, s. 74; Almancadan çev. R.P.)]

içecekler arasında şerbetlerin birçok çeşidi bulunur. Orta Kürdistan'da, şerbet yaygın olarak *me puktadan* yapılır.

Khoşave, baharda çok içilen bir içecektir. Kuru üzüm, incir ve *khilu raşke*, kurutulmuş kayısının günlerce ılık suda bekletilmesiyle yapılır. Kürt Yahudiler, yağlı Sabat akşam yemeklerinden sonra şerbet içmeyi severler (A. ve Z.)

Yazın, eğer yoğurtları yoksa, susuzluklarını, içinde *tahin* [değirmen taşında dövülmüş susam], *smōke* ve soğan bulunan *şamizayı* suyla karıştırarak giderirler (A.).

Kürt Yahudi için olduğu kadar, Kürtlerin de yaşamında alkollü içecekler önemli bir yer tutar.[28] İçmeyi sever ve her fırsatta bu taddan mahrum kalmamaya çalışır. Arraksız (*araqin*) hiçbir resim tamamlanmış sayılmaz. Yaşam yolculuğunun her adımında ona eşlik eden ve tüm bayramlarına renk katan bir içkidir arrak (rakı). Amediye'de, Hevra Qaddişa, içmek için haftada üç kez toplanılan bir erkekler kulübü haline getirilimiş. Kürt Yahudiler, büyük miktarda alkol tüketmeyi fiziksel güçlerinin bir göstergesi sayarak bununla gurur duyarlar.

İngiliz hükümeti, Irak'ı işgalinden sonra evlerde arrak imalatını yasaklayınca, Yahudiler bunu özel yaşamlarına haksız bir müdahale olarak algıladılar. Hükümet birçok yerde zorluklarla karşılaştı ve bazı yerlerde tam anlamıyla ayaklanmalar oldu.

Evde arrak imalatı, damıtma araç gereçlerinin (*parç araqin*) çok basit olmasından dolayı hâlâ çok yaygındır. *Sa'dani* (D) ve *bejara* (A.), arrak yapımı için en iyi üzüm türleridir. Damıtmanın çoğu kuru üzümden yapılıyor. Damıtılma sayısına bağlı olarak arrakın üç derecesi vardır: *Araqin kami* bir, *araqin dubara* iki kez damıtılırken, *makrur*, tortuları absorbe etmesi için kabının içine tavuk bırakılan ve üç kez damıtılanıdır. Arraka değişik baharatlar da eklenir.

Arrakla karşılaştırıldığında, şarap (*kamre*) önemli bir yer tutmaz. Her aile, evinde siyah üzümden (*taklik*) kendi şarabını yapar. Herki ve Tchalla Yahudileri, şarabın en iyisini yapmakla ünlüdürler.

28 [Prym-Socin, *Tur Abdin*, c. I, s. x.]

• Önceleri, Amediye'de sinagogda ortak bir şarap presi (*avisla*) vardı,[29] ancak son zamanlarda, üzümler büyük fıçılara konularak çıplak ayakla eziliyor. Ardından, şire bir bezden *sapiō* [daha doğru şekliyle *sapia*, A.] geçiriliyor ve toprak fıçıların (*eline*) içine dolduruluyor. *Eline*nin yüksekliği iki metreye kadar çıkıp birçoğu nesiller boyu kullanılır. Ağızları balçıkla kapatılır. *Eline*, en fazla içkinin tüketildiği Hanukka veya Passoverda açılır.

Şarap, ayrıca Sabat ayinlerinde ve bayramlarda içilir. Kışın, baba ve yetişkin oğulları sinagogdan döndüklerinde, şarap içmeyi biraz da şişte kızarmış et yemeyi alışkanlık haline getirmişlerdir (A.).

Ayinlerde içilen şarap, bazen kuru üzümden yapılır. Bu kuru üzüm şarabından (*qokhisa* [A. *qolhitha*]), kadın ve çocuklara, tavsiye edildiği gibi dört bardak içmeleri için, Passoverda verilir.

Keyif verici maddeler

Kürt Yahudiler, Kürdistan'ın pek çok yerinde, (Urmiye ve Amediye civarında bazı Yahudiler tarafından) yetiştirilen tütünü (*tutun*) rahatça içiyorlar. Tütünü, uzun bir boru (*baksa*) ve bir toprak çukurluktan (*kalunka*) oluşan bir pipoda içiyorlar. Damat odasında, çubuk bir bez parçasıyla sarılır. Tütün üzerine sık sık arrak dökülür. Ayrıca, tütün ezilerek, enfiye (*barnut*) olarak kullanılmak üzere değişik otlarla karıştırırlar.

Yemekler

Yiyeceklerle ve hazırlanışlarıyla ilgili bu genel sunumdan, biraz da, Amediye'yi örnek alarak, bir gün boyunca hazırlanan değişik yemeklerden söz edelim. Sabah ve akşam olmak üzere günde sadece iki kez yemek pişirilir.

Erkeklerin sinagogdan döndükten sonra, erken saatte yeni-

29 Bugün kadınlar ibadetler süresince orada otururlar (bkz. s. 257).

len kahvaltıda (*fetara* [veya *fetarta*]) sadece ekmek ve çay bulunur.

Saat dokuzda, ilk sıcak yemek (*gedaya* [veya *gadaya*, *'edaya*]) gelir. Kışın, bu yemek mercimek, pirinç veya benzeri yemekler; yazın da yaz sebzeleri, pirinç veya *mastalı* bulgurdan oluşur.

Çocukların okuldan dönmesinden sonra hazırlanan öğle yemeği (Z., D., A. *şarusa*; S. *kala kōra*) genellikle, *takhin*li ekmek veya *pukta* gibi soğuk yiyeceklerden, yazın ekşi sütten oluşur. Pişmiş yemekler fazla yenmez. Öğleyin sık yenen yemeklerden biri *ardoşavke*dir [Kür., un ve üzüm şiresi]. Bu, *mepukta*nın pişmemiş unla karıştırılmasından elde edilir. Diğer favori öğle yemeği *arkabke* [pişmemiş un] denilen bir tür omlettir.

Ana yemek, Ma'ariv duasından sonra yenilen akşam yemeğidir. *'Aşaya* (Z., D., A.) veya *şam* (S.) olarak adlandırılır. Tüm aile fertleri *'aşaya* için bir araya gelir. Her zaman bir et yemeği vardır ve her haftanın aynı günü özel bir yemek yapma alışkanlığı vardır. Buna bağlı olarak, Amediye'de her evde, her Salı akşamı *kutele*, Cuma akşamı ve yeni ayın arefesinde de *yiprak* yemeği pişirilir. Diğer yandan, Perşembe günü akşam yemeğinde, Müslümanların kutsal günü Cuma günü arefesi olduğu için önemsiz yemekler hazırlanır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
AİLE

7. EVLİLİK*

Tüm Yahudi topluluklarda olduğu gibi, Kürt Yahudilerin de evlilik törenleri, Yahudi olmayan unsurların yoğun bir karışımına sahiptir -aslında diğer unsurlar hakimdir denilebilir.[1] Kürdistan'da, adetler çok farklı, fakat yerel farklılıklar öylesine belirgin ki, analitik tasvirini yapmak ayrı bir kitap yazmayı gerektiriyor. Bu nedenle, bu bölüm yoğun ve Amediye ve Zaho'daki gelenekler esas alınarak olabildiğince eksiksiz yazılmaya çalışıldı; diğer Yahudi yerleşimlerinde de görülen bazı paralellikler ve farklılıklara da kısaca değinildi.

Evlenme yaşı

Kürt Yahudilerde evlik yaşı, ailenin mali durumuna bağlı-

* [Karşılaştırmalı bir bakış açısı için, Raphael Patai, *On Jewish Folkore* (Detroit, 1983), s. 202-37. 1944-45 yıllarında, Kudüs'e yerleşmiş Meşedli topluluğun yaşlılarıyla yapılan görüşmeler temel alındı.]

1 Müslüman Kürtlerde de görülen adetler için Kür. ibaresi konulacaktır. Bu durumlar için ana kaynağım, aşağıda belirttiğim gibi Zaholu bir Yahudi ile yaptığım mülakattan dolayı, Zaho Kürtleri arasında uygulanan törenlerdir.

dır. Baba zengin ise, öncelikle erkekler evlenir. (Başlık parasını baba verdiği için, evliliğe bir engel yoktur.) Gençlerin kendi parasını kazanmak durumunda olduğu dar gelirli ailelerde evlilik yaşı daha yüksektir. Hatta, tüm hazırlıklar yapıldıktan sonra damat parasını işte kaybedebilir ve müstakbel kayınpederinden evlilik harcamalarını biraz azaltılmasını veya evliliğin ertelenmesini istemek zorunda kalabilir.

Kızları, ilk regl olmalarından sonra evlendirmek adettir. Bu durum için yapılan yaygın açıklama, kızları yanlış davranışlara karşı korumaktır. Ne var ki, Kürt Yahudiler arasındaki bu geleneğin[2] büyüsel bir arka planı vardır. Bir kız ilk kez regl olduğunda (İbr. *dam nidda*), *Lakhmit bethit babakh harimle* [A. *haramle*] *illakh*, "Babanın evinin ekmeği artık sana haramdır" denir. Eğer onun için bir nişan ayarlanmazsa, talihsizlik onu ve çocuklarını hep takip edecektir. Örneğin, baba ölür ve kızı yas yılı boyunca ilk kez *dam nidda* görürse, yaşlılar dul anneye gelerek: "Bu kızını evlendir, çünkü babanızın ekmeği size haramdır. Yoksa sizi kötü kader takip edecek." Ardından, nişan töreni (İbr. erusin), yas yılından dolayı sessizce düzenlenir.

Şayet bir genç kız hem annesini hem babasını kaybettikten sonra ilk kez regl olursa, yaşlılar *gevire* giderek durumdan haberdar ederler. *Gevir*, yörede sözü geçen diğer kişilerle görüşür ve kızın çeyizi *quppat arikha* (yardım sandığından) [lit. "yemek sandığı"]dan ve bağışlarla karşılanır.

Zenginler arasında, oğluna gelin seçmek, oğlunun eşini seçeceği ailenin sosyal ve ekonomik durumunu dikkatlice gözden geçiren babanın elindeydi. Oğulun karşı çıktığı durumlar çok nadirdir. Ancak son yıllarda, -özellikle daha alçakgönüllü ailelerde- oğlanın kendi seçimini yaptığını görüyoruz. Daha önceki yıllarda, on yaşından itibaren kız ve erkek çocuklar birbirinden ayrı tutulur ve kızlar yüzlerinde bir peçeyle dışarı çıkabilirlerdi. Günümüzde, durum değişmiş durumda. Genç erkekler, özgürce ilişki kurabildikleri düğün ve diğer törenlerde kızları görebiliyorlar artık. Elbette, bu tür yakınlaşmalar gelecekte yaşanacak aşklara zemin hazırlıyor.

2 Bu adete sadece Amediye'de rastladım.

Önemli bir aileden gelen mülakatçım, babası onu evlendirdiğinde sadece on üç yaşındaymış. Henüz bir öğrenciymiş. Bir gün, amcası okula gelip onu omuzlarına almış ve babasının birkaç *hakamim*le evliliği hakkında konuşmakta olduğu eve götürmüş. Evliliğin ne olduğuna dair en ufak bir fikri yokmuş (A.).

Genellikle bir erkek on sekizinden önce veya bir kız on üçünden (veya on beş) önce evlenmez.[3] Baba seçimini yaptıktan sonra, yaşlı bir kadını kızın evine gönderir; Doğu'da kimse acele iş yapmak istemediği için, kızın babası, eğer gönlü varsa, bir ay sonra tekrar gelmeleri için haber gönderir.

Niqda (başlık parası)

Bir ay sonra, ilgili taraflar, *tlaba*, evlilik sözleşmesi yapmak için gelinin evinde bir araya gelirler. Damadın annesi, evlilik sözleşmesiyle ilgili görüşmelerin yapılacağı akşam gelin evine yemek gönderir. Damadın babası bir grup yaşlı adamla beraber gelir.[4] *Hazan*, bir erkek için yalnız olmanın iyi olmadığını söylediği bir *drushla* [vaaz] başlar ve sonunda sorar: *Niqda kema şaklit minan?*, "Bizden ne kadar başlık parası istiyorsunuz?"

1890 yılı civarında, Amediye'de, başlık parasının, takılar hariç, 130 qeranı (6.10 Sterlin) aşmaması kararı alınmış. [Doğu'daki diğer Yahudi toplulukları da benzer kararlar almışlar. Örneğin, Meşed, Horasan'da, 1850 yılında, başlık parasının 150 *qeranı* geçmemesine karar verilmiş.[5] Bu kararların nedeni, giderek daha yüksek miktarlarda başlık parası isteme eğiliminin karşı tarafın iflasına yol açabileceği endişesidir. Kararlar, topluluğun en önde geleni tarafından alınır.]

Son yıllarda, İngiliz işgalinden dolayı, *niqda* 20 Sterline

3 Bugün bile Filistin'de, Kürt Yahudi kızları çok az istisnayla erken -on beş ya da on altı yaşında- evlenirler.

4 Z. ve A., *talobaye*, çğ. *talobaye*.

5 [Raphael Patai, "Marriage Among the Marranos of Meshed." *Edoth* (Jerusalem) 1947:173.]

(200 rupi) yükseldi. Erbil'de, ortalama başlık parası 20 Sterlindir. Bunun dışında, damadın babası takıları da alıyor. Başlık parası 100 Sterline kadar da çıkabiliyor.

Zaho'da, Türklerin döneminde *bartil* 50 mecidiye kadar çıkıyordu (yaklaşık 10 Sterlin). Buna ilaveten, damadın babası, gelinin annesine *halvit cimma*, "anne sütü" olarak 2 mecidi vermesi gerekiyordu.

Sine'de[6] başlık parası yoktur. Damat tarafı çeyiz masraflarını karşılamak ve evi döşemek zorundadır. Sadece yoksul ailelerde başlık parası (*şir* "süt" den *şervahi*; *bahiden* "fiyat") istenir.[7] Brawer, gelinin kendi çeyizini hazırladığını belirtir ("*A Chapter From My Journey in İran*," s.17). Bu şüphesiz, düğünden sonraki gün evli çiftin evine götürülen *cahaziyi* kastediyor.

Bazı yerlerde, bir anlaşmaya varmadan önce bir gece oturup konuşmak yetmez, günlerce konuşmak gerekebilir.

Gençlerin durumu ve başlık parasına dair bu durumun tasviri, Kürt Yahudiler arasında meydana gelen normal uygulamalardır. Ne var ki, -bize ulaşan bazı begelerden-, evliliğin gerçekleştiği koşulların son derece acınacak kadar seviyesiz olabildiğini öğreniyoruz. Tabii ki bunların sıradışı durumlar olduğunu göz önünde bulundurmak gerekiyor. Örneğin, karar vermek için Hahamlara gelindiği ve belgelerde bu şekliyle korunduğu gibi. Görüşme yaptığım mülakatçılarım, hâlâ bu tür şeylerin gerçekleştiğini ifade ettiler.

Normal şartlar altında, gelinin babası için de, damadın babası için de evlilik, kâr elde edilecek "bir ticari iş" değildir. Buna karşın, her iki taraf da büyük miktarlarda harcama yaparlar. Fakat, yoksullar arasında, baba bazen kızından maddi bir gelir elde etmeye çalıştığı da doğrudur. Bu, evliliğin insani yönünün tamamen göz ardı edildiği bir duruma yol açıyor.

Bir hahamlık soruşturmasının sonucu olarak, Zaho'daki bu tür bir olaydan haberdar oluyoruz.[8] Bir Zaholu Yahudi çok kö-

6 Sine evlilik adetleri, Brawer tarafından kısaca anlatılmış, "Mi-Parashat Maṣsa'otay b'Faras," Sinai c. 1, no 11, (1939):433-36.

7 Kür.-Fars. *şir*, "süt." Bkz. Morgan, Mission, s. 143.

8 Assaf, "Le-Toldot ha-Yehudim," ebeveynlerin paraya ihtiyaçları olduğunda kız-

tü duruma düşmüş ve öylesine zor durumda kalmış ki, yedi yaşındaki kızını başka bir Yahudiye hizmetçi olarak 8 *gruş* için satmış -asla başka bir şart olmadan. Kızın alıcısı hâlâ paranın bir kısmını babasına borçluymuş. Kızın babası parasını isteyince vermiş. Ancak, şahitlerin tanıklığında bu parayı, kızın kendi oğluyla nişanlanması (*qidduşim*) için olduğunu belirtmiş. Kızın babası razı olmuş. Ne yazık ki, alıcının ölümünden sonra oğlu kızı babasına geri vermiş (artık sevmediğini söyleyerek); baba bu kez kızını başkasıyla evlendirmiş. Ölmüş baba, oğlu için zaten bir *qidduşim* düzenlediği için, ikinci qidduşimin geçerliliği için Hahama gidilmiş.

Mann'ın yayımladığı mektupların arasında göze çarpan bir diğer olay da, Kürt Yahudilerin evlilikle ilgili konulardaki ahlaki pozisyonlarına biraz ışık tutuyor.[9] Sukholu[10] bir Yahudi kızını evlendirmiş; bir kadının yardımını gerektiren ev işlerine çözüm olarak, "bir taşla iki kuş vurmayı" hesap ederek bir çözüm bulmuş. Gerekli ev işlerini yapmak üzere evine bir kız almış, fakat sonradan henüz evlenecek yaşta olmayan oğluyla evlendirmiş. Oğlan "bir kadının dahi ne olduğunu" bilmezken (15. satır), kız açıkça evli olduğunu düşünüyormuş. Evden kaçtığı zaman, kaçışına neden olarak "bu (adamı) istemediğini, çünkü diğer erkekler gibi olmadığını" (27. satır) öne sürmüş. Oğlan öldükten sonra, *halisayı* (dul kadının ölen eşinin kardeşiyle evlenmesi) gündeme getirdiği için yasal anlamda oldukça karışık bir durum ortaya çıkmış.

Baba, kızını vermeyi reddettiğinde, erkek zaman zaman şiddete başvurarak kızı kaçırabiliyor. Mann'ın yayımladığı mektuplardan birinde,[11] Nirwalı Hanukö adında bir adamın başka bir Yahudinin on sekiz yaşındaki kızından hoşlanıp evlenmek istediği bu tür bir olaydan bahsediliyor. Hanukö'nun kötü bir şöhreti olduğu için, kızın babası talebini reddeder. Bunun üze-

larını sattıklarına dair başka bir olay nakleder. Bu olay da şartların hâlâ kötü olduğu İran'dan olmalı.

9 Mann, *Texts and Studies*, c. 1, 19. mektup, s. 542; ayrıca s. 489.

10 Bu, (Mann'ın düşündüğü gibi) Zaho değil, ancak Amediye'den bir buçuk günlük mesafedeki Suko köyüdür.

11 Mann, *Texts and Studies*, c.1, 17. Mektup, s.542, ayrıca bkz. s.489.

rine Hanukō kızı kaçırır ve gizlice nikahlanmak için Amediye yakınlarında uzak bir köy olan Baduk'a götürür. [Mülakatçıma göre, Amediye yakınlarında bu adla bir köy yoktur, Bade adında bir köy var.] Sözü edilen mektupta, Nirwa *hakamı* Amediye *hakamı*na haber göndererek bu evliliği önlemek için elinden geleni yapması çağrısında bulunur.

Rekan ve civarında, kız kaçırma şimdi bile yaygındır. Bu tür olaylar, kızların isteyip de babalarının istemediği durumlarda gerçekleşir. Damat adayı bir aracı yardımıyla kızla bir randevu ayarlar, belirlenen yere bir grup silahlı Kürtle gelir ve kızı zorla alır gider. Babasının kararına rağmen, hiçbir *hakam* nişan törenini gerçekleştirmez, ne var ki, bu tür sonuçlar babayı rıza göstermeye zorlar.

Lel Kethetha (Tavuk gecesi)

Başlık parası konusunda bir anlaşmaya varıldıktan sonra, ertesi Sabat gününün bitiminde bir araya gelme sözü verilir. Bu geceye *lel kethetha* "tavuklar gecesi" denir, çünkü konuklar için çok sayıda tavuk alınır.

Gelin ve damadın babaları *şammaş* (zangoç) aracılığıyla, *Sawun kethetha be khitna* (*kalo*), "Damadın (gelinin) evine tavuk gecesine buyrun" diyerek davetiye gönderirler. Genç erkekler çok sayıda tavuk ve şarap şişeleriyle damadın ebeveynlerine eşlik ederek gelinin evine giderler. Orada birer bardak arrak ikramından sonra, geldikleri yoldan farklı olan (*çape buke*)[12] bir yoldan damadın evine geri dönerler. *Khitna* ve *kalo* evlerinde misafirler hep beraber "tavuk yemeğine" otururlar. O gece, yaklaşık saat 10'da, damadın babası, gelinin evinde bulunan misafirlerin kendi evine gelmeleri için davetiye gönderir. Farklı bir odada toplanan karılarıyla beraber gelirler. Bahçede *higga* dansı yapmak dahil normal eğlence başlar (A.).

12 Düğün alayı her zaman geldikleri yolun dışında başka bir yoldan geri dönerler. Bunun temelinde büyü bulunuyor. *Çape bukle*, "gelinin solunda" adı veriliyor, çünkü alay sağdan gider ve soldan da geri döner. [Bu terimin diğer bir açıklaması da gelinin "uzaması"dır.]

Sine'de, Sabat gününün bitiminde başlayan törene *şirinexoran*, "tatlı yemek",[13] denir. Konuklar gelin evinde toplanırlar. Gelin damada şeker (sugarloaves) (duruma göre ondan otuza kadar) gönderir ve damat da karşılığında altın bir takı gönderir.

Ertesi sabah, *siniye* denilen seremoninin hazırlıklarına başlanır. Geleneklere göre, yemeğin pişirilmesi seremoninin bir parçasıdır. Gelin ve damat ailelerinin kızları, pirinç ayıklamak içim damadın babasının evine gelirler. Çalışırken, bir yandan da şarkı (Kürtçe) söylerler.

Et, pirinç ve bezelyeyle pişirilir ve büyük bir *siniyeye* konur. Tepsi, ipek bir bezle örtülür ve damadın annesi hediye olarak başka birtakım kumaşlar da koyar. Genç bir erkek tepsiyi başında götürürken, bir diğeri de kumaşları alır. Alay sokaklardan geçerken, evlerden atılan şeker ve ceviz yağmuruna tutulur yol boyunca. Gelin evinin çatısında yaşlı bir kadın durur ve konuklar eve girdiklerinde, *Énit hazda paq'a*, "Kem gözler patlasın" diyerek üzerlerine buğday yağdırır.[14] Konuklar, gelin annesine hediyeleri sunarken, damadın anne babası iki genç erkeğin önünde dans ederler. Gelin annesi, hediyeler arasında olan yüzüğü kızının parmağına takar. Kızlardan biri, ipek eşarbı (*kasrawan*) gelinin başına bağlar ve ayakkabılar ve çorap da başka bir kız tarafından ayağına giydirilir.

Gelin evinde, konuklar *higga* dansını oynarlar. Gelin de dans etmek zorundadır. Evlenecek çiftin annelerinin omuzlarına bir eşek eyeri konur, ellerine de kılıç yerine bir kaşık verilir ve bu şekilde dans ederler.

*Siniye*deki pilav, *rizzit be kalo* [gelin evi pilavı] oradaki misafirlere dağıtılır ve tanıdık evlere de küçük birer tabak gönderilir. Damat tarafı, dansın devam edeceği *be khitnaya* döner. Ardından, Sabat Ma'arafe, Hazırlık Sabatı denen sonraki Sabat için insanlara davetiye verir (A.).

Siniye adeti, Zaho'da da aynıdır. Orada, *aşayit kalo*, "gelin

13 [Şirini xoran tüm Yahudilerde ve İran'ın Yahudi olmayan topluluklarında görülür.]

14 Düğünde buğday atmak seremonisi çok yaygın bir alışkanlıktır.

yemeği" denir. Boş tabaklar damadın evine geri götürülürken, insanlar şu şarkıyı söylerler:

hai minta, minta, minta
minta min baba hiwal e
kozinta rapsa tal e
male te awa
hai lenüsso zawa

Şükürler olsun, şükürler olsun, şükürler olsun
Kızı veren babaya teşekkürler
Ona büyük bir katır nasip olsun
Damat, evin şen olsun, sağlam olsun (Z. ve A. Kür.)

Sabat Ma'arafe

Perşembeden önceki gece, kızlar yine hep beraber damat evinde otururlar ve tüm gece boyunca *girse* için buğday öğütürler. Gece yarısında hafif yiyecek-içecekler ikram edilir. Cuma günü, tören için sığır kesilir. Sabat sabahı, şarkı söyleyen kalabalıkla beraber damat sinagoga götürülür. Tüm şeref mevkileri, çoğunu akrabalarına dağıtan damadın babasının elindedir.

Ardından, damat eve götürülür. Oradan hep birlikte gelinin evine gidilir. Orada, "mendil dansını, *higgit kaffiye* [A. *higgit pathpatha*] oynarlar. Annelerin, kalabalığı eğlendirmek için bir kez daha eyerle dans etmeleri gerekir. Yemek damat evinden getirilir ve iki kız şarkı söyleyen kadınlar eşliğinde ritmik bir şekilde geline iki tabak yemek getirirlerken, konuklara da yemek ikram edilir. Öğleyin, alay, tekrar dans etmek ve şarkı söylemek üzere damat evine giderler (A.).

Amediye'de, ma'arafe ve *qidduş erusin* arasında -nişan töreni, *qadōşe*-[15] iki hafta vardır. *Qadōşe* daima, güneş ve ayın yaratıldığı Perşembe günü gerçekleşir.

Zaho'da *qadaşta*, evlilik anlaşmasının bitiminden -en az bir

15 Amediye'deki ailelerin bazılarında *qadōşe* hiç yok, çünkü nişan töreni kötü şans getirir. Bazıları *qadōşeyi* nikahla birlikte kutlarlar.

hafta sonra- hemen sonra yapılır.[16] Erbil'de, *arisa* bir haftadan iki haftaya ertelenir ve Sine'de çoğunlukla *şirine xorandan* dört hafta sonra gerçekleşir.

Nişan töreni (Qadōşe)

Damat evinin kadınları, ilerleyen günler için tören yemeklerinin hazırlıklarına koyulurlar. Pirinç ayıklanır, kesilecek kümes hayvanları ve diğer ihtiyaçlar tedarik edilir. Salı günü, yemek tamamen hazırlanır ve gelin evine götürülür.

Damat, Çarşamba günü hep beraber gelin evine götürülür. *Hazan*ın yanında, diğer önde gelenlerle birlikte özel bir yere oturtulur ve gelin içeriye alınır. Yüzü kapalıdır ama, büyü ve "kem gözler"den korumak amacıyla kına sürmek gibi işlemler henüz yapılmamıştır. *Hazan*, taşlı veya taşsız gümüş nişan yüzüğünü (esiksit qadōşe) alır, şaraba batırır ve *şawe pruta*[17] [veya A. *kyota kha para*, bir kuruş değerinde] olduğunu teyit etmeleri için şahitlere gösterir. Sonra, damat, dualar okuyarak gelinin parmağına takar. Törenin bu bölümünde, gelin peçeli değildir, çünkü olay, diğer bir kızın gelinin yerine geçtiği bir durumda gerçekleşir. Utanan ve korkan damada (nişan törenini gerçekleştiren adamlar tarafından kahkahalar içinde) *dinshoq idah*, "elini öp" şarkısı söylemesi çağrısında bulunulur; kadınlardan klilili sesleri yükselir. Bunu, damadın şarap şişesini kırması takip eder.

Gelin, odasına geri götürülür, kadın ve erkekler *se'odit qadōşey*e [nişan yemeği] otururlar.

Yemekten sonra, damat, arkadaşlarının oyunlarla ve sabaha kadar dans ederek *lelit qadaştay*ı(düğün gecesi) kutlayacakları evine götürürler.

Kızlar ve genç kadınlar da, *lelith qadaştay*ı kutlamak için gelinin evinde toplanırlar. Damat evinin kadınları da, tatlı tabakları getirerek katılırlar.

16 Amediye'de çoğunlukla doğrudan *tlaba*dan sonra gerçekleştirilir.

17 Değişik şekillerde nişan yüzükleri HUBC'de bulunuyor. Özellikle siyah taşlı yüzükler, gelinin güzelliğini sembolize ettiği için tercih edilir (Sons of Sol. 1:5)

Gelinin elleri, ayakları ve saçına -veya en az bir parmağına- *hunna*, kına sürerler ve tüm geceyi onunla yatmadan geçirirler.

Ertesi sabah gelini hamama götürürler ve kendilerini yemeğin beklediği eve geri getirirler.

Hamamdan sonra, *Tirnini tirnini khe yōma ana mepiqli lamsayōre*, "Bir gün dışarıya yürüyüşe çıktım" (A. Z.'de benzer şarkı) şarkısını söylerler. Sine'de *qidduş erusin* yoktur.[18]

Bekleme süresi

Qidduş erusin ile *şeva' berakot* [İbr. "yedi takdis," yani, evlilik töreni] arasında yarım yıl veya daha fazla bir süre vardır. Zaho'da, evlilik töreni, *qadaşta*dan sonra en az altı ay sonra yapılır. Bu, maddi durumu iyi olanlar için geçerlidir. Parayı bir araya getirmekte zorluk yaşanırsa, iki yıllık bir bekleme süresi de olabilir. Diğer yandan, Sine'de, kızlarından ayrılmalarının ne kadar zor olduğunu göstermek için süreyi uzatan zenginler için de bu geçerlidir. Ayrıca bu yolla kızlarının üstünlüğünü ve muhtemelen, şimdi sahip olduğu koşullardan daha az rahat koşullarla karşılaşacağı bir ev için onu kendi evlerinden ayırmaktaki gönülsüzlüklerini göstermiş olurlar.

Bu bekleme süresinin özel adetleri vardır. Bu dönem boyunca, gelin kendisini damada veya onun ailesinden başka erkeklere göstermemelidir. Onlardan biri eve girse de kendisini saklamalıdır (Z., A. ve Erbil'de ve Müslüman Kürtlerde).

*Qadaşta*dan sonra, damat da, *petakit urkit kitna*, "damat yolunun açılması" törenine kadar gelin evine girmemelidir. Gelinin babası, damadı ve aile fertlerini akşam yemeğine davet eder. Bu yemeğe özgü kurallar yoktur. Bundan sonra, damadın gelin evine girmesine izin verilir; fakat her zaman önceden kapıyı çalmalıdır, ki gelinin saklanmak için zamanı olsun(A.).

Zaho'da, *qadaşta*dan bir ay sonra verilen yemeğe *kretit kitna*, "damat daveti", adı verilir. Damat evden ayrılan son konuk olmalıdır ve bundan sonra gelinin evini ziyaret edebilir. Uşno

18 Brawer, "MiParashat Massa'otay," s. 17, *qidduş erusin* der; ancak bu yanlıştır.

(*pesarkil katan*) ve Sine'de (*mehmani*, tören) denilen benzer yemek davetleri vardır.

Bu dönemin asıl faydası, gelinin çeyizinin hazırlanması için gerekli zamanı sağlamasıdır. Gelinin hazırlaması gereken birtakım şeyler vardır -damat ve konuklar[19] için hediyeler ve ileride doğacak çocukların beşiği için gerekli malzemeler. Damadın hediyesi, nakışlı boyunluk *basar qedala*, "boyun arkası"dır. Konuklar için parlak renkli örgü eldiven (*daz gorka*) ve çorap (*kistit pare*), para cüzdanı, saat, kroşeli kavanoz kapaklarıdır (*pemödit zivirta*). Beşiğe, "bin parçadan" yapılmış bir örtü (*keramta*) de yapmalıdır (A. Z. benzer).

Düğün hazırlıkları

Evliliklerin çoğu, Passover da veya tercihen diğer Sukkot ve Şavu'ot dönemlerinde gerçekleşir (A. ve Z.). Düğün zamanı, önceden -ve hatta şimdi de- büyülü bir şekilde "kura çekilerek" belirlenirdi. Bu, Amediyeli Juda b. Shimon'un Ashurlu (Musullu) Yahya'ya gönderdiği bir mektuptan anlaşılıyor.[20] Mektup onaltıncı yüzyıla ait. Yazarın, bazı siyasi olayları esas alarak kura çektiğini ancak, sonuçtan memnun kalmadığını öğreniyoruz: "Tam anlamıyla ikna olmadım, çünkü kura çektiğimde hava bulutluydu." Ve devam ediyor: "Senin oğlunun evliliğine gelince -Tanrı onu korusun- ayın 14., 15., veya 16. günü gerçekleşecek, bunun için çok uğraştım ve araştırdım ve doğrudur."[21]

Düğünden bir ay önce, damadın babası geline giysi almak için kadınları davet eder. Damadın annesi, gelinin annesi ve diğer bir grup kadın çarşıya çıkarlar ve kıyafet için gerekli malzemeleri, ayakkabı vs alırlar.

Elbiseler gelinin evinde dikilir. Terziler parasız çalışırlar, fakat yemekleri her iki ev tarafından karşılanır (A., Z., ve S.).

19 Bu adet Müslüman Kürtlerde de var ve muhtemelen onlardan alınmış olmalı.

20 Mann, *Texts and Studies*, c. 1, s. 521.

21 Mektupta hangi ay olduğu belli değil. Nisan, yani Passover ayı olmalı. Hemen sonrasında (33. satır) 1 Adardan söz ediliyor. Mülakatçım, nikahın genellikle 14 Nisanda gün batımından önce gerçekleştiğini belirtti.

Zaho'da, terzi ilk parçayı keser kesmez, kadınlar bir araya toplanıp *klili* seslerini yükselterek *brikhe, brikhe brike, hawe brikhe, beliha besima*, "Kutlu olsun, kutlu olsun, kıyafetler mutlu kalplere kutlu olsun" diyerek bağırırlar. [Amediye'de ayrıca, *Brikhe, brikhe, naqsha khare ilu bnōne ubenatha bith khitne wkhalatha*, Kutlu olsun, kutlu olsun (kıyafetler) erkek ve kız çocuklarla, damatlar ve gelinlerle kirlensin (A.)] Sine'de, damat, terziyi evine yemeğe davet eder.

Evlilik töreninden önceki bir ay boyunca, genç kız ve erkekler her gece ya gelinin ya da damadın evinde bir araya gelerek şarkı söyleyip dans ederler. Amediye'de buna *kam helula*, "evlilik öncesi" (Kür. *ber'dawet*) denir.

Gerçek evlilik törenleri, *şeva' berakhot*tan bir hafta önce başlar. *Şeva' berakhot*tan önceki *Sabata Şabatha did Maşmō*, "Duyuru Sabatı" (Z., eski zamanlarda A.'de de).

Cumartesi sabahı, erkekler sinagogda iken, kadınlar ve kızlar gelinin evine şeker, meyve ve arrak götürürler. Müzisyenler de (*muturbaye*) gelir ve "*Dalêlêlê Dalêlê* şarkısını söyleyerek oynalar. Gelin de oyuna katılır. Genç erkekler sinagogdan gelirler ve bahçede *berisa* oynarlar ve "*Lo şewano*" (Hey çoban) şarkısını söylerler. Ardından, erkekler damat evine giderler ve oyunlarına orada devam ederler.

Minha duasından sonra, bir grup kadın damat evine davet edilirler. İki tanesi, özellikle en çok değer verilen, iki tabak yemeği, *fekit kalo*, "gelin meyvesi" alır ve diğer kadınlarla birlikte gelinin evine götürürler.[22] Kadınlar *fekit kalo* ile geldiklerinde, gelin hâlâ bahçede oynuyor haldeyse, hızla annesinin odasına kaçmalıdır, çünkü, gelinin kapı dışında tabakları alması uygun görülmez.

Sabat gününün bitimine, *şekalisit helula* veya *şekalisit da'wa*, "düğünün başlangıcı [A. *şekaltet klula*] adı verilir. Gelinin akrabaları damat evine davet edilirken, gelin de oraya, kızları kendi evine davet etmesi için bir kadın yakınını gönderir. Karşılıklı iki sıra halinde otururlar ve sırayla birbirlerine şarkı söylerler (Z. ve A.).

22 Kür.'de de benzeri, *fekiya zawa'i* ve *feliya buke*.

Sine'de, gelin Cuma akşamı amcasının veya başka bir akrabasının evine götürülür. Orda, kadın ve kızlar Cuma akşamı ve Sabat günü bir araya gelerek oynayıp, şarkı söylerler. Aynı şey damat evinde de tekrarlanır. Sabat günü öğleden sonra gelin babasının evine götürülür. Sabat günü bitiminde, *ilat dewaqane*, "dansçıların gecesi" [*lêlet dwakat kigga*, düğün dansçılarının gecesi] başlar. Genç olsun olmasın tüm erkekler bunda yer alırlar.

Düğün törenleri için yiyecek içecek tedariki, evlilik (nikah) öncesindeki haftanın hazırlıklarında önemli bir yer tutar. Kadınlar değişik merasimler için pirinç ayıklamakla, ekmek pişirmekle vb meşgul olurlar. Dana ve kümes hayvanları kesilmeli, meyve ve diğer malzemeler tedarik edilmelidir.

Amediye'de, nikahtan önceki (Salı akşamı) gece herkes *nanupaz* (Kür.), "ekmek ve koyun eti" için damat evinde bir araya gelir. Gelinin babasına *nanupaz*da temsilcisinin (*qasut*) kim olacağını öğrenmek için bir haberci gönderilir. Damadın yanında yerini alır; sonrasında anlaşmada, düğün töreni için damadın gelin evine göndermesi gereken ihtiyaç listesini getirir. Alınacak malzemeler geleneklerce belirlenir ve pirinç, un, et, *dehina* (kuyruk yağı), *smöke* (sumak), soğan, salatalık, *şergumme*, *silqe* (şalgam), biber, lamba gazı ve ocak için bir yük odundan oluşur. Tüm bu malzemeler şarkılar ve eğlence eşliğinde gelin evine getirilir.

Kına yakma

Büyüsel işlemlerin arasında evlenecek çiftin mutlaka uyması gereken uygulamaların ilki. kına yakmadır. Zaho'da kına sürme işlemi iki gece yapılıyor -Perşembe gecesi ve Sabat günü bitimi. İlk kına gecesi, *lel hine bedugle*, "yalancı kına gecesi."[23] Bunun, kına gecesini takiben hemen evliliğin gerçekleşmeyeceği anlaşılıyor; fakat gerçek amacın kötü ruhları kandırmak olduğu açıktır.

Perşembe akşamı, müzisyenlerin yüksek sesle bağırmalarıy-

23 Eski Aramice Dagala, "yalan, üçkağıt." Maclean, *Grammar*, s. 60.

la insanlar, damat evine gelmeleri için davet edilir. Bir kase içinde kına getirilir ve kadınlar *klili* sesleriyle alırlar. Bir grup kadın kınayı *taşta* (leğen) da yoğururlar, ılık suda eritirler ve sumaktan yapılan *hamirit hinna* ilave ederler. Kına, geceye kadar hamur gibi bekletilmelidir.

Ağanın davet edilişi

Kına hazır oluşundan sonraki aşama ilk daveti ağaya [yerel Kürt beyi] göndermek ve ondan düğüne devam etme iżni almaktır. Ağaya kına gönderme seremonisi bu amaca hizmet eder. Kına doldurulmuş üç kase ve bir kalıp sabun bir tepsinin üzerine konur ve üzeri ipek bir kumaşla örtülür. Gençlerden biri tepsiyi başının üzerine (adet gereği) koyar, çalgıcılar ve bir grup kadın eşliğinde ağanın evine giderler. Ağa bir hizmetçisini göndererek, kınanın kim için olduğunu sorar. "Kına falanca ile falancanın evliliği içindir" diye yanıt verilir. Kural gereği ağa bu kınayı kabul eder, ama kendisi ve bu Yahudi aile arasındaki ilişkiler bazı nedenlerle gerginse -ona belli bir miktar para vermezlerse veya önceden evlilik izni almazlarsa- kınayı kabul etmeyi reddeder. Sonra, topluluk müziksiz geri döner ve ağa, çalgıcının davulunun derisini yırtması için bir hizmetçisini gönderir. Yahudi aile, rüşvet veya bazı önde gelenleri araya sokarak, düğünü gerçekleştirebilmek için barış sağlamak zorundadır.

Yalnız, ağa kınayı kabul ederse, çalgıcıların müziği eşliğinde grup oynamak için ağanın bahçesine girer. Hizmetçi (*jula-ma*, Kür. *xulam*) tepsiyi alarak ağanın karısına götürür. Ağa, çalgıcılara *şabaşe* atar ve şu şekilde duyurulur: *Şabaşe agaye sersere cewatera*, "Ağanın *şabaşe*si [veya A. *dawete* veya *kluliye*, konuklar] cemaatin başı üstüne." Ağa "durun!" anlamında bir işaret yapar ve çalgıcılara hediye olarak bir entari getirir. İnsanlar hep birlikte damadın evine dönerler (sadece Zaho'da Kürtler de ağaya kına gönderirler).

Ardından, beş altı kase kına alarak Kürt komşularına giderler. Bunlar ilk önce ağanın kınayı kabul edip etmediğini sorar-

lar; şayet kabul etmediyse, Yahudileri içeriye aldıkları için cezalandırılacaklardır. Olumlu bir yanıt aldıkları takdirde, onlar da *şabaşe* yapacaklar ve çalgıcılara bir hediye vereceklerdir. Kına sunmak aynı zamanda, düğüne davet anlamına da gelir. (Z., A., ve Kürtler arasında).

Grup yine damat evine döner, hazırlanmış birkaç tabak kınayı alarak, çalgıcılar eşliğinde beş ve on yaş arasındaki tüm kız çocuklarının saçlarına kına sürecekleri evlenecek çiftin akrabalarının evlerine giderler. Akrabalar da *şabaşe* yaparlar. Kına yakma Cuma ve Pazar günü de devam eder, çünkü küçük kızlarının saçına kına yakılmamış herhangi bir aile çok gücendirilmiş olacaktır (Z.).

Akşam, erkekler damat evinde; kadınlar da gelin evinde toplanırlar. Kızlar gelinin etrafına oturup şarkı söylerler. Bu arada damat evinden bir kız gelerek, geline kına getirmeleri için kızları damat evine çağırır. Orada iki kase kınayla doldurulur ve iki genç erkeğin başı üzerinde gelin evine getirilir. Bunun için özellikle güçlü erkekler seçilir, çünkü erkek çocuklar yolda kınayı çalmaya çalışırlar. Kına alayına çalgıcılar da eşlik eder. Gelin evine yaklaşınca, "Kına geliyor" diye bağırırlar, ki gelin yüzünü kapatsın. Kadınlar gelinin saç örüklerini çözerler ve saçına kına yakarlar. Sonra onun ve kendi ellerine sürerler.

Gelin evindeki kına yakma işlemi bittikten sonra, kına damada götürülür ve onun da elleri, saçının ön ve yan perçemlerine, *gulage* [A. *gulagi*] sürülür. Ardından gençler kalan kınayı kendi ellerine sürerler.

Zaho'da, Sabat, özel adetleriyle birlikte, *lêl hinna bedugle* ve gerçek kına gecesi arasında kalır. Sabat sabahı çalgıcılar *Hullo, hullo, muturbo, ser subahiyê lêbeda*,[24] "Uyanın, uyanın çalgıcılar, sabah oldu haydi çalın!" denilerek uyandırılırlar.

Müzik, tüm Yahudileri ayağına getirir; damat normal olarak giydirilip sinagoga götürülür. Orada ne o ne de babası Tora okumak için çağrılmazlar, çünkü evlilik töreninin tam ortasındadırlar.

24 Jaba, *Dictionnaire*, s. 384.

Erkekler sinagogdayken, damadı ailesinin kadın ve kızları evinin bahçesinde çalgıcıların müziğiyle oynarlar. Damadın annesi biraz *mebōse* ve kuru üzüm, meyve dolu bir elek (*'arbala*) hazırlar, Çalgıcılarla beraber, kadınlar bunu *subahiyit kalo* [A. *fetartet kalo*], "gelin kahvaltısı" olarak geline götürürler. Burada da tekrar oyun var ve getirilen şeyler elden ele dolaştırılır.

Bu sırada, ibadetin bitip bitmediğini öğrenmek için arada bir sinagoga bir kız gönderilir, çünkü ibadetin bitiminde müzisyenler damada kına götüreceklerdir. Aynı anda birden fazla nikah kıyıldığı için, farklı çalgıcılar yolda sık sık karşılaşırlar. Öylesine bir gürültü patırtı kopmaya başlar ki, *şammaş* sinagogun dışına çıkarak sessizliği sağlamaya çalışır. Sonunda, çalgıcılar saygıdeğer damatlarını alarak eve dönerler.

Sabat gününün bitiminden sonra *lêliye*,[25] gelin ve damadın ikisine de kına yakılacağı gece başlar (Zaho).

Damat ve gelin evindeki genç kız ve erkekler sırayla uyumamak zorundadırlar; çünkü çifte nöbet tutmaları gerekiyor (Kürtlerde de).

Damat alçak bir taburenin üzerine oturur ve yaşlı bir kadın ayaklarını, kollarını yıkar ve tırnaklarını keser. Bu işlem sırasında erkekler "*Hey Çelebi*" şarkısını söylerler. Sonra, damadın yan perçemlerine, parmak boğumlarına kadar elin her iki tarafına ve ayaklarına da bileğe kadar kına yakılır. Bu esnada, şarkı söyleyip, *şabaşe* yaparlar ve en sonunda kendilerine kına sürerler.

Kına yakmadan sonra, erkekler birkaç kase kına alıp çalgıcılarla birlikte gelinin evine giderler. Geline de, aynen damat gibi kına yakılmıştır. Eğer Perşembe gecesi saçlarına yeterince kına sürülmemişse tekrar sürülür. Saça kına yakılırken, grup *nariqe* şarkısını söyler.

Erbil'de, nikah töreni Pazar günü olacaksa, kına gecesi, ***bêt hine***, Pazardan önceki bir gece olur. Damadın küçük parmağı ile işaret parmağına kına yakılır.

25 Kürtlerde de, *leliye*, Pazardan önceki geceye denir.

Amediye'de kına gecesi

Amediye'de de, kına gecesi (*lêl seva'ata* [veya *lêl suwa'ta*] nikahtan bir gün önce, yani Salı akşamıdır. Çiftin babaları davetiyeleri dağıtması için bir *şammaş* gönderirler: *Atêtun seva'ata betit kalo* (*kitna*), "Gelin (damat) evine kınaya buyrun." [Zengin bir adama gönderilen bir davetiyenin içeriği yoksul sıradan birininkinden farklı olur. Adam zenginse davetiye şöyledir: *Adlel suwatela beth kalo mbaşletun*, "Bu gece gelin evinde kına var, yemek pişirin" (yani, yiyecek getirin)]. Şayet adam yoksulsa, yiyecek getirmeyin anlamında, *la mbaşhletun*, "yemek pişirmeyin" yazılır.

Davetliler, dans ettikleri, şarkı söyledikleri ve *maza* yedikleri damadın evinde toplanırlar. Yemek servisi yapılır. Yemekten sonra, *şuşbin yamin* (*qarivana raste* [damadın adamı] mümkün olabildiğince göze çarpmadan *kitnayı* kendi evine götürür. Konuklar takdis etmeyi bitirdikten sonra, birbirlerine "Damat nerede?" diye sorarlar, "Öfke içinde dışarı çıktı" cevabını alırlar. *Şuşbinin* evine giderken, *Ya sar qantarke şê raban şê raban*, "Yukarı odadaki kız çok güzel, çok güzel" (Kür.) şarkısını söylerler.

Eve ulaştıklarında damada "Bizi niye terk ettin?" diye sorarlar. *Şuşbin* konuklara yiyecek içecek ikram eder ve *kitna*, başka bir yoldan, *çape buke*, eve geri götürülür.

Kına, sabahleyin gelin evinden getirilmiştir. Yaşı küçük bir kız tarafından kına yoğrulur. Kına hazır olunca, bir erkek çocuk damadın dizlerine oturtulur ve damattan önce tüm kına yıkma işlemleri bu çocuk üzerinde uygulanır. Önce, sağ el ve sol ayak, sonra sol el ve sağ ayağa kına sürülür ve bağlanır. Çocuğa kına yakılmasının amacı, çiftin gelecekte dünyaya gelecek çocuklarını kutsamaktır. Damada kına yakıldıktan sonra, gençler kendilerine de yakarlar.

*Kitna*ya kına yakma işlemi bittikten sonra, kızlar geline de yakmak (*sö'ak kalo*) için onun evine giderler. Burada da, kına küçük bir kız tarafından yoğrulur ve kına sürmeye, gelinin kucağına oturtulan bir kız çocuğundan başlanır. Gelinin saçına,

ayaklarına sürülür ve kınayla alnına bazı çapraz çizgiler çizilir. Kına yakma esnasında kadınlar *Khajuka semar kandi akh yaman* [Khajuka (bir kadın ismi) ay gibi parlıyor, ne kadar güzel! (Kür.)] şeklinde bir şarkı söylerler.

Zaho'da, kına yakmadan sonra, yaklaşık yüz kişilik bir davetli grubuna damat evinde yemek (*paşivit kitna*) ikram edilir. Diğer yandan, kadınlar ve kızlar, *lêliye*den önce, *tabeqe*, "sepetler" denilen törende gelinin evine getirilen yiyecekleri getirirler sadece. Damat ailesi, beş yedi sepete yerleştirilmiş yaklaşık iki yüz somun ekmek (*lahmit dōga*), yoğurt benzeri bir şeyler (*karange mast*) alırlar ve grup halinde çalgıcılar eşliğinde gelin evine getirirler.

Çift epey fazla yer, çünkü bir sonraki gün oruç tutacaklardır. Elleri bağlı olduğundan kendileri yiyemez; *şuşbin*im onlara yedirir(A.'de de).[26] *Şuşbin* damadın ağzına ilk lokmayı -büyük bir parça ekmek- götürmeye çalışırken, herkes bir parçasını *segula* olarak [İbr. *muska*] koparmaya çalışır. Geline de ilk lokma verildiğinde aynı şey tekrarlanır (A. ve Z.).

Gelin ve damat uzanıp yatarlar; fakat evlerinde kalanların uyanık kalmaları gerekiyor, çünkü görevleri çifti kötü ruhlardan korumaktır. Uyanık kalmak için oynarlar, şarkı söylerler ve bir takım şakalar yaparlar. Bir kısmı bir iğne alır, ip geçirir ve birileri uyuduğunda yatağa veya yanındakine dikerler. Benzer bir adet Tish'a b'Av'da da var.[27]

Sine'de, nöbetçiler birini *kad koda* "polis başı" ve ikisini polis, *faraş başi* olarak seçerler. Gruba her tür hileyi yaparlar. Örneğin, biraz para vermeden gençlerin kendilerine kına yakmalarına izin vermezler. Toplanan parayla, düğünden sonra kendilerine güzel bir ziyafet çekerler.

26 Bunun sadece bir neden mi olduğunu veya burada bir tabuyla mı karşı karşıyayız kestirmek güç. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, -tamamen farklı bir *Kulturkreisda*, Polinezyalılarda- Samoa'da örneğin, yaslılar ağızlarına kendileri yemek koymamalıdırlar, başkasının onlara yemek yedirmesi gerekiyor (Georg Buschan, *Völkerkunde*, Stuttgart-Berlin, t. y., c. 2, s. 239).

27 Jaba, s. 272: *roubar*, "riviere." (nehir).

Gelin banyosu

Kına yakma işlemini, nikaha hazırlık olarak gelin ve damadın yıkanması takip eder. Zaho'da, hava henüz karanlıkken, şafağa yakın geline kınadan sonra evde sıcak banyo yaptırılır. Anne babası sağ olan bir genç kız önce suda yıkanır, ardından gelin ve son olarak da gelinin arkadaşları yıkanır.

Evdeki banyodan sonra, iki kadın, gün doğmadan gelini dereye götürürler; gökyüzünde hâlâ bir yıldızın görünüyor olması gerekir. Elbiseleri çıkarılır -bir yüzük dışında üzerinde hiçbir şey kalmamalıdır- ve üç kez suya girer çıkar. Bu suya girme işlemi kışın dahi yapılmalıdır.

Amediye'de, kadınlar ve kızlar gelini dere kıyısına (*rubar*)[28] götürüp orada sıcak su ve lifle yıkarlar. Üzerine gül suyu serperler vs.

Erbil'de, *şammaş*, geline aşağıdaki malzemeleri damat evinden getirir: Sabun (*sabon*), yıkama bezi (*lifke*), tarak (*mesreqe*), mendil (*piştamal*), gül suyu (*ma'at warde*) ve vücut kıllarının temizlenmesi için merhem (*darmanê gure*). Amediye'de kadınlar gelinin saçını tararken, taraktan yedi saç telini alırlar. Bunlar *hakama* götürülür. O da ipek iplerle birleştirerek, büyünün etkilerine karşı gelinle damadın birbirine sarılmasını sembolize eden bir örük yapar. *Yihud*da, damat saç telinden birini çözer, gelin diğerini ve hepsi açılıncaya kadar böyle devam eder.

Yıkamadan sonra, gelin dereye üç kez girer çıkar. Sonra giyinir, fakat henüz gelinliğini değil. Giyinme esnasında, kadınlar *Dim kamlula, dim kamlula*, "onu çabuk süsle" (Kür.). [Amediyeli mülakatçıma göre şarkının sözleri şöyle: *Dim kaimula, dim kaimula/ Tolê randê, dim kaimula*, Süsle onu, süsle onu/ O çok güzel ve hoş, süsle onu] şarkısını söylerler. Derede kadınlara *ka'ke* ve *yiprah* ikram edilir.

Şarkılar söyleyerek, gelini tamamen kapatılmış bir halde eve getirirler. Çalgıcılar onları karşılamaya giderler; insanlar evle-

28 Bu tür bir *lifit kalo* HUBC'de var (36:61).

rinin önünde oturarak geline ceviz, fındık, şeker ve buğday atarlar.[29]

Gelin içeriye girip oturur oturmaz, *Işalla brōna qamaya hawēlak hawe urza* [İnşallah, Tanrı ilk çocuğunu erkek olarak verir veya *Işalla ilaha takirak biha urza*, Tanrı bağışlasın, tanrı seni bir erkek çocukla hatırlatsın," A.] dualarıyla kucağına bir erkek çocuk oturtulur.

Gelinin banyosuyla ve damadın banyosu arasındaki sürede *ketubba* [İbr. Evlilik sözleşmesi] yazılır.

Gelinin çeyizi odanın bir köşesine yığılır; Pazar günü, *hakam*, eşraftan birkaç kişi ve iki adam, çeyizin değerini belirlemek ve önceden hazırlanmış *ketubba*ya dahil etmeleri için damat (*hatan*) tarafından getirilir. Her parçanın ayrı ayrı değeri biçilir ve sözleşmeye eklenir. Değer biçme konusunda sık sık babalar arasında sert tartışmalar yaşanır, damat da *hakam*dan kendi değerlendirmesine göre sözleşmeye yazmasını ister (Z. ve A.).

Damat banyosu (Kiyapit Kitna)

Zaho'da, değer biçme işleminden sonra, *şammaş* genç erkekleri, oyun oynayıp, şarkı söyleyip *şabaşe* yapacakları damat evine çağırır. Daha önceleri, yaklaşık on gencin çalgıcılarla birlikte gün ortasında şehirde dolaşıp, *paşivit kitna* ["damat yemeğinden sonra"] için yiyecek toplamaları adeti vardı. Artık bu adet uygulanmıyor. Bunun yerine, civarda yaşayan yaklaşık yüz aile yemek gönderiyor. Akşam yemeği hayli neşeli geçiyor.

Akşam yemeğinden sonra yaşlı bir adam, bir kazan ve biraz odunla birlikte, damadın banyo suyunu hazırlamak üzere dere kenarına gönderiliyor. Zaman ayırabilen herkesin katılımıyla büyük bir alay halinde ve çalgıcıların eşliğinde, damat dereye götürülür. Baba, şayet zenginse, gençlere, Nasturilerinkine benzer uzun, beyaz keçe başlıklar (*kusisa*, çğ. *kusyasa*; Kür. *kumik* [şapka])[30] alır.

29 Bu ayağının uğurlu gelmesi için yapılır. Uşno'da da buğday atılır. [Dünyanın başka birçok yerinde olduğu gibi.]

30 Jaba, *Dictionnaire*, s. 351: *koumyk, kaum* "coiffure, bonnet, tout ce qui sert a couvrir la tête." Bkz., Binder, *Au Kurdistan*, s. 168.

Yahudi olmayanlar da, damat banyosunu izlemek için dereye gelirler. Başlarında, içinde damat kıyafetleri bulunan bohçalarla, *buqçik did kitna* [damat kıyafetleri bohçası] bir grup erkek çocuk alayın arkasından yetişir.

Erkek çocuklar dere kenarına vardıklarında, önce kadınlar, ardından genç erkekler onlarla ilgili *berisa* (Z.; A. *kiga* veya *kulula*, "bir oyun") oynarlar. Damat banyosu, kına sürme seremonisi gibi, anne babası yaşayan ergenlik çağına gelmemiş bir erkek çocukla başlar. Damat banyosu yaklaşık bir saat sürer ve bazı özel şarkılar eşlik eder. Banyodan sonra, damat üç kez suya dalar çıkar. Bazı gençler, dayanıklıklarını göstermek için, yetişkinlerin *Gemale, Gemale*, "durun" deyinceye kadar altı yedi kez suya dalıp çıkarlar.

Suya girdikten sonra, dere kıyısında damada düğün kıyafetleri giydirilir.[31] Kemerine, Kürtlerden ödünç aldığı bir hançer koyar. Hançer, onu sadece kem gözlerden korumaz, şayet gelin çok ertelemeye neden olursa, onu korkutmak içindir. Başlığına da (*kasrawan* [renkli nakışlı, başın etrafına sarılan ipek başörtüsü]), büyü ve kem gözlere karşı koruyucu muskalar takar- örneğin, gümüşten küçük akrep, kurbağalar, yeşil taşlar ve "balık kemiği"nden yapılmış düğmeler bulunan küçük bir zincir iliştirilir. Tüm bunların yanında, damat, derede içmek zorunda olduğu çok uzun bir pipo (basika)[32] da taşır (bir Kürt adetidir aynı zamanda).

Şehrin en önemli iki adamı tarafından, damat eve götürülür. Önünde ve arkasında, kadın ve erkekler *deranga* oynarlar.

Amediye'de damat banyosu

Amediye'de damat, *dola we zirne* [davul zurna] eşiliğinde dereye götürülür. Alaya katılan Kürtler silahlarını ateşlerler. Damat dere kıyısında yıkanır ve kıyafetleri onu yıkayana hediye edilir. Sonra dereye üç kez girer çıkar, gül suyu dökünür ve

31 Eski giysiler de, çalgıcı başına verilir. Şaka olsun diye bu giysilerle suya atılır.

32 A. baksa *pecha'i*, bezle kapatılan pipo sapı. Bkz. Mann, *Texts and Studies*, c. I, 530, text XII, 11.satır; terimi açıklayamamış.

düğün kıyafetini giyer. *Zawaye bena rubari* (Damadı dere kenarına getirin) veya *Zawaye bena serşoyi-Hame meme dawo*, "Hame (bir isim) damadı banyo yerine getir, annen seni çağırıyor şarkıları damat giyinirken söylenir. *Be hazane* [giyindiği yer] ye alınır. Sonra yazıcı çağrılır ve damadın alnına siyah mürekkeple büyük bir [illegible] çizer. Başlığına ve kemerine güller sıkıştırılır ve tekrar tekrar üzerine gül suyu püskürtülür. [Damat gömlek yakası boyundan açık bırakılır ve evlilik eksiksiz bitinceye kadar açık kalır. Evliliği eksiksiz tamamlayabilirse, gömlek yakasını ilikler; eğer başaramazsa açık bırakılır.]

Damat giyinmeyi bitirdikten sonra, yerinde oturur ve genç erkekler etrafını sarar. Her biri ona içecek bir şeyler getirmiştir -bir şişe şarap, *maza* vb iki *şuşbinim* damadın birer tarafında oturur ve onun şerefine şarkılar söylerler. Böylece, saat öğleden sonra üç ile altı arasındaki zamanı orada geçirirler. Arkasından, hep beraber damadı, *şeva' berakot*un hazılanacağı gelinin babasının evine götürürler.

Gelinin giydirilmesi

Damat yıkanırken, gelin de düğün kıyafetini giyer. Sadece birkaç arkadaşı onunla birliktedir, çünkü tüm kadın ve kızlar, derede damadın giyinme seremonisini seyrediyorlardır.

Kızlar, gelini giydirirken *narike* şarkısını söylerler. [sözleri, *Narinê hey narê*, "Gelin süsleniyor, gelin süsleniyor," Kür.]. giyinme işleminde fazla özel törenler yoktur, neşeli değillerdir; çünkü gelin ailesinin kadınlarına hüzün çöker. Gelin ve annesi yüksek sesle ağlarlar ve orada bulunan diğer kadın ve kızların da ağlaması beklenir.

Gelin kostümü*

Gelin kostümünde en önemli bölüm, elbisesi değil takı ve

* [Brauer, bu ve sonraki bölümleri de yazmayı düşünmüş, ancak bunları yazamadan öldü. Buradaki bilgiler, Amediyeli 'Alwan Avidani'den alınmış ve kendi cümleleriyle aktarılmıştır. R.P.]

süsleridir. Saçının örüklerinin arasına, başını salladıkça çıngırdayan küçük gümüş ziller iliştirilmiş gümüş zincirler konur. Her örükte böyle bir zincir bulunur. Zincirlere *gadlê* denir. Başına, değişik desenlerle süslenmiş yün bir kuçma, başörtüsü takılır. *Kuçma*, boğa bacağı şeklindedir (üst tarafı sivridir); her iki tarafından gelinin yüzüne doğru, göğsüne kadar uzanan altın veya gümüş süsler sarkar.

*Kuçma*nın üzerine, yüzünü kapatan kırmızı ince bir peçe (*kipo*) atılır. Kulaklarına, eğer zenginse altın, değilse gümüş küpe (*marwade*) takar.

Gelinin burnuna, burun deliklerinden birine açılan delikten bir hızma (*kezemta*) takılır. Boynuna bir kolye (*qardana*) takılır -zenginse altın, yoksa gümüş. Bu kolyeye *toqed kinsê*, "mercan gerdanlık" denirken, yuvarlak altına *dehwa urwa*, "büyük altın" denir. Sağdan çaprazlamasına sol kalçasına kadar, gümüş bir levhanın asılı olduğu gümüş bir zincir asılır. Bu levha tılsımdır, üzerinde İbranice kelimeler ve Şaddai ve Sevaot gibi apotropatik anlama gelen işaretler; *Ana bekhoah* kelimeleriyle başlayan dua; ilahinin her kelimesin ilk harfi *Şir hama'aloth essa 'enay;* harfleri Uriel, Raphael, Gabriel, Michael ve Nuriel meleklerinin baş harflerinden oluşan *argaman* kelimesi yazılıdır. Şem Şaddai denilen levha, geline damat tarafından hediye edilir. Gelinin elleri altın ve gümüş bileziklerle, *şubrasa*, donatılır. Parmaklarına pek çok altın yüzük (*isiqyasa*) (tekil, *isiqsa*) takılır ama, buna karşın düğün yüzüğü gümüş olmalıdır. Ayak bileklerine de halhal (*xalxale*).

Vücudun üst kısmına, ince beyaz bir bluz, *sudret kitan*, "pamuk bluz" giyer. Bunun üzerine, renkli ipekten yapılmış *yelaqa*, "yelek" ve uzun bir ceket, *kurtek* veya *fistan* giyer.. Zenginler bu ceketi ipekten veya *kalabdun*, yani gümüş ve yünün (veya keten) birlikte dokunduğu bir kumaştan yaparlar. Bu uzun ceketin üzerine kısa bir kolsuz manto, *qutkêd kalabdun*, bir *kalabdun* manto giyer. *Kurtek* veya *fistan* üzerine, önde iki gümüş levhalı bir *kamer* ile kapatılan çizgili bir kemer takar. Sıradan nakışlı çoraplar, *gurwe çakme* ve ayakkabılarla çizgili don, *şarwala* giyer. Amediye'de, ayakkabılar ya *kundere* (deri),

pelaw (kırmızı deri, bir tür terlik) ya da *çakme* (kırmızı deriden yüksek ayakkabı) dir.

Damat kostümü

[Tamamen takılarla süslenen gelin kostümüne karşın, damadınkinde hiçbir süs yoktur. Ne günlük kıyafetlerden farkı var, ne de genç erkeklerin bayram giysilerinden. Başına *kusia*, şapka veya mavi kumaştan *cemedani* veya *poşia* denen ipek başlık takar. Beyaz bir *kitan* gömlek, (pamuklu) ve beyaz pantolon, *mkhizna* giyer. Gömleğin üzerine, *tallit z'ora* (küçük *tallit*, dört köşesi püsküllü geleneksel kare bez] giyer ve onun üzerine *yelaqa* giyer. Ardından, pantolon ve ceket (*şalla şapuksa*) giyer. Beline *şala turma sarar* ("Turma şalı"-şalların yapılıp Kürdistan'a ihraç edildiği yer, A.)]

Gelin alayın gelin evine gidişi

Damadın hamamda yıkandığı köylerde (S., Erbil ve Uşno), alay damat evine döner, ki oradan gelin evine götürülsün. Bu, nehirde yıkanıldığı yerlerde farklı oluyor, çünkü nehir zaten bir "ibadet yeri"dir ve damat oradan doğru gelin evine götürülür.

Zaho'da, damat gelin evine giderken yoldaki evlerin çatıları insanlarla dolar ve kadınların *klili* sesleri duyulur. Bir adam önden giderek, *Bahtata çuka la'azil çuka la kayit*, "kadınlar, hiçbir şey eğirmeyin, hiçbir şey dikmeyin" diye bağırırlar. Kadınların hemen eğirme işini bırakmaları gerekiyor -Kürt kadınlarının her nerede dursalar, otursalar veya yürüseler meşgul oldukları bir iş- iğneyle yaptıkları herhangi bir işlerini de bırakırlar (A.'de de); çünkü damada büyü yapılabileceğine inanılır.

Alay bir akraba veya arkadaş evinin önünden geçerse, evin kadınları, damadın başına savuracağı bir tabak buğday getirir ve önünde bir sürahi kırar. Bu sırada insanlar, "Sürahi kırıldı, ama biz kurtulduk" (*Hakad nişnar w'anahnu nimlatnu*) diye İb-

ranice bağırırlar. Ayrıca, damat gelin evinin eşiğini geçtiğinde, bir kadın üzerine buğday savurur ve sürahi kırar.

Amediye'de, gördüğümüz gibi, damat dereden direkt olarak *be hazaneye* götürülüyor. Orada, adamlar ve gençler *şerathit qam kitnada* oturup, arrak ve maza ile eğlenirler. Bu arada, bir grup genç erkek ve kız damadın evine, *şammaşın* düğün için verdiği *şam'it kitnayı* [damat mumu] yakmaya giderler. Bu büyük, kalın bir balmumudur. Büyük mumun etrafında, yedi takdisi temsilen yedi tane küçük mum bulunur. Her bir kız, gelin alayının içinde taşımak için küçük renkli bir mum edinir.

Yürüyebilen herkes alaya katılır. Yaşlılar, engelliler ve daha yürüyemeyen diğerleri evlerin çatılarını doldururlar. Alayın önünde gidenler, kılıç ve kalkanla oynayan dansçılardır. Bir grup yaşlı adam bastonlarıyla (*gōpale*) harika oynarlar. Damat ailesinden bir kız, elinde bir tütsü [Bir çeşit zamk türü, belli ağaçların meyvelerinden yapılmış tütsü, *buhare*. Yandığında çok duman çıkarır, etrafa da hoş koku yayar. Bu dumanın kötü ruhları korkuttuğuna ve damadı koruduğuna inanılır] taşıyarak damadın önünde yürür. *Qerivana raste* de onun önünde büyük bir *şam'e* ile yürür. *Qerivana çape* damadın arkasından yürür. Başkalarının aralarından geçmesini önlemek için giysisine sıkıca tutunur; yoksa damada büyü yapılabilir.

Mum taşıyan kızlar şarkı söyleyerek damadın çevresini sararlar. Şarkılardan biri şöyledir:

Pêkêlê [pletlê] sehera ya bahura
[lê bilhala el sipsit tura]

Orada ay doğdu, parlıyor
[Dağın tepesinde parlıyor]

Sine'de, damat kendi evinden gelin evine gelin alayı tarafından götürülür. İnsanlar ağaç meşaleler ve mumlar taşırlar ve gelini damat evine getirecek olan atı götürürler. Başka bir Yahudiden ödünç alınan at görkemli bir şekilde süslenir: Üzeri-

ne cıvıl cıvıl renklerde örtüler atılır, kuyruk ve yelesinde renkli kumaş parçalarıyla örükler yapılır. Damadın her iki tarafında da, elleri fenerli iki *şuşbinim* yürür.

Gelin alayının varışı; *Berakta*

Zaho'da *berakta*, "kutsama" (diğer deyişle, yedi bereket duası, (nikah) gelinin evinde gerçekleşir, damat oraya getirilir. Gün batımından sonra, yedi takdis duasını takiben, gelin damat evine götürülür. Amediye ve Erbil'de aynı, ancak Kürdistan'da bu konuda bir tek örneklilik yoktur. Uşno'da, yedi takdis duası gelinin evinde okunur veya gelin buraya getirildikten sonra damat evinde okunur. Eğer gelinin üzerinde büyü olduğu düşünülüyorsa, banyodan sonra gizlice gelin evinde de okunur.[33] Yoksa, tören gelin evinde de, damat evinde de gerçekleştirilebilir. Diğer yandan Sine'de, bu tören her zaman, gelin damat evine getirildikten sonra gerçekleştirilir. Bu adet değişikliğinin nedeni bilinmiyor.

Nikahın yapıldığı güne bakınca çok az bir benzerlik var. Zaho'da *berakta* Pazar günü yapılır. Erbil'de aynı gün yapılır. Amediye'de, *baroke* [kutsama], daima Çarşamba akşamı; Sine'de[34] ve Uşno'da (yani, İran'dan etkilenmelerin fazla olduğu yerler), Perşembe akşamı; Duhok'ta Cuma akşamı yapılır.

Damat eve girer girmez, bir kadın bir sürahi kırar ve üzerine atar (Z.) veya ceviz yağmuruna tutar (A.).

Zaho'da, tören *supa*da, yazın *birbanke*de yapılır. Burada, gelinin önüne ve üzerine *huppa*, "gelin sayvanı" olarak bir bez sermek adettir. Orada bulunanlar arasında mumlar dağıtılır ve *berakta*da yakılır. Baba özellikle büyük bir mum taşır.

Yedi takdis duasından önce, *hakam ketubba*yı okur. Son bölümü okuduğunda, insanlar, *İllaha ma'amire bêt babak*, "tanrı babanın evini (gelinin) şen etsin", diyerek bağırırlar.

33 Zaho'da düşmanı olan ve büyü yapılmasından korkan damat, nikah dualarını (seven benedictions), *leliye*, gece yarısından sonra gizlice okur. Ancak ertesi gün suya girmek ve giyinmek için nehre gider, sonrasında da, sadece *ketuba*nın okunacağı gelinin evine gider.

34 Brawer, "MiParashat Massa'otay," s. 18.

Yedi takdis duası töreni evin köşesinde okunur. Damat, peçeli gelinin önünde ayakta durur ve sağ ayağını onun sol ayağına koyar. Bu gelinin üzerinde söz sahibi oluşunu simgeler.[35] Dualardan sonra damat ayağıyla bir sürahi kırar.

Amediye'de, gelinin önüne bir bez (*perdit kalo*) serilir. *Hakam*, *ketubbayı* okurken belgenin bir ucunu tutar, çift de diğer ucun iki köşesini tutar, gelin elini perdeye doğru uzatır. *Hakam*, *m'qara'e umtalt'le* paragrafına gelince, orada bulunanlar ayaklarını yere vurarak kelimeleri tekrarlar.

Kürtçe *ketubbada* *qinyan* zamanına işaret eden birçok nokta vardır. Bu noktada *hakam* ve damat bir ipek kumaşı tutarak *qinyan* yaparlar.

Eğer damat, birkat *êrusinde* [nişan töreni] geline yüzük verdiyse, şimde sıra madeni parayla (*p'ruta*) *coemptiodadır*. *P'ruta*, sonra damat ve gelinin içeceği şaraba batırılır. Burada, gelin peçesiz olarak damada ve iki şahide görünür, ki gerçek gelin olduğuna ikna olsunlar.

Yedi takdis duasından herkes damadı başından öper ve *hakam* devam eder:

Hai bu m'barak hai bu m'barak
Zawawo belge m'burak

Mübarek olsun, mübarek olsun
Damat geline mübarek olsun (Kür.)

Yedi Takdis duasının tehlikeleri

Çift yedi takdis duası sırasında özel bir tehlike altındadır. Kına yakma, muskalar, nazarlıklar ve banyo -tüm bunlar çifti güçlü kılmak ve karşılaşacakları yeni duruma hazırlamak için değil, aynı zamanda özellikle bu geçiş aşamasında onları kötü etkilere karşı korumak içindir.

Yedi takdis duasından önce, *hakam*, topluluğu çifte büyü

35 Gelinin, damadın ayağını onunkinin üzerine koymasına izin vermediği de oluyor.

yapmamaları için uyarır: *Ya rabotay lit resit lawet awid ziyana ibbid irke kate ilesa kate ketesa gad gana abu qatil çukta la awid ka çula zidana min gana wele ketiba gō tōra deni: lo yahavol rehayim varakev ki nefeş hu hovel*, "Baylar, biri aşağıda biri yukarıda olan değirmen taşlarına fesatlık yapana izin yoktur. Yaşayan bir ruhu öldürüyor demektir. Gelin kimse kendisinden başkasına bir şey yapmasın. Tora'da yazar: "Kimse alt ve üst değirmen taşlarını rehin almayacaktır: Çünkü o bir insanı rehin alır" (Deut. 24:61).*

[Bu uyarının diğer pasajı da (Amediye) *Rabotay, ktiva le batōra deni m'qodeşta la awid ziyana ib irke kate ilesa ukate ktesa gad dyana awa qatel*, "Baylar, Kutsal Kitapta der ki, biri altta biri üstte olan değirmen taşlarına zarar vermeyecektir, çünkü o yaşayan birini öldürmüş gibi oluyor." Evlilik törenini yöneten adamlar, *Lit reşut min midraş ilel min midraş iltek awed kaş ula zodana min gane*, "Onun gücünü azaltacak kişiye alt konseyden de üst konseyden de izin yoktur" -büyü için edebi bir kelam.]

Yedi takdis duası esnasında, birtakım büyüsel sözleri tekrarlayarak bir ipe düğümler atmakla çifte büyü yapılabilir.

Damat bu tür büyülere karşı kendini korumak için, babasını veya bir akrabasını, büyüye karşı koruyucu olarak kendisine bağlar. Bu koruyucu, damat evlilik odasına girdiğinde çözülür (Zaho, Uşno). Böyle bir düğümlü muskayla, Amediye'deki gelin banyosunda karşılaşmıştık. [Amediye'de yedi takdis duasından önce, düğünü idare eden kişiye yaklaşılır ve "Gelin ve damadı şimdi bağlamak istiyoruz" denir. Gümüş veya altın bir yüzük getirilir, farklı renklerde üç beş ipek iplik ve gelinin iki uzun saç teli alınır. Düğünü yöneten kişi ipleri düğümler ve saçı yüzüğe yedi düğümle bağlar, her düğümde de bir meleğin adını söyler. Ayrıca İlahi 20'yi de söyler. Düğümlenmiş yüzük damada verilir. Yemekten sonra, damat bir dü-

* [Bu pasaj, Kudüs Targum'u vb tarafından da yorumlandı. Bir takım büyüsel araçlarla gelini köreltip, damadın ona yaklaşmasını imkansız hale getirenlere atıfta bulunuyor. Ayrıca bkz. İbn Ezra'nun yorumlarına Deut. 24:10 ve benim, Man and Earth, c. 1, s. 196-97].

ğümü çözer, gelin diğerini ve bu sonuna kadar devam eder. Ardından damat ayakkabılarını çıkarır ve odalarına çekilirler.

Amediye'de de, takdisten önce, damat, ayakkabılarından birini çıkarması için uyarılır, dualar okunurken, ayağını yavaşça içine sokmalı, ki dualar bittiğinde ayağı ayakkabının içine yeni girmiş olsun. Damadın gelin üzerinde kontrol sahibi olması için, gelin yanında ayakta dururken sağ ayağını gelinin sol ayağının üzerine koyar ve dualar bitinceye kadar bu şekilde durur. Bu, şayet gelin geleneksel anlamda temiz ise yapılır (yani regl döneminde değilse), yoksa ona dokunmaması gerekir.]

Ayrıca, bir cep bıçağını yavaşça kapatarak da bir çifte büyü yapılabilir (A. ve Uşno). Damadı korumak için, dört güçlü kuvvetli adam, büyü yapılıp yapılmadığını gözlemlemeleri amacıyla koruma olarak saptanır. Ayrıca, hiç sigara içilmemesine de dikkat etmelidirler; çünkü gelinin kısırlaşmasına yol açabilir (A.). Dahası, dualar sırasında bir parmağını kapatarak da, damat kendisini koruyabilir (A.).

Takdis saati yararlı olduğu kadar çok tehlikeli bir saattir aynı zamanda. Bu nedenle, kısır kadınlar, özellikle *kepista* veya *kebista* gelinin yanında dururlar (A.).

Amediye'de, takdis dualarından sonra gelin damat evine götürülür. Zaho'da ise, çift oruçlarını açmalarını sağlayacak olan yemeğe birlikte otururlar. Önlerine tavuk konur, ama azar azar yerler.

Gelinin damat evine götürülmesi: Şenöyit Kalo

Takdis dualarından sonra, erkekler damadı kendi evine götürürler. Genç erkek ve kadınlar müzik eşliğinde, gelinin gelecekteki evine götürüleceği tören alayına katılmak için kalırlar. Damadın eve geri götürülmesinde özel bir tören yoktur. Yalnız geldiği yoldan farklı olan bir yoldan (*çape buke*) götürülür. Alaydakiler silahlarını ateşlerler, çocuklar kasketlerini havaya atarlar ve adamlar *yigdal* ilahisini söylerler (Israel Davidson, *Ortaçağ İbrani Şiiri*, s. 195). Evde, erkekler *minha* ve *ma'ariv* dualarını okurlar (Z.). Erbil'de daha farklıdır. Burada,

akşam duası, erkeklerin gelin evinden ayrıldıktan sonra damadı da alarak gittikleri sinagogda okunur.

Damat, yürüyerek gider, ancak gelin genellikle ata bindirilerek götürülür. (Z., D., A., S., Uşno). Erbil'de, anne babasının elini tuttuğu gelin de yayan gider.

Gelin atını, genelde, Yahudilere saygının bir ifadesi olarak ağa temin eder. Ayrıca, atı tutması için bir hizmetçi de verir. Bir kısrak olmasına dikkat edilir (Z. ve A. mehine); renk de önemlidir, zira kahverengi tercih edilen renktir (A.); siyahı kabul görmez (Uşno).

Gelinin yakınları onu gözyaşları içinde öperler. Ayrılırken çok kederlidirler, özellikle çok yakın akrabalarının onunla gitmesine izin verilmez, çünkü böyle bir şey uygun görülmez. İnsanlar gelini ata bindirmek için geldiklerinde, gelinin amcaları kalkıp kapıyı kilitlerler. Ne istediği sorulduğunda, *pişta dare* (kapı arkası)[36] ister. Bazen düzeysiz münakaşalara da dönüşen uzun bir çekişmeden sonra, (damat yakınları tarafından bir miktar para ödenmesiyle) kapıyı açar (Z.).

Pişta dare adeti Amediye'de de var; ancak burada kapıyı kilitleyen genelde su taşıyıcısıdır (*saqaye*). Sine'de, kapıyı açan sinagogun *şamma*şıdır -tabi belli miktar ödeme yapıldıktan sonra.[37] Yüzü kapalı gelin dışarı çıkarılır ve damadın akrabalarının idare ettiği ata bindirilir. Gelini tutarlar, çünkü *muturbaye* müziği veya kalabalığın gürültüsünden at ürkebilir. Gelin alayında mumlar ve meşaleler taşınır.

Pişta dare geleneği, Kürtler arasında da uygulanıyor. Örneğin, ağanın kızının düğününde, çoban veya ahır işçisi kapıyı kilitler ve *Pişta dar emin dewêt*, "Kapı arkası isterim" der.

Amediye'de, başlık parası (*naqda*), gelin alayında çeyiz şeklinde taşınır. Kuvvetli gençler *buqçit kalo*yu başlarında taşırlar. Gelinin elbiseleri vb "bin yamalı bohçaya" sarılmıştır. Diğerleri yastıkları, kafesi, aynayı vs taşır. Yemek kap kacakları da götürülür; genç bir erkek, gelinin üzerinde özel olarak süslenmiş

36 Jaba, *Dictionnaire*, s. 79: *pişt der*, "les traverses d'une porte."
37 Ayrıca bkz. Brawer, "MiParashat Massa'otay," s. 18.

bir kapağı (*pedōmit zivirtit kalo*)[38] olan su bardağını (*zivirtit kalo*) alır.

[Benim mülakatçıma göre, gelin damat evine sadece, sokaklarda yürümenin zor olduğu kışın at sırtında götürülür. At bulunamazsa, gelinin akrabalarından bir adam onu sırtında taşır. Yazları gelin yayan gider. Giderken kadınlar şu şarkıyı söylerler:

har sêlan w'har musyalan
b'sêpê şlikê m'pultalan
ul'flan kitna m'burkalan

Hemen geldik ve götürüyoruz onu,
Keskin kılıçlarımızla onu aldık
Ve onu bu damada bahşediyoruz.

Ayrıca İbranice de bir şarkı söylüyorlar:

Emet atta hatanênu
K'mo sahar b'tokhênu
Uk'melek atta l'fanênu
B'khallatka m'od timsah
B'rov mamon uv'rov qemah
V'tizke lahazot semah
B'yameka uv'yamênu

Gerçekten sen bizim damadımızsın,
Aramızda bir ay gibisin,
Bizim önümüzde bir kral gibisin,
Tanrımız seni korur.
Gelininle çok mutlu olasın.
Bol para ve bol unla,
Semahı (Mesih) görünceye kadar yaşayasınız.
Sizin günlerinizde ve bizim günlerimizde.

38 Bu tür bir dantel örtünün kenarı, gelin ve damadı temsil eden, boncuklardan yapılmış iki kopçayla süslenir (HUE:C 39:67).

Bu şarkı, düğün kutlamaları esnasında, sinagogda damadın Tora'yı okuması için çağrıldığı Sabat günü de söylenir.

Gelin alayı, damat evine giderken kestirme yolu kullanmaz, dolanarak gider. Yol boyunca kadınlar damda durup, gelin alayı önlerinden geçtiğinde *klili* diye bağırırlar. Gelinin kadın akrabaları evlerinin kapısında bekler, onu ve beraberindekilere buğday ve ceviz atar ve binmiş olduğu kısrağın önünde bir su bardağı kırarlar. Damat evine vardığında, kaynanası da aynı şeyi yapar ve içeriye girdiğinde kayınbabası, çocukların çığlıklar içinde toplamaya çalışacakları cevizleri üzerine serper (Z.; A.'de benzeri).

Ayrıca, Sine'de de gelinin anne babası arkasından ağlayarak evde kalırlar. Kırmızı bir kumaşla (*diwak*) örtülmüş gelin, kalçalarına kadar gelen bir şalı da, *siman tov* [iyi şans tılsımı] üzerine alarak ata biner ve her bir tarafından, onun ve damadın ailesinden birer yaşlı adam tutar. Burada, damat gelinin önünden götürülür. Akrabalarının evlerine vardıklarında, bir ayna, bir kova su, şerbet ve arrak getirilir. Yanlarındakiler, *Baruk hatov wehamêtiv*, "İyilik yapıcı Tanrı kutsasın" derken damat aynaya ve suya bakar. Şerbet ve arrak içilir ve çifte gül suyu (*gulah*) püskürtülür. Zengin aileler altın takılar getirir ve ata asarlar (hediye olarak değil, ödünç olarak).

Gelin, bundan böyle artık onun olan damat evinin eşiğini geçtiği anda, özel geleneklerle kendisine bağışta bulunulur; çünkü bu bir *moment de passage* (geçiş anı) dır.

Gelini buğday yağmuruna tutmak, Kürdistan'da çok yaygın olan bir gelenektir. Uşno'da geline gül süyu da dökülür. Gelin eve girdiğinde, damat da, üzerine doğurganlığı simgeleyen şeyler serperek karşılar. Erbil'de damat ve arkadaşları dama çıkarlar ve damat geline buğday ve arpa taneleri atarken, diğer gençler de kuru üzüm, badem ve şeker yağmuruna tutarlar. Uşno'da da, damat aynı şekilde dama çıkar; fakat aşağıya elma ve mümkünse gelinin başına vurmaya çalışır.

Amediye'de, kaynana gelini buğday yağmuruna tutarken,

Şenöyak berika

İbbid brōne ubenata
Hazyat kalatak
Duçminak duçmin gōrak
Napli ke eqlatak

Gelişin kutlu olsun
Oğullar ve kızların içinde kalasın
Gelinini göresin,
Senin ve kocanın düşmanları
Ayaklarınızın altında kalsın.

Kaynana bir dilim ekmeği alır, tuza ve buğdaya bandırır ve atın başının etrafında üç kez daire çizerek dolaştırır; sonrasındaysa ata yedirir. Gelin attan indirildiğine, bir erkek çocuk biner sokakta baştan başa hızlı üç tur atar.

Sine'de, gelin eşiği geçerken, kaynana onun önünde oynar. O oynarken, ortasında, etrafında küçük buğday, şeker, bal vs tabakları ve küçük ışık saçan balmumları bulunan yedi fitilli bir mumun yandığı, bir tepsiyi (*quwa sini*) gelinin başının üzerinde tutar. Ortadaki büyük mum yedi gün yedi gece gelin odasında yanar. Gelinin ayaklarına bal sürülür, ki kutsansın ve "tatlı" olsun.

Gelin odası

Damat evinde, gelin ve damat için gelin odası (Erbil ve Uşno *huppa*, S. *parda*, A. ve Z. gnune)[39] hazırlanır. Sine'de, parda, odanın bir bölümünü ayırmaya yarayan bir bez parçasından oluşur. Amediye'de *gnune*, sinagog *şammaşı* tarafından, sinagoga ait dört bez parçasından (*sitre*) yapılır. Dört perde ipler yardımıyla tavana tutturulur ve böylece bir oda elde edilmiş olur. *Gnune*, halı ve minderlerle süslenir. Gelin odaya alınır ve damadın kadın akrabaları gelip kendisini tebrik ederler. Onlardan sonra, erkekler içeriye girip kendisini, *Berikta alpa*

39 Eski Aramice *gnuna*, "gelin odası." Maclean, *Grammar*, s. 54 [gelin-damat odası].

kêre kazêtun bigdade, "Kutlu olsun, birlikte bin bağışlayıcı göresiniz" sözleriyle tebrik ederler.

Gelinin kucağına küçük bir çocuk oturtulur. Gelin ona, ayrılırken babasının verdiği paranın bir kısmını verir. Çoğunlukla, bir çocuk yerine bir grup çocuk getirtilir, sırayla kucağına bırakılır

Amediye'de de aynı adet uygulanır. Üç dört yaşlarında bir erkek çocuk kucağına oturtulur. Kucağına alır ve öper; eline biraz para verip bırakılır.[40]

Babasının evinden yemek getirilip önüne konur. Bu *sapöyit kalo*da tavuk ve pirinç pilavı olmamalıdır. Akrabalar ve genç erkekler yanında dururlar; ne zaman ağzına lokmayı götürmeye kalksa, kapmaya çalışırlar. Lokma yere düştüğünde herkes kapışır, çünkü bundan biraz yemenin *segula* olduğuna inanılır.[41] Bu durum epey eğlenceye yol açar.

Düğün ziyafeti

Sapöyit kalo sırasında, damat ve *se'odat kitna* davet edilenler *supa*da otururlar. Akrabalardan her biri, bu yemek için evlerinden *siniye reş* kitna getirirler. Eski dönemlerde, gençler, çalgıcılarla birlikte dışarı çıkıp akrabaların evlerinden *siniye* toplarlardı. Buna karşın, damat evinde de, davet edilen eşraf, *hakamim* ve yoksullar için yemek pişirilir.

Eller yıkanıp dua edildikten sonra, en iyi tavuk etinin bulunduğu tabak damadın önüne konulur. Ardından tabak ve kaşıklar konuklara dağıtılır ve *hakam*, *Ya jema'a bekabhot*, "Ey beyler, itaatle" diyerek kaşığını kaldırır. Damat yemeye başladığında *sapöyit kitna* başlar ve herkes ağzından yemek kaçırmaya çalışır.

Yemek boyunca, ailenin yas tutanlar gibi ağlayarak ve inleyerek oturduğu gelin evine biraz yemek gönderilir. Damadın babası ve amcası, kederli aileyle yemek yemek ve onlara hikayeler anlatarak neşelendirmek için bir süreliğine oraya gider-

40 Benzer adetler için bkz. (s. 125).
41 Benzer adetler için bkz., (s. 123).

ler. Ardından, yemeklerini bitirmek üzere geri dönerler.

Hakam yine yedi takdis duasını okur ve ağzı geniş bir bardakta şarap geline gönderilir. Sonra, herkes damatla beraber kalkar; *hakamimin* bir işaretiyle, damadın şerefine şarkı söylemeye ve oynamaya başlarlar. Bu yarım saat sürer, sonrasında hâlâ *Simhu na, simhu na*[42] adında pizmon şarkı söylemeye ve dans edilmeye devam edilirken, erkekler *gnune*de damadı geline getirirler.

Yihud

Gelin, şarkı seslerini duyunca, *izarını*, başını ve yüzünü örten büyük peçe, indirir ve damadı karşılamak üzere kalkar. Damat içeri girer ve bir bardak su ister. Gelin suyu verdiğinde, dökmesine yol açar. Bu, damadın gelin üzerinde kontrol sahibi olacağını gösterir. Kurnaz aileler bunu kızlarına söylerler; bu durumda su bardağını damadın eline vermez; önüne bırakır [ki suyu döktürmesin].

Bundan böyle, herkes odadan çıkar. Damadın kilitlediği kapının dışında yaşlı bir adam bekler ve çoğunlukla gelin ailesinden de yaşlı bir kadın da, damadın herhangi bir karalamasına karşı gelini korumak için bekler.

Evli çift daima yerde yatar, asla döşekte yatmaz. Evlilik eksiksiz bittikten sonra, damat insanların kan lekesi olmuş çarşafı görmeleri için kapıyı açar. Gelin ailesinden olan kadın da gelir bakar; çünkü, sonradan damadın kızgınlık anında gelin hakkında şüphelerini dile getirmesi durumunda tanıklık yapmak zorunda kalabilirler.

Kadınların *klili* sesleri yükselmeye başlar ve çalgıcılar gelir. Müzik, geceleyin, evliliğin başarıyla tamamlandığı ve gelinin bakire olduğu konusunda milleti haberdar eder. İnsanlar yataklarından kalkarlar ve evli çiftin evine, "o artık bir damat oldu" diyerek giderler. Gelinin akrabalarından biri, kanlı çarşafı babasının evine getirirler (Z.).

42 [Israel Davidson. *Thesaurus of Medieval Hebrew Poetry* (New York, 1930), c. 4, s. 210, no. 82.]

Amediye'deki adetler de aynıdır. Gelin *gnune*ye götürülür ve damat da aynı anda girer. Gelin tarafında, şimdi *sar sepiye*, "ak saçlı", denilen yimmat buke olmak üzere, her iki tarafında *qerivane* oturur. Bunların yanı sıra, birkaç yaşlı ve saygın adam bulunur *gnune*de. Gelin evinden getirilen yemeği yerler. Yüzü kapalı olan geline, *sar sepiye* tarafından yemek yedirilir.

Üç dört yaşlarında bir erkek çocuk getirilip gelinin kucağına oturtulur. Kucağına alır ve öper. Ardından, konuklar *gnune*den çıkarlar. [Eğer ağır davranan biri varsa ona, *plot*! "Çık dışarıya!" denir]. Şuşbin, damattan gelinin peçesini açmasını ister: *Gli patit kalo*, "Gelinin yüzünü aç" der. Damat, *huppit kalo*yu kaldırdığında, geline bir takı hediye etmesi gerekiyor. Bundan böyle, qerivane ve *sar sepiye gnune*yi terk ederler.

Evliliğin tamamlandığını belirtmek için, damat yüksek sesle geline: "Bana biraz su getir!" der. Bunu duyan *qerivane* ve sar *sepiye gnune*ye girerler. *Sar sepi*ye, bekaretin işareti olan kanlı çarşafı sergiler ve gelin, *Pasit babak jummak kuwarta* sözleriyle tebrik edilir, "Babanın ve annenin yüzü ak çıktı.[43]

Pişle kitna adeti Amediye'de de uygulanır. Evliliğin tamamlanmasından sonra, evli çift büyüsel nedenlerle önceden açık bırakılan giysilerinin düğmelerini iliklerler. Ertesi sabah, arkadaşları damada gelinin bakire olup olmadığı anlamına gelen sorular sorarlar.

Sine'de gelinle damat *parda* içinde yalnız bırakılırlar ve birlikte olmadan önce birlikte ilk yemeklerini yerler. "Kaynana yerine" yaşlı bir kadın, *pa kasu*, dışarıda bekler.[44] Birlikte olduktan sonra, damat yaşlı kadını çağırarak çarşafı gösterir. Kadın çarşafı alır ve *şuşbinim* ve birkaç genci yanına alarak baba evine götürür. Bu arada yaşlı kadın babasından bir hediye ister ve birkaç tavuk verinceye kadar ordan ayrılmayı reddeder. Sine'de nikahtan sonra yemek verilmez.

43 Şayet gelin bakire değilse, insanlar, *Pasit babokh yummakh kumta*, "Annenin babanın yüzü kara çıktı" derler. [Bu ifade biçimi Yakın Doğu'daki genel alışkanlıklarla uygunluk içinde. Burada, "yüzünün kara çıkması" birinin utanç içinde kalması anlamına gelirken, "yüzünün ak çıkması" birinin onurlanması anlamına gelir.]

44 Morgan, *Mission*, s. 140: Kür. *kassu*, "belle-mere, mere de la femme".

Erbil'de, gelinin babasının evinden bir horoz veya tavuk getirilir, Bunlar, evli çiftin *huppa*da (gelin odası) yiyecekleri yemek içindir. Gelin ve damat sırayla önce tavuğun sonra da horozun başını, ardından diğer kısımlarını yerler. Bu *kapara*, "kefaret", yerine geçer. Damat, beraberlikten sonra *huppa*dan çıkmak zorundadır. Bahçede onu bekleyenler onu bereket duası ve *klili* eşliğinde alırlar. Gelin ailesinden *barbuk* (Kür.)[45] denilen bir kadın çarşafı alarak bekaretin işareti olarak damadın ailesine, ardından gelinin ailesine gösterir.

Yedi günlük şenlik

Yedi takdis duasınının (nikah) arkasından yedi şenlik günü (*şo'a yomathit kitna*) gelir. Bu kutlama haftası boyunca, evli çift *gnune*de kalır; fakat gelin ve damat ayrı otururlar çünkü, gelin kirlidir. Damat gelinin elinden hiçbir şey almamalı ve yan yana oturmamalıdır. Bunun için, geceleri gelinle damadın arasına cinsel beraberlikten korumak için küçük bir kız konulur (Z.). damat odadan çıktığında veya girdiğinde, gelin ayağa kalkamak zorundadır. Damat dışarı çıkmış ise, gelişini haber vermesi için bir erkek çocuk dışarıya gönderilir.

Evli çift, *gnune* içinde asla yalnız kalmaz. *Qerivane*den biri, bu hafta boyunca hiçbiri işe gitmez, sürekli yanlarında bulunur. Dahası, sürekli bir ziyaretçi akışı vardır. Hafta süresince, kadın ve genç kızlar sabahları, erkekler akşamları gelirler. Kimse, *gnune* içinde sigara içemez veya bir şey kesemez. Evin tamamında, kadınlar hiçbir şey dokumazlar. Belli ki, evli çiftin bir büyüye maruz kalma korkusu henüz geçmemiştir.

Her sabah, gelinin ailesinin evinden yaklaşık yirmi kişilik yemek gönderilir. Bu *qerivane* ve yakın akrabalar içindir (Z., S. ve Erbil). Diğer yandan akşam, gelen hatırlı misafirlere ikram edilen yemek damat evinde pişirilir. Öte yandan, misafirlerin çoğu beraberlerinde *siniye* getirirler.

Normalde hafta içi sinagoga gitmeyen bir genç bile bu haf-

45 Bkz. Jaba, *Dictionnaire*, s. 43; *berbuk* "commere de noces."

ta süresince ibadeti kaçırmayacaktır. Sabah akşam *şuşbinim* damadı topluluğa katar, şarkı ve bazen de *dula* (veya *dola*) ve zurna eşliğinde sinagoga götürür. Topluluğun bir kısmı, alaya katılmak için damat evinin önünde beklerler. Evin önünde *higga* oynarlar. Mum taşıyan çocuklar da, Erbil'de, alaydaki yerlerini alırlar.[46]

Bu geleneğin, bu hafta boyunca yapılacak ziyaretler konusunda çok kesin kuralları vardır.[47]

Perşembe günü yedi takdis duasından ve *pişle kitna* gecesinden sonra, damat özel bir tören alayıyla sinagoga götürülür. Gençler oynayarak ve şarkı söyleyerek önden giderler. Müslüman Kürtler de bu alaya katılırlar. İbadetten sonra, damat, evliliğin gereğini yerine getirdiğinin teyid edildiği gece damat için *qeribhana raste*nin hazırladığı *helula* için *qeribhana raste*nin evine getirilir. Evlilik, ilk gece gerçekleştiyse şimdi *helula* hazırlanır. Yemek bitiminde damat eve götürülür.

Perşembe akşamı yedi takdis duasından sonraki ilk gece, *sapōyit kitna*,[48] eğer damat zengin bir ailedense tüm topluluk, eğlenmek için damadın evinde toplanır. Herkes yiyecek *siniye*sini yanında getirir ve *Besiman tov naqşa brōne ubhanata*, "İnşallah iyiye alamet şeylerle oğullarını ve kızlarını [yani, kınayla] boyarsın" diyerek bir kısmını damada ikram ederler. Kadınlar da damadın annesine *supaya*dan verirken, *Énak behure kazyat newaqinak*, "Parıldayan gözlerinle torunlarını görürsün inşallah" derler.

Cuma sabahı, *sol şuşbin, qerivane çape*, damadı evine davet eder, sağ *şuşbin*in önceki gece yaptığı gibi. Bu arada, kadınlar, tüm topluluğun damadın misafirleri olarak eve geldikleri Sabat günü için yemek hazırlamakla meşguldürler.

Bu Sabat günü onur konuğu damattır. Sabah duasını okur,

46 Erbil'de, yolda aşağıdaki *pizmon* söylenir:
İnsan toplulukları, Tanrıyı kutsayın
Ve güç ve kudretin sesini yükseltin
İsrail sevinsin ve mutlu olsun.
[Davidson, *Thesaurus*, no. 2196; Almancadan çev. R. P.]

47 Aşağıdaki tasvirde, Amediye gelenekleri esas alınmıştır.

48 Maclean, *Grammar*, s. 229: *sipuwa*, "ağız dolusu."

Torah'ı açar ve cemaat *pizmon* söylerken, *tevanın* üzerine koyar. Damat, diğer konuklarla birlikte "üçüncü" kez Torah okumaya davet edilir. Toraha başladığında, cemaat diğer bir *pizmona* başlar. Damat *Hêkal* [Sandık] sayfasına geri döner. Ayrıca, musaf duasını da okur. Çünkü, *musaf* sadece evli erkekler tarafından okunur ve cemaat bu onuru ilk kez yeni evli gence bahşetmek ister. [Amediye'de, *Atta hu y'didi, hadari hodi, pizmon*unu da söylerler.][49]

İbadetten sonra damat, müzik eşliğinde, Amediye Yahudilerinin *Hevra Qaddişa* [Cenaze işlemleriyle uğraşan yardım örgütü, "Kutsal topluluk,"] üyelerinin, *havêrim*in Sabat sabahlarında düzenli olarak toplandıkları *bê hazaneye* getirilir. Damat yanındakilere bir şişe arrak sunar ve ikinci bir şişe de sinagog dışında damadın şerefine açılır. İki şişeye *dake* denir.

Damat *havêrim* ziyaretinden döndükten sonra, kadın ve erkekler yiyeceklerini getirerek evli çiftin evinde bir araya gelirler. Kendilerine özgü şekilde kutlama yaparlar. Erkekler arrak ve *mazaya* otururlar ve çoğu Kürtçe olan şarkılar söylerler. Kadınlar gelinle, erkekler de damatla *higga* oynarlar. Bu *drişa* kadar devam eder ve sonrasında tekrar kaldığı yerden devam eder.

Subahiya dekitna (damat kahvaltısı)

Damadın annesinin bir sonraki sabah için yemek hazırlığına başlamadan Sabat pek sona ermez. Diğer kadınlar yardıma çağrılır ve bakacak küçük çocuğu olmayan kadınlar sabaha kadar çalışırlar.

Subahiya dekitna[50] "damadın sabah yemeği", için tüm top-

49 [Davidson, *Thesaurus*, no 8775.]

50 Bazı aileler, damadın kahvaltısını Pazar sabahı değil de, doğrudan nikahı takip eden sabah kutlarlar. Özellikle, zengin aileler böyle yaparlar. Bunun yanı sıra, kahvaltıyı hiç önemsemeyen bazı aileler de var. Aslında, kahvaltının nikahtan sonraki sabah olması geleneğin orijinali olduğu izlenimi veriyor. Tabii ki, Yemen'de olduğu gibi evli çiftin Cumartesiden önceki gece evliliği tamamlamış olması ve böylece kahvaltının Pazara kadar gerçekleşmemesi mümkündür (bkz. *EJJ*, s. 162).

luluk damat evinde toplanır. Gelinin anne babası da davet edilir. Bu, damadın evine ilk gelişleridir, çünkü yedi takdis duasından sonraki yemekte yer almamaları gerekiyordu.

Üç bardak arrakla açılan *fetarta*, erken kahvaltı ile başlar. Fetartadan sonra, konuklar kalkarlar, damat evinde sadece gelinin yakınları kalır. Ama az sonra konuklar ellerinde bir şişe arrak ve biraz meyve geri dönerler. Herkes damadı başından öper ve meyve ile arrak *qerivane rastenin* önüne koyarlar. Damat kahvaltısı getirilene kadar arrak içmeye, oynayıp şarkı söylemeye devam ederler.

Yemeği, *yesirit kitna*, "damadın esiri" oyunu takip eder. *Şuşbinim, şavişe* yani hizmetçilere, gelinin ailesi hariç tüm konukları peşpeşe bağlamalarını ve ayak bileklerinden asılmalarını söyler. Para, arrak veya tavuk şeklinde bir fidye ödeme sözü vermedikçe kimse serbest bırakılmaz. Özellikle zengin konuklardan büyük miktarda para toplanır. Ardından misafirler, damat, gelin ve fidyeyi alarak, kısa bir gezinti yapmanın adet olduğu dereye giderler. Zaho'da da benzer adet var.

Uşno'da, damadın en saygın yakınlarından biri *diwambegi*, "divan beyi", olarak atanır. Yanında iki polis (*eskase*) durur. *Diwanbegi*, şöyle şöyle yapın diye emirler verir ve polisler de kurbanı yere sererler ve para veya tavuk her ne istendiyse vermeye razı oluncaya kadar döverler. Elde edilen ganimetle, damat ve gelin dahil hep beraber bir üzüm bağına giderler ve orada "ganimeti" bitirinceye kadar dans edip şarkı söylerler.

Sine'de, bu adete *sêr kelula* adı verilir, "düğün gezintisi." Evliliğin tamamlandığı sabah, damat, yanında *şuşbinim*, bir kral gibi oturtulur. Kına gecesi bağlamında sözünü ettiğimiz "polisler" de hazır bulunur. Bu "polisler" çarşıya giderler vb işler yaparlar; sonrasında damadın önüne para cezası (*jor*) vereceği, kadınlar dahil bir grup insan getirirler. Toplanan parayla, cümbüşçüler yiyecek, içecek satın alırlar ve düğün haftası sonunda evli çiftle bir gezinti yaparlar.

Bu adet Kürtlerde de biliniyor ve muhtemelen onlardan alınmıştır. Kürtlerde damada bir kral gözüyle bakılır; üç arkadaşı hizmetkarları gibi davranırlar (*çavişen*). *Girten û berdana*

zawai, "damat tarafından esir alınıp bırakılma"da damat hizmetkarlarına emir verir. Tutsak kralın önüne getirilir ve bir koyun, belli sayıda tavuk, bin ceviz veya benzeri belli bir vergi ödemeye mahkum edilir. Şayet bu talepler reddedilirse, sözkonusu kişi boyun eğinceye kadar bağlı kalır ve dövülür. Hatta bazı insanlar yataklarından kaldırılıp kralın önüne getirilir.

Kürt damadın aynı zamanda, gece çıkıp tavuk, hatta koyun çalıp kesen hırsızları (*dizên zawai*) da var. Dükkanları açıp pirinç, şeker ve diğer ürünleri çalarlar. Kurbanlardan çok kızan olursa, damat çalınan malların bedelini öder. Damat gelin odasına girmeden önce, Kürtlerin damat evinde eğlenmeleri böyle oluyor.

Şimdi, tekrar Amediye Yahudilerinin evlilik geleneklerine geri dönelim. Dereden tekrar damat evine dönerler. Gelinin akrabaları dışındakiler, *siniye*lerini birlikte getirirler. Dans eder oyun oynarlar. Her zamanki gibi önce erkekler yer; sonra erkeklerden geriye ne kaldıysa onunla yetinen kadınlara yemek gönderilir.

Yemekten sonra *tavsineli* kutlamaya gelir sıra. Bunlar bir tür büyük tabaklardır. Amediye'de bunlardan üç tane bulunur. Sadece düğünlerde, *subahiya* ve cenaze törenlerinde kullanılır. *Şawişeye*, "git ve damatla *qerivane*nin *tavsine*si etrafında dolaş" denir. Tabaklar, Kürtlerin geleneksel yemeği pirinç pilavı ve tavukla doludur. Bu yemeğin tamamen ritüel bir anlamı var. Her misafir her *tavsin*den üç kaşık dolusu pilav ve biraz tavuk eti alır. Savurganca geçen günden sonra, bu dokuz kaşığın sembolik bir anlamı vardır. *Segula* olarak yenirler. Tüm erkeklere servis yapıldıktan sonra, kadınlar da aynı şekilde her tavsineden üçer kaşık alırlar.

Pazar akşamı *subahiya* denilen törene gelir sıra. İçinde gelin için para toplanacak olan bir *siniye* damadın önüne bırakılır. İlk hediye olarak bir altın takı bırakılır ve herkes aynı şeyi yaparak takı veya para koyarlar. Erkekler katkılarını sunduktan sonra, *siniye* kadınlara götürülür.[51]

51 Bavyera'da da benzer bir adet var. *Ehren* (onurlar) deniliyor. "Her misafir masaya yaklaşır, bir bardak şarabı çiftin şerefine içer ve yüksek sesle yapacağı yar-

Hediye verme geleneği bütünüyle karşılıklılık esasına dayanır. Ben bugün ne verirsem yarın onu alırım mantığıyla hediye verilir; *nane mera qara*, "İnsanın ekmeği ödünçtür" (Kür.) atasözünde olduğu gibi.

Hediyeler karşılığında, gelin düğünden önce hazırladığı bazı ufak tefek şeyleri hediye olarak dağıtır.

Bu adet Müslüman Kürtlerde de görülür ve *ser sobahiya buke*, "gelinin ilk sabahı" adı verilir. Evliliğin gerçekleşmiş olduğu gecenin sabahında, konuklar damat evinde toplanırlar. Odanın ortasında bir *siniye* durur ve insanlar onun etrafında otururlar. Sırayla her hediye vermiş olan, gelinin yapmış olduğu küçük hediyelerden birer tane alır. Hediyesi büyük olan büyük kıyafet parçası alır.

Özel bir kapanış töreni yoktur. Tüm ilk yıl boyunca *kitna* ve *kalo* olarak adlandırılan gelin ve damat *miqve* [törensel banyo] ye gider ve artık düzenli günlük yaşamlarına başlarlar. "Kral" ve "kraliçe"nin kıyafetleri sandıklara kaldırılır.

Öte yandan, ilk yılın da kendine özgü adetleri var. Bunlardan ilki, evli çiftin ilk ziyareti olan gelinin baba evine gitmeleridir. Amediye'de, Cuma akşamı yedi gün kutlamalarından sonra *ser sepaye* gelir ve gelini babasının evine götürür. Bu ziyarete *bê şöde* denir (Z. *bê şöze*).[52] Damat evde kalırken, gelin, Pazar akşamına kadar orda kalır. Pazar akşamı, *qerivane* damadı alıp, normal şekilde kutlamaya devam ettikleri kayınpederinin evine getirir. Genç çift ayrılırken, baba kızına bir altın takı verir. Hediyesinden razı olmazsa, "Ben gitmiyorum" der; baba mecburen başka bir şey daha ekler (Z.'da da benzeri).

Müslüman Kürtlerin de benzer bir adeti var. Evlilikten sekiz gün sonra, gelin babasının evine gider -ifade ediliş tarzı, *Bukê ço baştiya mal babê*, "Gelin sekizinci gün babasının evine gitti" (Kür.) damat akşam onu ziyaret eder. Orda yatmaz, evi-

dımın miktarını söyler. Bir katip bununla ilgili bir hesap defteri tutar" (Georg Buschan, *Die Siten der Völker*, c. 4, s. 162; bkz. 128. illustrasyon; [Almancadan çev. R. P.]. Kürdistan'da da verilen hediyelerin titizlikle kaydı tutulur. [Diğer Doğu Yahudi topluluklarında da bu adet görülebilir.]

52 Maclean, *Grammar*, s. 301: *Shoda*, "eğlence."

ne döner. Gelin ebeveynleriyle üç gün üç gece kalır; ayrılırken de hediyesini alır. [Amediye Yahudilerinde de bu adet görülebilir. Orda da gelin evlilikten sekiz gün sonra babasının evine gider. *Kalo zila il bê şode*, "Gelin neşeyle evine gitti" denir.]

Nikahtan sonra kırkıncı gün (arbi), yeni evli çift tekrar *miqveye* gitmek zorundadır. Akşamleyin, *qerivane* son kez gelir ve düğün haftasında olduğu gibi bir kez daha hep birlikte oturur, oynayıp, şarkı söyleyip eğlenirler. *Çilke*, "kırk", denilen bu adet Müslüman Kürtler arasında da yaygın. Sine'de, *huppa* kırkıncı gece düzenlenir ve evli çift için kapara olarak bir tavuk ve horoz kesilir.

İlk yıl boyunca, her Sabat ve bayram günlerinde gelinin babasının evinden yemek gönderilir (Z., A. ve S.). Amediye'de, akşam yemeğinin her gün gelinin annesi tarafından gönderilmesi adettir.

Sine'de, önceki zamanlarda, yeni evli bir kadın ilk yıl boyunca asla hiçbir yere gitmez, sürekli evde kalırdı. Uşno'da, ilk çocuğu doğuncaya kadar, kadın hem içerde hem dışarda yüzülü peçeli olmalı, sadece kocası yüzünü görebilmelidir.

Köy Yahudileri arasında evlilik

Kırsal kesimde yaşayan Yahudilerin evliliklerine örnek olarak, Sine civarından bir köy düğünü anlatalım (İran Kürdistanı).

Herhangi bir köyde sadece iki üç Yahudi aile yaşar; bu yüzden bir genç genelde başka bir köyden kızla evlenmek durumunda kalır. Bu amaçla, kız babasının evine bir aracı gönderir ve tüm şartlar konuşulur. Şehirdekinden farklı olarak, köydeki baba damattan büyük bir miktar para alır. İstenen miktar 150-200 toman[53] arasında değişir.

Anlaşmaya varıldıktan sonra, damadın babası, gelinin babasına bir ziyarette daha bulunur. Köyünün bazı Yahudileri de ona eşlik eder ve yolda giderken diğer köylerin de Yahudileri onlara katılırlar; fakat damat evde kalır.

53 Müslüman Kürtlerde, baba başlık parasının yarısını kendisine alır.

Damadın babası ve davetliler, gelinin babasında iki üç gün boyunca misafir edilirler. Düzenlenen törenlere *şirine horan*, "tatlı yeme" denir. Damadın gelin için göndermiş olduğu altın kendisine verilir ve kendisi de karşılığında değişik şekerlemeler gönderir.

Köydekiler, normal şartlarda az et yemelerine rağmen, bu durumda, uzun yoldan gelmiş misafirleri ağırlamak için bir *şohet* [dini gereklere göre kesim yapan kasap] çağırırlar. Hacca gidiş bayramı zamanında, damat geline hediye (altın takı, kıyafet, hatta koyun benzeri şeyler) göndermeyi unutmaz; gelin de karşılığında bir hediye gönderir.

Düğün tarihi belirlendikten sonra, damat bir aracı ile civar köylerdeki insanlara davetiye gönderir. Yahudi olmayanlar da davet edilir.

Büyük gün yaklaştıkça, Müslüman komşularıyla beraber birçok Yahudi atlarla, kendilerini bir dizi ziyafetin beklediği - Yahudi ve Müslümanlarda aynı- gelinin babasının evine giderler. Müslümanlar da bu yemeklerin hazırlanmasına yardım ederler ve Müslüman kadınlar yemek pişirme ve ekmek yapmada Yahudi kadınlara yardım ederler.

Köy Yahudileri, şehirli olanlara göre daha fazla ağanın etkisi altında oldukları için, baba kızını başka bir köye göndermeden önce veya başka bir köyden gelin getirmeden önce gayet tabii olarak ağanın iznini almalıdır. Bu bağlamda, gelinin babası yanına bir grup eşrafı da alıp, şeker ve diğer hediyelerden götürerek evlilik sürecini devam ettirmek amacıyla ağaya kendisi başvurur.[54]

54 Ağanın, gelini geri çevirttiği durumların olduğu da söylenir. Mülakatçım, böyle bir gelinin evine geri gönderilmeden önce, ağa tarafından üç gün süreyle hapis edildiği bir olay anlattı. Belli ki, bu tür olaylar Benjamin'in, *jus primae noctis* (ilk gece hakkı, Ortaçağ Avrupa'sının feodal toplumunda yaygın olan bir uygulama. -ç.n.) Kürdistan'da geçerli olduğu kanısına varmasına yol açmış: [Bunun yanı sıra, gelin kocasının evine girmeden önce, kendisini efendisine sunmalı... Son birkaç yıldır bu iğrenç taciz olayı değiştirildi ve onun yerine para ödeniyor. Bu değişikliğe kanlı bir olay neden oldu. Böyle bir olayla karşılaşan çaresiz bir genç kız efendisini öldürdü" (*Eight Years*, s. 127)]. Mülakatçılarımdan hiçbiri *jus primae noctis*in uygulandığına dair doğrudan bir bilgiye sahip değildi. Herhalükârda varlığı şüpheli bir durum.

Gelin ata bindirilir. Anne babasının kendisine eşlik etmesi uygun olmayacağı için yaşlı bir kadın beraberinde gönderilir. Gelini damadın evine götüren atlılar, yolda şarkı söyleyerek ve oynayarak eğlenirler. Her atlının bir tahta kaşığı vardır; grup bir köyden geçtiğinde, düğün alayı olduklarını göstermek amacıyla kaşıklarını başlıklarına takarlar. Köylüler de, geçmelerine izin vermeden önce genellikle bir hediye isterler. Damadın köyünden insanlar da, at sırtında, bando çalarak onları karşılamaya gelirler. Gelin atın sırtından indiğinde, üzerine para veya ceviz ve su serpilir. Çoğu zaman, önünde bir koyun kesilip, kanına el batırıp kapıya bir işaret yapmayıncaya kadar attan inmez.[55]

Nikah Cuma akşamı gerçekleşir. Nikah töreni şehirdekiyle aynıdır. Eğer, nikah Cuma akşamı gerçekleşmezse, cinsel birliktelik gerçekleştikten sonra damat evin damına çıkıp, gelinin bakire olduğunun işareti olarak havaya bir el ateş eder. Sabattan önceki gece ve Sabat sabahı, Yahudiler kadar Müslümanların da katıldığı yemekler verilir.Torah'dan okumalar yapılır. Sabat sabahı hediyeler sunulur. Şeker, koyun veya kıyafetten oluşur. Ardından, gelin, henüz babasının evindeyken bir kısmını kendisinin hazırlamış olduğu hediyeleri konuklara takdim eder (renkli çoraplar gibi).[56]

Amediye yakınlarındaki Rekan'da, evlilik kutlamaları sadece iki gün sürer. Bir haberci (*kasut*) civar köylerdeki Yahudileri davet etmesi için gönderir. Kına gecesinden sonra, gelin atla, iki saat uzaklıktaki nehre getirilir. Orada, banyodan önce atlı oyunlar (*ciridane*)[57] oynanır.

Gelin, damatla aynı anda nehre getirilir. Kısrağın üzerinde, *narike* söyleyen ağanın karısıyla beraber gelir. Çift banyo yaptıktan sonra, koyun kesilir ve nehrin kıyısında büyük bir ziyafet verilir. Müslüman Kürtler de buna katılırlar. Bu, damat tarafından verilen tek yemektir. Diğerleri diğer Yahudilerce or-

55 Brawer, "MiParashat Massa'otay".
56 Bkz. s. 87, 181; Kür.
57 Jaba, *Dictionnaire*, s. 115: *gerde* [-*jerde*] bande (de voleurs)"; Arap. *jarid*, "atlıların ayrılması."

taklaşa verilir. Katılan Müslümanlar da kısmen ağa, kısmen de yörenin Müslümanlarınca ağırlanır.

Sine civarında, düğün törenleri bir hafta boyunca sürmez. Davetliler işlerinden dolayı Pazar günü evlerine dönerler.

Amediye yöresindeki köylerde, bir adam evliliğin gerçekleştiği evin damında bekler ve kutlamaların bittiğinin işaretini bağırarak, *Khola qeta'ele qaisa birbizle* ["Halat koptu, odunlar dağıldı"] verir. Bu üçüncü gün yapılır.

8. DOĞUM VE ÇOCUKLUK*

Kürt Yahudilerde kadınlar ikincil durumda oldukları için, hamile kadınlara diğerlerinden farklı muamele edilmez. Doğum yapıncaya kadar işlerini yapmaya devam etmeleri beklenir. Bunun, onlar için evde oturmaktan daha iyi olduğu öne sürülür.

Herhangi bir özen gösterilse de, bu çocuğun sağlığı içindir, annenin değil. Diğer yandan, topluluğun diğer kadınları hamile kadına büyük önem verirler ve kendisine nasıl bakacağı konusunda rehberlik ederler.

Amediye'de, genç bir kadının ilk hamileliği mutluluk içinde kutlanır.[1] Gelin hamile olduğunu anlar anlamaz, babasının

* [Bu bölümdeki konu ile ilgili olarak, Orta Doğu (ve diğer) Yahudi topluluklarından derlenen birçok çağdaş materyal için bkz. Raphael Patai, "Jewish Folk-Cures for Barrenness," *Folk-Lore* (Londra) 55 (Eylül 1944): 117-24) ve 56 (Ocak 1933 ve Mart 1945): 208-18; aynı kişi, "HaLeda baMinhag Ha'Amami" [yaygın adetlerde doğum], *Talpioth* (New York) 6 (1953): 226-68, 686-705); 9 (1965): 238-59; aynı kişi, *On Jewish Folklore* (Detroit, 1983), s. 337-443.]

1 Shabtai Barashe, bu adetin 1910 yılı civarında Rekan'da uygulandığına şahit olmuş.

evine götürülür. Burada, annesi ve diğer kadın akrabalar kumaş getirip bebeğe giysi dikerler. *Benuda*, beşik süslerini, dikme görevi, dünyaya birçok kız ve erkek evlat getirmiş olan yaşlı bir kadına verilir. Eve, *dōla* (davul) ve *zirneli* (zurna) çalgıcılar davet edilir ve kadınlar oynayıp şarkı söylerler. Anne adayına, ne yapması gerektiği ve ne yapmaktan kaçınması gerektiği konusunda tavsiyelerde bulunulur. Akşam, kocasının evinde yemek verilir.

Zaho'da durum farklıdır. Burada, gelin ilk hamileliğinden utanır ve saklamaya çalışır. Genelde, hamile kadın her zamanki gibi giyinir; fakat yine de ilk hamileliklerinde, *surda semaka kameta* (Amediye, Betanura, Tchalla, Herki) özel bir elbiseleri vardır. Bu surda sıradan bir elbiseye benziyor, ancak ön kısımda bele eklenmiş bir önlük görünümü veren bir parça ekleniyor.[2] Görünüşte "büyüyen karnı gizlemek için", hamile kadınlar yaygın olarak *birwana*[3] denilen bir önlük takarlar. Fakat bu geleneğin kökeninde hiç kuşkusuz geçmişten gelen inançlar yer almaktadır. Buna benzer, Anhalt'ta (Almanya) hamile bayanlar, "çocuğun annesinin memesini reddetmesini önlemek için" bellerine bir önlük takarlardı.[4]

Hamile kadınlarla ilgili gelenekler farklılık gösterir.[5] Örneğin, ekşi hiçbir şey yememeli, fakat her gün biraz şarap içmelidir, ki çocuk şarap alı ve kırmızısı gibi güzel olsun ve sütünün bol olması için bal yemelidir (A.). Annenin çok balık yemesi durumunda çocuk güzel olur (Z.).[6] Sığır eti yemesi yasaktır (Z.).

Tırnak atıklarına çok dikkat etmelidir. Şayet biri üzerinden atlayacak olsa, çocuğun düşmesine neden olabilir ve onun da bir başkasının tırnakları üzerinden atlaması yine aynı sonuca yol açabilir. Kötü ruhlar korkusundan dolayı, hamile kadının karanlıkta yere su dökmesi ve eve siyah aletler getirmesi yasaklanmıştır (A. ve Z.).

2 Herki'den bir *surda semaka kameta* HUBC.'da bulunuyor(du).

3 HUBC. 39:43; *birwana* (Fars. *birwan*) bkz. Maclean, *Grammar*, s. 39.

4 Alfred Wirth, *Anhaltische Volkunde*, Dessau, 1931, s. 134.

5 Hamilelikte uygulanan kurallar için bkz., Ploss-Bartels, *Das Weih*, 11. bas., Berlin, 1927, c. 2, s.461ff.

6 Amediye'de tam tersine, balık yenmesi yasak olan yemektir.

Hamile kadınların karşılaşabileceği tehlikeler ve korunma yolları

Hamile kadınları korumaya yönelik çok sayıda muska vardır. Kısa süre önce düşük (A. ve Z. *trakha*) yapmış veya çocuğu ölmüş kadınların muskalarına özel bir önem verilir. Hamile kadınların üzerlerinde özel bir asma kilit bulundurmaları hayli yaygın bir gelenektir (A., Z., D. ve S.).

Bir yılanın bırakmış olduğu deri küçük bir çantaya konur ve kadın, kemerinin arasında saklar (D.).[7] Farklı renklerde (kırmızı, yeşil, sarı, beyaz ve siyah) beş ipek kumaş parçası kordon şeklinde birbirine sarılır. Bu yapılırken, belli şeytanların adları söylenir. Bu kordon vücuda çarprazlamasına takılır. Şahit olduğumuz örneklerden gördüğümüz kadarıyla, belin etrafına sarılmaması gerektiğini de belirtmek gerekir.[8]

Bazen de *hakam* tarafından muskalar yazılır. Bunlar eşiğe gömülür, kadın üzerinde dururken yakılır veya diğer yazılı muskalar gibi kullanılır.

Bakırdan yapılma muskaların (*brünjuk*) özel bir etki gücüne sahip oldukları söylenir. Zaho'da hamile bayanlar, henüz cinsel istek (*'eşq*) duymayan yedi kızdan ve yeni doğum yapmış, *'eşq* arzu etme döneminde olmayan kadından gümüş toplarlar ve bunları Yahudi bir gümüşçüde bir levhaya dönüştürerek, *hakama* üzerine belli şeytanların isimlerini yazdırır. Hem gümüşçü hem de *hakam*, bu levhanın uygun kurallarla elde edildiğini takip etmeleri gerekiyor.

Öte yandan, sihirsel gücü kanıtlanmış olan, çok daha etkili eski bir bakır muska vardır. Bu tür muskalar, ihtiyaç halinde ödünç veren belli başlı ailelerin mülkiyetindedir. Betanura ve Başkale yörelerinde çok sayıda ünlü muskalar bulunur. Örneğin. H. Gedalya b. H. R. Rahamim tarafından yapılmış Sündu'daki bir muskanın çapı 47 mm'dir (HUBC 38:114). Üzerine kazınmış olan yazı şöyledir:

7 Branderburg'da, hamile kadın vücuduna bir yılan derisi bağlar. Ploss-Bartels, *Das Weib*, c. 2, s. 455.

8 age. s.449'de beşiğe bağlanan muska örnekleri bulunuyor.

[Buna benzer bir muskanın metnini tam olarak çevirmek mümkün değildir. Ne var ki, bir takım kutsal isimler (YHWH, El, Elohim, Shaddai, *Seba'ot*), geleneksel melek isimleri (Michael, Gabriel, Raphael, Nuriel), melek isimlerinden türetilmiş isimler (Barfatiel, Mariel, Shamriel, Yehadriel, Yehoel, Pahdiel) içeriyor. Sol taraftaki 5-8 arası satırlarda, "Joseph verimli bir asmadır, dalları duvarın üzerine çıkmış, bir çeşme tarafından sulanan verimli bir asmadır" yazar (Gen. 49:22). Bu tabir, Yahudi muskalarında çokça kullanılır ve burada, kelimeler kırılmış ve anlaşılmaz bir şekilde bir araya geldiği için gerçek anlamını yitirmiş bir haldedir. Bunu, baş-şeytan Lilit'i yendiği sanılan Senoi, Sansenoi ve Semangleof meleklerine sıkça atıfta bulunulduğu başka bir muska takip ediyor.]

Eğer düşük korkusu varsa, muska kimde ise, aile tarafından onlardan ödünç alınır ve koç boynuzundan borazan sesleriyle hamile kadının boynuna takılır (A.). Kapının üzerine ayakkabı çivilemek de düşüğü önler (A.). Tebdili mekanın kötü ruhları kovabileceği inancıyla, kadın anne babasının evine veya başka bir yere götürülür (S.). Buna ek olarak, hamile kadın bazı kutsal türbelere ziyarette bulunur. Bu amaçla, Sine kadınları Hemedan'daki Ester'in mezarına giderler.

Şayet bir kadın çok korkmuşsa, geceleyin yıldız ışığını görmesi için çatının üzerine bir kova su bırakılır. Sabah, yedi tane et kızartmakta kullanılan şiş (*sabuza*) yakılır ve suyun içine atılır; bu su, içmesi için kadına verilir (Z.).

Aşağıdaki hayli karışık prosedürün de çok etkili bir çözüm

olduğu düşünülüyor. Bir kurşun mermi (*bariqsa*) eritilir, bir kova su kadının başından aşağı dökülür ve kovanın üzerinde saplı bir süpürge tutulur. Sıvı kurşun süpürgenin arasından, ıslık sesleri çıkararak suyun içine dökülür. Ardından bu su bir yol kavşağına dökülür ve birer dilim ekmekle bir soğan bu kavşaktaki yolların her birine konur (A., Z.'da da aynı).

Bir kadının çok endişeli olması durumunda da, altında bir yılan derisi (*şeluktit kuwe*) yakmalı veya kapının üzerine bir kurdun kuyruğunu sıkıştırmalı (A. ve Z.). [Bu tılsımlar kötü ruhlara karşı etkindirler. Kurdun sağ gözü her durumda şans getirir. Bir kadın önceki hamileliklerinde düşük yapmış ve bu hamileliğinde de düşük korkusu yaşıyorsa, yılanın bırakmış olduğu bir yılan derisini alır ve elbiselerinin altında karnının üzerine bağlar. Hamilelik sona ereceği zamana kadar orada kalır. Daha sonra ordan alınmalıdır, yoksa yılan derisi bağlı olduğu için doğum yapamayacaktır. Yılan, üç yılda bir deri değiştirir (A.)].

Çocuğun dış görünüşünü etkileyen iki faktör şunlardır: (1) doğum öncesi arzular ve "şoklar", (2) ay.

Doğum öncesi şoklar ve arzuların tesirine olan inancın tüm insanlığa özgü olduğunu söyleyebiliriz.[9] Bu yüzden, Kürdistan'da bile, bir kadına istediği her şey verilir. Yoksa, çocuk bir takım lekelerle (A. *şame*, Z: *nişanqa*) dünyaya gelir. [*Şame*, annenin hamileliği sırasında korku esnasında vücudunun dokunduğu yerine karşılık, çocuğun vücudunun aynı bölgesinde görülen siyah bir lekedir, A.]. Eğer hamile kadının yanından bir şey yiyen birileri geçerse, hamile kadını durdurup yiyeceklerinin bir kısmını paylaşmaya zorlarlar. Yine aynı şekilde, bir ziyarete gittiyse, evde bulunan bir şeye karşı ani bir arzu duymaması için kendisine hemen yiyecek ikramında bulunulur (A. ve Z.).

Buna ilaveten, çocuğun görünüşü üzerinde ayın etkisinin olduğuna inanıldığı için, ay tutulması (A. ve Z. *devhaqit sehara*) sırasında hamile kadının dışarı çıkmasına izin verilmez. Ay

9 age. s. 470.

tutulması sırasında anne karnında çocuk döndüğünde, vücudunun aya taraf gelen kısmında kırmızı lekelerin oluşacağı düşünülür (A., Z., S.). Sine'de bu lekelere *kal sera* adı verilir.

Doğum

Doğum esnasında, anneye ebeler (Erbil *daypirka*, "büyükanne"; A. ve Rekan, *dapilka* [*dapirke*, "yaşlı kadın"] veya *qablanta*; Z. *jidika*; Uşno *mamata*; Süleymaniye *mamanci*) hizmet ederler.

Yahudi ebeler, hizmetleri karşılığında para almayan ama bir hediye alan ve evde kaldığı sekiz günlük masrafı karşılanan yaşlı, deneyimli kadınlardır.

Yahudi ebeler, sık sık onlara başvuran Kürtler arasında da ünlüdürler. Hatta şeytanların bile onların yardımına ihtiyaçları olduğu ve karılarının doğumunda onları çağırdıklarına inanılır. Yarı şeytansı, yani değişken kadınlarda bu meydana gelir. Dişi bir şeytanı doğurtmak için geceleyin çağrılan bir Yahudi ebenin yaygın olarak anlatılan hikayesi vardır.

[Amediye'de yaşayan Şakoko adında bir adam vardır. Çok yoksuldur ve çok iyi bir ebe olarak tanınan ve cennet aşkı için her şeyi yapan yaşlı bir annesi vardır. Bir gün gece yarısı, biri eve gelip "No'omi teyze" diye bağırır. Yaşlı kadın "Ne istiyorsun?" diye sorar. "Karım doğurmak üzere, benimle gelir misin?" der. O da "başım üstüne hemen geliyorum!" diye cevap verir. Ellerini yıkar ve kendisini bekleyen adamın yanına gider. Şehrin dışına doğru yürümeye başladıklarında, kendisini nereye götürdüğünü sorar. "Teyze gözlerini kapat" der. Onu bir mağaraya götürür ve gözlerini açtığında kendisini büyük bir yerde bulur. İki taşın üzerinde oturmuş doğum yapmaya hazır bir kadın vardır içeride. Etrafında ayakta duran kadınlar, "Eğer oğlansa mutluluklar senin olur, eğer kızsa inlersin" şarkısını söylüyorlar. Bunların insan olmadıklarını fark eder ve çok korkar.

Dişi şeytan bir oğlan doğurur.[10] Ebe kadın çok sevinir ve

10 [Bu öykünün başka bir versiyonunda, doğan bebek kızdır ve korkan yaşlı ka-

elinden geleni yapar. Kadın yataktayken, kocasının getirdiği yaşlı kadının dişi şeytan değil bir insan olduğunu fark eder ve ona "Dikkatli ol ve hiçbir şey yeme. Kocam sana bir şey yapmayacağına dair yemin ettikten sonra, sana verdiğini al" der. Adam içeriye geldiğinde, "Teyze, benden ne istiyorsan vereceğim" der. "Lütfen sadece beni eve götür, hiçbir ücret almayacağım" yanıtını verir. Şeytan, "Bu çocuk üzerine yemin ediyorum sana hiçbir zarar vermeden eve götüreceğim!" der. Sonra gidip bir halat ve birkaç diş sarımsak getirir. Kadın çok korkar ve kabul eder. Tekrar gözlerini kapatması gerekir ve yolda birkaç diş sarımsağı kaybeder. Geriye kalanları ihmalkarlıkla evde bir kenara bırakır ve halatı da bir odun yığınının üzerine atar.

Sabah uyandığında, sarımsak yerine önünde altın vardır ve halatı attığı yerde de bir odun yığını yerine on yığın vardır. Her neyin üzerine bıraktıysa, on katı olmuştur. Aile bu halatla zengin olur ve bu tarihten itibaren insanlar bunlara Halat ailesi demeye başlarlar.][11]

Bazı ebe kadınların büyü yaptıklarından şüphelenilir. Rekan'da, çocuklara büyü yapan böyle bir kadın varmış. Bu yüzden, tüm kadınların doğumu çok zor olurmuş. H. R. Menachem büyüyü açığa çıkarmış ve doğum yapan bir kadının kocasının kıyafetlerinden birini, büyüyü etkisiz kılmak için, yastığının altına koymasını ilan etmiş.[12]

Doğum esnasında erkek odada bulunmamalıdır (D. ve Süleymaniye).

Doğum pozisyonu

Kürdistan'da kadınların doğum sırasında aldıkları pozisyonlar değişiklik gösterir. Sine'de, ayaklarıyla iki taşın (*kista*)

dın bir bal mumunu alır ve şeytanları kandırmak için erkeklik organı şekline getirerek bebeğe takar.]

11 [Erich Brauer, "Bräuche der kurdischen Juden". Almancadan çev. R.P.]

12 Yukarı Avusturya'da ve Salzburg'da, eğer kadın kocasının kıyafetlerinden giyerse, doğumun kolaylaşacağına inanılır. Bu adetin, Slav ülkelerinde ve Fransa'da da uygulandığı söyleniyor (Ploss-Bartels, *Das Weib*, c. 3. s. 28.)

üzerine çömelirler ve üç kadından destek alırlar. Zaho'da, dizlerinin altına yastıklar (*dezge*) koyarak dizlerinin üzerine çökerler. Ebe önünde ve diğer kadın da arkasında oturur. İkincisi karnına masaj yapar. Önde oturan kadın, çocuk göründüğü zaman elleriyle tutar ve biraz havaya kaldırır.

Amediye'de, daha önceki dönemlerde, doğum sırasındaki pozisyon konusunda sahip olunan alışkanlık çok eski gibi görünüyor. Kadın çömelir, öne doğru eğilerek T şeklindeki bir çift sırıktan destek alır. Bu sırıklar sinagogda saklanır; daha doğrusu iki sinagogdan birinde bir çift bulunur. Kadın başka yerden destek almaz, *dapilka* sadece önünde oturur.[13] Bu alışkanlık, Hakam Ya'qov tarafından 1840 yılı civarında ortadan kaldırıldı. Bugün artık kadınlar başka bir kadından destek alıyorlar. Hakam Ya'qov, yine başka bir alışkanlık daha kazandırdı. Bu, kısır bir kadının, kısırlığını, doğurma halinde olan bir kadına hizmette bulunarak tedaviye çare bulmaya çalışacaktı. Bu, Rachel'in, hizmetçisi Bilhahd'ı dizleri üstünde tutarak kısırlığına çare aradığını anlatan Genesis 30:3'e dayanır.

Kadının doğum yaptığı yere toprak serpmek de gelenektir, ki çocuk toprakta dünyaya gelsin (S.). İyice ovalanmış bu toprak, pudra olarak da kullanılır. Başarılı bir doğumdan sonra, bu toprağın birazı bir torbanın içine konur ve annenin boynuna, görünmeyecek bir şekilde asılır. Gelecekteki sağlıklı gebeliklere bir araç olacağına inanılır. Geri kalanı, başkalarını kirletmesin diye, tenha bir yere götürülür.

Zor doğum

Doğumlar genelde normaldir. Ancak, zor doğumlar da pek istisna sayılmazlar. Bu tür durumlarda da başvurulan birçok çareler vardır. Görünüşe bakılırsa, yetersiz beslenme ve yeni doğan çocukların yanlış bakımından dolayı, Yahudi Kürtler arasında zor doğumla yaygın raşitizm arasında bir ilişki sözkonusudur.

13 Asya'da, doğum sırasında yüksekte bir şeye tutunmanın sayısız örneği olmasına rağmen -örneğin, İran (Ploss-Bartels, *Das Weih*, c. 2, s. 795-60-, bu tahta sırıklara karşılık gelen hiçbir şey bulamadım.

Zor doğumlarda başvurulan yollar iki grupta toparlanabilir: Dinle karışık büyüye dayananlar ve tamamen büyüye dayananlar. İlkinde en yaygın uygulama bir grup *hakamimin*, zor durumdaki kadın için ilahiler okumak için eve çağrılması var (S., Z. ve Süleymaniye). Bunun faydası olmazsa *hakamim*den biri koç boynuzundan yapılmış zurnayı üfler. Bu şekilde, belli meleklerin adı kadının kulağına üflenir (A. ve Z.). Zurnanın sesinden, doğumun başarılı geçip geçmeyeceğini anlamak mümkündür (Sine, Süleymaniye ve Uşno).

Kappara (kefaret kurbanı) olarak bir horoz (veya zenginlerde koyun) kesilir ve kanı doğumun gerçekleştiği yere veya kadının üzerine serpiştirilir (A.). Zaho'da bir horoz ve tavuk alınır -ilki kadın için, ikincisi arzu edilen erkek çocuk için- ve annenin başı üzerinde sallandırılır. Kesilen hayvanların eti yoksullara dağıtılır.

Doğum yapan kadının kocası, sinagogdan, Torah parşömenlerini süsleyen "taçların" (İbr. *rimmonim*) üst kısmını alıp getirir. Kürdistan'da bu kupa şeklindeki üst kısım vidaları gevşetilerek yerinden alınabilir. Koca bunu getirip *hakama* verir ve o da ilahiyi okurken, *mayim hayyim* [İbr. "yaşayan su"] ile doldurur. Sonrasında, koca hiç konuşmadan içindeki suyla birlikte aceleyle eve getirir ve içmesi için arkadan karısına verir (S.).

Hakam, içinde belirli meleklerin isimlerinin yazılı olduğu muskalar yapar ve bu muskalar kadının dilinin (S.) veya göbeğinin (Z.) üzerine konur. Bazen de, yazıları kağıttan yıkanır ve kadına içirilir (yaygın bir gelenek).

Zor doğumlarda, "yedi-yıllık- *massa*"nın [mayalandırılmamış Passover ekmeği, matzot] da çok etkili olduğu düşünülür. Bir dolar büyüklüğündeki küçük bir *massa*, *massa ş'mura* ile pişirilir ve peşpeşe yedi yıl boyunca, üzerine bereket duasının okunması için Seder tabağına bırakılır. Bundan sonra, *massa* bir torbanın içine dikilir, düğme ve boncuklarla süslenerek sihirsel amaçlara hizmet etmesi için kullanılır.[14] *Massa*, muska olarak kadının boynuna asılır (A.) veya kalbinin üstüne yer-

14 Bunun bir örneği HUBC'de (39:55) bulunuyor(du).

leştirilir (Z.). *Massa*nın ıslatıldığı su da içmesi için kadına verilir (Z.).

Dinle bağlantılı bu geleneklerin yanı sıra, bir kısmı Kürtlerden veya Hıristiyanlardan alınmış olan tamamen sihirsel uygulamalar da bulunuyor.

Kadına kefen yapılacak kadar bir kumaş parçası satın alınır ve "Bu senin kefenin, bu senin kefenin, onu *kappara* olarak yoksullara veriyoruz" sözleriyle kadının yanına bırakılır. Sonra bu kumaş yoksullara verilir (Z.).

İlaç olarak, kadına, suda eritilmiş kudret helvasından (*ar'ura*) yapılmış bir içecek (Z. [ve A.]) veya incir yaprağından hazırlanmış çorba verilir.

Kocanın ayağı ve ayakkabıları da, zor gerçekleşen doğumlarda önemli bir yer tutar. Bu gelenekler güneydoğu Avrupa'da da iyi bilinir.

Kürt Yahudiler arasında, koca karısına ayakkabısıyla arkadan vurur (A. ve S.). Aynı şeyi modern Yunan toplumunda da görüyoruz. Orada, koca karısına ayakkabısıyla arkadan üç kez vurur ve "Bu yükü sana yükleyen benim, şimdi onu geri istiyorum"[15] diye bağırır. Kocanın ayakkabılarına su dökülür ve kadın onu içmek zorundadır (Z. ve S.). Sırplar[16] ve Bosnalılar[17] da bu adeti uyguluyorlar.

Aynı büyüsel temele dayandığı belli olan diğer bir çare de, kocanın ayaklarını yıkadığı suyun kadına içirilmesidir (A. ve Z.).

Doğumdan sonra annenin bakımı

Çocuk kesesi (Z., D. ve A. *kawursa* "arkadaş"; S. *kutra*; Kür. *hewala buçuk*, "küçük ortak") gömülür veya atılır. Ebe bir makas yardımıyla göbek kordonunu keser. Zaho'da *cidika*, kısır bir kadının ayak baş parmakları üzerinde kordonu keser, ki

15 Zaho'da, sancıları olan ve düşük yapmaktan korkan kadınlar vücutlarına kocasının ayakkabısını bağlar.

16 age.

17 age. s. 36.

kan üzerlerine aksın. Göbeğin geri kalanı düştüğünde ebeye bir hediye verilir (S.). Kordonun kuru kısmı bir torbanın içine konur ve beşiğin üzerine asılır. Bir yıl sonra gömülür (A.). Zaho'da kordonun bir kısmı, annenin kırk gün sonra banyo yapacağı suyun içine atılır. Su, anne ve çocuğun üstüne dökülür ve bunun çocuğun gelişimini hızlandırdığı söylenir.

Anneyi (Z. ve A. *heta* veya *hayata*, lohusa kadın) çıplak yere yatırma adeti Kürt Yahudiler arasında görülmez. Anne, daha sonra atılabilecek değersiz bezlerin üzerinde uzanır. İlk birkaç gün içmesi için su verilmez. Sine'de, kadınlar çok miktarda yağ içerler. Tatlı içecekler, özellikle de sütü arttırdığına inanılan tatlı çay veya şarap ve *me pukta*, üzüm pekmezinden (Z. ve D.) yapılan şerbet içirilir. Anneye verilen ilk yemeğin tatlı olması gerektiği için içine pekmez katılır.

Doğumdan sonra çocuğun bakımı

Kürt Yahudiler arasında, çocuğu yıkamak yerine tuzla ovma alışkanlığı yaygındır (A.). Bu alışkanlığın da amacının bazı sihirsel nedenlere dayandığı anlaşılıyor.[18] Çocuğun tuzla ovulması sonucu, daha sağlıklı ve güçlü olacağı sanılır. Bu nedenle, Kürt Yahudiler tembel birine şöyle derler: *Pakhewit lêwit mümlêka ma milka lütwa bê babok*, "Kalın kafalının tekisin, sen tuzlanmamışsın, babanın evinde tuz yoktu herhalde" (A.)[19] veya *Ma pakhalê öha amri yömit hiwêle la drêlu milka gö mayit kiyapa dide*, "Ne kadar kalın kafalı bir adam, doğduğu gün yıkadıkları zaman suyuna koyacak tuz yoktu sanki diyecekler" (Z.).

Doğumdan sonra çocuğu hemen tuz yağmuruna tutmaktan Ezekiel'de de bahsedilir; 16:4. Bu nedenle, çocuğu tuzla temizleme geleneğinin antik Semitik bir geçmişe dayandığı düşünü-

18 Tuzun bir büyü aracı olarak kullanılması, bkz. H. Pfannenschmith. *Das Weihwasser im heidnischen und christlichen Kultus* (Hannover, 1878).

19 Örneğin Yunanistan'da ebe, "Eğer çocuğuna tuz dökmezsen, çok kötü biri olur ve hiçbir şeye yaramaz" (H. Ploss ve B. Renz, *Das Kind in Brauch und Site der Völker*, c. 2, Berlin, 1911-12.)

lebilir. Bu tür yargı, yine de pek doğru sayılmaz. Burada, bu geleneğin Yahudilere ait olduğunu kanıtlamak çok zor. Burada tarifi yapılan şey (çocuğu tuzlu suda yıkamak yerine tuzla ovma işlemi Sine ve geniş ölçüde Zaho Yahudileri arasında yapıldığı şekilde)[20] komşu halklar olan Nasturiler,[21] Ermeniler, Kürtler, Gürcüler, İranlılar hatta Yunanlılar[22] tarafından da uygulanıyor. Bizim sözkonusu bölgemiz, belki bu geleneğin yayıldığı bir merkez olarak düşünülebilir. Yahudilerin bu alışkanlığı Nasturilerden de aldığı da varsayılabilir ve herhalükârda, bu antik geleneğin yayılma noktasının burası olduğu aşikardır.

Temizlemeden sonra, kol ve bacaklarını gererek, başına ve alnına şekil vererek ve eğer kızsa yanaklarında gamze şekli oluşturarak, ebe çocuğun vücuduna şekil vermeye çalışır (A.). Ayrıca gözlerine *kohl* (kabartılmış antimon sülfit) koyar.

Bu *Kulturkreis*'ın [kültür halkası] bir özelliği olarak, çocuğu sıkıca kundağa sararlar. Kürt Yahudiler daha da ileri giderek çocuğu beşiğe [A. *dodiya*, Kür. *landik*] bağlarlar. Yeni doğmuş bir bebek özel kurdelalarla (*peçulka*) bağlanır ve bir buğday eleğinin (*ribala*) içine, üstüne bir demir parçası bırakarak yatırılır. Demir ve eleğin, "kem gözler"e karşı koruduğuna inanılır (A. ve D.). [Çocuk eleğin (*arbala*) içinde yedi gün boyunca yatırılır, yanında da bir mum yakılır.(A.)]. Müslüman Kürtler de, yeni doğmuş bir çocuğu eleğin içinde altı gün yatırırlar.[23] Sünnet törenine kadar, Zaho Yahudileri çocuğu, demirden yapılmış yuvarlak bir tavanın (*doka*) içine koyarlar. Annenin solunda bir kız çocuğu, sağında bir erkek çocuk yatar.

20 Çocuğun tuzlu suyla yıkanması adetinin yaygınlığının boyutları için, bkz. S. Reich, *Etudies sur les Villeges Araméens*, Şam, tarih yok, s. 74, n. 1.

21 "Yeni doğan bebekler, doğumdan hemen sonra soğuk suda yıkanır ve belli bir miktar kaliteli tuzla ovulduktan sonra kundak bezine sarılır (genellikle eski bezlerden oluşur)" (Grant, *The Nestorians or the Lost Tribes*, s. 247).

22 Örnekleri için bkz. Ploss-Renz, *Das Kind* ve O. Von Hovorka ve A. Kronfeld, *Vergleichende Volkmedizin*, Stuttgard, 1908-9, c. 2, s. 638-39.

23 "İlk altı gün, iyice kundağa sarılmış olan çocuk *biejinge* konur" (B. Nikitine, "La né domestique Kurde," *REPT* 3 (1922): 340. *Beijingi beying*, "elek" olarak okumak gerekiyor.

Yahudi ritüeline göre, bir kadın çocuğun doğumundan sonra, regl döneminde olduğu gibi kirlidir. Kadının doğum sonrası kirliliği, insanoğlunun ortaya attığı ilk kavramlardan biri olup tüm dünyaya yayılmış bir görüştür. Yahudilik de, inançların büyüsel kökenlerini tam olarak yok edememiştir.

Yahudilik kurallarına göre, anne erkek çocuğun doğumundan kırk gün sonrasına kadar, kız çocuğun doğumundan da seksen gün sonrasına kadar tabudur. Fazla sabırlı olan Kürt kadınlar, erkek çocuktan sonra kırk bir, kızlardan sonra ise seksen bir gün bu kurala uyarlar. Amediye'de, son zamanlarda genelde kırk ve seksen gün boyunca bu kurala uyuluyor. Şu anda da, hiç kuşkusuz Yahudi olmayan komşularından etkilenerek tabu dönemi sadece kırk gündür. Bu döneme ilişkin adlandırmalar *arbi* (Z. ve S.) ve *aribi* (A.), "kırk", kadınlar arası konuşmalarda, *go aribi*, "kırkında" (A.) ve *Arbi pilla'i rêşaw*, "kırkı düştü"der (S.). Kürtler de benzer bir biçimde bu dönemi *çilke* (A.) veya *çelle* (S.), "kırk" olarak adlandırıyorlar.[24]

Bu dönemde, kadınların tabu olduklarını ve buna uygun kurallara tabi olduklarını belirtmek gerekiyor. Bu dönemde odasından çıkmamalıdır. Mümkünse, ilk sekiz gün boyunca yataktan çıkmamalıdır (Z.). Geceleyin bahçeye çıkmamalıdır. Odasından çıkarsa, mutlaka kendisine bir kadın eşlik etmelidir.

Amediye ve Nirwa'da, annenin sekiz gün boyunca yatakta kalması alışılmış bir şeydir. Sonrasında, bir ebeyle birlikte, kentin dışında regl dönemine giren kadınlar için yapılmış "ayrım evine" giderler. Bu evde, kendilerine kentten yiyecek getirilmesi gereken çok sayıda kadın vardı her zaman. Anne, arınma gününe kadar orada kalırdı. Bu geleneğin 1860 yılında kaldırıldığı söyleniyor.

Yeni doğum yapmış bir kadın üzerindeki tabunun nedeni,

24 "Doğumdan sonraki kırk gün anne için '*zystani*', yani 'kışlık' dönemidir (a.g.e.; [Fransızcadan çev. R. P.)]

ondan çıkan zayıflayan enerjinin çevresini etkilemesinin tehlikeli olacağı düşüncesidir. Burada karmaşık kavramların iç içe girdiği açıktır: bir yandan etrafında bulunanlar onun zayıflayan enerjisinden korunmalıdır ve diğer yandan, zarar görmüş kadının kendisi de korunmalıdır. Kadının korunması kendisi kadar, yattığı odayı da kapsıyor. İlk üç (veya sekiz) gün boyunca, evden ateş veya başka bir şeyin, özellikle de bakır kabın ödünç verilmesi yasaklanmıştır (Z. ve A.). Bu çok yaygın bir gelenektir.[25]

Anneyle teması olan her şey tabudur ve kullanımlarından uzak durulur. Bu ve anneye yemek getirme adeti arasında belirgin bir ilişki vardır. Ne yemek pişirmeli ne de ekmek yapmalı, çünkü eşyalar tabu olduğundan çalışmamalıdır. Böylece, bazı yerlerde annenin evinde et kızartmak da yasaktır. Kızarmış et kokusunun yeni doğmuş çocuğa zararlı olduğu söylenir (B.). Ayrıca, karanlıkta evin sarnıcından su çekmek de yasaktır (S.).

Anneyi şeytanın gücüne ve diğer zararlı etkilere korumak amacıyla, ebe demir bir çubukla odanın etrafına bir daire çizer veya annenin yatağının çevresine siyah bir değnek asar (S.).

Soğanın şeytanları uzak tutmaya[26] yaradığı inancı oldukça yaygın bir inanç olup, Yahudi Kürtler arasında da görülür. Zaho'da bir şişin (*şebuza*) üzerine üç soğan geçirilir ve annenin yanına konur. Sine'de de, şişe soğanlar geçirilir; ama burada yedi soğan vardır ilk başta ve her gün bir tanesi çıkarılır.

Yeni doğum yapmış bir kadına veya aynı durumdaki başka kadınlara yaklaşmaktan zarar görenler arasında nişanlı çiftler yer alır. Annenin durumunda olduğu gibi, kendisinden şeytani etkiler yayılan kişilere *kepasa* (A.) veya *kabsê* (Z.), kötü etkilerin kurbanı, *kebista* denir (A.).

25 ["Swabia'da yeni doğum yapmış bir kadının bulunduğu evden hiçbir şey ödünç alınmamalıdır" (Ploss-Bartels, *Das Weih*, c. 3, s. 165; başka örnekler de verilmiş). Müslüman Kürtler arasında "bu dönemde, ne '*dapirk*' ne de çocuğun doğumunda hazır bulunan diğer kişiler ne evi terk etmeliler ne de doğum(?) için içeriye getirilen hiçbir şeyi yerinden kaldırmamalıdırlar" Nikitine, 340; Fransızcadan çev. R. P.)]

26 Yemenli Yahudilerde sarımsağın benzer şekilde kullanımı için bkz. (*EJJ*, s. 189).

Tehlikeli güçlerden kaçmak için, son zamanlarda doğum yağmış kadınların, loğusa kadınların evlerinin önünden geçmesi yasaktır (Z., A. ve S.). Şayet bir kadın kazayla bu kuralı çiğnerse, diğer kadının bebeğinin ağzına tükürmeli (S.)[27] veya tükrükle ıslatılmış parmağıyla bebeğin ayağına dokunmalıdır(S.).[28] Yasak, bazen ilgili kadının ailesine, yani kocasına ve diğer çocuklarına kadar uzanıyor. Yeni doğmuş çocuk kız ise, tehlike daha da büyüktür (S.). Yasaklı kadınların bunu önemsememesi kısırlaşmalarına veya aile fertlerinin hastalanıp ölmelerine yol açabilir.

Benzer şekilde, nişanlı kişilerin de, loğusa bir kadının evinden geçmeleri yasaktır. Bu yasağın gözardı edilmesi durumunda, büyü önleyici yöntemler uygulanmalıdır. Örneğin, gelin annenin ayakları üzerinden üç kez ileri geri atlamalıdır. Veya, annenin idrarının bulunduğu bir kabın üzerinden üç kez atlamalıdır (Z.). Sine'de, yasağa uymayan annelere uygulanan yaptırımlar nişanlılara da uygulanıyor. Amediye'de damat veya gelin anneye bir parça ekmek verir ve karşılığında onun ekmeğinden bir parça alır veya iğnelerini birbirleriyle değiş tokuş ederler.

Bu seremoniler, önleyici tedbir olarak da hizmet ederler. Nişanlı kişiler, yatağa mahkum bir kadınla aynı sokakta yaşıyorlarsa, bu reçeteleri kullanırlar ve böylece, bundan sonra gelebilecek tehlikelerden muaf olarak *kepasa*nın evinin önünden geçme yetkisini elde etmiş olurlar (A.).

Kırk günlük saklanma dönemi geçtikten sonra, kadın için *Nepiqla min arbi*, "Kırkını çıkardı" denir. Kürdistan'da bu dönemin bitişine ilişkin özel bir tören yoktur. Ebe annenin tırnaklarını keser ve *miqvey*e götürür (A.). Sine'de, anne *miqvey*e gittiği gün, Purimde olduğu gibi arkadaşlarına ve akrabalarına

27 Son zamanlarda, bunun yerine, bir parça şeker tükürükle ıslatılıp çaya konur ve yeni doğan çocuğa içirilir.

28 Tükürük, "kem gözler"e karşı bir önlem olarak kullanılır. Çocuğun yüzü ve elleri, "kem gözler"e sahip olduğu sanılan kişilerin tükürüğüyle ovalanır (S.). Büyüde tükürüğün kullanımının karşılaştırılması için, bkz. Frazer, *Golden Bough*, index, s.v. "spittle." Salyanın ruhun taşıyıcısı olması, bkz. Wilhelm Wundt, *Völkerpsychologie*, IV. Bölüm: *Mythus und Religion*, Leipzig, 1920, c. I, s 98-99.

birer tabak sütlaç (*kesane*) gönderir. Onlar da, tabağı badem doldurarak geri gönderirler.

Sünnetten önceki hafta

Erkek çocuğun doğumu neşeyle karşılanır. Kadınlar hemen *klili* diye bağırırlar. Buna karşın, kız çocuğun doğumu sessizlik içinde karşılanır.[29] Doğum gece gerçekleşirse, zor bir doğum olmadıkça doğumla fazla ilgilenmeyen ve sakince bekleyen koca, eğer doğan çocuk kız ise uyandırılmaz bile.

Eğer erkek ise, şayet baba o anda işyerindeyse, herkes tez elden haberi ulaştırmaya çalışır. Baba eve koşar, ama hemen de annenin odasına girmez; çocuğu "yormasın" diye biraz dışarıda beklemesi gerekir (Z.).

Bir kızı olan baba bazen neredeyse korkusundan sokağa çıkmaya korkar. Çocuklar arkasından koşturup, *Tuva, tuva kara b'lakhit abuha*, "Kız, kız, babanın saçına pisle" diye bağırırlar (A.). [Hayfalı arkadaşım S. Ben-Sabat, yukarıdaki satırları Brauer'in "*Milah weyaldut êtzel Yehudê Kurdistan,*" s.129, adlı eserinde görünce, bunun, birçok Ortadoğu ülkesindeki Sefardi Yahudileri arasında da söylendiği konusunda beni bilgilendirdi. Ama kelime *tuha* olarak söylenir. Sokakta çocuklar yeni doğmuş kız çocuğunun babasının çevresini sararlar ve, *Tuha, tuha, kiryeh bilihyet abuba!*, "Tuha, tuha, babanın sakalının içine pisle!" diye şarkı söylerler. Ben-Sabat'a göre, *tuha* kelimesi, kızın doğumunu takiben Sabat günü, baba sinagogda Torah okumaya çağrıldığı zaman söylenen uyaklı şarkıdan geliyor. Şarkı şöyle başlıyor,

Bat n'imah mah qratuba
Uvizhavim 'atartuba
w'al kisê şên samtuba.

Güzel kız, ona ne dedin,

29 Çocuklara doğumla ilgili şöyle söylenir, *Laglag qam meseleni o brona (e bata)*, "Bu çocuğu bize leylek getirdi" (Z.).

Onu altına boğdun,
Ve fildişi bir tahta oturttun onu.

Ayrıca, bir kızın babasının doğumdan sonra tebrik ederken alaylı bir şekilde, *Mazal tobh, tuba, tuba*, denir.

Ayrıca, Kudüslü H. Nehama'dan bunun başka bir versiyonunu duydum: *Tuba tuba kara fuwast liht abuha* "Tuha, tuha babanın yüzüne pisle!" Bunun üzerine baba, *Kara fuwast lima şafaha!* "Onu görmemiş olanın yüzünün ortasına pisle!" şeklinde karşılık verir. Bkz. Ben-Sabat'ın, "Tuha, tuha," *Edoth* 2:1-2, s.127.]

Bu tür durumlarda, özellikle de, yoksul adamlara acımasızca bu tür sözlerle eziyet edilir. Çocuklar sırtına ve omuzlarına atlarlar ve üzerine çamur atarlar. Bazen öylesine işkence yaparlar ki, zavallı adam iki hafta kadar evinden çıkamaz. Sine'de, kız doğuran bir kadın karanlıkta oturmak zorundadır ve lambanın da, ışığını o görmeyecek bir yerde bulunması gerekir.

Erkek çocuğun doğumunda ise, doğumu takip eden günden başlayarak babanın evinde bir yemek (*şetaya*)[30] verilir. Her akşam yaklaşık on beş adam, yanlarında bir kısmını anneye verdikleri arrak ve *maza*ları de getirerek gelir. Yer içerler ve sünnet ilahileri okurlar (Z., D. ve A.).

Erkek çocuğun doğumundan sonra bir koyunun kesilip (çok azı horoz keser) etinin yoksullara dağıtıldığı Sine'de konuklar, *milah* [İbr. sünnet]dan önceki bir hafta her gün eğlenirler.[31] Kadınlar gündüz, erkekler gece gelirler. Çalgıcılar da çağrılır, konukların önüne tatlılar ve meyve verilir. Erkekler için bunların yanı sıra arrak da vardır.

Üçüncü günden itibaren, akrabalar ve komşular, annenin evine et getirirler. Ancak, etrafında üç kez yürümeden önce et odasına girmemelidir. Bu yüzden önce, anne çocuğuyla ve

30 Şayet bir aile çok çocuk kaybettiyse, Zohar okumaları için eve on *hakamim* davet edilir. Yoksulların evlerinde sadece birkaç saat otururlar, ama zenginlerde ise genelde gece boyunca otururlar (Z.). *Hakamime* ücret verilir.

31 Misafirler, bir kız çocuğun doğumundan sonra da nadiren eğlendirilirler.

ebeyle birlikte gerekli formaliteleri yerine getirdiği bahçeye bırakılır. Bu, annenin *kebista* olmaması için yapılır (A.).[32]

Oğlan çocuğun doğumundan sonraki üçüncü güne *kilyusa* denir.[33] Çocuğun babası çocuklara şeker dağıtır. Zenginse, tebrikleriyle karşılık verecek olan ağa ve diğer önde gelen şahıslara büyük tabaklarla şekerleme gönderir. Eşleri anneyi kutlamaya gelirler (A.).

Sabat Avi Haben

Amediye ve Sine'de sırasıyla, sünnetten önceki Sabat, *Şabat Avi Haben* [Erkek Çocuk Babası Sabatı] veya Şabat *Se'udat Mila* [Sünnet Yemeği Sabatı] denir.

Bu Sabatta, baba sinagog tarafından kendisine bir 'aliya [Torah okumaya çağrılması] bahşedilmesiyle onurlandırılırken, kız babası tabir caizse, cemaatin alay konusu olur. Oğlan babasına, gabbai tarafından bir tabak meze ve sinagog tarafından bir testi arrak sunulur. Kız babasına, bu hediyeler yerine bir testi su ve leğen verilir ve, *Şti kōşêba makimaklok sêfer tōra*, "Torah için çağrılacağın Pazar günü iç!" denir (A.). Tek istisnai durum *Rekana Dêm*, Yukarı Rekan'da meydana gelir. Burada kız babası da aynen oğlan babası gibi onurlandırılır.

Yoksa, sadece Torah okumaya davet edilen erkek babası, genelde *şlişi* olur (A. [üçüncü]).[34] Baba önceden davetiyeler gönderir ve komşu köylerden konuklar Şabat Avi Habene gelirler. Sünnete kadar kalırlar.

Tüm yıl boyunca Simhat Torahda[35] *'aliyot* satılan yerlerde tüm *'aliyot*ların (damat olma durumunda olduğu gibi) bu Sabattaki avi haben için saklanması konusunda bir adet vardır.[36]

32 Üçüncü günden önce annenin evine et getirmenin yasak olmasının nedeni, birinci ve ikinci günlerde ayağa kalkıp etin etrafında yürüyemeyecek kadar zayıf olmasıdır.

33 Maclean, *Grammar*, s. 100: *hilyuta*, tatlılık, şekerleme.

34 Sine'de ise *revi'i* (dördüncü) olarak adlandırılır.

35 Baba okumayı biliyorsa, *şaharit* (sabah duasını) ve *musafi* okur; yoksa bir yakınına okutur.

36 Her Sabbat 'aliyot satılan Barase'de, bu Sabatta baba hepsini satın alır.

Baba lu'ah alır ve Kohen ile Levi'ye verir. Sonra, tüm akrabalar ve tanıdıklar, İsrail'de olduğu gibi Toraha çağrılır. *Mi şebêrak* hayır duasını okuyarak sinagoga, *hazan* vs hediyeler verirler. Hepsinden sonra baba çağrılır.

Alışkanlık gereği başka bir sinagogda ibadet eden akraba ve arkadaşları, bu Sabatta avi habenin olduğu sinagoga gelirler.

Amediye'de, ibadetten sonra, *haverim*, babayı onlarla beraber içmeye davet eder. Bu adetin olmadığı yerlerde, babanın evinde "ikinci yemek" verilir.

İbadetten sonra kadınlar annenin odasında toplanırlar. Bu adete, Amediye'de *fetarta*, "kahvaltı" denir.[37] Zaho'da, o sabaha *kilyusit yala*, "çocuk şekeri" denir. Kadınlar et ve dumplig (*kufte*) alarak annenin evine giderler. Yiyeceğin bir kısmını anneye, ebeye ve birbirlerine verirler. Oynayıp şarkı söylerler; eğer zengin bir ailenin oğlan çocuğu doğduysa, yemek pek şatafatlı olur (A. ve Z.).

Sine'de, Sabat günü çocuklar annenin kapısına gelip, *Tenu lanu hozaban, yihye kesiman tov*, "İyiye alamet olacak *hozaban* ver bize!" diye şarkı söylerler. Çocuklara *hozaban*, yani ceviz ve şeker, verirler. Bazen çocuklar damda dururlar ve hozaban yukarıya atılır. Çocuklar bunları aldıklarında da, *Pav qidamew berika heva*, "Ayakları, adımları, kutlu olsun" şarkısını söylerler.

Bu Sabatta, *sandaq* (vaftiz babası) seçilir ve bu onurdan haberdar edilir. Sünnete giyilecek çocuk elbiseleri gönderir.

Lêl Şeşe (Altıncı Gece)

Anne için en tehlikeli gecelerden biri *lêl şeşe*dir. Sine'de bu hâlâ (aslı budur) altıncı gece, *lêl şişa* [İbr.] dir, ama buna karşın Kürdistan'ın geri kalan kısmında bu sünnetten bir önceki geceyle, Avrupalı Yahudilerdeki *Wachnacht*, çakışır.[38]

37 Kahvaltı için normalde *gadaya* denir; *fetarta* cenaze töreni veya bir gelin ya da erkek çocuk babası için verilen yemeğe denir.

38 Bkz. M. Zobel, "Bräuche nach der Geburt eines Kindes," *Almanach des Schoken Verlags* (Berlin) 1938/39:103.

Şeşe[39] kelimesinin, Kürtçedeki *şeş* veya İbranicedeki *şişa* ile doğrudan bir bağlantısı olmadığı, çocuklar için tuzak kuran dişi bir şeytanın (muhtemelen, altıncı gece şeytanı) adıdır; aynı adet Bağdat Yahudilerinde de var. Doğumdan sonraki altıncı gece Bağdat Yahudileri de aynı biçimde, *Şişa*! diye bağırarak sokakları dolaşan erkek çocuklara safran suyunun dağıtıldığı bir ziyafet verilir ve şeker dağıtılır.[40]

Müslüman Kürtler, bu kutlamayı altıncı gece yerine yedinci gece yaparlar. Bu bağlamda, B. Nikitine şöyle yazar: "İlk altı günde.... ne doğumda bulunan *dapirk* ne de diğer kadınların evin dışına çıkmalarına izin verilir... Yasak bütün gece sıkı bir şekilde uygulanır. Eğer gerekirse, kadınlar gün boyunca kendi kendilerine ayrılabilirler evden, ancak geceleyin kesinlikle geri dönmelidirler, yoksa kötü ruh *şeşe* (bu ismin kökeni, Kürtçedeki altı, şeş sayısıdır) anneyi veya bebeği öldürebilir."[41]

Sine'de, kadınlar yaklaşık öğleden sonra dörtte annenin evine gelirler. Normal şekilde eğlenirler ve yoksullara yiyecek dağıtırlar. Mümkünse, bu ekşi bir yemek olmalıdır ve bu nedenle genelde *şella tirşi lelê şeşe* (ekşiyle pişirilmiş pirinç, bir tür pirinç lapası) tercih edilir. Bunun yanı sıra, çocuklara kuru üzüm ve diğer tatlı şeyler verilir. Nişanlı çiftlerin korunması bağlamında *lêl hinne*de (kına gecesinde) yerine getirilenlere benzer bu seremonilerin anneyi korumaya yönelik olduğu açıktır. Ebe, annenin şakaklarına üç kez vurur ve üç kez ellerini çırparak, *Se Lilit*, "Git, Lilit"[42] der. Kadınlar, boyacıdan mavi (*nila*) ve sarı boya (*zaira*) getirerek anneyi boyarlar. Yüzüne bir desen yaparlar, sonra ellerini, ayaklarını ve cinsel organını boyarlar. Çocuk da boyanır. Boyama esnasında evlilik yaşına gelmiş kızlar odada bulunmamalıdır. Son olarak da, kadınlar, annenin yattığı yerin karşısındaki duvarı da boyarlar.

Bu adete *rang koleki*, "boyama yapıyorlar"dır; böylece anne-

39 Kür. *şeş*, altı demektir.
40 *EJ*, s.v. "Bagdad"; ayrıca daha fazla örneğin verildiği *ERE*, s.v. "Birth".
41 Nikitine, "La vie domestique Kurde." *RETP* 3(1922): 340; [Fran.'dan çev.: R. P.]
42 Lilith, loğusa kadınları için pusuda bekleyen şeytanların kraliçesidir.

ye sorulur, Rang wilalak, "Seni boyadılar mı?" Anneyi boyadıktan sonra, oradaki kadınlar kendi alınlarını, ellerini ve ayaklarını boyarlar. Annenin bu gece biraz dikiş yapmasına olumlu bakılır. Bu gece için, ebe annenin boynuna kehribar boncuklar takar ve iki ebe sabaha kadar yanında yatar. Erkekler eve yemek için gelirler. Çalgıcılar da gelir ve konuklar şarkı söyleyip oynarlar.

Uşno'da da, *lêl şeş* altıncı gece gerçekleşir. Kadın ve erkekler annenin evinde toplanırlar. Kadınlar, *Şeşe berakta*, "Şeşe kutlu olsun" derler. Kız bebeklere bu gece isim verilir. Diğer yandan, Uşno ve Sine'de sünnetten önceki gecede kutlama yapılması geleneği hâlâ devam ediyor.

Sünnet öncesi gece: Wachnacht

Duhok, Zaho ve Amediye'de,sünnetten önceki gece, yani sekizinci gece, *lêl şeş*tir. Böylece, *lêl şeş* ve sünnet öncesi gece bu gecede birleşmiş oluyor.

Akşam, Elyah Kürsüsü (Kursi Aliyahu) sinagogdan babanın evine getirilir. Kürsü *rimmonim*le süslenir ve girişe konur. Kadın ve erkekler girişte kürsüyü öperler. Orada bulunan çocuklara şeker dağıtılır.

Erkekler Zohar okurlar. Sonra, baba arrak, meyve ve *maza* getirir; çalgıcılar da çağrılır (Amediye'de değil) ve şarkılar ve oyunlarla devam edilir. Kadınlar annenin odasında toplanırlar. Zaho'da, bu gece annenin ayaları ve alnı siyah boyayla boyanır (Zaho'da alın boyanmaz). Aynı şekilde çocuk da boyanır. Yabancı biri varsa o da boyanır.

Çiçeklerle süslenmiş, büyük bir parafin mumun bulunduğu *qandelit Eliyahu hanavi* adı verilen büyük bir şamdan sinagogdan getirilir ve annenin odasına konur. Anne mumu yakar ve sonradan erkeklere götürülen *qandela*nın üzerinde duran bir su kabının içine para atar. Her biri kabın içine bir para atar ve *şammaş*ın elinde hazır bulundurduğu küçük mumlardan bir tane yakar. Böylece, *qandela*da yaklaşık elli mum birikir. Erkekler bu görevi yerine getridikten sonra, *şammaş* mumları

söndürür ve aynı şeyin tekrarlandığı kadınlar odasına gider. Toplanan paralar sinagogun kupasında ve *quppat arika*, sosyal fona aktarılır (A.).

Uşno'da bu adet aynıdır. Burada da, *şammaş* çiçeklerle süslenmiş *qandili* annenin evine götürür; ancak mum yerine gaz lambası kullanılır.

Kadınlar bu gece uyumazlar; anne ve bebeğe bekçilik yaparlar. *Lêl şeş* gecesinde, bebek yerde veya beşikte uyutulmamalıdır. Bu nedenle, geceyi annenin yanında geçiren kadınlar sırayla bebeği kucaklarına alırlar (Z. ve D.). Fakat sadece klimakterik, *qeta'eta* (climacteric, insan vücudunda önemli değişikliklerin neydana geldiği buhranlı dönem) geçirmiş kadınların çocuğu almaları gerekiyor.

Doğmuş çocuğun ilk çocuk olması ve daha önce çocukların ölmüş olması durumunda, *lêl şeş* gecesinin kutlanmasına özel bir önem verilmektedir.

Sekizinci günün sabahında, çocuk sünnet edilir. Kürdistan'da genelde sinagogda yapılır (A., Z., D., S., Uşno ve Süleymaniye). Bigar bir istisnadır; orada, diğer yerlerdeki sabah duası sonrası yerine, minha duasından önce sünnet edilir.

Soğuk kış aylarında ve babanın daha önce birden fazla oğlan çocuk kaybetmiş olması durumunda da genel bir istisna uygulanır. Bu tür durumlarda, sinagoga götürülürken kem gözlerin (*'ayin hara*) değmemesi için çocuk evde sünnet edilir (Z.).

Sabah duasından önce, erkekler, Eliyah Kürsüsünü, *lêl şeş* gecesi boyunca bulunduğu baba evinden sinagoga geri götürürler. Eliyah Kürsüsünü taşıma onuru açık artırmaya konulur ve fiyatı yüksek veren kişi kürsüyü *teva*'ya[okuyucu platformu] koyma ayrıcalığını elde eder. Ona eşlik edenler, yol boyunca şarkı söyleyip oynarlar (A.). Bu Eliyah Kürsüsünün, süsleme amacıyla üzerlerine bu olayın onuruna *rimmonim* konulan kısa sütunları vardır. Kürsüye, çoğunlukla yeşil olan, muskaların (*Şaddai* [Allah] ve benzeri yazıların yazıldığı) dikilmiş olduğu ipek eşarplar asılır. Hasta çocuk annelerine yapıldığı gibi, kürsüye kurt dişleri de[43] iliştirilir (Z.).

43 Kurt dişleri ve ilk dişle ilgili bkz. s. 171.

Duadan sonra *hazan*, sünnet töreni olacağını ve erkekleri sinagogda kalmaya davet eder. Bu arada, *şammaş* baba evine gider ve kadınlara çocuğu getirmelerini söyler. Kadınlar çocuğu yıkayıp Şabat Mila günü *sandaq* tarafından hediye edilmiş sünnet kıyafetlerini giydirmişlerdir. Çalgıcılar eşliğinde, neşe içinde kadınlar sarıp sarmaladıkları çocuğu sinagoga götürürler. Çıkardıkları *klili* seslerinden sonra, diğer kadınlar da alaya katılmak için dışarı çıkarlar. Çocuk ilk başta büyük anneleri tarafından taşınır, sonra diğer kadınlarca sırayla taşınır. Bu yolda çocuk taşımanın iyiye alamet onurlu bir şey olduğuna inanılır. Bu nedenle, Uşno'da, özellikle de henüz çocuğu olmayan kadınlara taşıtılır.

Çocuğun getirilmesindeki bir gecikme, sinagogda şakalaşmalara yol açar. Halihazırdaki şakalardan biri, Eliyah'ın meşgul olmasından dolayı geç kaldığıdır: *Hai hu ōha Eliyahulê izlê bid şo'i şaqê gimzabine*, "Bak, bu Eliyah yün ipini yetmiş pazarda satıyor" (Z. ve A.).

Kadınlar çocukla birlikte göründüklerinde, herkes ayağa kalkar, çünkü Eliyah'ın çocukla beraber içeriye girdiğine inanılır. Büyükanne veya ebe, çocuğu *sandaq*a verir. *Sandaq* genelde çocuğun anne tarafından büyük babasıdır. Babaların sünnet töreninde bulunmaları kesinlikle yaygın değildir, zira erkekler bir seferde aylarca evden uzakta olabiliyorlar (ör. Z.).[44]

Sandaq, çocuğu üç kez Eliyah Kürsüsünün üzerinden geçirir ve sonra *ya teva*nın basamaklarından birine ya da bu amaçla Eliyah Kürsüsünün yanına koymuş oldukları sünnet kürsüsüne oturur (Z., A. ve S.). Bu kürsü de ipek eşarplarla süslüdür.

Sünnetçilik görevini (*gazara*),[45] *şohet* [kesici] yerine getirir. Yahudi sünnetçiler öylesine ünlüdürler ki, Müslüman Kürtler de onlara sünnet yaptırırlar.[46] Sünneti yapmanın karşılığı ola-

44 s. 212.

45 Tüm Kürdistan'da böyle adlandırılıyor; Kür. *sonat kar.*

46 Sine Hahamı Abraham, bana, yaklaşık beş yüz tane Müslüman çocuğunu sünnet ettiğini söyledi. Bir Kürt sünnet kıskacı HUBC'de bulunuyor(du) (38:104).

rak Yahudilerden ücret talep etmezler, çünkü bu görevin *misva* (dinen hayırlı bir iş) olduğu düşünülür. Zaho'da, hediye olarak bir parça ev yapımı sabun önceden verilir.

Köylerde *şohet* -sünnetçi- olmadığı için, belirlenen günde sünneti gerçekleştirmek mümkün değildir. Bu yüzden, Rekan ve Nirwa civarındaki köy Yahudileri tüm çocukları "toplarlar" ve hep birlikte, *şohetin qalya* etini kesmek için geldiği Sukot günlerinde sünnet ederler.

Öne doğru çekmek ve deriyi hızlı tutmak için, sünnetçi, sade ve değişik boyutlarda süslü bir mengene (*maşqas*)[47] kullanır.

Sünnet bıçağının (*gare'eta*) sadece bir tarafı kesicidir. Sünnetçi özel bir bıçak kullanır veya bazen kümes hayvanlarını kesmekte kullanılan bıçağı kullanır. Kanamayı kontrol etmek için, şekerlemelerin ambalajlandığı mavi kağıttan (S.) elde edilen külleri veya kimyon tohumunun tozunu[48] veya evin çevresindeki odun sıyrıklarından elde edilen tozu yaraya serper (Begar). Amediye'de, yaraya önce *smōke* (sumak) ve tuzdan yapılmış bir lapa sürülür ve sonra, siyah bir kumaşın külü serpilir. *Mesisa* (emme töreni) süresince, sünnetçi, ağzında biraz konyak veya su ve *smōke* karışımı başka bir şey bulundurur.

Büyü

Sünnetten sonra, sünnetçi kana bulanmış ellerini cemaate gösterir; çocuğu tutan adam, *Minkum bedima*, "Kana bakın!" der. Bu kana bakanların günahlarının Tanrı tarafından affedildiğine ve kana bulanmış elleri seyreden kısır kadınların kısırlıklarının tedavi olduğuna inanılır (A.).[49] Sünnetçinin içinde

47 HUBC'de sayısız örnekleri var(dı). Bir tanesinin iki yüz yıllık olduğu anlaşılıyor ve üzerinde [İbranice] bir yazı var. "Peygamber Eliyah'ın onuruna hediye edildi -onun marifetleri bizi korusun! Amin."

48 Şeytanları uzaklaştırmak için *Umbelliferae* (kimyon tohumu, dereotu, rezene)nin gücü, bkz. Hovorka-Kronfeld, *Volkmedizin*, c. 1, s. 98.

49 Seyrederken birbirlerine, *Ishalla hal ich'ah yarkhe hawelakh ahitkha brōna gazrakhle*, "İnşallah, dokuz ay içinde sünnetli bir oğlan çocuğun olur" derler.

elini yıkadığı suyun da aynı şekilde kısırlığa çare olduğu düşünülür. Kadınlar bu suyla yıkanırlar (A. ve Uşno) ve içerler (Uşno). Yaranın kapatıldığı keten bezin de kısırlığa derman olduğuna inanılıyor ve kadınlar bununla kendilerini tütsülerler (A.).

Sünnetçi kestiği deriyi (A. *duluksa*, Z. *sarmuksa*)[50] kül dolu bir kaba koyar ve *Nahaş 'afar lahmo*, "Yılan, toz onun yiyeceğidir" der. Sihirli erotik sembolleriyle beraber gelinlik kabın üzerine örtülür ve bir erkek çocuk onu babanın evine götürür. Anne kesilen deri parçasını kuruyuncaya kadar beşiğe asar ve sonra oradan alıp bir muskanın içine koyar (A.). Kuru deri parçaları, kısırlığın çaresi olarak düşünüldüğünden kısır kadınlar tarafından yutulur (Uşno, Z., ve S.) ve bazen de vajinanın içine konulur (Z.). Öte yandan, deri alınıp gizlice kullanılmalıdır, çünkü çocuğun yakınları bunun büyüsel amaçlarla kullanılmasına izin vermeyeceklerdir [Derinin bu şekilde kullanılması birçok Ortadoğu Yahudi topluluğunda yaygın bir alışkanlıktır.].

Şaraba bereket duası okunduğunda, birkaç damla çocuğun ağzına dökülür. Eğer ağlamazsa, topluluğun bir ferdi olarak kabul edilir ve birbirlerine, *Zeh kebrêya*, "Bu, topluluğun bir ferdidir" derler (A.).

Amediye'de, baba oğlunun adını telaffuz ederken, *mohel* parmaklarını şaraba batırır ve çocuğun ağzına koyar, "ki çocuk adını unutmasın" (A.).

Sünnet yemeği

Cemaat sinagogdan ayrıldıktan sonra, her birine, kapıda duran aile bireylerinden biri tarafından bir parça kurabiye ikram edilir. Konukların üşüşmeleriyle başa çıkabilecek özellikle kuvvetli bir erkek bu iş için seçilir.

Çocuk, tekrar çalgıcılar eşliğinde ve kadınların *klili* sesleri arasında eve götürülür. Sine'de, sadece kadınlar babanın evine girebilirler. Hediye verirler ve kendilerine yiyecek içecek ikra-

50 Zaho'da elbiselerin uzun kollarına *duluksa* deniliyor.

mı yapılır. Erkekler işlerine giderler. Katıldıkları tek sünnet yemeği, *lēl şeş* gecesi verilen yemektir.

Kürt Yahudi topluluklarının birçoğunda, sünnet yemeği hemen sünnet töreninden sonra verilir. Tüm olaylar gündüz vaktinde gerçekleşmelidir. Yoksul aileler, bunu sinagog bahçesinde konuklara şekerleme ve kurabiye dağıtarak hallederler (A.). Zenginlerse, baba evinde görkemli bir yemek verirler.

Zaho'da, eğer sünnet Sabat gününe denk geldiyse yemekten vazgeçilir. Onun yerine, genç kızlar yüz aileye pirinç pilavı ve et dağıtırlar. Amediye'de, Sabat günü de yemek veriliyor. Burada, düğünlerde olduğu gibi yemekten sonrası hayli eğlenceli geçer. *Yesira bakōma*, "kralın esiri" oyunu, bu günün en favori eğlencesi olarak oynanır. Sünnet yemeğinde yaklaşık on tane hizmetçi (*sabusa*) çalışır ve kutlama bitmeden hiçbir konuğun ayrılmasına müsaade etmezler. Özellikle de dikkatlerini zenginler üzerinde yoğunlaştırırlar. Kanyak, kümes hayvanı veya para vermeden bunların gitmelerine izin verilmez. Reddeden olursa, *talto'e* ile, yani boyun eğinceye kadar ayaklarından asılmakla cezalandırılır.

Toplanan parayla, *sabusa* arkadaşlarıyla -ve pişirme işini yapacak kadınlarla- et ve kanyak alırlar ve kent dışında bir yere giderek kutlama yaparlar.

Çocuğun bakımı ve beşik

Daha önce de değinildiği gibi, bebek belli bir süre bir elek veya *doka*'da (fırın tepsisi) yatırıldıktan sonra artık beşiğe konur [A. *dodiya*, Kür. *landik*]. Kürt Yahudiler iki tür beşik kullanırlar: Sallanan beşik ve ayaklı beşik.

Sallanan beşik bir tür hamağa benzer. Sağlam kumaşlardan yapılıp bir sedye gibi her iki tarafından birer sırığa bağlı ve halatlarla tavandaki kirişlere tutturulur. Çocuk evin dışına çıkarıldığında, beşik de sökülüp götürülür. Bu tür beşikler çok küçük bebekler için kullanılmaz.

Diğer beşik, kavisli ayaklar üzerinde duranıdır.[51] Bacakları

51 Sallanan beşiğin (Ermenistan'dan) güzel bir resmi için, bkz. Ploss-Bartels, *Das*

kadar kollarını da hareket etmesini engelleyecek biçimde kundak bezlerine sarılmış çocuk, pozisyonunu değiştiremeyecek şekilde sıkıca beşiğe bağlanır. Bu hareketsizlik, sidik çubuğunun [A. *sibak*] görevini görmesi için gereklidir. Kamıştan bir çubuk, erkek veya kız çocuğunun organını uygun hale getirmeye yarayan balmumu yardımıyla çocuğun organına takılır. Bu idrar çubuğu, çocuğun üzerinde yattığı yataktan ve beşiğin altından geçirilerek toprak dolu bir kabın (A. *sinca*)[52] içine uzatılır.

Çocuk, günde sadece iki kez kundağını yenilemek için çıkarılır. Emzirmek için çıkarılmaz. Dahası, beşiğin genelde içeride durduğu düşünülürse, bebeklerin ne kadar az hava ve güneşten yararlanabildikleri ve nasıl kolayca hastalıkların pençesine düştükleri hayal edilebilir.

Tüm muska çeşitleri, ipe dizilmiş bademler, cevizler, mavi boncuklar ve *kilapta* ağacından bir parça tahta şeklinde beşiğe takılır (A.).

Bebeğin beslenmesi

Bebeğe, doğduğu ilk gün annesinin memesi verilir. Zaho'da ilk olarak, erimiş tereyağı (*mişka*) verilir ve on saat sonra anne emzirmeye başlar. Herhalukârda, doğumdan sonraki ilk sütü vermek konusunda bir tereddütleri yok. Anne, baştan itibaren bebeğe kendisi bakar, çünkü (muhtemelen büyüsel etkiler korkusundan) başka bir kadına vermeye cesaret edemez, özellikle de erkek bebek ise. Annenin süt akışında bir durgunluk veya kesinti benzeri bir durum sözkonusu olduğunda bebekle bir süt nine (A. *dadōka*) ilgilenir. Bazı zengin kadınlar, bir an

Weih, c. 3, s. 205, resim 870. Bu resimde, annenin bebeği emzirirkenki pozisyonu da çok iyi resmedilmiş. Ayrıca bkz. "Die Kinderwiege." *Archiv für Antropologie* 19, resim 21; Hans Virchow, "Die armenische Wiege." *Zeitschrift für Ethnologie*, 1924:208-9. [Benzer asılı beşikler, Kudüs'teki Filistin Halk Müzesinde görülebilir.] Bunun yanı sıra, Sine'de sallanan ahşap beşiklerin başka türü, lülü -asılı ve yere basan beşikler melezi bir tür- de var.

52 Bu tür beşiklerin kullanıldığı yerlerde bu idrar çubuğunun kullanımı epey yaygındır.

önce tekrar hamile kalmak için süt nine tutarlar, çünkü emziren kadınların gebe kalmadıklarına dair yaygın bir inanç var.[53]

Anne sütü azaldığında veya kesildiğinde, kadınların başvurdukları birçok yöntem bulunmaktadır. Haham, göğsün üzerinde, gümüş bir kutu içinde taşınan bir muska yazar. Kadınlar, belli başlı kutsal mezarlardan (ör. Amediye'de *Bê hazane*) suya karıştırıp içtikleri toprak getirirler.

Dediğimiz gibi, bebek emzirmek amacıyla beşikten çıkarılmaz. Anne beşiğin üzerine gelecek şekilde çömelir, çocuğun üzerine eğilir ve kollarından birini beşiğin üst tarafındaki çubuklardan birine yaslayarak destek alır. (Bu bağlamda bkz. beşik şarkısı).[54]

Emzirmeyi kolaylaştırmak için, her göğüs için bir açıklığın olduğu özel bir gömlek (A., Nirwa ve *Surda surda mamsanta* [süt nine gömleği]) kullanılır. Bu açıklılar bir kanatla kapatılır.[55] Kadın çocuğunu emzirirken beşlik şarkıları söyler.

Çocuk iki yıl emzirilir. İlk yıl boyunca, yiyip içtiği tek şeydir. Su veya çay verilmez. İkinci yıla kadar, anne sütü yanında çorba veya lapa gibi ek gıdalar verilemez ve hatta su da verilmez. Ancak sonrasında, çocuğun, hastalanmaması için özellikle çok su içmesine büyük önem verilir. Anne su vermeyi unutursa, o da bir seferde çok içer ve rahatsız olur. Bu durumda, "Susuzluğun saldırısına uğramış." (*Sokwana pillu*) denir.

Çocuğu iyileştirmek için, yeni bir piponun oyuk kısmına (*galunka*) su konur ve çocuğa içirilir. Yaklaşık iki metre kadar odanın içinde aşağı yukarı yürümesi gerekir. Sonrasında da, pipo, *Sokwane, sokwane aktum gō maye yala taris*, "Susuzluk suda, susuzluk suda, çocuk iyileşti" sözleriyle nehre atılmalıdır (A.).

Bildiğimiz kadarıyla, çocuğun sütten kesilmesiyle (*kesala*) ilgili bir seremoni yok. Çocuğun emmeye devam etmek istemesi durumunda, çocuğu korkutmak amacıyla anne memesini siyaha boyar ve memesine biber sürer.

53 Ploss-Bartels *Das Weih*, c. 3, s. 195.

54 Kürdistan Nasturileri de aynı adete sahipler: "Anne yerde otururken beşiğe yaslanarak emzirebileceği bir yükseklikte olan beşiğin içinde iken emzirilirler" (Grant, *The Nestorians, or the Lost Tribes*, s. 248).

55 HUBC 39:54, Herki'den.

[İlk diş çıktığında, *Ya ilaha yawit 'arzani w'imnahi!* "Oh, Tanrım bolluk ve barış ver!" denir. Dişler yemek yemek için yaratıldığından, yeterince yiyecek olsun, anlamına gelir (A.).]

Kürt Yahudiler arasında, başka yerlerde olduğu gibi, çocuğun ilk dişi çıkarması, bir yemek ziyafeti vermeyi gerektirecek kadar mutlulukla karşılanır.[56] *Agar daki ʃakra taktê darguşti maklalu tekêla patila kesa başla baki*, "Çocuk bu yemek ziyafetini itiyor, yemek pişirmek için mum yakılmak zorunda kalınsa bile" denir.

Yoksullara ve tanıdıklara bol miktarda süt ve pirinçten yapılan lapa (*kesane*) verilir. Bir kısmı dama dökülür, ki kuşlar da diş çıkarmada mutlu olsunlar (S.).

Ancak, bu ziyafet sadece ilk erkek çocuğun ilk dişini çıkarmasında düzenlenir. Amediye'de çalgıcılar da çağrılır; komşu ve arkadaşlara tatlı gönderilir.

İçinde, *manit bane kakok bane kakit gane*, "Dişini sayan kişi bu dişi de saysın" veya *Kud mênek kakok mênak baya kaka*, "Dişine bakan kimse bu dişine de baksın" (A.) sözlerinin yazılı olduğu bir kurt dişi muskası (*kaka dêbha*) çocuğun boynuna asılır.

Nirwa, Rekan ve diğer kentlerde, anne babalar *platit kake* için, akraba ve dostlara bir tabak *kaşişa*, buğday ve bezelyeden yapılma lapa gönderirler ve karşılığında kumaş bir hediye, *megilla* [Ester Kitabının Kopyası] vs alırlar.

Baraşe'de, bir tabak tatlı ve bir tabak da tuz tanıdıklara gönderilir. Tabakları verirken, örneğin, *Plitlo kake la avraminko*, "İbrahim diş çıkardı"; diğerleri de şöyle karşılık verirler, *Brike hawe ille*, "Kutlu olsun."

İlk dişin üst çenede çıkması kötüye yorumlanır. Bu tür bir durumda, "kuvvetli" bir çözüm vardır. Çocuk damın üstünden, aşağıda birçok kişinin tutmuş olduğu bir bezin üzerine atılır (S.).

56 A. *farkhiye kake bronakh*, "oğlunun dişlerinin ziyefeti"; S. *kake palota*, "diş kesimi."

Çocuğun gelişimi

Yaşamının ilk yılında, bebeğin elleri -yüzü değil- sabahları suyla yıkanır. Anne memesinden biraz süt fışkırtır; *Brōni pase willu kulyela malake*, "Oğlumun yüzünü melekler yıkayacak" [veya *malaket şena*, iyi melekler]; ya da, *Ana kulanna kalwa*, "Yüzünü sütle yıkarım" (A.) sözleriyle çocuğun yüzünü bu sütle yıkar.

Yürümeyi öğrenmesi

Bebekler, yürümelerine yardımcı olması için bu amaç için yapılmış tekerlekli bir kaidenin içine konurlar (A. ve S.). Çocuk yürümeyi öğrenmekte geç kaldıysa bir takım seremoniler yapılır. Biraz sakatat (*tayla*, kalp, çiğer vb) elde edilir; çocuk soyulur ve üzerine su dökülürken çocuk sakatatların üzerinde tutulur (A.).

Bu çözüm olmazsa, daha güçlü olan bir çareye "bağlama"ya (*yisara*) başvurulur. Çocuğun el ve ayakları bağlanır ve ağanın atıyla geçeceği bir zamanda sokağa çıkarılır. Bu geleneği bilen ağa, atından inerek çocuğun bağlarını bıçağıyla keser (D. ve A.).

Başka bir yöntem de, Pirqe Avot 5:23:'teki *Ras kasevi*, "Bir geyik kadar hızlı ol", sözüne dayanarak erkek geyiğin boynuzuyla tütsülemektir (A.).

Amediye'de, anne çocuğuyla beraber akşamleyin *Berê Awja*, Yuvarlak Taş, denilen şeytanın yerine gider. Taşın yanına biraz ekmek, tuz ve soğan bırakır; çocuğu da aynı yere bırakır ve şöyle der: "Lütfen, dostum, bırak çocuğum yürüsün." Bir saat sonra çocuğu alır ve ertesi sabah çocuğun yürüyeceği kesindir.

Sine'de, çocuk harman yerinde kullanılan bir eleğin (*arbala*) içine yerleştirilir ve yiyecek yardımı yapmaları gereken yedi ailenin etrafında gezdirilir. Toplanan yedi çeşit malzemeden yapılan yemek çocuğa yedirilir.

Çocuğun telaffuz ettiği ilk kelimeler *babi* [baba], *yimmi* [anne], *tata* veya *baba* (baba), *day* (anne) ve *Allah*'tır (S.). [Çocu-

ğun ilk kelimesinin *baba* olması halinde, bu ebeveynin sonraki çocuklarının erkek olacağının bir işaretidir. Eğer *yimmi* derse, ilk önce bir kız çocukları olacaktır. Diğer bir kehanet de, eğer çocuk ilk yürümeye başladığında, biraz kül alıp başına sürerse, bu da annesinin bir erkek çocuğa hamile kalacağının işaretidir (A.).]

Konuşmayı yavaş öğrenen bir çocuk için, yürümeyi yavaş öğrenen çocuklara uygulanan "bağlama" metodu uygulanır (D. ve A.). Diğer bir çözümse, kavrulmuş üç tane pirinç tanesinin dilinin altına koymaktır (A.).

Tehlikede olduğu düşünülen çocuklar

Daha önce birden fazla çocuk kaybetmiş aileler, yeni doğan çocuklarını korumak amacıyla özel bir yöntem uygularlar. Doğumundan hemen sonra -en geç otuz gün sonra- çocuk "satılır." Karşılığında bir pound veren bir kadın akrabaya satılır. Kadın çocuğu emzirmesi için anneye geri getirir ve bu hizmet karşılığında her ay sembolik bir ödeme yapar. Buna ilaveten, çocuğun yaklaşık on yaşına kadarki kıyafetlerini satın alır.[57] Hiçbir koşulda ebeveyn çocuğa kıyafet almamalıdır (Z., D. ve S.). Mümkün olduğunca, "alıcı" olarak çok çocuklu bir kadın seçilir ve çocuk o ailenin adını taşır (S.).

Diğer bir uygulama da, çocuğu satmak yerine ona bir fakir aile çocuğuymuş gibi muamele yapılmasıdır. Kıyafetlerini satın almak için para toplanır[58] veya hemen doğumundan sonra, farklı ailelerden kumaş parçaları bir araya getirilerek, dervişlerin giydiklerine (*surda qiçe*) benzer "bin parçalı bir elbise" yapılır.[59] Bu elbisye kırmızı bir düğme dikilir ve Şabat Mala sabahı (A.) çocuğa giydirilir.

Bu gibi çocuklar için, *surda* ve *kirtaka* kefen bezinden (*kitan mithe*) yapılır. Yaşlı bir *hakam* ölürse, kefeninden arta kalan kumaş açık artırmayla satılır ve bu tür bir çocuğun ailesi

57 Bazen, sembolik olarak sadece ilk giysiyi satın alır.
58 *Gedah hula koleh bakef.*
59 Bkz. HUBC 38:135.

alır bu kumaşı. *Surda*, kırmızı düğmeyle farklılaşır[60] (A.).

Bebeğin başka bir aileye satılmasının yanı sıra, Çingenelere (*qaraçaya*) satılması da başka bir yöntemdir.[61] Çingeneler bebeği alırlar ve ailenin başka bir ferdi onlardan geri alır. Bu gelenek Amediye'de oldukça yaygındır.

Son olarak da, çocuğun bir köpekle değiştirilmesi adeti var. Anne bebeğini alıp yavruları olan dişi bir köpeğin yanına götürür. Bebeği anne köpeğin yanına bırakır ve yavrularından birini kendi memesine götürür. Yavruyla birlikte üç kez, *Ya kalibta, ha şeqol brōni talak, ana şeqelli ōba brōnak tagyani*, "Oh anne köpek, al oğlum senin olsun. (Karşılığında) senin oğlunu da ben alıyorum" diyerek ileri geri yürür. Bunun üzerine, oğlunu geri alır, nehre gider ve üç kez suya batırır çıkarır (Z.). Köpek yavrusunu suya atmak muhtemelen daha eskidir (D.). Bu adet, daha önce çocukları ölmüş hamile kadınlar arasında da çok yaygındır. Bu ritueli icra ederken, "Oh nehir, sana ölü oğlan verdim, sen de bana karşılığında canlı bir oğlan ver" (D.) denir.

Çok ciddi bir tehlike içinde olduğu düşünülen çocuklar için muska olarak, bir *sêpa* (kılıç) edinmek de bir alışkanlıktır. Üç gümüş ustasından -bir Yahudi, bir Müslüman ve bir Hıristiyan- gümüş alınır. Bunun dışında, küçük bir gümüş kılıç da Yahudi usta tarafından yapılır. *Hakam*, üzerine belli başlı meleklerin isimlerini kazır. Bunu yaparken, bu muskanın elde ediliş koşullarının temiz ve dürüst olduğuna dikkat etmelidir. Çocuk, kılıcı omzunda veya belli bir yaşa kadar şapkasında taşır.[62]

İki yüz yıllık bir geçmişi olan (HUBC 39:56), Amediye'den bir *sêpa*nın üzerinde şu yazılar bulunuyor:

בשם יה חרביאל
בשם ויכלו כלו [illegible] ובשם
אריאל רפאל גבריאל מיכאל נוריאל
חיי גזור ומסורת לנושא לזה קמע זה.

60 Bkz. HUBC 38:153.
61 Jaba, Dictionnaire, s. 307: *qaraç*, "göçebe". Tür. Far. *qaraçi*, "Bohem."
62 HUBC.'de (39:56 ve 39:62) iki örneği bulunuyor(du).

[El yapımı bir gümüş veya altın muska da aynı amaca hizmet eder. (A.)

Eğer çok küçük yaşta birden fazla çocuk ölmüş ise ve anne doğurmaya devam ediyorsa, çocuğa, onu koruyacak bir isim konur. Amediyeli mülakatçım, Haham Avidani, kendisi doğmadan önce, anne babası üç erkek çocuk kaybettiğini, her birinin de hemen sünnetten sonra öldüklerini söyledi. Kendisi doğduğunda, babası ona 'Alwan, Kurban, ismini vermiş. Bu isim onu korumuş ve yaşamaya devam etmiş.]

9. YAHUDİ KÜRT KADINLARI

Modern bir bakış açısıyla, Kürt Yahudi kadınlarının bir resmini çizmek zor bir görevdir. Tek taraflı bir bakış açısıyla bakıldığında, Kürt Yahudi kadınının, kültürel yapıda işgal ettiği yerin doğru bir tespiti yapılamaz.

Antropolojik araştırmalar, Kürt Yahudi kadınların sağlıklı, dayanıklı ve iri kemikli bir iskelet yapısına sahip olduklarını gösteriyor. Genç kızlar arasında zaman zaman Doğu'ya özgü bir güzelliğe rastlanabilir, ancak kadınlar arasında çok çekici olanları azdır. Çok çalışma, kaba muamele, sık gebelik ve içinde yaşadıkları ilkel koşullar, kadının tüm cazibesini ve çekiciliğini alıp götürmektedir. Köylü kadınlara özgü tipik yüz kırışıklıkları kalıyor geriye.

Ağzından kolayca çıkan beddualar, Kürt Yahudi kadınların, zor coğrafyanın bir ürünü olduklarını ortaya koyuyor. Kadınlara özgü sandığımız duygu ve davranışların çok azını sergileyebiliyorlar. Aşk yaşamına bir göz atmamız çok zor, ancak içinde yaşadığı zor atmosferde duygularının hızla bastırıldığı anlaşılabilir.

Kadınlar birbirlerine beddua ederken, Ester kitabından iki kötü şeytan, Vaşti ve Zereşin isimlerini kullanırlar.

Beddualarından birini anlamak için bir ön açıklama yapmak gerekiyor, ki içinde, kadının koca karşısında uğradığı muamelenin ortaya serildiği bir imayı barındırıyor. *Ketubba*, "evlilik sözleşmesi", nikahta okunduktan sonra hemen küçük bir poşete konulur ve kadın sürekli yastığının altında saklar onu. *Ketubbayı*, yerinden çıkarmak yasaktır, çünkü bu kocanın ölümüne yol açacaktır. Bu bedduada, bir kadın diğerine, bu sonucu doğurması için ketubbayı çıkarması için beddua eder: *Vaşti pitkat kutubat tar gurak mayis ishallah dayim qayim hawe tar nekirak tawira*, "Vaşti, evlilik sözleşmeni açasın ki, kocan ölsün; fakat Tanrı onun yaşamasına izin versin ki, senin burnunu kırsın!" (A. ve Z.). [Vaştinin adı başka bir bedduada da geçiyor, *Vaşti merê duma*, "Kuyruklu Vaşti!" Bu, Vaştinin, onun kuyruklu olduğunu görmelerini istemediği için Ahasuerusun konukları önünde görünmek istemediğini öne süren bir geleneğe atıfta bulunur. (A.).]

Beddualarin çoğu, ölümle ilgilidir. Bir çocuk ölürse, şu beddua nedeniyle anne bazen örüklerini keser, *Ha imin sosiyak qeti' ilak*, "İnşallah, örüklerini keserler!" (Z.).

Yine, ölüler tahtanın (*darga*) üzerinde yıkandığı için, nefret edilen kadın üzerine belli beddualar edilir, *Rabi sosiyak reş darga [veya dapa] kepilu*, "İnşallah Tanrı senin örüklerini ölü tahtasında yıkatır!" (Z. ve A.) [*Tnaşe mardaşê*, "Saçı yıkanısıca!" (A.) yani, "Ölesin de saçın bir kere yıkansın, bir daha da yıkanmasın!"(A.)]

Yemenli Yahudi erkeği, bir tür *Berufungstypus*'a [meslek-tipi] sahip -Clauss'un deyimini kullanmak gerekirse, tipler sınıflandırmasının çok mutlu olmayan nitelemeleri kullanılabilir.[1] Aynı şey, daha rafine ve duygusal bir tip olan Yemenli Yahudi kadınlar için de geçerli. Bu dinsel yaklaşımın bir sonucu. Kürt Yahudi kadınıysa, yüzünde ezilmişliğin damgasını taşıyor.

Kürt Yahudi kadınının basitliği ve köylü ruhu çok belirgin-

1 L. F., *Von Sele und Antlitz der Rassen und Völker*, Münih, 1929, s. 16.

dir. Ufku, sadece ailesi ve topluluğuyla sınırlıdır. Kızlar herhangi bir şekilde okula gönderilmezler. Sadece çok azı, özel koşullar altında, okuma yazmayı öğreniyorlar. Bunların çoğu, sadece yoğunluklu olarak ailede erkek çocuk bulunmadığı zaman onlara bir şeyler öğreten *hakamim*lerin kızlarıdır ve genellikle pratik amaçlara yöneliktir. Bu *hakamim*ler okul yöneticileridir. Bir Kürt Yahudi köyündeki okul yöneticisi aynı zamanda *şohet* ve *mohel* olduğu için, pedagojik görevleri dışında anılıyor çoğu zaman.

Mann tarafından basılan Kürt Yahudilerinin mektupları[2] arasından, onaltıncı yüzyılda yaşanmış buna benzer ilginç bir durum geldi aklımıza. Bu mektup aynı konuda yazılmış birkaç mektuptan biridir. Bir Kürt Yahudisi olduğu anlaşılan Jakop b. Judah Mizrahi,[3] Amediye'de, sonra da Musul'da bir okulu yönetiyor. Mektuplardan anladığımız kadarıyla, bu okul Kürdistan'daki Yahudi topluluklarının bağışlarıyla ayakta duruyor. Mizrahi'nin ölümünden sonra dul eşi, okulu kendisi idare etmeye çalışıyor. Sözkonusu mektup onunla çok zor bağdaştırabiliyor,[4] çünkü *melitzot*larla (şiirsel ifadeler) dolu ve en ufak bir İbranice ve hahamlık bilgisine sahip olmadığı ortaya çıkıyor. Bu mektuptan, babası Samuel Halevi tarafından eğitildiğini öğreniyoruz: ["Bana hiçbir şey veya yazılı olan cennete dair işleri yerine getirmekten başka bir iş öğretmedi, 'Ve sen gece gündüz çalışacaksın.' Çünkü birçok günahlarından dolayı erkek çocuğu olmadı; sadece kızları vardı"] (65-66. satırlar). Devamında, evliliği döneminde babasının Torahla çalışmaya devam etmesini istediğini belirtiyor: ["Ve beni çalıştırmayacağına dair kocama yemin ettirdi ve o da onun emrettiği gibi yaptı"] (67-68. satırlar).

2 Mann, *Texts and Studies*, c. I, s. 50ff., 4.mektup; Assaf, "Le-Toldot," s. 93.

3 Mizrahi adı, Mann'ın varsaydığı gibi, Bağdatlı olduğunu kanıtlamaz (*Texts and Studies*, c. I, s. 480). Örneğin Kudüs'te, Kürt Yahudilerde Mizrahi ismi en yaygın aile adlarından biridir. Kürdistan'ın kendisinde çok nadiren rastlanıyor.

4 age. s. 483, ayrıca ("yazının kendisine ait olup olmadığı") hafif bir kuşku uyandırıyor. Kürt Yahudilerin yazdıkları her mektubun bir kopyasını sakladıklarını ve onlara göre değişik yardım talep eden mektupların vs yazıldığı birçok çeşit mektuba -mektup yazanlar için bir çeşit rehber olabilecek- sahip olduklarını unutmamak gerekiyor.

Belli ki, okulun tüm işleri onun omuzlarına binmişti: ["Baştan beri, Haham işleriyle meşguldü ve öğrenci yetiştirmeye vakti olmadı; ama onun yerine ben öğrettim, ona yardımcı oldum. Şimdi, birçok günahtan dolayı ebediyete gitti"] (68-69. satırlar).

Topluluktan kendisini desteklemelerini ve davasına ["Tanrı ve Haham aşkına"] sahip çıkmalarını ["ki onların Torahı ve isimleri bu topluluklarda yok olup gitmesin; Torah öğreticisi olarak, bu kirlenmeye, Sabata, kadınların aybaşı kirliliğine ve dua vb şeylere dikkat etmelerini istiyor ve sitem ediyor"] (58-59. satırlar). Sonunda, *nidda* ve Sabat kurallarını gözetmeleri için teşvik ettiği kadınlar arasında Torahı yaymaktaki çabalarına da vurgu yapıyor.

Bu eğitimli kadınların canlı hatırası Kürt Yahudileri arasında bugünlere kadar geldi. Bu gerçek, buna benzeyenlerin seyrekliği hakkında da bilgi veriyor. Böylece, Haham Simon'un karısının, onyedinci yüzyılda Amediye'de çocukların öğretmeni olduğu söyleniyor. Onsekizinci yüzyıl sonlarında, Haham Asher'in karısı aynı işi sürdürüyordu. 1840 yılları civarında, Haham Eliyahu'nun kızkardeşi abisinin eğitim hizmetinde yardımcısıydı (Shabtai Joseph Barashe'nin belirttiğine göre). Kudüs'teki okuma yazma bilen birkaç Kürt Yahudi kadın arasında Nirwa *hakam*ının kızı da vardı. Bu yüzden civardaki tüm kadınların danışmanıydı ayrıca. Mülakatçımın Amediye'de yaşadığı dönemde, okuma yazma bilen sadece iki kadın vardı ve Zaho ile Sine'de bir tane dahi olduğu kuşkuludur.[5]

Kadınlar neredeyse sadece Targumcayı konuşurlar. Belirli yerlerde (Amediye gibi) Kürtçeyi de akıcı bir şekilde konuşuyorlar. Diğer yandan, Kürtlerle ilişki kurma imkanlarının kısıtlı olduğu Zaho'da, Kürtçeleri zayıftır. Kadınların düğünlerde ve benzeri zamanlarda söyledikleri şarkıların büyük bir kısmının Kürtçe olduğu doğrudur, ancak çok azını anlıyorlar. Kadınlar arasında konuşulan gizli bir dilin varlığına ilişkin bir

5 Oldukça yakın dönemde, Bijar'da babasına öğretme faaliyetinde yardım eden bir kız vardı. Babasının ölümünden sonra, o da sinagogda babası için *qaddiş* söyledi.

kanıtla karşılaşmadım [Ortadoğu'da, bu tür bir dilin kullanıldığı bazı yerler var.]

Kadınların çoğunluğu, İbranicede sadece birkaç hayır duası ve *Şema'* duasını bilirler.[6] Ama yine de, dini kuralların yerine getirilmesinde çok titiz davranırlar.

Çokeşlilik

Kürt Yahudiler arasında çokeşliliğe izin veriliyor, fakat çok nadiren gerçekleştiriliyor. Amediye'de, 1930'larda on, Uşno'da yedi adamın ikinci karısı vardı. Sine'de, erkeklerin yüzde biri çok eşlidir. Üç karısı olan adam çok nadiren bulunur.[7] Sine'de, örneğin, benim araştırma dönemimde [1930 sonları], mülakatçılarım bu tür bir durumun hiç olmadığını söylediler.[8]

İkinci kadınla evlenmenin başta gelen nedeni erkek varisin olmayışıdır. Kentlerden çok kırsal bölgelerde, ekonomik nedenlerin de payı var. Uşno'nun kırsal bölgesinde yaşayan otuz yaşındaki bir Yahudi, yirmi yaşındaki kızı ikinci karısı olarak almış. Bana söylediğine göre, bu evliliğin tek nedeni, bir eşin evdeki işlerde yetersiz olmasıydı. Dört tane ineği vardı ve bunların bakımı esas olarak ikinci eşin göreviydi. Ekonomik nedenin başat olduğu diğer bir durum da, ikinci eş olarak zengin bir dul kadın alan adamın evliliğidir. Tamamıyla ekonomik

6 *Hakamim* ailelerinin önceden sadece İbranice konuştukları söyleniyor. Bu, bu ailelerin kadınlarının nasıl dil öğrendiklerini açıklıyor (A.).

7 Kudüs'te üç karısı olan iki Kürt Yahudi vardı. Nirwalı H. Z. üç eş ve 12 kız çocuğa sahipti. Çocuklarının bazısı da Kürdistan'da ölmüştü ve üç eş almasına neden olan erkek çocuk sahibi olamayışı en büyük üzüntüsüydü. Şimdi, sonunda bir erkek çocuğu oldu.

8 Sine'de, üç eşli adam aranan bir şeydir. Ateşi olan bir adamın karısı üç eşli adama gider ve *Marde seh janan çek hasa bo darman* (Kür.), "Üç eşli adam, ilaç olarak ne iyidir? der. Genelde üç eşli bir adam bulmak zordur, bu yüzden sadece iki eşi olanla da yetinilir. Böylesine, *Marde du jonan*, "İki eşli adam" denir. Amediye'de ateşi (Kür. *şaw-ta'e*, gece ateşi) çıkan bir adamın karısı, henüz yemekte olan iki eşli bir adama gider ve *Khōdane du jena kōrabin dujmina* (dujmen, Jaba, *Dictionnaire*, s. 183) *darmane şaw ta'e çina?* (Kür.) der, "İki eşli adam (düşmanlarının gözü kör olsun), ateşin ilacı nedir? İki eşli adam, hasta kocasına ilaç olarak yemekte olduğu yemeğin bir kısmını verir.

mali nedenlere giren bu tür evliliklere Kürdistan Yahudileri arasında sık rastlanmaz.

İlk eş genelde var gücüyle, kocasının ikinci bir kadın almasına karşı çıkar. Ama bilir ki, tüm sızlanmaları ve feryatları boşunadır.[9] Kocası ikinci karısını eve getirdiğinde, -muhtemelen damadın evinde gelinin kabulü bağlamında tarif edilen büyüden de yaparak- dama çıkar ve rakibesi eve girdiğinde üzerine çakıl taşlarını atar ve ayaklarını yere vurur. Bu şekilde, ikinci eş üzerinde üstünlüğünü sağlamış olur (A.).

Çokevliliğin düğün adeti, ilk evlilik adetlerinden büyük ölçüde farklıdır. Eğer ikinci kadın hâlâ bakireyse, hazırlık törenleri üç gün sürer. Bu hazırlıklar sadece kadına yöneliktir. Koca, kına yakılmaktan ve özel banyo seremonisinden muaf tutulur. Yine de, yeni karısıyla *gnune*de sekiz gün oturmak zorundadır. [Bu adette kutsal kitabın kullanımının bir hatırası bulunuyor olabilir; cf. Gen. 29:27)]. Eğer ikinci kadın dul veya boşanmış, *tolaqta*, ise, onun durumuna özgü gelenekler uygulanır.

Kadınlara yönelik muamele

Kürt Yahudi kadınlarına da, Doğulularda, özellikle de Doğulu köylüler arasında alışık olduğumuz şekilde davranılıyor. Kadın, bütünüyle erkeğe tabi bir durumdadır. Buradan bakınca, sevecenlikten çok, gaddarlıktan söz edilebilir. Kadınların büyük bir kısmı, kocalarını efendileri olarak görüyorlar. Kadınlara iyi davranıldığı söylenen yerlerde bile (ör. Amediye) evin tüm yükü kadının üstündedir. Sadece bu değil, kadın kocasının elini ve ayağını da yıkar. Ne kadar önemli bir aile ise, bu olumsuz davranışların boyutu da büyüyor. Koca evde güçbela bir adım atar ve asla parmağını bile oynatmaz. Karısına, "Bana kitabı getir. Bana çayımı, püromu getir," vb der. Bir er-

9 Hahamların, ilk eşin rızası olmadan ikinci evliliğe izin vermediği Kudüs'te şu olayı duydum. Bir Kürt genç bir kadınla evlenmek istedi ve ilk eşinin rızası olmadan bunu yapamadığı için ilkini boşadı. Buna rağmen, ilk eş onu bırakmak istemedi ve bir çamaşırcı olarak kazandığı kısıtlı tüm gelirini de ona verecek kadar ileri gitti.

kek için kendi işini yapması utanç verici bir durumdur. Karısına sürekli emirler veren bir erkek için, *Mane ila bakte kabre kaye yerikelu*, "Karısı üzerinde otorite sahibi kocanın ömrü uzun olur" denir.

Diğer yandan, otoriter olmayan ve karısına emir veremeyen erkekler için de, *Mane lêwa bakte kabre amre*[10] *kri le ajale*[11] *zilêlu*, "Karısı emirlerini dinlemeyen kocanın ömrü azdır, ömrünün çoğu gitti" denir.

Kadınlar, erkeklerden ayrı yerler yemeklerini, genellikle de onlardan sonra.[12] Yemek ziyafetlerinde, onlara getirilen *siniye*de bulunan yemek erkeklerden geriye kalandır. Karı koca birlikte aynı yere gidiyorlarsa, asla yan yana yürümezler, kadın birkaç adım geriden yürür.

Kocanın, bir hükümdarın tebaasına davrandığı gibi davransa da, her şeye rağmen kadına bu kadar gaddarca davranmasına gerek yoktur. Kürt Yahudiler, karılarına karşı vahşileşme eğilimi taşırlar ve onları döverler, -öyle vahşice döverler ki, kadınlar yatağa düşerler. Düğünlerde ve ziyafetlerde, erkekler arrak ve *maza*larla birlikte gittiklerinde, kadınlar yemek siniyesini hemen getirmek zorundalar, geç kalan kadınlar, başka erkeklerin önünde kocalarından dayak yerler. Koca böylece, diğer erkeklerin önünde gücünü de sergilemiş olur.

Günlük işler

Evin tüm yükünün, gayet tabii olarak kadının üzerinde olduğunu belirtmek gerekir. Kadın, sabah kocasından önce uyanır. Sabah yıkanırken, her kadının bildiği belirli duaları okur;

10 Doğrusu *'amra*.

11 Jaba, *Dictionnaire*, s. 2: *egel*, [=*ejel*] "son dakika, ölüm anı," Arap. *ajal*. "Günleri gitti" diye ifade edilir. Örneğin, yolda bir kazada öldürülen biri içi *Ajala zikwale lau zille*, "Günleri gitti, çünkü o gitti" denir.

12 Nasturiler ve Kürtlerde de, kadın ve erkekler ayrı yerler (A.). Nasturilere ilişkin olarak Grant şöyle der: "Kadınlar, erkeklerle yemezler, ancak Doğu'da çok yaygın olduğu gibi onlardan geriye ne kaldıysa yemezler, kadınların payı önceden ayrılır." Sine'de birlikte yerler, ancak eğer yalnızlarsa yani misafir yoksa. (*The Nestorians, or the Lost Tribes*, s. 75).

sonra kapının ortasına gider ve Amediye kadınlarının *Uv'kol m'odeka*[13] olarak bildikleri *şema*'yı okur. Bunun ardından, kocasın yıkanması için su getirir. Koca dualarını okurken, kadın amen der. Koca sinagogda sabah ibadetini yerine getirirken, kadın sobayı yakar ve kahvaltıyı (*gadaya*) hazırlar. Çocuklar da uyanır ve kahvaltı yaparlar.

Erkek çocuklar okula gittikten sonra, anne *talmas*ını sırtına alır ve nehirden veya çeşmeden su almaya gider. Amediye'de, zengin erkeklerin eşleri su almaya gitmezler, parayla bir taşıyıcı (*saqaye*) tutarlar. Şanssız kadınlar su almaya, bir akşam bir sabah iki kez giderler. Sine'de sadece akşamları giderler.

Sonra, kadın evi düzene sokar ve akşam yemeğini (*şarusa*) hazırlar. Cami minaresinden müezzinin (*mala*) sesini duyduğunda, öğle vakti (*palgit yom*) olduğunu anlar; bu erkek çocukların okuldan gelme vaktidir.

Kürdistan'da çamaşır haftanın belli bir günü, genellikle Perşembe günü yıkanır, ki Sabat günü kıyafetler temiz olsun. Kadınlar çamaşırlarıyla beraber nehir kıyısında toplanırlar ve çamaşırları suya batırarak ve bir tokmakla (*katōra*)[14] döverek yıkarlar. Çamaşır bittikten sonra, kadınlar Sabat banyosunu (*kiapa*) yaparlar. Bu amaçla, nehir kıyısına, su ısıtmak amacıyla kazan getirirler. Amediye'de, kışın da, Gençlerin Kaynağı denilen bir sıcak su kaynağına (*en xatun*; Kür. *kani xatūne*) giderler. Nehirde bu yıkanma günü kadınların tatil günüdür. Akşam geç saatlere kadar oynayıp şarkı söylerler ve hep birlikte eve dönerler (A. ve Z.).

Öğleden sonra, bahçede gölge bir yerde, *birbanke*de veya (kışın) evde otururlar. Kürt Yahudi kadınları, diğer Doğulu Yahudi kadınlar gibi eve bağlıdırlar. Çarşıya gitmezler ve çok seyrek olarak Yahudi mahallesinin sınırları dışına çıkarlar. İnsanlarla iletişimi akrabaları ve komşularıyla sınırlıdır. Bu öğleden sonraları, bayramlarla beraber onların sosyal yaşamını

13 Sine kadınları bunu *'al mezuzot betekha uvish'arekha* olarak bilirler. Amediye'de kadınlar Targumca kendi dualarından birini eklerler -"içlerinden ne gelirse."

14 S. Kür. *klaf ko.*

oluşturur. Yazları, Uşno kadınları sinagog bahçesinde -bir Yahudi mahallesinin övündüğü bahçeye en yakın şey- otururlar.

Elişi ve nakış

Kürt Yahudi kadını, Yemenli kadınlardan, fazla bir beceri sergilemeyen -veya pek de yetenek gerektirmediğini söylemenin daha doğru olacağı nakış işleri ve diğer el sanatlarında da farklılaşıyorlar. Yemenli kadınların işlemelerinde ve sepet yapımında geliştirdikleri hoş teknik ve nesilden nesile geçen sanatsal zevki göremiyoruz.

Kürt kadınlarının en önemli uğraşlarından biri yün hazırlamaktır. Yünleri açar,[15] yıkar ve eğirir. Ne zaman boş bir vakti olsa, kapının önünde elinde kirmeni (*taşiya*) yününü eğirir durur.[16]

Kadınların diğer bir uğraşı da yün dokumaktır. Buna bağlı olarak, Amediye'de basit kilimler (*gale ve şêwise*) kadınların işidir. Bunun yanı sıra, esas uğraşları dikiş yapmak ve örgü örmektir (Z., D., ve S.).

Dikişleri keten yatak örtüleri ve nakışlı kıyafetlerden oluşur (Z., D., A. ve S.). Müşterilerinin önemli bir kısmı Kürtlerdir.[17] Kürt kadınlarının bugün bile hâlâ üstün artistik bir mükemmellik sergiledikleri el sanatı, el örgüsüdür. Bir kısmı son derece güzel, beyaz veya renkli yünlerle yaratıcı desenler kullanarak ördükleri çoraplardan, dizliklerden ve eldivenlerden bahsetmiştik.

Bu işlerin öğrenilmesi, kızların aldıkları tek eğitimdir ve çoğunlukla anneleri tarafından değil, bu tür konularda yetenekli olmalarıyla ünlü ve evinde birçok çocuğa hiç ücret almadan bunları öğreten kadınlar tarafından verilir bu eğitim. Bu tür

15 Yünleri taramak için kullanılan tarak (*masirga*) demirdendir veya ahşaptan olup dişleri demirdendir.

16 Amediye, Sine (*taşi*) ve Rekan'dan bazı örnekler HUBC'de bulunuyor(du) (sırasıyla. 37:5C, 38:96 ve 38:151).

17 Sine'de kadınlar parçalardan örtüler (*'araqçin*) yaparlar. Bu, kadınlar tarafından yapılan en kârlı iştir. Günde 2 *qaran* kazanabiliyorlar. Bu miktar bir evin tüm masrafını karşılayamaya yetiyor.

bir öğretimin dışında, kızlar tamamen cahil ve okuma yazma bilmeden büyürler.

Temizlik kuralları

Kadınlar, katı Ortodoks olmakta erkeklere benzerler. Onlarda da, tamamen şekilsel törenleri yerine getirerek tatmin olan köylü inancına sahiptirler. Kadınların uymaları gereken ritüellere titizlikle uyarlar. Bu kuralların önde geleni temizliktir.[18] Nirwa ve Amediye'de, kadınların doğum yaptıktan sonra veya regl döneminde çekildikleri özel evler vardı. Bu gelenek, 1860 dolaylarında ortadan kaldırıldı.

Kadın temiz olmadığı zaman (regl dönemi) bunu kocasına söylemez, ancak bu dönemde kullandığı bazı özel giysilerden durumun farkına varır.[19]

Temiz olmadığı zaman, kadın ailenin diğer fertleriyle aynı halı üzerinde oturmamalıdır. Onlardan ayrı yemek yemelidir. Kendisine özel kaşığı ve tabağı vardır ve kocasının önünden suyla geçmemelidir.[20] Öte yandan, Kürt Yahudiler arasında öylesine ultra dindarlar vardır ki, bu dönemde karılarının elinden hiçbir şey almazlar. 1870 civarında yaşamış *şammaş* Amediyeli Yishaq, sinagogdaki görevini her zaman temiz bir şekilde yerine getirebilmek için karısının ve kızının elinden asla hiçbir şeyi doğrudan almazmış.

Aynı kurallar, evli kadınlar gibi bekar genç kızlar için de geçerli. İlk regl için özel bir ritüel yoktur. Özellikle, *hakamim* arasında, kızlar ve kadınlara benzer şekilde davranılır ve babalar kızlarının regl döneminde onların ellerinden hiçbir şey almazlar (A., S.'de değil).

Amediye'de, tüm kadınlar regl dönemini içine alan yedi gün, beyaz giyinmekten kaçınırlar. Sine'de beş, altı veya yedi

18 Bkz. Zalman Rubashov, "Urmia," günlük Tel Aviv gazetesi *Davar*, Eylül 6, 1940.

19 Sine'de kadın giysilerinin en eskilerini giyer. Parlak-renkli birçok parçadan oluşan ve *çehil tita*, "kırk parça" dedikleri bir kıyafete bürünürler.

20 Kurallar gereği, yemek pişirebiliyorlarsa da genellikle komşu kadınlar veya tanıdıklar yemeği pişirirler; ama kimse yoksa kendisi yapar (A. ve S.). Öte yandan, yemeğin tadına bakmamalı ve kendi elleriyle tuz koymamalıdır.

gündür. Regl döneminden sonra, *miqve* (ritüel banyo)ye giderler.

Miqve

Gara denilen, Kürt Yahudilerin *miqve*si genellikle nehirdeki bir banyodur (Z. ve A.). Amediye'de *Miqve*nin (*garit aluça*, "erik banyosu") [bu şekilde adlandırılmasının nedeni erik ağacının evlerin yakınında yetişmesindendir] çok eski olduğu söyleniyor. Yoldan rahatlıkla görülebilsin diye ağaç dallarıyla daha da yükseltilmiş eski duvarlarla çevrilmiştir. Banyo yapmadan önce kadınlar burada tırnaklarını keserler ve saç örüklerinin uçlarını düzeltirler. Zaho kadınları eskiden gündüz vakti ya da gece giderlerdi. Amediye'de ise, eskiden beri gece gitmek alışkanlık haline gelmiştir. Buna, kadının yolda Yahudi olmayan biriyle karşılaşmaması gerektiği neden olarak gösterilir. Kışın çok soğuk havalarda suya girip çıkmak büyük bir fiziksel dayanıklılık gerektiriyor; bu yüzden, kar ve buza rağmen dini vecibelerini yerine getirmek için sıradışı çok dindar kadınlar ancak böyle bir kahramanlığa kalkışabiliyorlar. Kürt Yahudinin Sabattan önceki gece karısıyla uyuması bir dindarlık görevi olduğu için, Cuma günü temiz olan kadınlar *miqve*ye Cuma gecesi giderler. Bir gün, Amediyeli hakam Rabbi Şim'on'un karısının başına geldiği söylenen de bu yüzdendir. Geceleyin nehre gider; mevsim kıştır ve hava çok soğuk ve fırtınalıdır. Eve dönerken bir adamla karşılaşır. Yanındaki kadınlarla beraber geri döner ve tekrar suya girer; ancak yine bir adamla karşılaşır eve giderken. Bu tam on dört kez tekrarlanır ve on dördüncü kez nehre geri döner. Artık soğuktan derisi soyulmaya başlar ve şalını başına örterek yanındakilerin kendisini eve götürmelerini ister (S.Y. tarafından anlatıldı).

Ayrıca, kadının arınmasından sonra, kocası için onunla aynı yerde bulunmanın dini bir görev olduğu düşünülüyor.[21] Bu yüzden, evinden uzakta olan erkekler arınmadan sonraki gece

21 Şayet kadın kocasının henüz gelmesini beklemiyorsa, arınma işlemini onun dönüşüne kadar erteler, çünkü şeytanlar temiz olduğunu fark edebilirler (S. ve A.).

evinde olmak için can atarlar; ancak herhangi bir şekilde geri dönüşleri ertelendiği takdirde, kadını bir korku sarar, çünkü şeytanın temizliğini fark edip onunla yatacağını düşünür. Şeytanlara karşı korunmak için, gece boyunca yastığının altında kocasının pantolonunu bulundurur (Z. ve A.).[22]

Zina ve boşanma

Kürt Yahudiler sürekli, evlerinin avlusunda kendi kendilerine oturan eşlerinin eve kapanmalarından söz etmelerine rağmen, bana birçok zina olayı anlatıldığını belirtmem gerekir. Bu günahların Yahudilerin zihninde bu kadar yer etmiş olmasının nedeni, bunun genellikle, kadınların din değiştirmesiyle sonuçlanmasından dolayı olduğu anlaşılıyor.

Betanuralı bir kadının merkezinde yer aldığı aşağıdaki öykü, bu duruma güzel bir örnek oluşturuyor. Bana, Amediyeli *urvat cema'a* [topluluk önderi], Shabtay Yosef'in kendisi anlattı.

Betanura'da, güzelliğiyle Barwilnaya'nın diğer tüm kızlarından önde olan güzel bir kız vardır. Babası, evlilik çağı geldiğinde bir adama verir; fakat Betanura'da onu seven başka bir adam vardır. Ve ona karşı direnemeyerek onunla yatar. Bu olay duyulur ve tüm Amediyelilerin kulağına gider. Topluluğun lideri, Shabtay Yosef, adamı karşısına getirir ve kulaktan kulağa dolaşan söylentiyi iletir kendisine. Fakat adam her şeyi reddeder. Ona yemin ettirirler ve yemin eder. Bunun üzerine, onunla *danin agav sudar* yaparlar: *Sudar*ın bir ucunu onun ve diğerini de *hazan*ın tutması gerekir; bu şekilde bir daha kadının yanına gitmeyeceğine ve onun sokağına girmeyeceğine dair yemin ettirilir.

Adam Betanura'ya döner. Ama, birkaç ay sonra, kadınla tekrar beraber olduğuna dair haberler ulaşır Amediye'ye. Tekrar Amediye'ye gelmesi emredilir ve Shabyaf Yosef onu on beş kırbaç cezasına çarptırır. On beş gün peşpeşe sırtından ve bacaklarından dövülür, öyle ki, ilk birkaç günden sonra yürüyemez

22 Sine'de, kocaya ait diğer giysiler de amaca hizmet eder (öm. *kemen*).

hale gelir. Evine götürmek için bir kısrağa bindirmek zorunda kalırlar.

Bundan böyle, ağır bir para cezası ve ciddi uyarılardan sonra onu Betanura'ya geri götürürler. Orada haftalarca yatağa bağlı olarak yaşar, ta ki, yediği yadaklardan kalan yaralar iyileşinceye kadar.

Bu arada, Tchallalı bir dokumacı olan genç bir adam Betanura'ya gelir. Bu adam öylesine güçlüdür ki, demiri bile eliyle kırabilir. Tchalla'yı da kavga yüzünden terk etmiştir. Barwilnaya mirine giderek Betanura'da kalmak için izin ister. İzin verilir kendisine. Bu genç adam da aynı kadına aşık olur. Bir şekilde kızın gözüne girmeyi başarır ve onunla yatar.

Bu sırada ilk sevgilisi iyileşir. İlk önce, kadının evini bile görmekten çekinir; ama içindeki arzu öyle güç kazanır ki, kadına yeniden gider ve birlikte olur.

Genç adamın yaptıkları Barwilnaya mirinin kulağına gider. Mir onu uyarır ve öldürmekle tehdit eder. Genç adam vazgeçmediği takdirde, mir hizmetçilerine yakalayıp getirmelerini emreder. Bir kez daha uyarır ve onun Betanura'da kalmasına rıza göstermesine rağmen, topraklarında böyle bir şeye hiçbir koşulda tahammül edemeyeceğini söyler. Arkasından, şiddetli bir şekilde döver (mirin adeti olduğu üzere) ve sonunda buzlu suya batırır. Fakat genç adam, güçlü yapısıyla bu işkencenin etkilerinin üstesinden gelir ve tekrar kadına gitmeye başlar.

Bir akşam, iki aşık evde birlikteyken, pirinç tarlalarından onları gözetleyen koca geri döner. Genç adam kocanın üzerine atlayıp kol ve bacakalarını öylesine tüm gücüyle sıkar ki, öldü sanırlar. Genç adamsa firar edip gider.

Ancak koca ölmedi. İyileşti ve bir gün karısına bir *get* [boşanma mektubu] vermeden gizlice Betanura'yı terk etti. Musul'a, sonra Bağdat'a ve Mısır'a, oradan da hâlâ yaşamakta olduğu Kudüs'e geldi.

Kadın, kocasının bir *get* bırakmadan gittiğini görünce Amediye'ye gidip, yeniden evlenebilmesi için bir *get* vermelerini istedi. Kocasının izini sürmeye karar verdiler fakat, artık zina

yapmayı bırakmasını yoksa çok feci bir şekilde cezalandırılacağı konusunda uyardılar.

Fakat, o dinlemedi ve ilk sevgilisiyle ilişkisini sürdürmeye devam etti. Bunun üzerine, Barwilnaya miri adamı tutuklatıp getirdi. Pantolonunun paçalarına beş metre uzunluğunda iki direk ve ceketinin kollarına da bir sırık yerleştirerek duvara çaktı ve vücudunun her yerinden kan gelinceye kadar dövdü. Yarı ölü bir haldeki adamı alıp hayvanları koydukları yere koydular ve altında tezek yaktılar.

Firar etmiş olan genç adam kocasının sağ olduğunu duymuştu ve yine gizlice kadının yanına geldi. Barwilnaya mirinin yeterince işi vardı zaten. Kadının akrabalarını toplayarak, kendilerince doğru olanı neyse, onu yapmaları konusunda serbest bıraktığını söyledi.

Gece yarısı, kadının erkek kardeşleri, sözkonusu sevgilinin kızkardeşleriyle birlikte olduğunu duyduklarında, uyanıp kardeşlerinin evine daldılar ve orada gördükleri adamı öldürdüler. Sonradan ortaya çıktı ki, öldürülen şahsın o genç adam değil, kızkardeşlerinin başka bir sevgilisiymiş.

Erkek kardeşler kaçmak zorunda kaldılar. Kızkardeşleriyse bir Kürtle evlenip din değiştirdi. Adam kısa bir süre sonra öldü. Başka bir Müslümanla evlenip, Duhok'a yerleşti. Birkaç yıl sonra bu adam da ölünce, kendisiyle bir Yahudi evlenmek istedi, ancak tekrar Yahudi olmak istemedi.

Yıllar sonra, erkek kardeşleri Betanura'ya dönmek istediler. Fakat onlar gibi adam öldürenler, oranın halkı kendilerini çağırırlarsa gelebilirler ancak. Kardeşler de adete uyarak, bir tarlanın köşesine ateş yaktılar. Buna rağmen halk yine onları çağırmayınca bu kez samanı ateşe verdiler. Bunun üzerine, Betanura halkı barış yapmaya razı oldular. Barwilnaya miri kardeşlerden birini ve öldürülen adamın babasını yanına çağırdı. Kan parası olarak 25 Pound, artı mir için de 5 Pound olarak belirlendi. Para, yardım sandığından nakit olarak alındı ve kardeşler bunu birkaç yıl içinde ödediler.

[Bu anlatılanların ne dereceye kadar gerçeği yansıttığını, ne kadarının anlatıcının renkli hayal dünyasının ürünü olduğunu

belirlemek çok zor tabii ki. Eğer bunlar doğruysa, kadın-erkek arasındaki ve topluluk içindeki güç ilişkilerine ilişkin önemli ayrıntılar veriyor.

En ilginç tarafı, kadının defalarca suçlu olması ve tekrar tekrar zina yapması, ama hiç cezalandırılmamasıdır. Her seferinde aşığı cezasını çekiyor. Cezalar, uyarıdan başlayıp, dayağa, işkenceye, para cezasına ve nihayetinde ölüme kadar gidiyor. Ayrıca, *urvat cema'a*, Yahudi topluluğunun lideri ve mir, yörenin Müslüman önde geleni arasındaki güç ilişkisi de ilginçtir. İlki suçluyu, ancak dövebilir ve para cezasına çarptırabilir, ancak sadece mir ölümle sonuçlanabilecek bir işkence yapabilir. Dahası, kadının yakınları (erkek kardeşleri), ağa izin verdikten sonra bir girişimde bulunuyorlar. Koca dahi, görünüşe bakılırsa aşığı sadece dövmek niyetiyle gelmiş, ki kendisinin ölümcül bir dayak yemesiyle sonuçlanmasına rağmen. Kimse kadına dokunmuyor. Hatta Amediye hahamına giderek kendisine boşanma belgesi verilmesini isteyebiliyor ve onlar da bu konuda yardımcı olmayı kabul ediyorlar.

Hikayenin kahramanının çok çok sıradışı güzellikte bir kadın olduğuna şüphe yok. Aşıkları işkence görme, kötürüm kalma ve hatta ölme riskine rağmen, ondan uzak kalamıyorlar. Müslüman olduktan sonra da iki Müslüman onunla hemen evlenmeye hazırlar. Ve bütün bunlardan sonra -tüm zinalar ve din değiştirme- hâlâ bir Yahudi de onunla evlenmek istiyor. Müslümanlarda din değiştirmenin en büyük suç olduğunu bile bile, kadının Müslüman olmuşken nasıl tekrar Yahudiliğe dönmesini beklediğini anlayamıyoruz hikayeden.

Hikayenin son bölümünde kan davasının ve kan parası ile ilgili kurallara ilişkin öğrendiğimiz ayrıntılar da ilginç.

Herhalukârda, bu hikaye, Brauer'in tekrar tekrar vurguladığının aksine, erkeğin kadın üzerinde devamlı bir tahakküm sahibi olmadığını ortaya koyan bir durumu da gözler önüne seriyor.]

Zina yapan kadına verilen ceza ağırdır. Zaho'da, zengin bir Yahudinin karısı, ağanın oğluyla gizlice cinsel ilişki kurmuş. Mahkeme bir kerede resmi boşanma kararını çıkarmış. Yanlış

yapan kadının saçları kesilip,[23] bir eşeğe ters bindirilmiş ve kuyruğu da eline yular olarak verilmiş. Çocuklar da, bir yandan teneke kutularla vurup, diğer yandan da üzerine yoğurt dökerek eşlik ediyorlarmış.

Müslüman Kürtler de, zinayı ve fahişeliği bu şekilde cezalandırıyorlar. Sıradışı bir güzelliğe sahip olduğu söylenen Sineli bir Yahudi kadın fahişe olup Müslümanlığa dönmüş. Yetkililer kadının trafiğini gözardı edemeyecekleri bir noktada, yakalatıp saçlarını kesmiş; erkek kıyafeti giydirilerek şehir dışına çıkarılmış.

Kadın tacirlerine (*kauwade*) aynı ceza uygulanıyor. Amediye'de, kadın ticareti yapan yaşlı bir Yahudi kadın yaşardı. Yahudiler bir türlü onu bu işten alıkoyamadılar ve resmi makamlara şikayet ettiler. Bir eşeğe ters bindirilerek, küfürlerin ve taşların savrulduğu şehir surlarının dışına atılmış. Hayatına yeni bir düzen verip pişman olsa da bir daha şehre alınmamış.

Bazen koca kendi başına kontrolü eline alıyor. Rekanlı bir Yahudi suçlu karısıyla dışarıya koyunları sağmaya gider. Yolda hançerini (*hancar*) çıkarıp karısını öldürür ve bir süre sonra aşığını da aynı şekilde öldürür.

Kürt Yahudilerde, yaşamın her alanında ve her aşamasında erkeğin kadın üzerindeki hakimiyeti tipik bir özelliktir. Bir kadının kocasından boşanması çok zordur. Erkek ise, *hakam*a gidip kolayca bir *get*, boşanma belgesi, alabilir.

Yasal anlamda bir kadının evlilik bağlarından kurtulmasının çok zor olduğu düşünülünce, babaları tarafından kendi rızaları olmadan evlendirilen kızların durumu iki kat daha zor. Amediye'de, kocasıyla birlikte daha fazla yaşamaya dayanamayan çok güzel olmakla ünlü bir kadınla ilgili bir hikayemiz var. Çocuğunu alarak babasının evine gelir. Ne yaptılarsa, kocayı boşanmaya razı edemezler. Bu çabalar beş yıl kadar sürer ve hatta Ashur (Musul) hahamı da girişimde bulunur ancak sonuçsuz kalır. Olay sonunda, Kudüs'ten gelen bir hahamlık temsilcisinin aracılığı ile çözülür. Baba, kızını boşamasını sağ-

23 Bu alışkanlık muhtemelen Kürtlerden alınmış. Zinanın cezası olarak saç örüklerinin kesilmesi cezası Almanlarda da uygulanıyor (Tacitur, *Germania* 19).

lamak için kocaya 40 pound ödemek zorunda kalır.[24]

Kocanın durumuysa çok farklıdır. Şayet, *ketubba*da yazılı, kendi üzerine düşen görevleri yerine getiriyorsa, karısını kolayca boşayabilir. Hakamın düzenlediği *get* kadına verilir ve sonra da adet gereği çaprazlamasına yırtılır. Bu seremoniden sonra, her iki taraf da *miqveye* giderler. Eve doğrudan gelmezler, başka bir yoldan (*çape*) gelirler: Bu durumda çarşıdan dönerek giderler (A.). *Get* veren koca (*tulqa*) ve boşanmış kadın (*tolaqta*) tüm topluluğa ekmek dağıtırlar.

Çocuklar babalarıyla kalır. Kadının, çocuklarından kolayca ayrıldığı söylenir (A.). Yeni doğmuş bir çocuğu varsa kadının, iki yaşına kadar emzirir -bunun karşılığında kendisine ücret ödenir- sonra, bu çocuk da babasına gönderilir. Bana söylendiğine göre, çocuklar ve anne arasında başka bir ilişki kurulmaz.

Her ne kadar erkekler *tolaqta* ile evlenmek istemeseler de *tolaqta* genellikle yeniden evlenir.[25] Evliliği sırasında herhangi bir tören düzenlenmez. Kına yakılmaz. Normal bir şekilde banyo yaptırılır ve görkemden uzak bir şekilde kocasının evine getirilir. Evlilik yemeği sıradan bir yemekten, *şorba*dan (pirinçten yapılmış sütlü lapa) oluşur. Eğer damat hâlâ bekar (*canka*) ise, düğünü için tüm geleneksel hazırlıklar yapılır ve *tolaqt*a üç gün sonra çıkabilmesine karşın, damat *gnune*de sekiz gün kalmak zorundadır.[26]

Ölen kocanın kardeşiyle evlenme (Levirate)

Levirate evlilik (İbr. *yibbum*), *halisa* yoluyla azade olmak

24 Birçok karışık yasal prosedürden sonra olay çözüme kavuştu. Genç kadının güzelliği zengin bir Yahudinin dikattini çekti ve yasal bekleme süresi olan doksan bir günün sonunda onunla evlendi. Bundan önce de, genç kadının babası, bu zengin hayranın kızıyla evlenmişti. Böylece, boşanan bu genç kadın üvey annesinin üvey annesi olmuş oldu.

25 Hiç evlenmemiş bir kadına rastlamak neredeyse imkansız -tabi ki, çocuklu yetişkin dul kadınlar hariç.

26 Bir *tolaqta*nın nikahında, öksürükten muzdarip olan kişi bir kepçeden (*itrana*) su içmeli; sonrasında iyileşecektir.

kadar olmasa da, Yahudi Kürtler arasında hâlâ uygulanıyor.[27]

Daha önce bahsettiğimiz (Mann, *Texts and Studies* 19. mektup), Sukho'dan gönderilen mektupta, yazarı, kadının ölen kocası zaten çok genç olduğuna dayanarak, kadının ölen kocasının altı yaşındaki[28] tek erkek kardeşinin büyümesini (on yaşına gelmesini) beklememesi için böyle bir evliliği geçersiz kılmaya çalışıyor. Ya *levirate* evlilik gerçekleşecek ya da *halisa* yapılacak.

Sine'de, *halisa* töreni, nal sökme [dul kadınla, ölen kocasının erkek kardeşinin birbirleriyle evlenme yükümlülüğünden kurtarma amacıyla düzenlenen bir tören], şehir dışında *va'ad* denilen bir yerde gerçekleştirilir. Amediye'de, *halisa*, kent dışında belli bir mağarada yapılırmış önceden, ancak sinagogun yakınında bu amaç için özel bir bina yapılmış. Eski *halisa* nalı (*pelaftit xalisa*) burada muhafaza ediliyor.

Sine'de, *dayyanim*, *şammaş* ve tanıklar, hep birlikte bir *minyan* oluştururlar, ölen adamın kardeşi, *yavam* [*levir*] ve *yevma* [dul kadın] ile, törenden önceki gün belirlenen yere giderler. Bir sonraki gün hangi düzende oturmaları gerekiyorsa, o gün de aynı şekilde otururlar. *Hakam*, "Bugün buraya A ile B arasındaki *halisayı* yerine getirmek için geldik" der. Sözkonusu şahıslara ertesi gün oruç tutmaları emredilir. Ertesi gün, *halisa* grubu erkenden *va'ada* gelir. Yemekler ve kilimler getirilir. *Yibbumu* kandırmak için başka bir denemeden [gerekli bir formalite olarak düşünülüyor] sonra, nal çekme töreni geleneksel bir tavır içinde onu takip eder. Kadın başörtüsünü omuzlarına kadar örter ve oraya varır varmaz başına ufak bir örtü atar. O anda tükürmemelidir. Daha önceden, *hakam* tarafından nal çekme, tükürme ve ezbere söylemesi gereken cümle konusunda ekzersiz yaptırılmıştır. Şahitler bu görev için büyük miktarda para alırlar (A.), çünkü *halisa* töreninin tüm ka-

27 Assaf, "Le-Toldot," s. 92-93'de karşı görüşte: "Levir [ölen eşin erkek kardeşi] evli ve çocuklu olsa bile, levirate evliliğin *halisadan* öncelikli olduğuna karar verenler de bulunuyor." Sineli mülakatçım, *halisa* vakalarının *yibbumdan* daha fazla olduğunu belirtti.

28 Mann, *Texts and Studies*, c. I, s. 543, (fol. 2, recto) 4. satır.

tılımcılar için tehlikeli olduğuna inanılır; bu sebeple kimse böyle bir şeyde yer almak istemez. Aynı şekilde hakam ve *halisa* belgesini yazıp çizen katip de yüklüce bir para alırlar. Sine'de, *halisa*nın maddi karşılığı, bir *get* yazmaktan on kat daha fazladır.

Sine'de, *kappara* olarak, *halisa*dan sonra bir tavuk ve horoz kesilir. Amediye'de, katılımcılar evlerine geldikleri yoldan gitmezler, başka bir yoldan (*çape*) giderler, *get* olayında olduğu gibi.

Adam ve kadın, her ikisi de *miqveye* gitmek zorundadırlar. Çarşıdan geçerken, ekmek alıp yoksullara ve öğrencilere dağıtırlar. Daha önceleri, ekmek dağıtma geleneği, *halisa*dan önce yerine getilirdi.

10. ÖLÜM VE DEFİN*

Yahudiler arasında, yaşamın diğer alanlarıyla (doğum ve evlilik gibi) ilgili geleneklerde, Yahudi olmayan çevrelerinin etkileri görülmesine rağmen, ölüme ilişkin geleneklerdeyse böyle bir etkilenmeden söz etmek mümkün değildir. Doğu Yahudileri -ve Kürdistan'dakiler dahil- çevrelerindeki halkların ölümle ilgili geleneklerinden çok nadiren bir şeyler almışlardır.

Eğer biri ölüm döşeğinde can çekişiyorsa, istisnasız herkes odadan çıkar. Şayet bir tek kişi de ağlasa, ruhun bedeni terk etmeyeceği düşünülür (S.).

Can çekişmenin uzun sürmesi, ruhun bedenden ayrılamadığının göstergesi olduğu düşünülür. Bu yüzden, kurtuluşunu kolaylaştırmak için farklı tedbirler alınır ve böylece ölen kişi

* [Bu bölüm, doğum, evlilik ve ölümde gözlenen adetlerin kökenin gösteren önemli bir çok detay içeriyor. Bu olgu üzerinde çok çalışılmış olmasına rağmen, özellikle psikolojik bakış açısını değerlendiren ek bir yoğun araştırma yapılması gerektiriyor. Yahudiler arası karşılaştırma için, Raphael Patai, *Historical Traditions and Mortuary Customs Among the Jews of Meshed* [İbranice] (Kudüs, 1945.)]

rahatlatılır. İlk ve en önemli tedbir *hattara*, "kurtulma", seremonisidir. Aralarında *hakamimin* de bulunduğu on adam odaya gelip hastayı ayağa kaldırırlar ve *hattarayı* söylerler. İyileşmek kaderinde yoksa, o günü çıkarmaz (A.).

Sinagog kilitlenir ve anahtar ölmekte olan kişinin başının altına konur. Böylece, ruh bedenden ayrılmak için büyük çaba sarf edecektir, çünkü cemaat anahtarı bekliyordur (S. ve U.); veya ölmekte olan kişiye "*qri'at Şema* suyu'" (*hakamın* üzerine *Şema'* duasını okuduğu su) içirilir (S.).

Kişi son nefesini verdiğinde, öldüğü yerde yüz üstü çıplak yere yatırılır, ki içine toprağın kokusunu çekebilsin; yoksa derisi siyahlaşacaktır. Üzerine bir parça demir konulur ve başına, ayaklarına ve yanlarına mumlar yerleştirilir (A.). Ölen kişi, ayakları batıya ([yani Kudüs'e]) gelecek şekilde odanın ortasına getirilir (Z.ve A.).

Odada bulunanlar ölünün giysilerini yırtarlar. Eskiden iç çamaşırlarında dahi bir yırtık açılıyordu. Komşular, özellikle de yas tutanların çığlıklarının duyulabildiği evlerdeki komşular içme sularının tamamını dökerler. Bunun açıklaması, ölüm meleğinin kana bulanmış bıçağını bu suda yıkadığı şeklindedir. Komşular genelde içme sularını önceden uzaktaki evlere götürürler (D., A. ve S.).

Cemaat ölümden hemen haberdar edilir. Amediye'de, erkekler önceden, üzerinde *aveluth*, "yas", yazan bir kolluk takarak ve sol ellerinde de "Yas bayrağı" yazılı siyah bir bayrak, sinjag evel, taşıyarak dışarı çıkarlardı; çünkü bu herkesin kaderidir (bkz. Ecclesiastes 7:2).[1] Ölen şahıs *hakam* veya önemli başka biri ise, genel anlamda çalışmaya ara verilirdi; ama sıradan biri için sadece cenaze töreninden önce kısa bir süre ara verilirdi.

Havraye

Hevra Qaddişanın lideri ölümden hemen haberdar edilir.

1 HUBC.'daki örnekler sadece Amediye'den olanlar(dı). Bu tür *pazubentler*, yas haftası boyunca yaslılar tarafından da takılırdı.

Amediye'de özellikle çok nitelikli ve çok eski olduğu belli olan bir *havraye* örgütü var. Aralarında *hakam*, *gabbai* ve *gevirimin* bulunduğu yirmi iki yirmi dört kişiden oluşur.[2]

Üyeler aralarından birini şef, *şeyh havraye* olarak seçer; şef de kendisine bir yardımcı, *bar şeyh* ve bir *şammaş* belirler. Bunlar bu işi yıllarca sürdürebilirler, ancak *şeyh*ten memnun kalınmadığı takdirde değiştirilebilir.

Seçildiğinde, *şeyh, haverim* tarafından bazı kıyafetler hediye edilir (*abayika* [veya *şala turma*, Turma şalı]) ve o da onları resmi bir yemeğe davet ederek karşılık verir.

Hastanın bakımını yapmak, ölümden sonra bedensel işlerini yapmak ve tüm cenaze işlerini organize etmek *havraye*nin görevidir, fakat Amediye'de, bu örgüt aslında sıradan faaliyetler yürüten bir erkekler kulübü halini almış ve cemaat üzerinde kontrol sahibi durumuna gelmiş.

Haverim, bir "erkekler kulübüyle" aynı şeylere sahip. *Bê Hazêne*'de, Seyyid Yehezqel sinagogu yakınlarında Hazan David ve Hazan Yusuf'un mezarları yanında inşa edilmiş bir odaya sahipler.

Haverim, bu odada haftada üç kez içki içme partileri için bir araya gelirler: Pazar akşamları, Çarşamba akşamları ve Sabat günü sabah ibadetinden hemen sonra. Bu partilerde her *haverim* için üç bardak arrak ikram edilir. *Haverim* kendi mezelerini kendileri getirirler. Yiyip içtikten sonra, şekhin davetinde, *hakam draşa* [vaaz] verir. Haverimin tükettiği arrakın masrafları, *havraye*nin bütçesine düzenli olarak akan değişik para yardımlarından karşılanır.

Bu yardımlar, Torah okumaya çağrılan erkeklerden -*haverim* ve *gevirim* bu şekilde onurlandırıldıklarında özel bir bağış yaparlar, *hatan Torah*, damat, *şuşbinim*, *avi haben* vb'den toplanır. Başka yerlerden Amediye'ye görevli gelenler veya Hazan David ve Hazan Yusuf'un mezarlarına hacca gelenler de -azımsanacak bir sayı değildir- *haverim* bütçesine maddi katkıda bulunurlar.

Özellikle *haverim*in işlediği suçlara verilen para cezaları da

2 Doğrusu, on sekiz olmalı.

bütçeye hayli bir katkı sağlıyor. Üyelerin birbirlerinin davranışlarını kontrol etmeye yarayan kuralların katı oluşu bu tür cezaların fazla olmasına yol açıyor. Üyeler arasındaki anlaşmazlıklar *şeyh* tarafından çözüme kavuşturuluyor ve taraflar birçok arrak şişesi (*kanina*) şeklindeki para cezasına çarptırılıyorlar. Aynı şekilde, *havrayen*in diğer birçok kaynakları da, *haverim*in arrak ihtiyacını gidermek için kullanılıyor. Diğer bir deyişle, burada bir tür *Freibier* ile karşı karşıyayız.

*Haverim*in tek buluşma yeri *Bê Hazane* değil, bir de nehir kenarı var. Orada, *duke havraye* [haverim yeri] de birçok ceviz ağaçaları vardır. İçki partilerinde kışın bu ağaçların meyveleri resmi bir şekilde dağıtılır; *şeyh* her üyenin ismini çağırır ve onar tane ceviz verir. Bayramlarda, törenlerde ve cemaat üyelerinin Ashur'a (Musul) iş için gitmeleri münasebetiyle *serane* ["kısa gezintiler"] yapılır.

Yirmi-dört *haverim*, on altı gerçek üye (başlarındaki şeyh ile beraber), ölüyü yıkayan dört kişi ve dört asilden (*hazan, gabbai* ve iki *gevirim*) oluşur. Hastayla ilgili işlere, *şeyh* tarafından belirlenen iki kişi bakar. Yanında sürekli nöbet tutarlar; ancak asıl görevleri ölünün bakımını yapmaktır.

Ölüm gerçekleştiğinde, ilk önce *şeyh* haberdar edilir. *Şeyh, bar şeyhi* bilgilendirir ve o da tüm *haverimi bar şeyh*in evine davet eden *şammaş*a haber verir. Sonra, her *haverim* elinde iki bardak arrak tuttuğu şekhin evine giderler. Gayet tabii, bu arrakın ritüel bir anlamı var. *Şammaş*, gerekli araçları getirdikten sonra, on dört mezar kazıcı şeyhle beraber mezarlığa mezar kazmak için giderler ve dört yıkayıcı, ölünün evine onu yıkamak için giderler.

*Hebra Qaddişan*ın bir erkekler kulübüne dönmesi, Kürdistan'da sadece Amediye'de görülen bir durum. Zaho'daki *hebra*, kendilerini kesinlikle sadece ölünün bakımına adamışlar. Bir *şeyh kapare*, "baş mezar kazıcı" ve bir *şeyh kayape*, "baş yıkayıcı" vardır. Her birinin bir yardımcısı bulunur (Kür. *rispi*, çğ. *rispiyana*, "ak sakallı").[3]

3 Sine'de *hevra* yok. *Rohelar* veya *mila khelana* (ölü yıkayıcılar) ve *qabar*, mezar kazıcılar var.

Baş yıkayıcı, ölüyü yıkamak için gerekli tüm malzemelere sahiptir. Bunlar, üzerinde ölünün yıkandığı bir tahta (Z. *dargit mithe*)[4] ve ölünün kıyafetlerini dikmeye yarayan gerekli şeylerden oluşur. Zaho'da bunlar sinagogda bulundurulur, Amediye'de, *halisa* nalını ve *malqutun* da bulunduğu *Bê Hazane*'de *bêt el miswada* bulundurulur. Bu malzemelerin saklandığı yere *jillit mithe* (A.) veya *kistet mithe* denir.

Bu malzemeler eve taşınırken, kişi koşarak *Dargit mithe*! diye bağırır. Kadınlar hemen çocuklarını sadece içeriye değil, en arkadaki odaya veya çatıya götürürler. Bebekleri de beşikten çıkarıp bir arka odaya götürürler. Hastalar için de aynı şey yapılır (Z. ve A.). Ölümle ilgili eşyaların çocuklara yaklaştırılmaması gerektiği söylenir.

Mezar giyisisi (*kelê'eta*),[5] özel bir genişliği olan ve Musul'dan getirilen pamuklu kumaştır (*kitan*). Zaho'da baş yıkayıcı kefeni keser ve yardımcıları diker. Bir kadının kefenini ölüyü yıkayan kadınlar dikerler. Amediye'de erkeklerin kefenini de yine kadınlar dikerler.

Ölümü sırasında kefen satın alacak kadar parası olmayacağını düşünenler, sağ iken gerekli ölçülerde kefen kumaşı alırlar. Yaşlı kadınlar genellikle kendi kefen kumaşlarını kendileri alırlar. Eve terzileri ve birkaç kadın arkadaşını çağırarak, onlara *se'odit kiyapit kuraka* yemeği hazırlar. Yemeğin bir kısmı çocuklara ve *haverime segula*, "iyi şans", olarak verilir (A.).[6]

Kefen, normal bir kıyafetle aynı bölümlerden oluşur, ancak o daha basittir. Her bir el bir çeşit eldivenin içine konur. Ölüler, *sisiyotsuz* "saçakşız" bir *tallit qatan* taşırlar.

Bir *hakam*ın veya saygın bir kişinin kefeninden artan parçalar sonra anneler tarafından satın alınır. Bu parçaların, çocukları ölen anneler tarafından nasıl kullanıldıklarını ve diğerle-

4 A. *dapit mithe*, S. *tahta*.

5 A. *k'hele'eta*; Z. *kheleta* (Maclean, Grammar, s. 100: *hal'at, halat, hleta* "şeref kaftanı, hediye, armağan"); S., *Rekan* ve *Tchalla kuraksa* (ayrıca A.'de edebi kelam anlamında); S. ve Bijar *malbush* ya da *labusha*.

6 Sine'de hayatta iken kumaş alınır.

riyle aynı kaderi paylaşmasından korkulan hâlâ sağ çocuğa elbise olarak dikildiğini anlatmıştık. Bu parçalar, aynı zamanda küçük parçalara ayrılarak, çocukların boynuna muska olarak asılır (A. ve S.).

Kadınlar, odada ölünün etrafında toplanarak ağlamaya başlarlar. Yüzlerini dövünerek yaralar içinde bırakırlar, saçlarını çamura bularlar ve yüzlerine ve omuzlarına da sürerler. Saçlarını yolarlar;[7] çocuğu için yastayken başka bir çocuğunu da kaybeden bir anne ise saç örüklerini keser.

Ayrıca, içten gelerek feryat etmekte ve ağıt yakmada uzman olan profesyonel yas tutan kadınlar (A. [*baktasa m'*]*adedana*) vardır. Amediye ve Zaho'da ücret almazlar. Sine'de ise, hem Müslüman hem Yahudi profesyonel yasçılara ücret ödenir ve "Onun için iyi yas tut!" denilerek teşvik edilir.[8] [*M*]*'adedane*-nin söylediği ağıtlar Kürtçedir ve Kürtlerden alınmıştır. Bu ağıtların çoğu, bir sevgilinin veya kahramanın ölümüne yakılmış ağıtlardır.

Ölünün evliliği

Ölen kişi çok genç biri olunca, yas özel bir hal alıyor. Arkasından, diğer birçok halkalarda ve hâlâ Avrupa'da da görülen bir törenin, birçok farklılıklarla beraber benzeri olan, ölünün bir tür evliliği gerçekleştiriliyor.[9]

Ölümünün hemen ardından, evlenmemiş erkeğin vücuduna, bir damatmış gibi kına yakılır.[10] Kına hazırlarken ve sürerken, kadınlar gerçek bir evlilikte söylenen şarkıların aynısını söylerler; bir tek farkla, şarkılar sık sık ağlama sesleriyle bölünür.

Genç nişanlı (İbr. *mequddaş*) ise, gelin düğün elbiseleri giydirilerek odaya getirilir ve yüzüklerini değiştirirler. Genç adamın düğün elbiseleri vücudunun üzerine asılır.

7 Sine'de saçı dökülen kadınlar, balmumuyla başlarına takma saç takarlar. Yas gereği bunu başlarından koparıp mezarın üzerine bırakırlar.

8 Musul'da da, Müslüman kadınlar tutulur.

9 O. Schrader, *Die Totenhochzeit* (Jena, 1904). O. Laufer, "Totenkronen," ZVV 26: 16ff.

10 Uşno'da, ölü bedenin üzerine çiçek ve yüzüne de gül bırakılır.

Eğer gelin ölürse, vücuduna yine kına sürülür, üzerine düğün elbisesi asılır ve evlilik şarkıları söylenir (*Dim hamlula, Narike*). Amediye'de önceleri damat içeriye alınırken, Zaho'da alınmaz.

Burada söz edilen gelenekler Amediye'de de uygulanıyor. Son zamanlarda gelinin sadece küçük parmağına kına yakılıyor. Ölmüş bir damat içinse, ölüm *huppa*sı denilen bir tür siyah kıyafet hazırlanıyor. Bu *huppa* bazen, ölü gencin anısına yıllarca asılı kalıyor. Ölü gelinin anne babası, takılarını ve giysilerini daha önce yatmış olduğu yatağın üzerine asarlar.

Sine'de düğün giysileri ve kına hem ölmüş damat hem de ölmüş gelin için getirilir, ama vücutlarına sürülmez. Kadınlar gözyaşları arasında *klili* söylerler. Gelinin, damadın bedenini görmesi için içeriye getirilmesi sırasında; feryatlar doruk noktasına ulaşır.

Daha önceleri, nişanlı genç erkekler ve kızlar tüm düğün süsleriyle (düğün kıyafetiyle değil) gömülürlerdi; ancak bu adet utanç verici bir suç nedeniyle kaldırıldı (A.). Düğün tarihine üç gün kala bir gelin öldü ve tüm düğün takılarıyla birlikte gömüldü; Müslüman bir Kürt tüm takıları çaldı. Mülakatçımın verdiği bilgiye göre, hırsız suçunu itiraf ettikten birkaç gün sonra öldü. Ne yazık ki, o gün bu gündür hem Müslümanlar hem Yahudiler ailesini "mezar hırsızı aile" (*be ganawit mite*) olarak anarlar.

Bedenin yıkanması

Zaho'da, ölü yıkanmadan önce cenaze yemeği (*gurpala*) verilir.[11] Bu yemeği hazırlamakta kullanılan malzemeler yas evinden alınır. Bu nedenle, cenaze evine, özellikle de evde hiçbir şeyin olmadığı bilinen yoksul ailelere gıda malzemeleri göndermek *misva*dır.

Ölü yıkayıcılar ve yas evinde bulunan herkes cenaze yemeğine katılır. Mezar kazıcılarına da gönderilir (Z.). Amediye'de,

11 Bu beddualarına da yansımış, *Ya rabi gurpalokh aklane*, "Tanrı, senin cenaze yemeğini yemek nasip eylesin" (Z. ve A.).

gurpalit mitha sadece *haverim* içindir. Dindar bir adamın veya yaşlı birinin yemeğinin şans getirdiğine inanılır. Anneler bir kısmını çocuklarına ayırırlar ve bir kısmı da hasta evinden hastaları için yemek istemeye gelen insanlara verilir (Z. ve A.). Amediye'de, yaşlı bir adam ve kadının yemeği, *Ku kol la zad'it aiya zubhinale kurakok*, "Kalk ve ye, korkma, bu kefenini satın aldı" sözleriyle genç hastalara gönderilir (A.).

Tüm dostlar ve komşular, *misva* olarak ölüyü yıkamak için eve kuyudan yeni çekilmiş su getirirler. Su ısıtıldıktan sonra, baş yıkayıcı, ölünün etrafında oturup ağlaşan kadınların odadan çıkmalarını, çünkü ölü bedenini yıkamak için bahçeye çıkarılacağını söyler.[12] Kadınlar buna direnirler; çünkü ölen kişinin buradan çıkarılmasıyla, onu bir daha göremeyeceklerini bilirler. Sonunda baş yıkayıcının kendisi gelir ve onları zorla dışarı çıkarır.

Su bahçede ateşte ısıtılır. Arta kalan kömür, genç erkekler tarafından aşk tılsımı olarak kullanılır. Hâlâ ateşi parlamakta olan kömürü alıp, *Kudak mud'ikşi*[13] *aiya pala hadak da'k libit tlubti ba'iyali*, "Ben bu kor ateşi söndürdükçe, benim sevgilimin de kalbi beni sevmesi için sönmüş olsun." denir (A.).

Ölü beden alınıp ölüm tahtasının (Z. *darga*, A. *dapa*) üzerine yatırılır.[14] Önceki yıllarda, yıkama esnasında çevredekilerin bakışlarından saklamak için, ölü bir erkeğin çevresinde erkekler, ölü bir kadının çevresinde de kadınlar ayakta dururlardı. Ancak şimdilerde, ölünün etrafına perdeden dört duvar çekiliyor. Sine'de, bu amaç için özel bir çadır bulunur. [Bu, İranlı geleneklerle uyum gösteriyor.]

Yıkayıcılar ölünün çadırına (*pardayit mithe*) elinde bir şeylerle girmelidir, ki bir ölü "eli boş" girmiş olmasın.Vücudu yıkamakta, kefenin kumaşından yapılmış ve içinde sabun parçaları bulunan keseler kullanılır. Daha önce çocuklarını kaybetmiş anneler bu keseyi yıkayıcılardan alıp sağ kalan çocukları-

12 Erkekler ölüyle aynı odada oturmazlar, farklı bir odada otururlar. Çoğu zaman, sinagoga götürülürler, çünkü kadınların ağlamalarını duymamaları gerekiyor.

13 Maclean, *Grammar*, s. 68, Lidzbarski'ye göre, *da'i*, tükenmektir.

14 Bu bağlamda, kadınların kullandıkları beddualara bkz.

nı yıkarlar (Z., A. ve S.). Anneler purimden önceki *lêl benata*-da kızlarını da bununla yıkarlar (A.). Genç bir kızın veya erkeğin vücudu yıkanırken, nişanlı bir çiftin banyo seremonisinde söylenen şarkılar söylenir.

Yıkama seremonisinin düzeyi ölen şahsın sosyal statüsüne bağlıdır. Sonunda vücudun üzerine, su içinde bırakırcasına (*tevila*) soğuk su dökülür ve yıkayıcılar *darga* üzerinde iki tane toprak küp kırarlar. Bunu yaparken de, *Cem'a mefahlule*, "Ey cemaat, affedin!" derken diğerleri de, *Fehel halal hawe*, "Helal olsun!" şeklinde karşılık veririler (Z.).

Sine'de, *hakam* çadırın dışında durarak yedi kez *Ana b'koah* okur. Her okuyuşta yıkayıcılar altı küp kırarlar. Böylece, toplam kırk iki küp kırılmış olur.

Yıkandıktan sonra, *şeyh*, hazırlanmış olan kefeni alır. *Bekhura*, [veya A. *bukhare*, meşe palamudundan yapılmış zamk] sürülür ve ölünün vücuduna giydirilir. Ölü adamın eline, Filistin'de dört *kubit*lik (yüz seksen dört cm) toprak mülkiyetini gösteren bir "tapu" (*ketava*) (*ketavit arba dera'e*[15] *qōra*) konur. Bu "tapu" Filistin'den gelen bir temsilci tarafından yüksek bir fiyata[16] satılır ve hemen her Yahudi bundan satın alır.

Dikkatsizlik sonucu eline *ketava* verilmeyen ölülere ilişkin esrarengiz hikayeler anlatılır. Tchalla'da, ölü bir adamın kolunun, avucu açık bir şekilde gerildiği anlatılır. Yıkamadan sonra *haverim* kolunu indirmeye çalışır ama boşuna: Bir demir gibi serttir. Sonra karısı *ketava*sını istediğini anlar. Aceleyle gidip getirir. Bunu ölünün eline koyar koymaz, parmakları kapanır ve kolu bir bal mum gibi yumuşar; vücudu zorlanmadan normal halini alır.

Ölü eziyet çektiğinde, ayrıca cemaat tarafından ölüye, kurtuluşu için dua içeren bir dilekçe emanet edilir.

Bazen de, kefenini yutmaması için ölünün ağzına bir taş konulur (S.). Erkekler, sakal kıllarını toplayarak bir torbada biriktirirler ve öldükten sonra beraberlerinde mezara gömülür

15 Maclean, *Grammar*, s. 70, *dra'a* veya *draya*, İran *yardası* (91.44 cm) veya metresi, 90 cm civarında.
16 Duhok'ta fiyatı 1-2 dinar, Amediye'de 4 Pound civarında.

(A.). Eğer ölen kişi, aynı yıl içinde aileden ölen ikinci kişi ise, bir torbaya bir yumurta konulur ve beraberinde gömülür. Bu yaygın bir alışkanlıktır (Z., D. ve S.).

Yıkanıp kefenlendikten sonra, vücud şeritlerle sarmalanır (S. *şal*)[17] veya bir çuval şeklinde dikilir (A.). Ardından bir odaya alınır. Başına ve ayaklarına birer mum yerleştirilir. Orada bulunanlar, mumlar bitinceye kadar Zohardan dualar okurlar. Gömme zamanı, mezar kazıcılarının (*kapare*) mezarı kazmak için harcadıkları zamanın uzunluğuna göre değişir.

Mezar

Amediye'de, gördüğümüz gibi, mezar kazıcılar ve *şeyh havraye* hemen mezara giderler. Şeyh mezar için bir yer seçer, tüm *havraye*, oturup yiyip içtikleri yakın bir yere giderler. Üyelerden biri aynı zamanda şeyh tarafından kazma işine gönderilir.[18] Zaho'da ölünün boyu ölçülür ve baş mezar kazıcı mezarın boyutlarını işaretler. Zaho'da, mezar kazıcılık nesilden nesile geçer. Şu anda otuz mezar kazıcı bulunmaktadır. Aynı anda sadece bir kişi mezarın içinde kazma işini yapar, aynı anda iki kişinin kazması halinde birinin öleceğine inanılır. *Misva* olarak, her kazıcı terleyinceye kadar yoğun bir şekilde çalışır. Dinlenen kazıcı kazmayı kendisinden öncekinin elinden almamalıdır; bir önceki kişi kazmayı yere bırakmalıdır. Amediye'de, sinagog *şamma*şı şehir surlarına çıkar ve *şammaş havraye*nin mezarlıktan vereceği işareti bekler. *Şammaş havraye*, mezar hazır olunca ceketini havada sallar. Sinagog *şamma*şı hemen sokaklarda, *Misva*! diye bağırarak çabucak gider. Bu işin durması için bir işarettir.

Kürt Yahudilerde mezar tipi[19] aynıdır. İlk önce, ölen kişinin uzunluğu ve genişliği ölçülerinde bir metre kadar derinlikte

17 Uşno'da, şerit ölü bedenin etrafına yedi kez sarılır. Her sarmada şeritin içine bir taş veya demir para konulur. Bunlar, *haqqafot* sırasında atılır.

18 Mezar yeri satın alınmaz. Ancak, bazı yaşlı kadınlar, ölmüş oğullarının yanında yatmak için hayatta iken şeyh *havraye*den bir yer satın alırlar. Ödeme para ile değil arrakla yapılır (A.).

19 Genellikle *qora*; S. *ziarta* da.

bir çukur kazılır; sonra bunun içinde yarım metre derinliğinde bir çukur daha kazılır. Böylece, kenarlarda *bera qōra* (A., mezarın kardeşleri)[20] denilen basamaklar oluşur. Bu mezar tipi Müslüman Kürtler[21] arasında da geçerlidir. Vücut aşağı çukura yerleştirilir ve basamaklara tahtalar (Z. farşe)[22] yerleştirilir. Betanura ve Tchalla'da ve civarında çukurda basamak yapılmaz. Mezar tek bir derinliktedir, ancak her iki tarafa taşlar yığılarak oluşturulur. Vücut dar bölüme indirildikten sonra, tahtalar yerine taşlarla üzeri kapatılır.

Kürdistan'da tabut bilinmez. Ölü, halatlarla birbirine tutturulmuş iki kazıktan oluşan bir sedyenin[23] üzerinde konur (Z., A. ve Betanura). Sine Yahudileri, dört tutamaçlı açık bir tabut kullanırlar.

Cenaze alayı

Ölen kişinin en iyi giysileri veya düğün elbiseleri üstü açık tabutun üzerine konur -yaşlı erkeklerde *sisit*, genç kızlarda da başlık konur. Uşnu'da, cenaze alayında ölen kişinin kıyafetleri ağlayan kadınlar tarafından taşınır. Amediye'de, açık tabutun üzeri siyah bir bezle (*çarşabe kasōyit mithe*) örtülür.

Cenaze alayı belli bir düzenden uzaktır. Tabuttan yaklaşık 15 metre önde *kohanim* yürür ve onların arkasında da yaşlılar ve *hakamim* yürür. Ardından yaslılar, yıkayıcıların ve halkın takip ettiği tabut gelir (A.). Tabutu taşıma görevi birçok insan tarafından, "R. Shim'on b. Yohai'nin izniyle" diyerek sırayla yerine getirilir. Uşno'da, damat veya gelinin cenazesi şehir surlarının dışına kadar *dōla* ve *zirne* ile getirilir. Cenaze alayı yeni evli bir çiftin veya yeni doğum yapmış bir kadının evinin önünden geçtiği sırada çocuk dahil herkes, cenaze alayı geçinceye kadar arka bir odaya gitmeli veya dama çıkmalıdır (Z. ve

20 Z. *bira qora*; S. *alhad*. Uşno *miangor*.

21 Nikitine, "La vie domestique Kurde," *RETP* 3 (1922): 342.

22 Aslında "taş." Bu, kökeninde taşın kullanımının daha yaygın olduğu olasılığını gösteriyor. Sine'de bu taş *kepa alhad* deniyor.

23 Z. mita; A. *şaqlit mithe* (ölü içinde ise); S. tavut; Kür. (Yahudiler de) *darbaste*.

A.). Cenaze alayın önünden geçtiği her evin sakinleri sokağa biraz su dökmelidirler (Z.).

Hakam veya diğer önemli şahısların cenazesi önce, *adöde* veya *m'adode*'nin [ölü vaazı] söylendiği sinagog bahçesine getirilir. Ailenin kadınları ve ölen kişinin oğullarının da buraya gelmesine izin verilir. Onun dışında, kadınlar, sadece sokağın sonuna kadar, oğullar da şehir çıkışına kadar ölülerine eşlik edebilirler. [Alay şehir çıkışına geldiğinde, alayın başında yürüyen *hakam* durur ve "Rabbenu Gershon'un kararı, Diaspora'nın ışığı, *lit rasut min ins min cins dilu birye min daya naşa maha la payit ila dair*, yani "bu kişiden doğan erkekler veya kötü ruhların (yani, zarar vermemek için) buradan öteye gitmelerine izin verilmez, geri dönmeleri gerekir" der. "Kötü ruhlarla" -Aşkenaz Yahudilerinde olduğu kadar, Sefared ve Doğu Yahudi topluluklarındaki yaygın inanca göre- erkeğin uykusu sırasında gayrı ihtiyari dışarı attığı menisinden doğan ruhlar kastediliyor.[24] *Hakam*ın bu sözlerini duyan oğullar şehir çıkışından geriye evlerine dönerler.]

Kadınlar yıkanmadan evlerine tekrar girmemeliler; bu nedenle geri döndüklerinde komşuları ellerine su dökerler. Erkekler mezardan gelmeden eşikten geçmezler.

Şehir dışındaki mezarlıkta, açık tabut mezardan dört kübit (yaklaşık 184 cm) uzaklığa bırakılır ve yedi *haqqafot* (dairesel kurtarma) yerine getirilir. Normal diğer seremoniler takip eder. Sonra, baş mezar kazıcı ve yardımcısı mezarın içine inerler ve ölüyü aşağı indirirler. Mezarın içine başka bir şey konulmaz. Ölen kişi sırtüstü ayakları Kudüs yönüne [batı] gelecek şekilde yerleştirilir. Baş tarafından başlayarak basamaklara tahta parçaları (veya Sine, Betanura ve Tchalla'da olduğu gibi taşlar) dizilir. Herkes -üç kez- şu dizeyi ezbere okur, *V'hu rahum y'kapper 'avon v'lo yaşhit, v'hirbah l'haşiv appo, v'lo ya'ir kol hamato-* ve her kelimede bir avuç toprağı, toplam otuz üç avuç, mezarın üzerine atar.

Bundan sonra, Haşkava ["istirahate çekilmek"] *hakam* tarafından okunur, ağlayanlar tarafından bir tutam ot yolunur ve

24 [J. L. Zlotnik, ed. *Ma'asa Yerushalim* (Jerusalem, 1946), s. 32, 102.]

omuzlardan geriye atılır ve ağlayanlar teselli edilirler. Tüm bunlar geleneksel bir edayla yapılır.

Kimse mezarlıktan ayrılmadan önce, tabut yerinden alınmalıdır. Ancak, kaldırılmak yerine, mezarın dışına çıkarıncaya kadar tekmelenerek ve itilerek oradan da hemen götürülmelidir (Z. ve A.).

Yas tutma gelenekleri

Yaslılar, cenazeden döndükten sonra çıplak ayaklı ve eski, koyu renk giysiler içinde yerde hasırlar üzerine otururlar. Gece gündüz odanın içinde ışık yanar ve yakında bir bardak su bırakılır (A.).

Kürdistan'da, yaslıların cenazeden hemen sonra yenilen ilk yemek, *se'öda havra'a* ["iyileşme yemeği"] denilen özel *se'udat havra'a* yoktur. Sabah akşam ziyaretçiler, ev ahalisiyle de paylaştıkları yiyecekleriyle gelirler. Ziyaretçilerin getirdikleri mazada mutlaka yumurta, bazı yörelerde mercimek bulunur (A. ve S.). Bazılarının, yaslılara, *hakam*ın üzerine dualar okuduğu bir bardak şarap getirme alışkanlığı da bulunuyor.

Amediye'de, *şeyh havraye*, yaslıları, yas haftasının her günü kimlerin ziyaret edeceğine karar verir. Zenginleri akşamları davet eder, çünkü akşam yemeğinde arrak olmalıdır ve ancak zengin olanlar yiyeceğin yanı sıra bunu da yaslı aileye getirebilirler.

Yas evinde her bir gün *Şaharit*, *Minha* ve *Ma'ariv* duaları okunur. Torah okunduğu gün, yas tutanlar, *Şaharit* okunduktan sonra sinagoga giderler. Onların gelişine kadar okuma ertelenir. Çıplak ayakla gelirler ve her zamanki yerde değil kural gereği kapıya yakın bir yerde yerlerini alırlar.

Cumartesi günü, arrak içeren özel bir yemek verilir. Akrabalar tarafından evde *mebōse* hazırlanır (Z.).

Yas haftası boyunca, ziyaret edilen yas evi, yeni doğum yapmış bir kadının evindekine benzer bir şekilde bir tabu özelliği taşır. Bu tür evlerden ateş veya maya alınmaz (Z. ve A.). Bijar'da, yas tutanların kendi ekmeklerini yemeleri yasaktır. Di-

ğer evlerden kendilerine ekmek getirilir. İlk üç gün içinde, evdeki yemek yenilmemelidir. Sine hariç; burada zenginler *se'ōda havra'a* için koyun bile keserler.

Yas haftasının bitiminde, zenginler arasında büyük önem taşıyan *se'ōdit*[25] *reş tcmaniya* [sekizinci gün yemeği] verilir. Tüm *hakamim* ve cemaatin önde gelenleri davet edilir ve geceyi Zohar ve diğer kutsal kitapları okuyarak geçirirler. Ölen kişinin oğulları çay, kahve, meyve ve sigara ikram eden sekiz *şammaşim* tutarlar. Akşam yemeği Ma'arivden sonra yenir, sonra okumaya kaldığı yerden devam edilir ve tüm gece devam eder. Kimse uyumaz. Sabah tekrar yemek ikram edilir (Z. ve A.).

Bu, yas töresinin ilk kısmıdır. Aile, yasın ilk haftasında giydikleri eski siyah elbiseleri çıkarır; ancak yıl boyunca sadece koyu elbiseler giyerler. Özellikle bu amaç için yapılmış kıyafetleri vardır. Kadınlar iç çamaşırı olarak bile siyah renkte giyinirler (A.). Tüm takılarını çıkarırlar; her zaman olduğu gibi saçlarını sekiz on örük olarak örmek yerine iki veya üç tane olarak örerler.

Bu yıl boyunca yas evi beyaza boyanmaz. Aile tüm bayram ve kutlamalardan uzak durur ve seranede yer almazlar. Genellikle, çekirdekli şeyler ve ceviz yemekten kaçınılır, çünkü bunları kırarken ses çıkar ve böyle bir zamanda bu tür sesler çıkarmamak gerekir (A.). Aynı nedenle, yaslılar alçak sesle konuşmaya dikkat ederler ve münakaşalara girmezler.

Zaho'da, ölünün payına düşen sabah kahvaltısı ve akşam yemeği (*aşaya gedayit mitha*), yas yılı boyunca *hazan* veya bir *hakam*a gönderilir. Yemeği alan kişinin eşi yemeği aldığında, *Matya gō naşame*, "İnşallah ölenin ruhuna erişir" şeklinde dua eder (Z. ve A.). [Amediye'de, bir yıl boyunca her akşam yemek dolu bir tabak yoksullara gönderilir. Her yemeği alan kişi, *Matya ilnşame gō qasret gan eden*, "Ruhu Cennet Bahçesinin kulesine kadar yükselsin" temennisinde bulunur.] Ayrıca yas tutanların çarşıya çıkar çıkmaz tüm meyve çeşitlerinden alıp,

25 [*Se'udat* ve *se'odit* varyasyonları, mülakatçıların kelimeyi telaffuzlarından kaynaklanıyor.]

sokakta rastladıkları insanlara dağıtmaları adettir. Böylece hayır duaları almış olurlar. Roş Hodeş, Adar ve Purimde, sinagoga, dağıtılmak üzere *zelōbiye* [kurabiye] gönderilir.

Yıl boyunca, Sabat arefesinde ve Sabat bitimindeki akşam Minha ve Ma'ariv duaları okunur.

Babanın ölümünden otuz gün sonra, oğullar saçlarını keserler, yeni giysilerini giyerek miqveye giderler. İnsanlar yas tutanlara, *La kepetun ana kiyape*, "Bu şekilde bir daha yıkanmayasınız inşallah" (A. ve Z.) [veya *Işalla anna kiyape la keptulo illa b'farhiye*, "Bu çamaşırlarla inşallah bir daha yıkanmayacaksınız, mutluluk içinde yıkanacaksanız" temennisinde bulunurlar (A.)]. Genelde *hakam*ın, oğulları saçlarını kesmeye zorlaması gerekir, çünkü teselli edilemez acı içindedirler.

Otuz gün sonra -ve bir yıl sonra tekrar- yas tutanlar, *se'ōdit reş yarkha* [yeni ay yemeği] adı verilen bir yemek verirler. Sırasıyla, *hakamim* ve cemaatin büyük bir kısmı davet edilir ve Zohar ve diğer kutsal kitaplar okunur.

Oğlu olmayan ve kendileri *se'ōdit reş temaniya, reş yarkha* ve *reş şata* verecek kimsesi olmayan yaşlılar, bu üç yemeği ölmeden önce kendileri verirler ve *hakamim*i Zohar okumaya davet ederler.

Mezarlık ve mezar ziyaretleri

Kadınların ilk gün mezarlığa gitmelerine izin verilmediğinden, ertesi gün giderler ve mezara gül suyu serperler. Bu, Amediye'de, cenaze törenini takip eden üç gün boyunca tekrarlanır. Zaho'da, bu ziyaretler (*zartiasa*), Sabat günü hariç, bir hafta boyunca devam eder. Mahalleden toplanan kalabalık bir kadın grubunca eşlik edilen yaslılar mezarlığa giderler ve ölen kişinin giysilerini mezarın üzerine sererler. Komşuların bir çoğu, kendi ölülerinin kıyafetlerini getirip ağlarlar.

Mezardan döndüklerinde, ellerini derede yıkarlar. Yolda onlarla karşılaşan insanlar, yaslılarla karşılaşmamak için saklanırlar (A.).

Amediye'de, mezarlar Passover ve Sukhot süresince, Za-

ho'da özellikle Abhın 9'unda, ilk yıl ay her yeniden çıktığında ve sonrasında Roş Hodeş Nissan arefesinde ve Abhın 9'unda ziyaret edilir.

Kürdistan'da Yahudi mezarlıkları[26] şehir surlarının dışındadır. Eski Amediye mezarlığı, üzerinde şehrin yükseldiği tepenin yamacındadır. Yenisi aşağıdadır. *Hakamim*, *Tepayit Adōnim* [Lordlar Tepesi] nin üst tarafına gömülürler.

Mezarlıklar çitle çevrilmez ve mezar taşları[27] da yoktur. Mezarın üzeri taşlarla kapatılır veya etrafına basit bir taş duvar yapılır. Tam bir yalnızlık ve kimsesizlik görüntüsü verir. Amediye mezarlığında, sadece *havrayeye* ait olan birkaç ceviz ağacı bulunur.

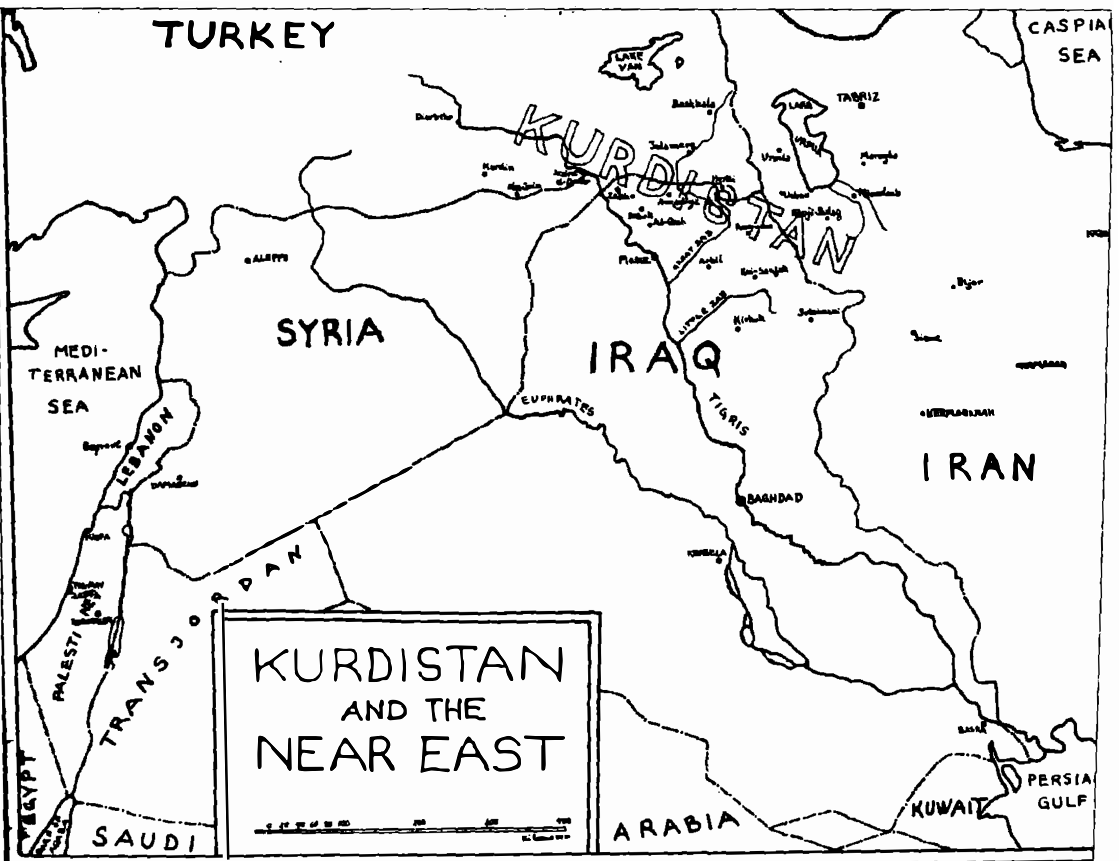
Walter Schwarz, Duhok yakınlarındaki Sundur mezarlığının şöyle bir tasvirini yapar:

> [Köy mezarlığı çok geniştir ve köyden daha fazla bir alanı işgal ediyor. Tam da Kürt mezarları gibi, tamamen bakımsız; aslında, Kürt ve Arap mezarlıklarının ayırt edici özelliği ağaç olmayışıdır. Dört köşe dizilmiş ufak taşlar mezar işaretlerini oluşturuyor. Mezarlık, uzaktan bir taşlık bir tarlaya benziyor. Nadiren, üzerinde birkaç İbranice harfin yazılı olduğu eski taşlar göze çarpar. Yeni taşlarda yazı yoktur. Mezarlık, köyün yukarısındadır.][28]

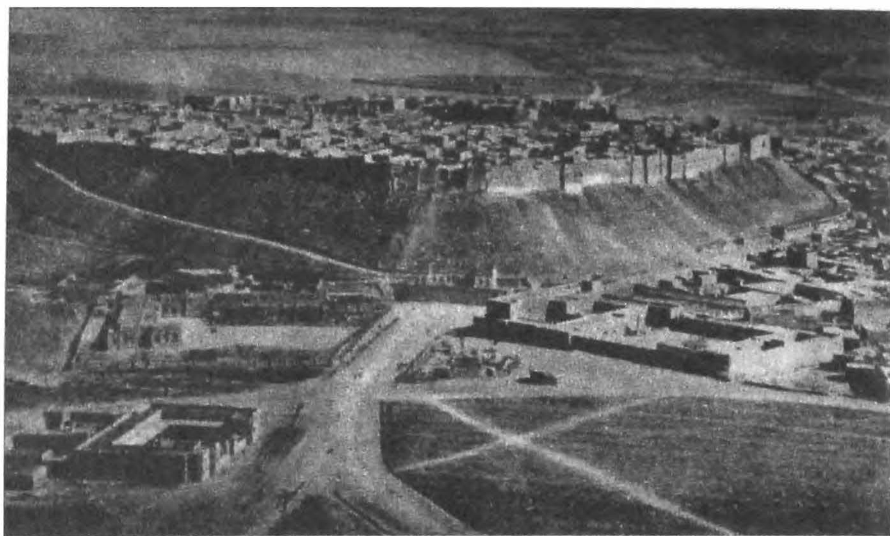
26 A. *bate hayyim*; kadınlar için *tapaya*, "dağın yamacı" [*tappe* Farsçada "tepe" anlamında]; S. ve Uşno *bet hahaime*; Z. ve D. *qoratha*; S. ve Bijar, *ziarye*; Z. ve Rekan, *ziartiatha*; Kür. *siaratan*.

27 Amediye'de yedi yüzyıllık mezarlıklar olduğu söyleniyor ve bunların bazılarında şu [İbranice] yazılar bulunuyor [Bu, ... yılının ... ayında... gününde ebedi ikametgahına giden Y oğlu X'in mezarıdır ve ömrünü oğullarına bıraktı, Ruhu şad olsun.] Amediye'de de üzerinde yazı bulunan mezarlar var. Çok daha eskiden, Kürtler, Yahudi mezarlarına yazı yazılmasına müsaade vermiyorlardı.

28 Walter Schwarz, "Bei den kurdischen Juden," *JR*, Temmuz 12, 1935, s. 3; [Almancadan çev. R. P.]

Kurdistan, 1947.
Belli başlı Yahudi toplulukları

Erbil, 1940

Amediye, 1940

Amediye'de Navi Yehezqel sinagogu, 1940'lar

Bir Sundur sokağında Yahudiler, 1945

Zaholu bir kadın

Duhoklu bir kadın

Erbilli bir adam

Baraşeli bir adam

Diyarbakırlı bir adam

Amediyeli bir adam

Tchallalı bir adam

Amediye yakınlarındaki Sukho köyünden bir adam

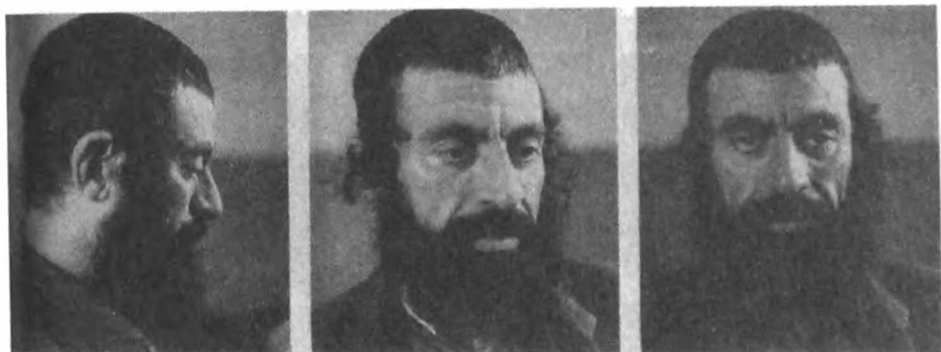

Kürdistan'dan bir kadın

Kürdistan'dan bir kadın

Kürdistan'dan bir adam

Kürdistan'dan bir adam

Kürdistan'dan bir adam

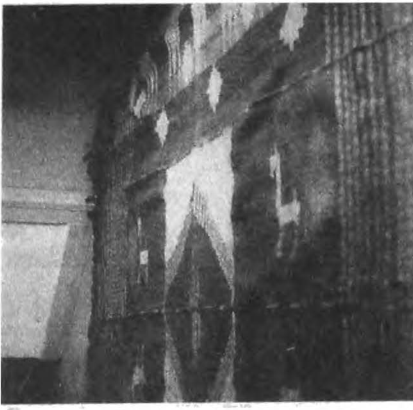

[Amediye'den Hakam Alwan Avidani. Benim en önemli mülakatçım. R.P.]

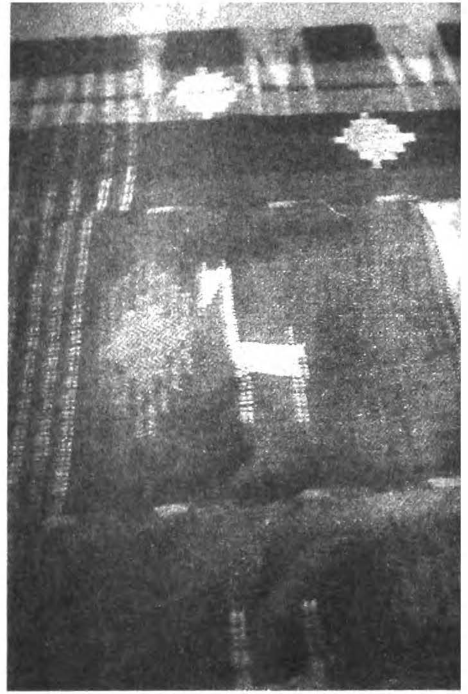

Zaho'dan çala (pantolon) ve çapuska (ceket)

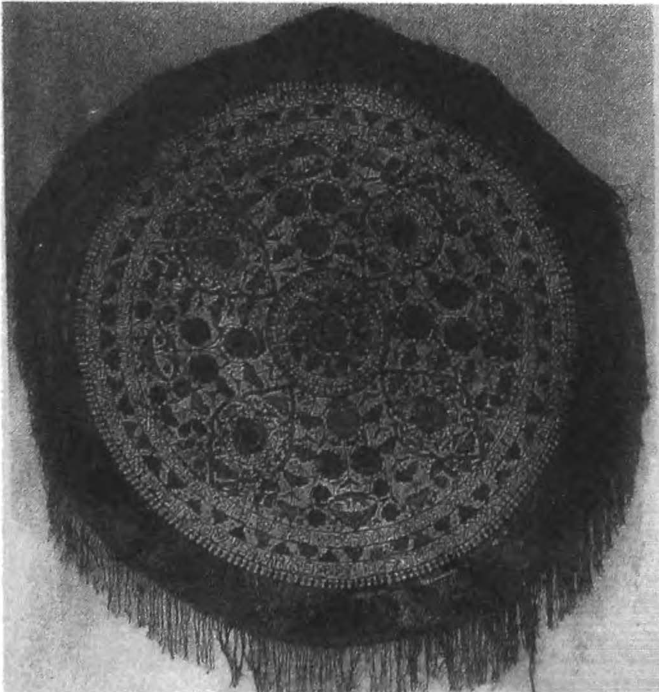

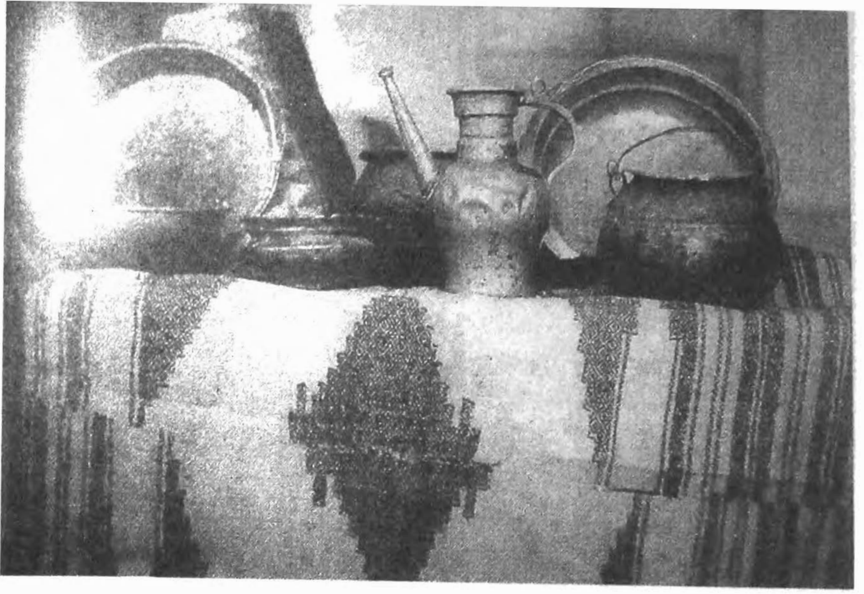

Duhok'dan barmale (kilimler)

Sine'den sal pesah, Seder örtüsü

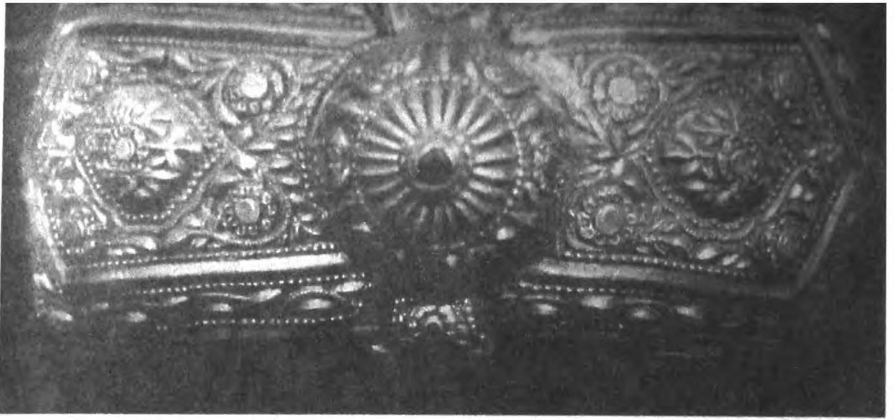
Sine'den mutfak kapları ve kilim

Marvada (küpe), Amediye

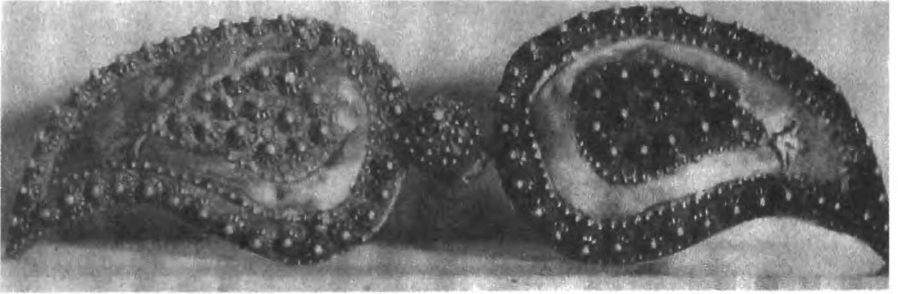

Dehvet go toqa (zincirin ucundaki [asılı olan] altın süs)

Kamar malajam (kemer tokası), Amediye

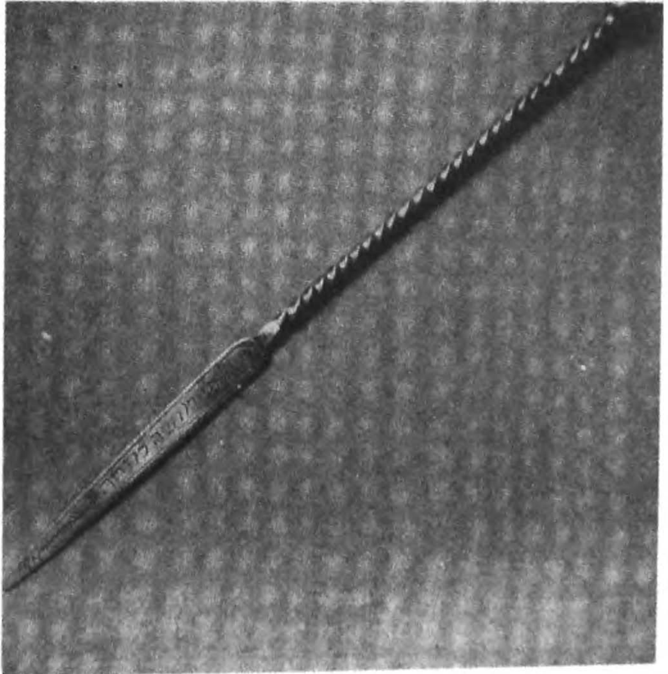
Kamar dutabag (işlemeli çifte toka)

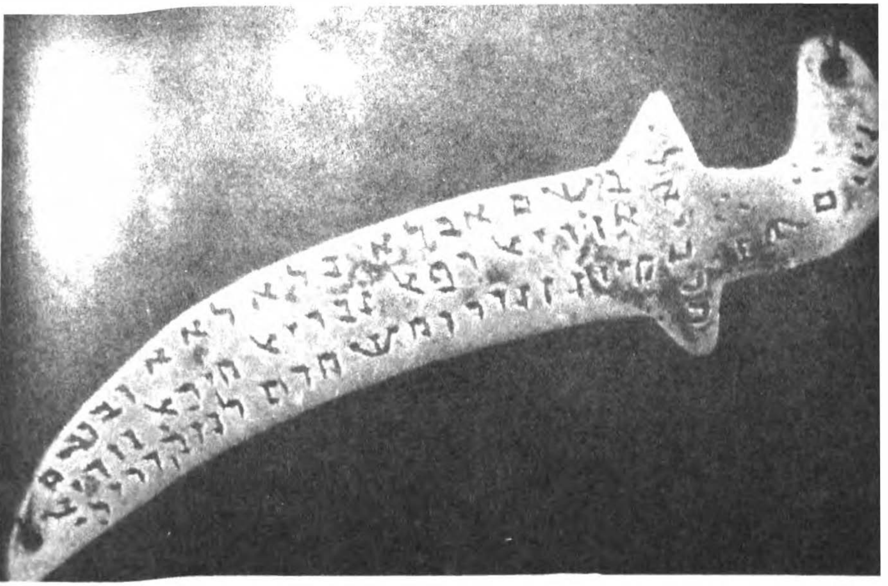
Luah (tablet), gümüş, üzerinde On Emir yazılı, Amediye

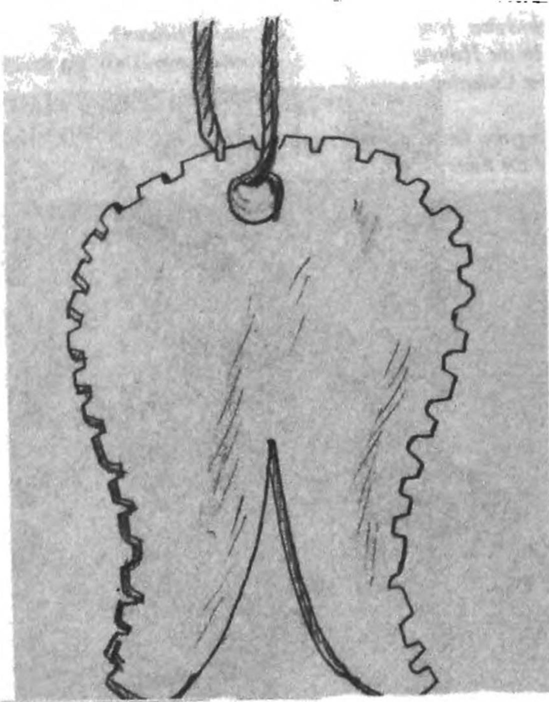
Taj Torah (Torah-tacı), Baraşe, 1863. İbrani Üniversitesi Brauer Koleksiyonunda

Amediye'den Torah okuma göstergesi, üzerinde sahibinin adı yazılı, Shabtay Moshe Mizrahi

Sepa, (hançer), çocukların korunması için muska. Meleklerin isimleri yazılı

Maşqas şelōna ("şelōna-kalkanı), sukabağı kabuğundan yapılmış ve Passoverda sahnelenen bir oyunda şelōnanın (oyuncu) hayali sünnetinde kullanılır. İbrani Üniversitesindeki Brauer Koleksiyonundaki bir maşqas şelōnadan Brauer'in çizimi

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
EKONOMİK KOŞULLAR

11. TARIM

Kürdistan bir tarım ülkesidir. Halkı köylüdür ve göçebe hayvancılıkla geçinirler. Ticaret, el sanatları ve doğal kaynakların kullanımı, ekonomisinde ikincil bir role sahiptir. Bu ekonomide Yahudilerin yerini araştıracak olursak, Kürdistan Yahudileri ve Yemen Yahudileri arasında büyük farklar olduğunu görürüz. Yemen'de, Yahudiler farklı bir sınıf oluştururlar. Arap fellahin ve feodal beyler arasında zanaatkar sınıfı oluştururlar ve Güney Arap saltanatının artan yozlaşması başlamadan önce ülkenin tek zanaatkarlarıydılar. Ancak son on yıllar içinde, başka gelir kaynaklarının olmayışından dolayı, Araplar Yahudilerin bu tekeline nüfuz edebildiler.

Kürdistan'daki Yahudilerin sosyal ve ekonomik durumları daha sağlıklı bir yapıya sahip, çünkü ülke ekonomisi içinde sınırları bu kadar belli bir katman olarak kategorize edilemezler. Kürt Yahudiler, hem köylerde hem kentlerde yaşarlar, üstelik sadece tüccar ve zanaatkar olarak değil, toprak sahibi ve köylü olarak da yaşarlar. Kürdistan'da, gayrı müslimlerin toprak sahibi olmaları ve topraktan geçinmelerini yasaklayan İs-

lami yasa, öşür vergisi toplanamayacağı için, uygulanmamıştır.

Kürdistan'da, Yahudileri tehdit eden tehlike, Avrupa'dakiyle aynı yerden geliyor: Tüccar sınıfı içerisinde kimliklerini gizleyerek sağlam bir şekilde ilerlemeleri. Diğer bir tehlike, aralarında görece az zanaatkar bulunması gerçeğinden kaynaklanıyor. Yemen'de olduğu gibi, sadece Yahudiler ülkenin zanaatkarları değiller; çünkü Hıristiyanlar da el sanatlarıyla ilgileniyorlar. Ermenilerin Kuzey Kürdistan'da doldurdukları boşluğu, Orta Kürdistan'da Yahudi ve Hıristiyanlar birlikte dolduruyorlar.

Köylülüğün gerileyişi

Yahudi köylülerin, ticari alana kaymalarına yol açan nedenlere yakından bakmak kayda değer bir çaba olacaktır. Kürdistan'da, Yahudiler güçlü bir köylü sınıfının gelişimi için gerekli niteliklere sahiptiler ve çiftçi olarak toprağa sağlam bir şekilde kök salma olanakları sunulmuştu kendilerine. Dış etkenler -bireylerden bağımsız olarak- Yahudilerden çok, deyim yerindeyse, köylü olarak yerlerini sağlamlaştıran Nasturilerden yana oldu.

Birçok olgunun içinde bu nedenler aranabilir, ama ana neden, tüm bu tarım ülkelerinde son yarım yüzyıl içinde [1890-1940] ekonomik durumun nasıl geliştiğinde gizlidir. Sanayi ülkelerinin kaydettiği büyük ilerleme ve bu ilerlemeyle sıçrayan nüfus artışı, Kürdistan gibi geri kalmış ülkelerin daha da gerilemesine yol açtı[1] ve nüfusun, tüccarların gözle görülebilecek bir şekilde çiftçilerden daha iyi yaşam koşullarına sahip olduğu kentlere göçünü arttırdı.

Bu gelişme, yüzyıllar içinde özellikle kent yaşamına adapte olmuş bir dinin taraftarı bir halk olan Yahudiler üzerindeki et-

1 Schwarz Sundur Yahudilerine ilişkin şunları yazmış: [Tarlalar ve bağlar iyi bakıldığı ve iyi ürün alındığı halde, bu Yahudiler en mütevazı ihtiyaçları olmasına rağmen, yine de yoksullar çünkü ürünleri pazar bulamıyorlar" (Walter Schwarz, "Bei den kurdischen Juden," JR, Temmuz 12, 1935, Almancadan çev. R. P.]

kisi büyük oldu. Her gün sinagoga gidebilen ve bir alim gibi görülen bir kent Yahudisinin yaşamı, çoğunlukla sinagog bulunmayan ve dini gerekleri yerine getirmenin zor olduğu köyde yaşayan köylü bir Yahudiye, ideal bir yaşam tarzı olarak görünür. Köylüler, kentte insanın gerçek bir Yahudi olarak yaşayabileceğini düşünür. Tabii ki, kentin sunduğu büyük ölçüde bireysel rahatlığın gözönünde bulundurulması gerçeği de var.

Son olarak, çiftçi nüfusun kentlere akmasının ilave bir nedenini de hiç kuşkusuz, Kürdistan köylüsünün muzdarip olduğu genel güvensizlik ortamında aramak gerekir. Bu güvensizliği, göçebe ve yerleşik nüfusun birbirlerinin haklarına tecavüz ettiği tüm bölgelerde görebiliyoruz. Kürdistan'da sükunet içinde yaşamak, ancak bir taraf diğeri üzerinde baskın olduğu zaman mümkündür.

Saad, bunun ilginç bir örneğini verir. Xaneqin'de iken, bir köy satılığa çıkarılır. Bu köyü satın almaya karar verir, ancak alım içim kaymakama başvurduğunda, kendisine şiddetle vazgeçmesi önerisinde bulunur. "Orada yalnız başına ne yapacaksın? En az otuz Martinili silahlı adam tutman gerekecek, bir de bakacaksın bölgede seni tutan kimse yok. Yarın bir soyguna maruz kalıp da bana gelirsen... sana adam gönderirim; ne yapacağını biliyorsun: Hırsız sağa gidiyorsa, o sola döner" der.[2]

Nasturilerin aksine, Yahudiler Kürdistan'da nasıl bir siyasi güce sahip olacaklarını hiçbir zaman anlamadılar. Sadece, bir ağanın koruması altına girerek var olabildiler. Ve bu şartlarda da durumları Hıristiyanlarınkinden ve yerleşik Kürtlerden çok farklı olmamasına rağmen, diğerleriyle aynı siyasi haklara sahip olmalarına rağmen, kalıcı çiftçiler olarak toprağa asla bağlanamadılar.

Yine de, Doğu Yahudileri arasında hiçbiri muhtemelen Kürdistan Yahudileri kadar bu kadar güçlü bir köylü karakter sergilemiyorlar. Tüm iç ve dış varoluş nitelikleri köylülere özgüdür. Kentli Yahudiler arasında ortaya çıkan köylü unsurların çokluğu haklı olarak, kentlere doğru göçün sadece son on yıl-

2 Saad, *Sechszehn Jahre*, s. 177.

lara özgü bir fenomenden daha fazlası olduğu varsayımına yol açıyor ve gayet rahatlıkla, Kürdistan'daki Yahudi köylülerin sayısının geçmişte bugünkünden daha fazla olduğunu ileri sürebiliriz.

Köylü Yahudiler

Kürdistan'da bugün bile, nüfusu tamamen Yahudi olan köyler vardır. Aynı şekilde, Amediye'nin kuzey bölgesinde olduğu gibi tamamen Hıristiyan olan köyler de vardır. Yahudi köylerinden bazıları şunlardır:

Köy adı	*Bulunduğu mevkii*
Tel Kabar	Zaho yakınlarında
Sundur	Duhok yakınlarında[3]
Şandokha	Duhok yakınlarında
Betanura	Amediye yakınlarında
Sündu	Rekan yakınlarında (bugün de yetmiş ailenin bulunduğu, Kürdistan'ın en eski Yahudi yerleşimlerinden biri)
	Kani Balawe Tchallek yakınlarında (önceden kırk aile bulunuyormuş, şimdi on beşe inmiş)

Bunun yanı sıra, tüm Yahudi sakinlerinin veya çoğunluğunun çiftçi olduğu nüfusu karışık olan köyler de bulunuyor. Bu tür köyler Başkale (ör., seksen ailenin tamamının "toprağı işleyenler"den olduğu Qeredax köyü")[4] ve Amediye (ör., Baraşe, Höra, Herki, Tchalla, Meza ve Sukho) yakınlarında bulunuyor. Sukho, Amediye'ye yaklaşık bir buçuk günlük yol uzaklığında ve R. David d'Bet Hillel tarafından, otuz Yahudi ailenin bulunduğu ve hepsinin çiftçi olduğu küçük bir köy olarak bahsedilir.[5]

3 Bu köy R. David d'Bet Hillel tarafından da ziyaret edilmiş (bkz. Fischel, "Massa' l'Kurdistan," s. 10). Walter Schwarz, Sundur köyüne yaptığı ziyaretin iyi bir tasvirini yapmış. ["Sundur köyünde sadece Yahudiler ikamet ediyor. Hatırda kaldığı kadarıyla şöyleydi" (bkz. 1. dipnot; Almancadan çev. R. P.].

4 Anglo-Yahudi Birliği, London, 6. Annual Report, 1897, s. 97.

5 Fischel, "Massa' l'Kurdistan," s. 11.

Yahudiler genellikle, buğday (*kite*), arpa (*se'are*), pirinç (*riza*), susam (*şişme*), mercimek (*tlöke.*) ve tütün yetiştirirler.[6] Ayrıca, meyve bahçeleri, üzüm bağları ve otlatılmasının çoğunlukla Kürtlere havale edildiği sığır sürüleri de vardır. Gelirlerinin bir kısmını meşe palamudu ve diğer toplanan ürünlerden ve ev yapımı için kullanılan kavak ağacından (*spindara*) elde ederler. Kavak ağacı plantasyonuna *gininka spindara* denilir.

Pirinç yetiştiriciliği

Ekmek yapımında kullanılan buğdayın yanı sıra, pirinç Kürdistan'da en önemli üründür, çünkü iyi para eder ve bir pirinç tarlası, sulanabilir olduğu için en değerli tarladır. Baraşe Yahudileri başta pirinç yetiştiriciliğiyle uğraşırlar.

Pirinç tarlasının sürülmesinde, iyi şans getirdiğine inanıldığı için ailenin en yaşlı üyesi sabanı kullanmalıdır. Tarla sürüldükten sonra, dikdörtgen şeklinde dörde bölünür ve su bırakılır, günlerce su altında kalır. Ekim aşamasında ailenin en yaşlı üyesinin katır sırtında değil de, kendi eliyle getirdiği biraz pirinçle hazır bulunması gerekir ve ilk tohum atan kişi o olmalıdır. Çapalama işlemi (*ada*), tohumlar filizlendikten sonra yapılır. Tarlanın ekilmeyen ancak sulamadan faydalanan kısmı öküzlere ayrılır.

Tarla sürülürken, öküze şöyle seslenilir: *Bō wara mala babê min Niso hata mürin kerina*, "Babam Niso'nun evine doğru ilerle, gerile; ölümümüze kadar çalışacağız" (Baraşe).

Toplu çalışma

Pirinç hasadı (*cezadit riza*) için insanlar hep beraber *zebare* için çağrılır. *Zebare*, Yahudi ve Müslümanların, köylerinin toprak beyi veya zengin aileler için (Yahudi aileler dahil) gönüllü çalışmaları anlamına geliyor. Bu *zebare*, *sukra* (ağanın

6 Öm. Baraşe. Uşno'da, önceden yirmi beş aile tütüncülük yapıyordu; bugünse sadece beş.

feodal hakkı gibi zorunlu bir iş değil, ancak toprağı çok olan insanların yararına yürütülen gönüllü toplum dayanışmasının bir tezahürüdür.

Ama, bir birey için, bu şekilde çalışmasının talep edilmesi pek önemsiz bir şey de değildir. Örneğin, Amediye yakınlarındaki Baraşe halkının *zebare* programı aşağıdadır:

1. Üzüm bağlarının bellenmesi, *kepara.*
2. Tahıl hasadı, *cezada.*
3. Pirinç hasadı, *cezadit riza.*
4. Kışlık hayvan yemi için sürgünlerin kesilmesi, *qetat tarpa.*

Belli sayıda aile *zebare* için görev alması ve her *zebare*nin yaklaşık sekiz gün sürmesi, her kişinin hemen hemen kırk çalışma gününü veya bir buçuk ayını buna ayırması anlamına gelir.

Zebare için belirlenen günden bir gün önce, muhtar yardımcısı, *cezira*ya, en yüksek evin çatısından, falancanın *zebare*sinin ertesi gün yapılacağını ilan eder. İnsanlar gereken zamanda evinin önünde toplanıp, *döla we zirne* (davul zurna) ile çalışılacak tarlaya doğru yola çıkarlar. Katılımcıların sayısı (köyün büyüklüğü bir yana), ailenin önemi ve büyüklüğüne göre değişir. Çoğu zaman 150 kadar, hatta daha fazla işçi toplanır.

Çalışma, *reş zebare*nin direktifleri doğrultusunda yürür. İş, arada bir erkeklerin yiyip,[7] müzik eşliğinde oynadıkları dinlenme süreleriyle kesintiye uğrar. Gün bitiminde, işçiler, *ikhala aşirati* "aşiret ziyafeti" için *zebare* sahibinin evine giderler. Yahudilerin de yemeğe katılmaları için, sadece süt ürünleri ikram edilir. Genel menü yoğurt ve tereyağlı pirinçtir.

Bu kadar kalabalık bir gruba yemek hazırlamak kadınlar için büyük bir ek yük anlamına geliyor.

7 Bu "yemekler" dizeye de konu olmuş, *Mammi khul ikhalt kalba qu qiyamet arye*, "Küçük kardeş, bir köpeğin yemeğini ye ve bir aslanın yüksekliğine ulaş," yani, işine daha hızlı ama bir aslanın gücüyle devam edebilmek için bir köpek kadar hızlı ye (Baraşe).

Bağcılık

Kürdistan, tam bir üzüm yetiştirme memleketidir. Kürt şarabı antik dönemlerde de meşhurdu ve bugün de, ülke ekonomisinde şarap önemli bir rol oynar. Kürt Yahudiler, üzüm yetiştiriciliğinde önemli bir yere sahipler ve İslami bir yönetim altındaki bir ülkede bile şarap yapımında ve ticaretinde etkin bir rol oynuyorlar. Gerçekten de, Kürt Yahudilere üzüm yetiştiriciliğinde uzman gözüyle bakılıyor.

Üzüm bağlarının (Targ. *kermit inve*, Kür. *raz teri*) büyük bir kısmı şu anda Yahudilerin elindedir ve bu sayının önceleri daha fazla olduğunun kanıtları da mevcuttur. Sadece köyde oturanlar değil, şehirli Yahudiler de ailede nesilden nesile geçen üzüm bağlarına sahipler. Yahudilerin en çok Akre,[8] Zaho, Duhok ve Amediye civarında bağları vardır. Uşno'da, üzüm bağı olan yirmi Yahudi aile bulunuyor. Herki (*karma herkaye*) ve Tchalla (*karṃa çalnaya*) Yahudilerinin yaptığı şaraplar özellikle çok ünlüdür.

Ne var ki, Yahudilerin hâlâ tarımla uğraştıkları bölgelerde sadece böyle durum; diğer yerlerde (ör., Uşno) genellikle bağlarını Kürtlere kiralıyorlar.

Baraşe'de, her ailenin, bazılarından 4000 *rotl* (10,000 kg) ürünün elde edildiği birkaç üzüm bağı bulunuyor. Bağda, Nisan ayında *keparay*la, toprağın bellenmesiyle, çalışılmaya başlanır. Zengin ailelerde bu iş *zebara* ile yapılır; fakat sıradan bir aile gerekli yardımı bir komşusundan, daha sonra karşılığını vermek üzere, alır. Nisandan sonra budama (*kizaka*) başlar.[9]

8 "Kentin etrafı meyve bahçeleriyle ve iyi bakılmış tarlalarla dolu. Üzüm bağları kadar zeytin ve hurma ağaçları yamaçta yetişiyor; önemli bir kısmı Yahudi topluluğuna ait" (Benjamin II, *Acht Jahre*, s. 74.).

9 Üzümün kaliteleri,
zerik, en iyi kalite, yuvarlak ve beyaz (kurutmalık)
raşme'u, siyah ve uzun (kurutmalık)
selopi, sağlam ve beyaz
mirani, beyaz
sa'dani, uzun ve beyaz
ta'alik, siyah (şaraplık)

Temmuz ayında, üzüm taneleri görülmeye başlandığı zaman, bağları, insanlardan değil de, büyük miktarda üzümü yiyip bitiren ayı ve yaban domuzlarından (*kazara*) gelecek tahribata karşı korumak için bir gece bekçisinin nöbet tutması zorunludur. Zaho'da, bağ sahipleri bağbozumu döneminde kulübelerde (*kaprane*) nöbet tutarlar, fakat hırsızlara karşı tedbir almaya gerek yoktur. Çünkü, yerel pazarda fazla para etmediğinden, herkes bağdan istediği kadar üzümü cüz'i bir fiyata ya da ücretsiz alabilir.

Üzümün çok az bir kısmı taze tüketilir. Büyük bir kısmından, şekerin yerine geçen önemli bir besin maddesi olan *mê pukta*, üzüm pekmezi, yapılır veya kurutulur (*yibşasa*, Kür. *mewiş*). Kuru üzümün önemli bir ticari değeri vardır ve Kürdistan'ın ihraç ettiği başlıca ürünlerden biridir.

Kuru üzüm yapımında, bağ sahipleri, daha sonra paylarını alacak olan kadınlı erkekli Yahudi işçiler çalıştırırlar. Erkeklere günlük 6 *rotl*, kadınlara 3 *rotl* verilir.

Üzümler önce, içine kül atılmış (*mezaita*) kaynar suya batırılır ve *miştaka* denilen, sert bir yere alınır ve kadınlar tarafından tasnif edilirler. Üç kalitededir:

1. *Qoşmoşiye*, küçük ve çekirdeksiz (en pahalı çeşittir, zerikten seçilmiştir)
2. *Biyara, qoşmoşiye*den daha iri taneli
3. *Barat miştaka*, en düşük kaliteli olanı

Üzümler, bir hafta boyunca kurumaları için *miştaka*ya serilir. Yeni kuru üzümler eve getirildiğinde,[10] üzüm bağının sahibi dama tırmanır ve bir avuç eski kuru üzümü insanların üzerine serperek şöyle söyler.

Ya brōni mêsun qayim ibōkun pasuq:
Aklêtun atiqa me'itiqa atiqa qamat kasa paltêtun

10 Zaho'da, bu, "kötü gözler"in görmemesi için karanlıkta yapılır.

Ey oğullar, getirin (kuru üzümleri), içeride
Ve uzun süre kilerde sakladığını yiyeceksin ve yeniden önce eskiden meydana getireceksin [Lev. 26:10] dizesindekileri yerine getireceksiniz.

Kuru üzümlerin onda biri yoksullara dağıtılmak üzere ayrılır (bu karanlıkta yapılmalıdır, Z.), onda biri devlete ve siyah üzümlerin bir kısmı *qidduş* şarabı (Baraşe) için sinagoga verilir.

12. TİCARET

Görmüş olduğumuz gibi, Kürt Yahudiler önceden, tarım ve el sanatlarıyla şimdikinden daha yaygın olarak uğraşıyorlardı. Diğer işlere geçiş, Yahudi nüfusun kentte artan yoğunluyla ilintili görece yeni bir olgudur.[1]

Tüccarların zanaatkarlar üzerindeki hakimiyeti, özellikle Doğu Kürdistan'da dikkat çekicidir. Urmiye'deki 300 hane reisinden 120'si dükkan sahibi ve 100'ü seyyar satıcıdır. Kerkük'te neredeyse zanaatkar yok: Tüm Yahudiler esnaftır.[2] Za-

1 Yahudilerin önceki dönemlerde ekonomik ve sosyal durumlarına ilişkin tarihsel bilgiye sahip değiliz. Sadece, Yahudi kentsel yerleşimlerinin çok eski olduklarını söyleyebiliriz. Kırdan kente benzer göçler ve bunların sonucunda ortaya çıkan olgular için, mesela Babilli Yahudilerin Gaonik dönemdeki göçleriyle karşılaştırın.

2 "Tüm Kürdistan'da olduğu gibi, Kerkük'te de Yahudilerin ana mesleği ticarettir. Manifatura ticareti tamamen onların ellerinde"; Soane'nin Kerkük'ten ayrıldığı kervanda, basmalı kumaşları satmak için Kürdistan'a giden iki Yahudi vardı (E. B. Soane, *To Mesopotamia, and Kurdistan in Disguise*, 2. baskı, London, 1926, s. 123, 164). Belli ki, Halep'te de durum aynı: "Halep çarşısında bu tür elli iki dükkan var ve muhtemelen bunların yirmisi, tüccar nüfusun önemli bir kısmını oluşturan manifaturacı, konfeksiyoncu Yahudilerindir" (age.) s. 232).

ho'da, 300 hane reisinden 150'si esnaf. Amediye'de esnaf (özellikle seyyar satıcılar) önceleri çoğunluktaydı, *Mira Kōra*-nın yakınlarında soyulmalarından sonra sayılarında ciddi bir azalma olduğu söyleniyor.

Amediye'deki esnaf arasında üç grup göze çarpıyor: (1) toptancılar veya tüccarlar (*tijare*); (2) bakkalcılar (*dikandare*); ve (3) seyyar satıcılar (*gadare* veya *baqale*).

Toptancılar genelde, mallarını Musul'dan veya doğudan, Urmiye ve Tebriz'den getiren tekstil ürünü tüccarlarıdır (*bazazi*). Bu tekstil ürünlerinin birçoğu, Bağdatlı tüccarlar tarafından Manchester'dan ithal ediliyorlar.[3]

Son zamanlarda (1940'lar), Musul'dan mal getirme arabayla birkaç saat alıyor; ama eskiden bu yolculuk haftalarca sürerdi ve tüccarların yola çıkmaları tüm topluluğun katılımıyla gerçekleşirdi. Bunun bir gece öncesinde ve sabahında, tüccarlar dostlarını ve tanıdıklarını evlerine davet ederler ve yola çıktıklarında, herkes kısa bir mesafeye kadar onlara eşlik ederdi. Tüccarlar, şehir girişlerindeki kalabalığı oluşturan su satıcılarına, okul yöneticilerine ve öğrencilere hediyeler verirdi. *Haverim* de her gelen yolcudan bir hediye alır ve ardından her zamanki buluşma yerlerinde toplanarak bu parayla aldıkları arrak içerlerdi.

Toptancıların çarşıda dükkanları (*dikana*) veya evlerinde depoları vardır. Bu toptancılara bir bakınca, son derece ilkel bir resim göze çarpar. Daha küçük toptancılar ve küçük esnafın da aynı şekilde çarşıda standları bulunur. Dükkan veya stand sahibi Yahudilerin sayısı bir hayli yüksektir. Amediye'de neredeyse tüm tekstil eşya satan dükkanlar Yahudilerin elindedir.[4] Xaneqin'de, Yahudilerin çoğunluğu küçük esnaftır.[5]

Amediye ve Sine'de Yahudi ve Müslümanların dükkanları birbirinden ayrı yerlerde değil iç içe bulunurlar. Buna, karşın Zaho'da, Yahudi mahallesinin bitişiğinde bir *sukit hudai* (Yahudi çarşısı) vardır.

3 age. s. 123.
4 Amediye'deki dükkanların resimleri için, bkz. Binder, *Au Kurdistan*, s. 206.
5 Albala, *BAIU*, 1911:74. Yahudilerin birçok büyük dükkanları var: "Çarşılarda, birçok mağaza İsrailli eşrafa ait" [Fransızcadan çev. R.P.].

Tekstil mamullerine ek olarak, Yahudi dükkanlarında sebze, meyve, ilaç ve baharatlar da satılır.[6] Bunların bir kısmı toptancı dükkanlarıdır.

Toptancılar arasında buğday satıcıları (*'alafe*) da bulunur. Zaho'da bunlardan dört tane var. Civar köylerden satın aldıkları buğdayı şehir halkına satarlar. Aynı şekilde, örneğin Barzan Yahudileri Kürtlerin mahsullerini satın alırlar. Ayrıca meyve bahçeleri ve üzüm bağlarının tüm mahsulünü ağacındayken veya şarap olarak satın alarak Akre ve Musul'da satarlar.

Aslında, toptancıların işi genelde para işlemlerine bağlıdır. Toptancılar çoğu zaman Kürtlerin para ödemeleri için, ürün hasadını veya Koçerlerin (göçebeler) koyunlarını satmalarını beklerler. Örneğin, büyük köyler genellikle aracıdan kaçınmak için toptancıyla bir anlaşma yaparlar. Toptancı her köy sakininin tüm ihtiyaçlarını karşılar ve hasat döneminde karşılığını alır. Hiçbir ürün önceden satılmaz.. Hasat zamanında, muhtar tüccarı köye getirir; her köylünün evinde bir hesap yapılır. Tüccar bu durumda bir alıcı olarak da hareket eder, çünkü ayni olarak ödenmeyecek ürünleri satın alır ve doğal olarak oldukça avantajlı bir alım yapmış olur (A).

İlk ve en önde geleni, toptancı aynı zamanda, Yahudi esnafın bel kemiğini oluşturan seyyar satıcıların (*baqale*) bankeridir.[7] Seyyar satıcıları iki gruba ayırabiliriz: (1) yüklü bir sermaye ilen çalışanlar ve (2) küçük bohçalarla köyleri dolaşanlar. Birinci gruptakiler, katır veya eşeklere yükledikleri tekstil ürünlerini satarlar; ikinciler ise köyde yaşayan Kürtlere şeker, baharat, kibrit, kahve ve çay gibi temel ihtiyaç maddeleri ve dikiş iğneleri, iplik, ayna, yüzük vb lüks eşyalar, yani kendine yeterli ekonomilerinde eksik olan şeyleri satarlar. Küçük bir seyyar satıcının yüklendiği eşyaların tamamının değeri 1 Poundu geçmez.

6 Kıyafet satanlar, erkek tuhafiyecileri, bakkallar, hancılar, gezici sarraflar vs." (Hanekin'de, *BAIU* 1911:74; [Fran.'dan çev. R. P.] Bu tüccarlara hala baqale deniliyor.

7 300 tüccardan 80-100'ü; A. 200'de 40; S. 400'de 120; Urmiye (1900 yılı civarında) 300'de 100 tanesi seyyar satıcı.

Yahudiler bir köye gittiklerinde, önce muhtarı bulurlar ve eşyalarını onun evinde sergilerler. Geceyi de orada geçirirler, çünkü köyde yabancıları ağırlayan muhtardır (Z. ve Uşno). Bazı bölgelerde muhtar satıcıdan bir ücret alır (Z. ve Barzan; önceleri A.'de de).

Her Kürt genelde bir Yahudinin devamlı müşterisidir, o yüzden, satıcı geldiğinde müşterileri akşam muhtarın evinde toplanırlar. Eğer sıradan bir Yahudi ise (Shabtai Yusuf'un bana anlattığına göre), hikaye ve fıkralarla Kürtleri eğlendirmesi gerekiyor, yok eğer zengin bir satıcıysa, Kürtlerin onu eğlendirmesi gerekiyor.

Seyyar satıcıların belli bir güzergahları vardır ve çoğu yere ikişer veya üçer kişi giderler. Sayıları fazla olduğunda, bu erkek nüfusun büyük bir bölümünün uzun süre evden uzakta olması anlamına geliyor. Yolculukta sadece süt ürünleri yerler, çoğunluğu alışılmış titizlik kurallarına dikkat etmezler, mesela tabak kullanmazlar. Evden uzak kalma süreleri çeşitli şartlara bağlıdır. Bazen bu süre ayları bulabiliyor. Mesela, Sine'de, evinden Passoverda ayrılıp, kışın (Kislev) başına kadar geri dönmeyen satıcılar vardır. Çok kısa yolculuklar dışında Purime kadar evde kalırlar. Buna bağlı olarak, çocukların büyük bir bölümü sonbaharda doğarlar.

Zaholu bir satıcı Pazar günü yola çıkar, fakat hafta sonu hâlâ geri dönmemiş olur. Zaho'dan katırla yola çıkan bir tekstil tüccarının yolu kuzeyde Van Gölü'ne, güneyde de Koysancak'a kadar gidebiliyor.[8]

Ayrıca, Şavu'ottan sonra göçebe Kürtler, Koçerlerle beraber ihtiyaçları olabilecek eşyalarını da alarak yaylalara (*zozan*) gidip, Sukhotta evine geri dönen satıcılar da var (ör., Zaho yöresinde).

Ticaret en fazla, hasat dönemine ve hayvan kırpma dönemine bağlı olarak değiş tokuş yöntemiyle yapılıyor. Satıcılar, ödeme olarak yün, pamuk, meşe palamudu (*apse*), buğday, pi-

8 Seyyar satıcıların dağlık bölgelerde karşılaştıkları zorluklar için, bkz. s. 226. Zaho'lu seyyar satıcıların hiçbir zaman evde ölmedikleri söylenir; yolda ya doğal nedenlerle ya da şiddete uğrayarak ölüyorlar.

rinç, deri, tereyağı, yağ ve Kürdistan'da ihraç malı niteliği taşıyan diğer ürünleri kabul ediyorlar.[9] Tüccar, toptancıdan ödünç parayla satın aldığı malları nakit para karşılığında satmak zorundadır.

Meşe palamudu (Targ. *apse*, Kür. *mazi*), Kürdistan'ın dışarıya sattığı en önemli ürünlerden biridir. Bir toplayıcı ekonomi ürünüdür. Amediye ve Rewandız arasında yer alan meşe ormanları Kürdistan'ın meşe palamudu açısından en zengin yöresidir ve bu iki şehir bu ürünün iki ana pazarını oluşturuyor.[10] Her köyün ormanda özel bir alanı vardır ve burayı koruması için nöbetçiler görevlendirilir. Hasat her zaman Abh'ın (Temmuz sonu veya Ağustos başı) 8'i, 9'u veya 10'unda başlar. Bu dönemde bütün köylüler tambur ve flüt, ve davul ve zurna eşliğinde ormana giderler. Yahudiler de katılırlar buna. Palamut toplamak için ucu kıvrık uzun bir değnek (*caluga*) kullanılır. Mahsul iyiyse bir kişi 40 *rotl*[11] toplayabilir. Alıcıları genelde Yahudilerdir.

Bir toptancının veya seyyar satıcının sermayesi ve geliri hakkında kesin bir bilgi vermek zordur. Herhalükârda, Kürt Yahudi tüccarların işiyle, Bağdat veya Bombaylı tüccarlarınki arasında bir karşılaştırma dahi yapılamaz.

Şimdi söz edeceğimiz ilgilileri üzerinde derin etkiler bırakan olay, önemli bir ticari işin doğasına ilişkin iyi bir fikir veriyor (A.). Barwilnaye miri başka aşiretlerle münakaşa eder ve Bamarni şeyhi aralarını yapmaya çalışır. Barış töreni için mir, zengin hediyeler dağıtmak ister ve adamlarını atlarla ve katırlarla Barwilnaye'ye, Amediye'nin en ünlü tüccarına gönderir. Tüccar her tür kıyafetten yanına alır ve fiyat üzerine yapılan uzun pazarlıklar sonucu mir, 40 Pound değerinde mal alır; ancak bu iş tüccar için, eğer kendisine bedel olarak verilen sığır-

9 Bu mallardan, Mann'ın yayımladığı onsekizinci yüzyılın ortalarından sonrasına tarihlenen iş mektuplarında da söz ediliyor (Mann, *Texts and Studies*, c. 1, 6.mektup [s. 520-22], 12. mektup [s. 530-31] ve 13. mektup [s. 531]). Bu mektuplardan, uğraşılan ticari işlemlerin kolay işler olduğu da ortaya çıkıyor.

10 Banse, *Die Türkei*, s. 230.

11 Bir batman (4 rotl (10 kg) 5-10 rupi kazandırıyor (A.).

lar için kabul ettiği fiyatta şanslı olmasaydı, bir kayıp olacaktı.

Seyyar satıcıların kazancı doğal olarak çok az ve gıdaların ucuz olması ve Kürdistan'daki yaşam standartlarının basit oluşu ancak bir insana gezerek yaşamını idame ettirebilmesine olanak sağlıyor. 1890 yılında Sine'de yıllık 20 toman (yaklaşık 5 Pound) geliri olan bir seyyar satıcının durumu iyi sayılırdı. Yıllık kazancının 5 tomanını biriktirebiliyordu.

Seyyar satıcılar asıl kazancı değiş tokuştan elde ediyorlar. Hasat döneminde, Kürt köylülerin çok dikkatli olmadıkları dönemde, ölçüsüz miktarlarda pirinç, kuru üzüm veya benzeri ürünleri alarak karşılığında o değerin altında bir eşya verirler. İyi zamanlarda, bir satıcı normal bir sermayeyle değiş tokuş yöntemiyle 50 Pound kazanabilir (A.).

Kürdistan'da para masraflıdır. Bunu, özellikle iş yapacak sermayesi olmayan bir tüccar veya saygınlığını yitirmiş, bedenen ve ruhen bir komisyoncu (Z. *çürikçüye*) olarak davranmak zorunda kalan, yani şehre gelen Kürtlerden az bir mal alıp onu bir kerede veya diğer birine de iş imkanı sağlayarak başka şekilde satan bir satıcı bilir. Bir dükkanda çalışan on iki yaşında bir erkek çocuk ayda 2 kran (1 şilin) kazanır. Benim Sineli mülakatçımın kendisi yirmi yaşındaydı ve çalıştığı dükkan sahibi kendisine yıllık 18 toman (4.50 Pound) ücret veriyordu. Bu muhteşem gelirden dolayı kendisine gıpta ediliyordu.

Kürdistan Yahudileri, Kürdistan'ın Yahudi bulunmayan bölgelerinde Ermenilerin sahip oldukları pozisyonun aynısına sahipler ve Ermeniler gibi çok kurnaz oldukları düşünülüyor. Kürtler, tüccar olarak kendilerini Yahudilerle eşdeğerde görmezler. Bir hikayeye göre, bir gün ağanın evine bir Yahudi gelir. Ağa kendisine, Yahudilerin dolandırıcı olduklarını ve bunu kendisine de öğretmesini ister. Yahudi korkarak ne yapacağını bilemez hale gelir. Ağaya, "Bana büyük bir ip yumağı (gusa) verin" der. Bunu alan Yahudi, ipin bir ucunu ağanın parmağına sarar ve kendisinin geri gelişine kadar açmamasını söyler. Ağa rahat bir yere oturur; Yahudi dışarıya çıkar ve yu-

mağı da yavaş yavaş açar. Belli bir mesafeyi gittikten sonra, ipi koparır ve bir ağaca bağlar. Sonra, çarşıya gidip çok azı kullanılmış olan yumağın geri kalanını satar.

Bu arada ağa da oturmuş beklemektedir. Bir saat bekler, ama Yahudi gelmez. İki saat bekler; Yahudi hâlâ geri gelmemiştir. Nihayet gerçeği öğrenir ki, Yahudi ona bir güzel dolandırıcılık sanatı dersi vermiştir (A).

13. EL SANATLARI

Ticaretle uğraşanlar ve köylülerin yanı sıra, hem şehirde hem köylerde yaşayan zanaatkarlar da bulunuyor. Kürt Yahudiler, Yemen Yahudileri gibi ülkenin tek zanaatkarları olmamalarına rağmen (Çünkü Kürtler ve Hıristiyanlar da el zanaatlarında etkinler), ancak yine de zanaatkar olarak az da yer işgal etmiyorlar ve her köyde dokumacı, kuyumcu, boyacı, ayakkabıcı vb olarak çalışan Yahudi aileler var.

Bölgenin kültürel gelişmişliğinin yetersiz olmasından dolayı -veya kültürel gerilemenin bir sonucu olarak- Kürt el sanatları, ancak bölge halkının günlük kullanım ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde basit ürünler üretiyor. Nadiren dikkatimi çeken az da olsa nitelikli ürünler üreten iyi gümüş işlemecileri veya dokumacılar da yok değil. Fakat, Kürdistan'da zaman zaman etkili olan siyasi karmaşalar, bu karmaşaların sonucu oluşan çalkantılar bölgeyi öylesine yoksullaştırmış ki, bölgeye özgü yerel sanatların neredeyse sonu gelmek üzere. Kürt Yahudisi tüccar, çiftçi ve zanaatkar olarak öylesine kıt kanaat geçinmek zorundalar ki, köylü doğası kaba görünümünde ken-

dini ele veriyor[1] ve yerli bir sanatın doğuşuna kaynaklık edecek şekilde çalışabilecek durumda değildir. Bu tür bir yerli sanat ilerlemek için iyi bir fırsat olabilirdi. Birçok Yahudi çiftçi, soğuk kış aylarının verdiği zorunlu aylaklığı, dokumacılık başta olmak üzere bazı el sanatlarıyla uğraşarak avantaja çeviriyorlar.

Dokumacılar

Kürdistan Yahudileri arasında en yaygın el sanatı dokumacılıktır. Yahudi dokumacılara (*zaqara*, çğ. *zaqare*; Kür. *birkar*, çğ. *birkare*)[2] sadece şehirlerde değil, yaygın olarak köylerde de rastlıyoruz. Köylü Yahudilerin çoğu, asıl uğraşları tarım iken, dokumacılığı bir kış uğraşı olarak yapıyorlar.

Kürdistan'da aynı şekilde Hıristiyan dokumacılar da var ve yaptıkları işin kalitesinde genelde Yahudilerden öndeler. Bazı yerlerde, yine de, dokumacılık tamamen Yahudilerin elindedir. Amediye'de dokumacı olarak çalışan kırk Yahudi varken, Müslüman ve Hıristiyanlardan sadece birer kişi bulunuyor. Rewandız'da altmış hane reisinden yirmi beşi dokumacı; Zaho'da ise, 1920 yılında, yirmi beş Hıristiyan dokumacıya karşı sadece yirmi Yahudi dokumacı vardı.

Yahudi köylüler kendi ihtiyaçlarını karşılamasalar, bir köy iki veya üç dokumacıyı geçindirebilirdi. Önemli bir oranı *hakamim* olan dokumacılar kural gereği evde çalışırlar.

Koyun ve keçilerden elde edilen yün hazırlanır ve Yahudiler tarafından eğrilir. Ham yünün ticareti, Yahudilerin Kürtler

1 Walter Schwarz "Bei den kurdischen Juden," *JR*, Temmuz 12, 1935, Sundur Yahudilerine ilişkin: [Köydeki zanaatkarlar çok sıkıntılı bir durumdalar." Almancadan çev. R. P.].

2 Benjamin II de dokumacı Kürt Yahudilerden söz eder: "Kürdistan'da Yahudiler tarafından imal edilen değişik yünlü mallar keza yabancı limanlara da ihraç ediliyorlar. Bu, birçoğunun en yoğun şekilde çalıştığı bir iş dalıdır. Aynı şekilde halı da yapıyorlar. Dokuma tezgahları son derece basit: Birbirinden belli bir uzaklıkta yere çakılı iki parça ahşap direk üzerinde kaliteli ve şahane şeyler yapıyorlar." (*Eight Years*, s. 129-30). S.'de, dokumacılara *jola*, örneğin *Ezra jola* deniliyor.

arasında banker görevi görmelerinden dolayı onların ellerindedir. Baharda devlete sürülerinin vergisini (*qajmur*) ödemek için, Kürt koyun sahipleri Yahudilerden borç para alırlar. Bu borç, koçer şeyhinin, yünün tartımında (*heri bir*) hazır bulunmaları için Yahudileri yaz kampına (*zōma*) davet ettiği yün kırpımı döneminde yün olarak iade edilir. Bu alış verişte genellikle Yahudiler yünde hayli yüksek ek bir fiyat avantajı elde ederler.

Keçi yünü farklı kalitelerdedir. *Mar'az kuwara* kaliteli beyaz yün olup *şala şapuqsa* yapımında kullanılır. Neredeyse ipeğe benzeyen göz alıcı bir ceket türü bundan yapılıyor.[3] *Mar'az smōqa*, kızıl keçi yünü ve *kōma*, kara keçi yünü de aynı amaçla kullanılır. *Sē'era*, Kürtlerin çadır yapımında kullandıkları siyah kaba bir yündür. Yahudiler bunu kullanmazlar.

Koyun yünü, amra (*kuwara, smōqa, kōma*), daha kalın giysilerin yapımında kullanılır. *Şala şapaqsa* içinde bazen bu kullanılır. Diğer yandan halı ve kilim yapımında da kullanılır.

Yünün hazırlanışı ve eğrilmesi kadınların görevidir. Yün, ilk önce yıkanır, demir bir tarakla (*masirkit prizla*) taranır; bu esnada üç cins tasnif edilir: Uzun kıllar (*sarshüf*), orta boy (*nafşaka*) ve kısa boy (*kukla*) kıllar.

Dokuma tezgahı (Z. ve A. *guba*, S. *çarj jolaye*; Kür. *bir*), düz bir zeminde pedalli ve pedalsiz yere çakılan çok basit düzenekli bir alettir. Halı gibi basit dokumalar için düşünülmüştür.

Terziler

Kürdistan'da terzilik büyük ölçüde kadınların işidir. Erbil ve Uşno'da erkek terziler var; ancak Sine'de, Müslümanlar erkekler için dikerler; kadınlar kendi elbiselerini kendileri yaparlar.

Öte yandan Amediye'de, terzilik tamamen kadın terziler

3 Yün ipliğe kadifemsi parlaklığı kazandırmak için, *gilke* denilen bir tür soğan özüne batırılır.

(*kayate*) tarafından yapılıyor. Zaho'da, her bir erkek terziye kırk kadın terzi düşüyor. Amediye ve Zaho'da kadın terzilerin müşterileri Yahudiler kadar Müslümanlardır,[4] çünkü bu kentlerde Müslüman terzi yoktur. Sadece erkek terzilerin bulunduğu yerlerde, Kürt kadınlar için dikiş yapan Yahudi, birkaç tane kadın terzi de bulunur.

Kürt terzilerinin işi her şekilde sanatsal beceriden oldukça yoksundur: Bir elbise tamamen yırtılıncaya kadar giyildiği için günümüze kadar gelebilen eski bir elbise yoktur. Terzi pek nadiren ölçü alma zahmetinde bulunur. Önemli olan tek şey, gurur kaynağı olan ve fiyatını belirleyen süsleme işidir (*naqiş*).

Kadın terziler, önceden dikmiş oldukları elbiseleri, özellikle pantolon ve ceketleri satıcılara verirler. Bunların arasında, dokumacı karıları öne çıkıyor. Kadınlara her bir pantolon veya ceket çifti için 3-4 rupi, bir işçi ve çoban kıyafeti için daha az bir miktar ödeniyor(A.).

Salcılar

Ulaşım işinde de pek çok Yahudi çalışıyor. Her Yahudi tüccarının, mallarını yüklemesi için bir katırı veya en azından bir eşeği vardır; ama bunun yanı sıra, örneğin Barzan'da ve Zaho'da kervanlarda (*kartirji*) katırcı olarak çalışan Yahudiler vardır.[5]

Malların taşınması işi, karada olduğu kadar, suda da büyük ölçüde Yahudilerin ellindedir. Özellikle Zaho Yahudileri, hiç kuşkusuz kentin merkezi konumundan dolayı bu işe sarılmışlar. Zaho, Orta Kürdistan'dan Dicle ovasına kadarki nakliye ulaşımı için kullanılan ana güzergah niteliğindeki Habur nehri üzerindeki bir yarım ada üzerinde konumlanmıştır.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Zaho'da yaşayan dört yüz hane reisinden yetmişi, kereste işiyle yakından ilişkili olarak

4 Z.'da, bu da karışıklığa yol açıyor, çünkü Kürtler Yahudi terzilerin gözüne girmeye çalışıyorlar.

5 Lamec Saad, *Sechszehn Jahre*, s. 254. "Zaho Yahudileri, Musul Cizre arasında katır sürerler."

salcıydı (*taraka*, çğ. *tarake*). Kentin en eski Yahudi ailelerinden olan *Bê Dahlika* ailesinin salcı bir aile olması da, bu işin ne kadar uzun süredir Zaholu Yahudiler tarafından yapıldığını doğruluyor.

İki tür salcı vardır: *Tarakit bar êli*, yukarı salcılar (yani, dağlarda çalışanlar) ve *tarakit bar takti*, aşağı salcılar (yani, düzlükte çalışanlar). İlk grup, keresteleri dağlardan düzlüğe indirirler, diğerleri de bunları oradan alıp Musul'a götürürler.

Passoverdan sonra yukarı salcılar dağlara giderek, Kürtlerden keresteleri satın alırlar. Uzun beyaz kavaktır (*spindare*) bunlar. Kürtler bunları keserler ve salcıların katır sırtında veya omuzlarında nehir kenarına getirdikleri üç parçaya bölerler (*iqra*, kök; *naftaya*, gövde kısmı ve *sertaya*, üst kısmı). Kütükler tek tek veya toplu bir halde (*calab*, sürü) *trayit calab* tarafından nehre bırakılır; veya ufak küreklerle (*garaga*) yüzdürülen küçük sallarla (*karka*) taşınırlar.

Büyük sal -büyük *kelek* veya *abra* (çğ. *abre*)[6]- sadece Zaho'ya yapılır. Zaho'da, her biri sahibine ait bir işaret taşıyan keresteler üst üste yığılır[7] (*singür*, kütük yığını) ve salın yapımı için gerektiği kadar kullanılır. Kütüklerin üst kısmından bir dikdörtgen çerçeve (*malban*) oluşturulur ve diğer kütüklerle doldurulur. İnce dallar (şiwe) birbirine tutturulmak için kullanılır. Salcı salın altına 120-200 arası şişirilmiş koyun derisi (*darfe*, Musul'da, *cerban*) yerleştirir. Sal sonradan suya indirilir ve mallar yüklenir. Suyun seviyesine ve akıntıya bağlı olarak iki veya dört aşağı salcı kürek (*maçrefe*) sallar.

Abreyi oluşturan keresteler menzillerine ulaştıklarında satılırlar, ama *darfe*ler tekrar Zaho'ya geri getirilirler.

[Herodot da, Yukarı Dicle'de salların yapımından, şişirilmiş derilerle yüzdürülüşlerinden, Aşağı Dicle'de belli yerlere götürülüşlerinden, salların oradan ayrılışlarından, kütüklerin satılmasından ve derilerin eşek sırtında salcılarca geldikleri yere

6 [Bu kelimenin, sal anlamına gelen talmudik bir isim olan *mabbara* ile aynı köke sahip olduğu anlaşılıyor. Raphael Patai, *The Jewish Seafaring in Ancient Times* [İbranice] (Jerusalem, 1938), s. 148.]

7 Damgalar şu tür şekillerde oluyor: ...

geri getirilişlerinden söz eder (Her. I, 194). Herodot tüm bunları *kufa* (bugüne kadar da Dicle'de kullanılan ufak küçük bot) bağlamında nakletmiş; fakat Mr. James Hornell'in bana gönderdiği mektubunda ortaya koyduğu gibi, bu yanlıştır; Herodot'un tasvirine tam olarak uyan büyük sal, *kelek*tir.]

BEŞİNCİ BÖLÜM
TOPLUMSAL ÖRGÜTLENME VE EĞİTİM

14. AĞA VE HİMAYESİNDEKİ YAHUDİLER

Tarihsel araştırmamız esnasında gördük ki, bugün bile Bağdat'taki merkezi yönetimin etkisinden uzaklaştıkça Kürt beylerinin (*ağa'e*, tekil *ağa*) gücü de o kadar artıyor.

Daha önce bu ağaların gücü hiçbir şekilde sınırlandırılmıyordu. Benjamin II de haklı olarak şöyle yazıyor: "Kürdistan daha çok kağıt üzerinde Türk sultanlığına ait bir yerdir." Ve 1840 yılında Yahudilerin durumuna ilişkin şu betimlemeyi yapıyor:

Yahudiler oraya buraya dağılmış ve kendilerine gösterilen yerlerde kalmaya zorlanıyorlar. Yani kelimenin tam anlamıyla ilkel aşiretler tarafından sarılmış durumdalar. Bir Kürdün toprağında yaşayan, ağır vergilere ve haksızlıklara maruz bırakılan bazen beş, on hatta yirmi Yahudi aile görebilirsiniz. En fakiri için bile yıllık 500 *piastre* gibi ağır bir vergi yükü bindiriliyor. Üstelik yılın farklı dönemlerinde, emeklerinin karşılığı olarak hiçbir şey almadan ve talep etmeden efendilerinin tarla işlerinde çalışmak zorunda bırakılıyorlar.... Efendi serfleri üzerinde mutlak otoriteye sahiptir, [*ve*] istediğinde onları ai-

lece veya tek tek bireyler olarak bir başkasına satabilir.[1]

Toprağın giderek kontrol altına alınması birçok değişikliğe yol açtı. Ve hâlâ bugün bile, Kürdistan'da, ağanın mutlak güce sahip olduğu bölgeler vardır.[2] Diğer yandan, ağalar, Yahudiler için önemli bir politik desteği temsil ediyor. Yahudiler siyasi açıdan güçsüz oldukları için, kendilerine kendi aşiretine mensuplarmış gibi davranan bir ağanın himayesine giriyorlar. Ağa onları zulümden koruyor ve onlara karşı işlenen suçları Kürt yasalarına göre cezalandırıyor.

Amediye'de hüküm süren üç, Süleymaniye'de dört ağa vardı;[3] fakat Zaho'da sadece bir tane vardı.[4] Kırsal bölgelerde Yahudiler, koruyucu olarak aşiret ağalarını değil de, önde gelenine ağa veya *piş mire*, "emirin oğulları" (Tchalla) denilen güçlü aileleri seçerlerdi. Örneğin, Nirwa'da sayıları yirmiyi bulan Yahudi aileler kuşaklar boyudur bu tür bir ailenin himayesindedirler.[5]

Bu himaye karşılığında Yahudilerin yaptıkları hizmetler yöreden yöreye değişiyor. Benjamin II bunu en kasvetli haliyle resmediyor; yirminci yüzyılda bile içinde bulundukları koşullarının çok çetin olduğu, örneğin Süleymaniye'de, ifade ediliyor:

> [Ağalar, Yahudilere belli bir ücret ödemiyorlar. Üstelik her bayramda -Müslüman bayramı olsun Yahudi bayramı olsun- şeker, kıyafet ve elbise şeklinde hediyeler gönder-

1 *Eight years*, s. 126.

2 Bu dönemde ağanın statüsü için bkz. Hamilton, *Road Through Kurdistan*, s. 93ff., 105, 122, Hamada (Kala Tchin ağası), Seyit Taha ve Rewandızlı İsmail Bey hakkında.

3 *OW* 1909: 575.

4 Ağalar, güçlerini korumak için İstanbul'daki padişaha yüklü bir vergi gönderiyordu. Buna bağlı olarak boyunduruğu altındakileri -inananlar, inanmayanlar olsun, Yahudiler, Hıristiyanlar olsun- hiç durmadan öldürmeye varana kadar sömürüyordu. Koysancak'ta, Yahudiler ağaya vergi ödemeyi reddettiklerinde, cemaatin gözünü korkutmak için *hakam*larına saldırı düzenletti ve öldürttü. *BAIU* 21 (1896): 54.

5 [Wigram, Kürt ağalar tarafından "evcilleştirilmiş" Yahudilerin canlı bir portresini çizer (W. A. ve Edgar T. A. Wigram, *The Cradle of Mankind* [London, 1914]. S. 317-18).]

mek zorundalar. Ağanın maiyetindeki bir adam bir Yahudi dükkanına bir şey almak için girdiğinde, aldığı malın çeyreğini, yarısını öder hatta hiç ödeme bile yapmaz. Zavallı Yahudiler şikayet edemezler. Bir iş yolculuğundan döndüğünde, zengin olsun fakir olsun her Yahudi tüccar kazandığı paranın bir kısmını ağaya vermek zorundadır.][6]

Kırsal bölgelerde, Yahudiler başka bir hizmette de bulunurlar. Müslüman bayramlarında, hediye olarak hamilerine kıyafet veya yiyecek getirirler (Tchalla'da, otuz yumurta veya bir tereyağı manyası). Yahudilerin dokumacı oldukları yerlerde, ağanın ihtiyacı olan her tür kıyafeti yapılır. Yahudiler, ağalarının bankerleri olarak ona faizsiz ödünç para verirler. Bir Yahudi bir kızla evlendiği zaman, ağa başlık parasının (*niqda*)[7] üçte birini alır; ağanın hâlâ çok güçlü olduğu yerlerde (Oramar, Nirwa) başlık parasının tamamını da alabiliyor. Öte yandan, *piş mire* -küçük ağalar- Yahudilerine genelde hasatlarından bir miktar pirinç veya diğer ürünlerden verirler.[8] Ağaların gücünün azaldığı birçok yörede, özellikle kentlerin bulunduğu yörelerde Yahudilerin ödediği haraç, daha çok bir hediye şeklinde olup sadece semboliktir (A., S. ve D.). Amediye'de bu hediye, yedi, dokuz, on bir veya on üç yumurta şeklindedir. Mutlaka tekli sayı olmalıdır, asla çift sayılı olmamalıdır, aksi takdirde aileden biri ölebilir.

Ne var ki, İngiltere'nin Irak'ı işgalinden sonra bile, Benjamin II tarafından resmedilen zorunlu çalışma (*suhra*) hâlâ vardı.

Amediye'de *suhra*ya başvurulacağı zaman, üç ağa hizmetçilerini gönderip çalışacak Yahudileri aldırırlar. Hasat *suhra*nın en çok uygulandığı dönemdir.[9] Kendi ürününün yanı sıra, her ağa köylerden, toplama hakkını devletten satın aldığı *ta'aşiri*

6 [N. Albala, *OW* 1909: 579; Almancadan çev. R. P.]

7 Bu yörelerde, başlık parası, *niqda*yı vermesi gereken damattır (bkz. 110-13).

8 Mülakatçım, Yahudi bir ev kadınının pirinci ya da *mastası* (yoğurt) olmadığı zaman *pis mire*nin karısına gidip ihtiyacı olanları aldığını anlattı.

9 Amediye'de üç aile *sukra*dan muaftılar, bunlardan biri Be Yosef Baraşe idi. Zengin aileler bedelini ödedikleri takdirde muaf olabiliyorlardı.

de (gelirin yüzde onu) toplaması gerekir. Zengin ağalar yirmi kadar köyden *ta'aşir* toplarlar ve buğday vb gibi şeylerin yükünü boşaltmak için gerekli işgücünü de onlardan sağlar. Aynı şey pirinç hasadı ve bağbozumu zamanlarında da yapılır. Yine benzer şekilde, Yahudiler ağanın kerestelerini nehir kıyısına getirirler ve ağa bir yapı inşa ettiği zamanda emeklerini onun hizmetine sunarlar. Bunun yanında, her Yahudi günde üç saatten fazla çalışmaz.

Benjamin II, ağanın Yahudilerini ailece veya tek tek başka bir ağaya sattığından söz eder. Albala, Süleymaniye'den benzer bir durumu aktarıyor: ["Yahudileri kendi aralarında 'müşteri' olarak böldüler. Her biri belli sayıda Yahudi aileyi 'korumasına' aldı.... Son zamanlarda, bir Kürt beyi toprağını sattığında, aynı zamanda üzerinde yaşayan Yahudileri de satıyor."][10]

Özellikle, Yahudilerin kentlerden daha fazla ağanın merhametine sahip oldukları kırsal yörelerde, ağanın kıymetli bir malı gibidirler. Ailesinde onların himayesi babadan oğula diğer kuşaklara devredilir. Himayesinde üç veya daha fazla Yahudi bulunan bir ağa güçlü ve zengin sayılır, çünkü Yahudiler sadece teoride değerli bir mal değiller; gerçekte de öyleler ve değeri yaptığı hizmetlerden değil satılabilirliliğinden geliyor.

Önceki dönemlerde, ağalar Yahudileriyle ticaret yapardı ve her birinden 300-400 *qeran* (15-20 Pound) kazanırdı. Ne zaman paraya ihtiyacı olsa, Yahudilerinden birini satardı.[11] Ayrıca, sadece bir Yahudinin tek bir parçasını da satabilirdi. İlk önce, *Piyeki cuoko dê feruşim*, "Yahudinin bir ayağını satıyorum" diyerek bir ayağını satardı. Bir ayak 10 Pound ederdi.

Şu olay, bir Yahudinin varlığının satılabilirlilik özelliğiyle değerlendirilmesinin ne kadar tehlikeli olduğunu gösteriyor. Bir gün Tchalla Yahudilerinin çocukları odun toplamak için dağa gittiklerinde, bir ağanın oğlu yanlarına gelip işlerini en-

10 Albala, *OW* 1909:579; [Almancadan çev. R. P.].

11 Hıristiyanlar da aynı durumdaydı. Zaho'nun Kürt belediye başkanı Saad'a şöyle demiş: "Son zamanlarda bana bir miktar borcu olan Kürt beylerinden biri o anda nakit parasının olmadığını yazdı. Ancak, yakında Hıristiyanlarından birini satacağını, yani başka bir Kürt beyine devredeceğini ve ardından borcunu ödeyeceğini söylüyordu" (*Sechszehn Jahre*, s. 255; [Almancadan çev. R. P.].

gellemek için halatlarını kesti. Çocuklardan biri direnmeye kalkışıp girdiği itiş kakışta, ağanın oğlunun dört parmağı kesildi. Çocuk eve geri dönmeye cesaret edemeyerek dağlara kaçtı.

Ağanın oğlu eve geldiğinde olanları babasına anlatınca baba çok sinirlendi. Fakat hiçbir şey yapamazdı, çünkü çocuğun ailesi başka bir Kürt *piş mire*nin himayesindeydi. Ağa, bu Kürde giderek, Yahudiyi kendisine satmasını istedi. Karşı taraf bunu kabul etmedi.

Ağa sonunda çocuğa dokunmayacağına dair (*rayu bakad*) söz verdi; çocuk bunun üzerine eve geri dönünce de kalkıp adamlarıyla evi sarıp yakaladı. Neyse ki, yine intikam almaya kalkmadı, ailenin *piş mire*sini çağırarak çocuk için 200 *qeran* (10 Pound) teklif etti. *Piş mire* bunu kabul etti, ama karısı çocuğa acıyarak kaçmasına yardımcı oldu. En sonunda Koçanis'teki Nasturilere sığındı.

Ağa, diğer aşiretlerden gelecek saldırılara karşı Yahudileri kendisindenmiş gibi korur.[12] Köyleri dolaşan bir Yahudi, genellikle yolculuğunu ağasının kontrolündeki köylerle sınırlı tutmaya çalışır. Başka bir ağanın toprağına girmek istediği takdirde, önce ağadan izin almak durumundadır.

Kürdistan'da, Yahudiler sadece Kürt beylerinin soygunlarına ve saldırılarına maruz kalmıyorlar, aşiretin üyelerinden biri olduğu düşünülerek bir kan davasına da kurban gidebiliyorlar.

Aşiretin gerçek bir üyesiymiş gibi öldürülen bir Yahudi'nin de intikamı aynı şekilde alınır. Zaholu Haham Şalom'un ailesi, Cizre ve Zaho arasındaki bölgelerde yerleşimleri bulunan Taya'nın himayesinde bulunuyordu. Bir gün, *hakam*ın oğulları kendi bölgelerinde dolaşırken, Taya ile kan davası bulunan bir grup Çarnaknayeli ile karşılaştılar. Bu Yahudiler soyulup

12 Bazen tam tersi de oluyordu. Albala, Süleymaniye'den şu olayı naklediyor: ["Geceleyin Yahudi mahallelerinde sık sık hırsızlar peydahlanırlar. Dişlerine kadar silahlanmış kişiler, evin kapısını kırarlar ve istedikleri her şeyi alıp giderler... Hırsızlar ağanın ajanlandırlar ve onun adına hareket ederler" (*OW* 1909:579; Almancadan çev. R. P.)].

öldürüldüler. Tayanın cezalandırma seferi sonucu birçok köy yağmalanıp talan edildi (Nahum ve Z.).

Öldürülen bir Yahudinin kan bedelinin (*dimma*) miktarı belli değildir. Yahudinin hamisinin gücüne göre değişir bu miktar. Mülakatçılarım, Birinci Dünya Savaşı öncesinde birkaç Yahudi'nin öldürüldüğünden söz ettiler.

Amediye yakınlarında öldürülen Zaholu tüccar Shabo olayında, iki Yahudi ve iki Müslümandan oluşan bir arabulucu heyeti oluşturuldu. Yahudiler tazminat olarak 1,000 Rupi ve kan bedeli olarak da 500 Rupi istediler. Fakat öldürülen Yahudinin oğulları kan parasını almayı reddettiler,[13] 1,000 Rupilik tazminat konusunda anlaşmaya varıldı ve suç mahalline yakın olan üç köy tarafından ödendi.

Yahudilerin büyük ailelerin korumasında oldukları yerlerde, Yahudilerine karşı bir suç işlendiği takdirde, *piş mire* ağaya gider ve kendisinden tazminat (*nakpusa*, "aşağılanma") talep eder. Ağa sözkonusu köyden tazminat almaya çalışır; eğer kimse vermek istemiyorsa, soyguna başvurur. Soygunun üç çeşidi vardır;

1. Sığır, katır, eşek, vb mallarını almak (*garane*)
2. Çift sürme hayvanlarını alıp götürmek (*cutyare*)
3. Koyun ve keçilerini almak (*irbit masa*)

Nirwa'dan ilginç bir *cutyare* örneği anlatılır. *Hakam* Mordekhai, kentin hayvan kesicisi, bir yolculuğa çıkar. Beraberinde, Yahudi olanlar kadar Yahudi olmayanlar tarafından da aranan muska yapımında kullanılan malzemeleri ve bir de halat (*gigla ketana*) götürür yanında.

Kürtlerin bir çift öküzle tarla sürdükleri bir yere gelir. Öküzlerden birinin boyunduruğu kopar kırılır. Sahibi *hakam*dan, onarmak için varsa halat ister. *Hakam* kendisinde böyle bir şey olmadığını söyler. Fakat adam eşyalarını karıştırır ve zorla alır. *Hakam* Nirwa'ya geri dönerek koruyucusuna olayı

13 Kürtler arasında şöyle bir söz vardır: *Dimmit babokh khilokh*, "Babanın kan parasını yedin."

nakleder. Bunun üzerine, ağa yanına birkaç kişiyi alarak, öküzleri adamdan alıp *hakam*ın evine getirir.

Küçük düşürülen adamın köylüleri Nirwa'ya doğru yola çıkarlar ve çıkan kavgada yedi Kürt öldürülür. Nihayetinde düşmanlıklar sona erdi ve sorun görüşmelerle çözüldü ve halatı alan adamın köyü, Yahudiye bir öküz vermek zorunda bırakıldı (Shabtai ve A.).

15. YAHUDİ CEMAATİ

[Her şehirde ve köyde Yahudi cemaati, o yörede yaşayan tüm Yahudiler üzerinde kontrolü sağlayabilen sıkıca kaynaşmış bir örgütlenme oluşturmuştur. Bir Yahudinin herhangi bir yerde, Yahudi cemaatinin bir üyesi olmadan, cemaatin dini-sosyal faaliyetlerinde yer almadan, topluluğun kurallarına ve liderlerine tabi olmadan yaşamasını düşünmek imkansızdır. Toplulukta güç, seçmiş oldukları *gevirim*in ("ustalar") ve *gabbai*lerin (sinagog sorumlusu) ellerindedir. *Hakam* (haham), *hazan* (ibadet öncüsü), *sohet* (dini kurallara göre kesim yapan kasap), *mu'allim* veya *istad* (okul yöneticisi) ve *mobel* (sünnetçi) olarak çalışan dini görevlileri de önemli roller oynuyor. Birçok konuda, kendisine cemaatin bir tür kahyası konumunda olan *şammaş* (zangoç) yardım eder. Her zaman topluluğun genel kuralları çerçevesinde, tüm üyelerinin katılımıyla, Kürt Yahudinin yaşamını anlamlı kılan dini törenler, kutlamalar ve aile şenlikleri büyük bir neşe ve coşkuyla yerine getirilir.]

Sinagogdan sorumlu kişi *gabbai* [İbr. sinagog sorumlusu] dir. Bu görevi bazen sadece belirli aileler, nesilden nesile aktararak yürütürler. Bu aileler genelde zenginlikleriyle ya da statüleriyle farklı ailelerdir ve soyadları Gabbaidir; örneğin, Ya'aqov Gabbai (A.) veya Yashaq Gabbai (Z.).

Babadan oğula geçiyorsa eğer, kural gereği ömür boyu devam eder. *Gabbai*nin, performansının beğenilmediği ve görevinden alındığı durumlar, ne yazık ki pek de az değildir. Mesela, Amediye'de otuz yıl içinde dört tane *gabbai* değişmiş. Bir tanesi, asıl işinden dolayı sinagogun işlerini yürütmeye yeterli zaman ayıramadığı için istifa etmiş. Diğeri, görevini kötüye kullandığı ve sinagogun bütçesinden kendi çıkarları için yararlandığı anlaşılmış. Görevinden alındığında, önemli miktarda paranın eksik olduğu ortaya çıkmış.

Kürt Yahudileri *gabbai* olmak için çok hevesli olmadıkları için (muhtemelen son on yıllarda bir yükselme aracı haline gelmiş), *gabbai* üç *gevirim* ve yedi *benunim* tarafından seçiliyordu. Bu on kişi üç aday seçer, sonra bu üç kişi kendi aralarında kura çekerler; üzerinde *gabbai* işareti olanı çeken kişi bu göreve getirilir (A.).

Onursal bir mevkii olan *gabbai*lik görevine zengin Kürt Yahudiler gelmek istemezler, çünkü bir sinagogu idare etmek kolay değil ve maddi getirisi olan bir iş de değildir. Sinagog, Kürt Yahudilerinde, topluluğun dinsel ve sosyal refahı için gerekli harcamaları karşılayan mali fonu idare eden tek kuruluştur. Gönüllü ve ritüelvari bir şekilde toplanan bağışların dışında zorunlu bir vergilendirme sistemi yoktur. Bu bağışlar *gabbai* tarafından idare edilir.

Gabbainin sorumluluğundaki sinagog fonu şu kaynaklara sahiptir:

1. Genellikle Torahın okunmasıyla ilintili onursal görevlerin satılmasından elde edilen gelirler.[1]

1 Pek çok zaman, onur payesi elde edenler ödemeyi nakit değil ayni yaparlar. *Gabbai*nin malları satıp fona aktarması gerekiyordu.

2. *Quppat arikaya* yapılan yardımlar. Herkes bu fona, haftada 1 *griş* verir. Dahası, *şammaş*, sinagogda günlük olarak para toplar bunun için. *Gabêthe sadêqa* ['kadın-*gabbai* hayır derneği] kadınlar arasında para toplar. Oranın fakirleri ve başka yerlerden gelen fakirler için toplanan sadakalar *qubbat arika* tarafından dağıtılır. Ayrıca, yoksulların kefenleri ve *şelihim*, Filistin'den gelen hahamlık temsilcileri için yapılan harcamalar da buradan karşılanır (Z., D., A. ve Baraşe).

3. Para cezaları.

4. Yağ, şarap, odun vb sinagoga verilen malzemeler gibi diğer yardımlardan elde edilen gelirler. Sine'de bu yardımlar, her ailenin her bir üyesi tarafından Yom Kippurda sinagoga hediye edilen kıyafetleri de içeriyor.

Bir sinagogun topladığı yıllık gelir iyi zamanlarda 80-100 Poundu buluyor -bu miktar Kürdistan koşullarında doyurucu bir miktardır. Bu miktarın büyük bir büyük bir kısmını, Torah okumaya çağrılan erkeklerin verdiği bağışlar oluşturuyor.

Sinagogu ve yeni bir binanın inşasını denetlemek veya sinagogu onarmak ve önemli değerlerini korumak (Totah, taçlar, luhot vb) gibi onunla ilgili tüm işleri idare etmek *gabbai*nin görevidir. *Gabbai* ayrıca, topluluğun mülkiyetinde bulunan evleri ve toprakları da işletir.

Bazı zamanlar, cemaatin sahip olduğu fonlar sinagogla ilgili olmayan harcamaları karşılamak için de kullanılır. Sözkonusu bütçenin, halkın ihtiyaçlarına göre işletildiği, topluluğun gerçek fonu olduğu ortaya çıkıyor.

Nitekim, Tchalla cemaati bir keresinde, karşı tarafın talep ettiği kan bedelini sinagog fonundan karşılamışlardı.

Qarda köyünde bir Müslüman Kürt sinagoga gelip, 50 franklık borcunu ödemediği takdirde hapse konulacağını söyleyerek yardım istemiş. *Gabbai* sinagog fonundan para vermiş ve bu Müslümanlar büyük bir etki yaratmıştı.

*Gabbai*ye çalışmalarının karşılığı ödenmez. Hatta, Zaho *gabbai*si neredeyse bir yılını sinagogun onarılmasına nezaret ederek geçirdiği halde, hiçbir şekilde bir ücret almadı. Fakat son zamanlarda, bu tür hizmetlere belli bir ödemenin yapıldığı da oluyor.

Amediye'de önceden, *gabbai*nin Sukottan sonra cemaate yemek ziyafeti vermesi bir gelenekti. Bu, Simhat Torada onurlandırılanların kaydedildiği *se'ödit ketavit filse*, "iyi eylemleri kaydeden yemek" olarak adlandırılıyordu. Zaho'da, lulav gabbainin evinde tutulur ve oradan sinagoga getirilirdi. *Se'udat kohen haggadol* [İbr. "üstün din adamaların yemeği"] da Yom Kippurda yine *gabbai* tarafından verilirdi (Z.).

Hazan

Kürt Yahudiler arasında, tüm dini hizmetler hâlâ eskiden olduğu gibi tek elde toplanmıştır. Sinagogda duaları okutan kişi (kantor) "*hazan*", *şohet* [dini kasap], okul idarecisi ve sünnetçi aynı kişidir.

Kürdistan'da, böylece *hazan* basit bir *hakam*dır. Yanı sıra, sadece Yahudiler için değil Müslümanlar için de muska yazar.

Dini hizmette bulunmak bir dindarlık görevi olduğu için *hazan* bunlar karşılığında ücret almaz,[2] fakat öğretmenlik ve kesicilikle geçimini sağlar. Geçimlerine katkı sağlamak için dokumacılık yapan *hakamim*ler de vardır.

Ancak, *hazan* belli gelirlerden de payını alır. Örneğin Kürtlerin, kentlerine Sabat ve bayramlarda gelen yabancıları *mosif* olarak Torah okumaya çağırdıklarında yapılan bağışları *şammaş*la paylaşır.

Şammaş gibi *hazan*ın da, *hattara*ya gidildiği zaman verilen hediyelerden ve para cezalarından payını almaya hakkı vardır. Ayrıca, *ketubbot* düzenlemek ve boşanma kağıdını hazırlama karşılığında da bir ücret alır.

*Hazan*ın rutin görevleri, duaları ve Yasanın haftalık bölümünü okumaktır; çünkü (daha önce de söz edildiği gibi) Kürt Yahudiler yasanın haftalık bölümünü kendi kendilerine her zaman okuyamazlar. Hafta içi günlerde, *hazan* çoğunlukla duaları okuma işini cemaat korosundan birisine verir.

Öte yandan, *hazan*, Sabat günü *minha*dan sonra Targum di-

2 Yakın zamanlarda, Zaho'da kendine özgü bir *hazan* vardı; *şohet*lik yapmaması gerekiyordu.

linde vaazlar (*draşa*) da verir. Bu vaazlar, Pirqe Avot [Pederler Bölümü]un okunduğu, Passover ve Şavu'ot arasında kalan dönem hariç, Yasanın haftalık kısmının okunmasından oluşur.

*Hazan*ın diğer bir görevi de, cemaat defterini (*daftar keniş-ta*) tutmak ve ölüleri kaydetmektir (*daftar mithe lehaşkava*). Yom Kippurda *haşkavada, hazan, daftar mithe lehaşkava*ya girenlerin tamamının isimlerini okur. Yaklaşık iki saat süren bir iştir (A.).

Sine'de, *daftar kenişte*de sadece sinagogun mallarının ve taşınabilir menkullerinin listesi bulunur. Doğumlar hiç kaydedilmez, ölüm kaydı da yoktur. Her aile ölenlerin ve yeni doğanların isimlerini dua kitabının en arka sayfasına yazar.

Şammaş

Diğer yerlerde olduğu gibi, Kürdistan'da sinagog zangocuna *şammaş* denir.[3] Yabancılara ve yoksullara yiyecek getirdiği için, *parnasa* da denir (Z.).

Şammaş, gevirim tarafından belli bir süreliğine bu göreve getirilir. Cemaat tarafından ödenen ücret az olmasına rağmen, *şammaş*lık görevine daha fazla talep ediliyor, çünkü aldığı ek ödenekle daha fazla ve de fazla dertli bir iş değil. Sine'de, *şammaş* ayrıca sinagogda ücretsiz de kalabiliyor.

İşini sadece dindarlığı gereği yapan, en fazla, *gabbai*nin sinagog fonundan Passoverda kendisine aldığı kıyafetleri kabul eden bazı *şammaş*lar da var. *Şammaş*, Cuma günü yoksullar için topladığı *zewatit şammaş*ı (ekmek) dağıtır.

Bu ekmek, normalde *şammaş*ın gelirinin bir kısmını oluşturur. Zaho'da, *şammaş* Cuma günü gün ortasında, *Tlumsit şobsa ilahla mazidlökhun*, "Sabat için ekmek, Tanrı ekmeğinizi arttırsın" diye bağırarak sokakları dolaşır.

Her aile bir somun ekmek verir. Büyük sinagog *şammaş*ı yaklaşık yüz ekmek, küçük sinagog *şammaş*ı yirmi beş tane kadar toplar (A.'de benzer şekilde).

3 S. Kür. *khadam*.

Sine'de, *şammaş*, sokaklarda yürürken, Allah *maziz* (*mezid* için) *ilakhum brakha wata* (*zewata* için) Şabat, "Tanrı sizi esirgesin, Sabat için ekmek" diye bağırır.[4] Bazı kadınlar, biri kendileri, diğeri kocaları için olmak üzere iki ekmek verirler.

Şammaş, Torah okumaya davet edilen veya kendileri için *me şeberak* okunanlardan alınan para bağışlarını *hazan*la paylaşır. Bu paraya, dışarıdan *'olim*, hacı, olarak gelenlerden alınan yardımlar da dahildir.

Bayramlarda *şammaş*a hediyeler de verilir. Amediye'de, *haverim*, normalde kendi üyeleri olmayan *şammaş*a Şavukottan Sukota kadar her Sabat bir sürahi arrak verirler. *Şammaş*, cenaze törenlerinde mezar kazıcılarına gönderilen pirinç ve tavuk yemeğinden bir tabak alır. Ama, bu genelde karısı tarafından komşu çocuklarına verilir, çünkü bunun etkili bir koruma aracı olduğu düşünülüyor.

Sine'de, *şammaş*a *kappara* olarak kesilen kümes hayvanlarının iç organları ve başı verilir.

Yahudileri ibadete çağırmak, lambaları ve mumları yakmak, el yıkamak için su taşımak, Torah pelerinini değiştirmek, Torah taçlarını değiştirmek vb işler *şammaş*ın görevidir. Bazı yerlerde, *şammaş*, sinagogun belli amaçlar için ihtiyacı olan veya muayyen zamanlarda cemaat üyelerine dağıtılan mumları da yapmak zorundadır.

Sinagogun temizliğini *şammaş* yapmaz, bu işi misva olarak gören bazı yaşlı kadınlar yapar. *Şammaş* onları sadece denetler. Amediyeli Yishaq *Şammaş*ın, Torah parşömenlerinin tozlanıp tozlanmadığını onlara sakallarıyla dokunarak test ettiği söylenir. Bu görevde otuz yıl kalmış; bu süre içinde dindarlığı ve kutsallığıyla çok seçkin bir kişilik sergilemiş. Tüm yaşamı boyunca, karısının elinden doğrudan hiçbir şey almamış ve her zaman lamba veya mumla herhangi bir ışıklandırma yapılmadan önce ellerini yıkarmış.

4 Sine Müslümanalarında da bu gelenek var.

Önceden belirtildiği gibi, *şohet*lik [dini kasap] mesleği işi *hazanim* ve okul idarecileri tarafından icra ediliyor. Bu işin adayları, deneyimli ve tanınan *şohet*ler tarafından eğitilirler. Çok kez, bu meslek de babadan oğula geçer ve oğullar babaları tarafından eğitilirler. *Şehita* [kasaplık] genelde yoksul ailelerin oğulları tarafından yapılır, çünkü zengin çocukları ticaretle uğraşırlar.

Sündu ve Barzani, *hakamim* ve kasaplığın öğretildiği merkezlerdi önceden. Bugün bile Kürdistan'da, "Yasa, Sündu'dan ilerledi ve Tanrının kelamı da Barzani'den" denir. Daha sonraları, Sündu'nun yerini Nirwa[5] aldı ve Zaho da bu konudaki farklılığıyla tanınır oldu. Kasaplar Amediye, Akre ve Duhok'ta da eğitilirler.

Şehita öğretisi, daha önceden Sefer Y'min Moşeye dayanırdı, ancak ilkesel olarak bugün *Sefer Zivhe Sedeq* esas alınıyor. Ayrıca, *Hakam* Shim'on b. Yona Barzani'nin yazdığı ve sadece el yazması bulunan *Şehitat Barzani* başlıklı bir Kürtçe eser de bulunuyor.[6]

Mülakatçılarımdan biri, gençliğinde babası tarafından, diploma almadan, *şehita* olarak eğitilmişti. O zaman 27 yaşındayken, Sine'de iki *hakamim*den eğitim almış. Bir öğrenci altı ya da sekiz ay uygulama eğitimi için hocasının yanında çalışır. Hocasının gözetiminde hayvan kesimi yapmak zorundadır.

Tüm *hakamim*-kasaplara diploma verilmez. Bugün Zaho'dan bir diploma almak, özel bir itibarı da beraberinde getirdiği için, Amediyeli *Hakam* Eliyahu, Amediye *hakamimin*den almış olduğu bir diploması olan oğlunu, ek bir diploma alması için, Zaho *hakamim*ine de gönderdi.[7]

5 Dört Amediye *hakamim*inin geldiği Be Avidani ailesi, Nirwalıdır. Mann'ın yayımladığı mektuplarda (*Texts and Studies*, c. 1) genelde diploma verenler Amediye *hakamimi*, öm. H. Shim'on Sh'muel Doga (8. mektup) ve Shim'on ben Binyamin Halevi (15.mektup) -ikisi de on sekizinci yüzyıl ortalarında yaşamış olmalılar.

6 Bu kitapla ilgili, bkz. Assaf, "Le-Toldot," s. 109-11, 5420 (=1660) tarihli bir kopyası Walter Fischel tarafından Kürdistan'dan getirilmiş.

7 Shim'on b. Binyamin Halevi tarafından 5525 (1764) yılında verilen bir kesici dip-

Diploma almadan önce, adayların *hakamim* gözetiminde bir ineği kesmeleri gerekiyor. Hayvanın eti, *hakamim* ve topluluğun diğer üyelerinin davet edildiği *se'udat semika* [İbr. "atanma yemeği"] yemeğinde yenilir.

Kasaplara olan talep arzı aştığı için, bazen tam ehil olmayan kasaplara (yani, henüz diploma almamış olanlar) kesim yaptırılır. Çünkü küçük bir topluluğun sağladığı az miktardaki kazanç, her yönüyle ehil bir *şohet* için yetersizdir. Bu tür durumlarda, öğrenci ya başka bir öğrenciyle veya iki *hakamim*in gözetiminde çalışmalıdır.[8]

Diplomasını almış bir kasabın, kasapların bu sınavını çok önemli bir konu olarak ele alan Filistin'den gelen temsilcilerin yaptığı başka bir sınavı geçmeleri gerekiyor.

Yerleşik *şohetim* yanı sıra, şehirden şehre giden, civar köyleri dolaşan gezici *sohetim* de vardır.[9] Passoverda, bir de Sukotta, kışın saklanacak et için ya da sünnet veya yaklaşan bir düğün için hayvan kesimi yapar. Ücra yerler için, *şohet*in gelişi önemli bir olaydır, çünkü *şohet* aynı zamanda, görevi bu tür toplulukların manevi açıdan yükselmelerini sağlamak olan hakamdır.

Şohet yaptığı iş karşılığında ücret alır ve ayrıca, bedava kestiği tavuk dışında diğer hayvanların etinin de bir kısmını alır. Zaho'da, *şohet* bir öküz kesiminde yaklaşık 6 pence (1 *takka*), bir koyun için de 2 pence (1 *kamari*) ve bir parça et ile bağırsaklarını alır. Bağırsaklarını belirli yerlere satarak oldukça iyi bir gelir elde eder. Amediye'de ücrete ek olarak, bir öküzün veya ineğin kuyruk yağı (*duma*) ve bir koyunun gerdanını (*qedala*)[10] alır.

Gezici *şohet*, kesilen hayvanların etini tüketebilecek veya bağırsakları değerlendirebilecek durumda olmadığı için, kendilerine daha fazla ücret ve kuru üzüm, tütün ve *me pukta*

loma Mann tarafından basıldı (*Texts and Studies*, c. I, s. 533.)

8 age. 14. ve 20. mektuplar.

9 Sine'de buna benzer on gezici kesici vardı.

10 Sineli *şohetimin* (aynı zamanda okul yöneticisi olanlar), özellikle Cuma günleri o kadar çok etleri olur ki, bunları yakın civarda onlar için satmak üzere öğrencilerine verirler. Et son derece ucuz. Sine'de bir *rotl* (2,5 kg) 2 pence ediyor.

[pekmez] gibi dayanıklı gıda maddeleri verilir. *Naqdana* olarak çalışan karısıyla birlikte dolaşır. Görevi etten damarları ayırmaktır. Amediye'de, *naqdane* karşılıksız çalışır, çünkü bu iş de *misva* olarak görülür. Zaho'da ise, *naqdana* ücret alır.

Büyük bir toplulukta *şohet*lik mesleğinin kazancı iyi olduğu için, Kürdistan'da sık sık bir *şohet*in yerini doldurmak için, bir kısmı kan dökmeye kadar giden şiddetli kavgalar çıkar.[11]

Kuşkulu yollarla *şohet* olmak için benzer girişimlerde bulunulduğu olmuştur. Benjamin II, tamamen cahil bir grup adamın Kürt beyinden, yıllık belli bir vergi karşılığında gıpta edilecek bu görevi elde eden Barzani yakınlarından bu tür bir olayı nakleder.[12]

Şehita kurallarını çiğnemenin cezası çok ağırdır. Bu bağlamda bir olay anlatılır. Uzun zaman önce, Herki'de, aynı zamanda *sohet* olan bir *hakam* yaşarmış. Herki'de onun dışında yedi Yahudi daha yaşarmış ve onlar da *hakamim* imiş. Bir gün *hakam* tarlalarına bakmaya gitmiş, çünkü Herki Yahudilerinin epey tarlaları varmış. Bu arada kız kardeşi sekiz tane tavuğu kendi elleriyle kesmiş ve ödünç aldığı tencerelerde pişirmiş ve yedi *hakamimi* akşam yemeğine davet etmiş.

Akşam *hakam* eve geldiğinde diğer *hakamim* de henüz yeni gelmişler. Kız kardeşi şarabı ve diğer mezeleri, ardından da sekiz tavuğu getirmiş sofraya. Yemeği bitirdiklerinde, "Tavukları nasıl buldunuz?" diye sorar. "Çok güzel olmuş" cevabını alır. Kız devam eder: "Bir fark yoktu değil mi? Görüyorsunuz, sizin bu işi öğrenmeniz ne kadar uzun zaman alıyor, bense bir saatte öğrendim; bunları kendim kestim ve yağda pişirdim". Ağabeyi, "Ben de sizden biri bunları kesti sanıyordum" karşılığını verir. Ve diğerleri de aynı şekilde bir diğerinin kestiğini düşünmüştür.

Hakamim kendi kendilerine yirmi-altı gün oruç tutma cezası vermişler. Kapları kırmışlar, kızı da üç ay ayrı bir eve (*judda*) kapatmışlar. Ve o yıl içinde tüm *hakamim* ölmüşler, bu yüzden Herki'den artık *hakamim* çıkmaz olmuş.

11 age, 21. mektup, s. 545ff. Bu tür bir olay hakkında bilgi edinebiliyoruz.
12 Bu tür durumlar, Kafkas Yahudileri arasında da ortaya çıkıyor.

16. ERKEK ÇOCUKLARIN EĞİTİMİ*

Kürt Yahudiler arasında geçmişteki eğitim standartlarına ilişkin gerçek kaynaklardan neredeyse yoksunuz. Kürt Yahudiler okuma yazma bilmeyen bir halktı ve kendi yaratıcılıklarının sonucu olan bir çalışma gün ışığına henüz çıkmış değil.

Mann'ın yayımlamış olduğu, onaltıncı yüzyılın ilk yarısına ait beşinci grup mektuplar,[1] Kürdistan'da okul sistemiyle ilintili bir şeyler ortaya çıkarmamıza yardımcı olabiliyor. Kürt kadınını öğretmen olarak anlattığımız bölümde bu mektuplardan söz etmiştik. Bu mektuplardan anlaşıldığı kadarıyla, onaltıncı yüzyıldaki durum bugünkünden pek de farklı değilmiş.

Hakam Ya'qov b. Yuda Mizrahi[2] yazdığı mektuplarda, karısı ve oğlu H. Ya'qov'un Amediye'de bir okulu yönettiklerin-

* [Bu bölümdeki konu ile karşılaştırmak için, bkz. Raphael Patai, "The Hebrew Education in the Marrano Community of Meshed" [İbranice], *Edoth* 1, no. 4 (Temmuz 1946): 213-26.]

1 Mann, *Texts and Studies*, c. 1, s. 480ff., 491ff.

2 Mann, ondan "önemli bir alim" diye bahseder (s. 481), muhtemelen bir abartma olmalı.

den; Amediye, Nirwa ve Şaraniş (Barwilnaye yakınlarında) de okulunun önceki öğrencilerinin bulunduğundan bahsediyor. Mektupta açıklamadığı bazı nedenlerle, arkasında birçok kitap ve elyazmaları bırakarak Amediye'den Musul'a taşındığını yazar (5. mektup, 22., 40. satırlar). Musul'da, Kürdistan'dan gelen öğrencilerin öğrenim gördüğü bir *midraş* (okul) kurdu. Ne var ki, okul yardımlar olmaksızın kendini idame ettiremediğinden; H. Ya'qov zamanının büyük bir kısmını, Kürt topluluklarına hatta Halep, Bağdat, Diyarbakır ve Maraga'dakilere dahi yardım isteyen mektuplar yazarak geçiriyordu (1. mektup, 69. satır).

Bize ulaşan mektupları, Nirwa, Amediye ve Sundur'daki topluluklara göndermiş olduğu mektuplardır. Ne yazık ki, fazla başarılı olamadı; *hakam*ın ölümünden sonra, daha önce gördüğümüz gibi, sağlığında da okulda kendisine yardımcı olmuş olan dul eşi yardım toplamaya yönelik bu çabaları sürdürmek zorunda kaldı.

Oğlu, Sh'muel b. Ya'qov Mizrahi büyüdükten sonra, bu yardım dilenen mektupları Kürt topluluklarına göndermek görevini o devraldı. Sonuçta, oğul da babadan daha başarılı olamadı; 3 numaralı mektupta, birçok topluluğun on üç yıldır kendisini desteklemeyi bıraktıklarından şikayet eder (12. satır).

Bu mektuplardan öğretme mesleğine ilişkin detaylı bilgilere ulaşmak mümkün değildir. Fakat, bir bütün olarak değerlendirildiğinde, o dönemin Kürt okullarının, şimdinin okullarıyla neredeyse aynı oldukları sonucuna varabiliriz.[3]

Öğretmenler ve okullar

Günümüz okullarının eğitim standartlarının yüksek olmamasına rağmen, yine de tamamen okur yazar olmayan bir bölgede, kentlerdeki erkek çocukların yüzde 80'inin okula gidiyor olması kayda değer bir olaydır.

3 Amediye'nin diğer ünlü öğretmenleri H. R. Shim'on (yaklaşık 1640), H. R. Eliya (yaklaşık 1840), H. R. Shim'on (yaklaşık 1860)du. Zaho'da 1900 yılında yetmiş yaşında ölen H. R. Mose Yishaq Baglugnaya tanınmış bir öğretmendi. H. Barukh'un Sefer Shire Zimra kitabında onun bir çok şiirleri yer alıyor.

Tabii ki, kentsel bölgelerle kırsal bölgeleri ayırmamız gerekiyor. Çoğu zaman bir köyün küçük bir bölümünü oluşturan kırsal bölge Yahudileri, çocuklarını eğitimden yararlandıracak imkanlara sahip değiller. Baba ẓenginse eğer, oğlunu bir süre kente gönderebilir veya köye bir *şohet* geldiğinde bir ay veya daha fazla bir süre oğluna ders verdirebilir. Çoğunlukla, bir köy delikanlısı bilgisiz, okuma ve yazma bilmeden veya dua okumayı bilmeden büyür.

Ortalama yüzde 80'inin okula kayıtlı olduğu kentlere gelince durum farklılaşıyor. Zaho ve Amediye'de neredeyse tüm erkek çocuklar okula gidiyorlar; diğer yandan Sine'de, sadece yüzde 50'si okula gidiyor. Çok yoksul babalar ancak çocuklarını okula gönderemiyorlar. Öğrenciler (*talmida*, çğ. *talmide*) yaklaşık dört yaşında okula başlıyorlar. Çocuklarını daha erken yaşta, hatta iki buçuk yaşında bile gönderen babalar var.[4] Amediye'de okul (İbr. *bet midraş*, kadınlar *knişta* derler) toplumsal bir iştir. Öğretmen maaşı cemaat tarafından ödenir. Aylık ücreti daha önce 1.10 Pound civarında iken, sonradan 3 Pounda yükseldi. Bu ücret ayrıca, ebeveynlerin gönderdikleri geleneksel hediyelerle de desteklenir. Nirwa, Tchalla ve Rekan'da da, oğlu olmayanların da eğitimin yaygınlaşmasına *misva* olarak katkıda bulunmalarını sağlamak için aynı düzenleme yapılmış.

Kürdistan'ın diğer kentlerinde, okullar öğretmenlerin (*mu'allim*) özel girişimleriyle çalışıyor.[5] Babadan aylık ücret alırlar. Aylık öğrenim ücreti 3-10 *gruş* arasında değişiyor. Sine'de, baba ders dizisinin bölümlerine göre ödeme yapmak üzere öğretmenle bir anlaşma imzalayabiliyor. Örneğin oğlunun *alef-bet* [alfabe] den, *sef hamiqraya* [İbr. "Tevrat'ın sonu"] kadar öğrenmesi için, bir baba 50 qran (yaklaşık 5 Pound) ödeme yapar.

Sine'de, öğretmenlerin gelirleri arasında ebeveynlerin hedi-

4 Başkale'de erkek çocuklar altı yedi yaşlarında okula gönderiliyor ve on üç on dört yaşına kadar devam ediyorlardı. Anglo-Jewish Association, *6th Annual Report*, London, 1897, s. 98.

5 Öğretmen: A. ve S. *me'allim* veya *mu'allim*; Z. ve D. *istaz*, çğ. *istazwasa*; A. (esasen kadınlar) *istadi*; Erbil *ustal*, çğ. *ustala*; S. *kalifa*.

yeleri önemli bir yer tutmuyor. Diğer kentlerde hediyeler gelirin önemli bir kısmını oluşturuyor. Örneğin her Cuma günü her bir öğrenci okula pasta götürür (Z. *zuwa'ata*, çğ. *zudiata*) ve gerekirse öğretmen getirmeyen öğrencinin icabına bakar. Şayet eli sıkı bir anne sorumluluğunu yerine getirmeyerek çocuğunu eli boş gönderme gafletinde bulunursa, öğretmen çocuğu evine gönderip pastayı getirtir ve anneye de gereken dersi vermiş olur. Bunun yanında, öğretmen her ekmek pişirme gününde birkaç somun ekmeğini de alır; ailede bir hayvan kesildiğinde bir parça et de kendisine gönderilir. Erbil'de çocukların öğretmenleri için ceviz çalmaları adettendir.

Bayramlarda, hediye gönderme alışkanlığı da öğretmenin diğer bir avantajıdır. Her dükkan sahibi mallarından bir şeyler gönderir. Mesela bir manifaturacı, bir parça kumaş ve kıyafet, bakkal pirinç, un veya diğer ürünlerden, artık uygun ne varsa gönderir. Belirtilmesi gereken diğer bir nokta da, öğretmenin gelirine diğer bir katkı da, topluluk aidatlarından muaf tutulmasıdır.

Kürt Yahudi okul yöneticisi genelde bir yol gösterici olmaktan çok, bir topluluk görevlisidir. Pedagojik görevlerinin yanı sıra, *hazan*, *dayan*, *şohet* ve *mobel* olarak da görev yapar. Özellikle *şohet* olarak, öğretmen olarak en iyi sonucu elde etmek zorundadır.[6] Sık sık çağrılır ve en kötüsü de, Sabat etinin kesildiği Cuma günleri bütün sabah kesim işlemiyle uğraşır. Zaho'da, okul yöneticileri en çok tavuk keserler ve sürekli sadece Cuma günleri değil her gün çağrılırlar.[7]

Öğretmenin yokluğu çok fazla önemli olmuyor, çünkü büyük öğrenciler küçük öğrencilere rehberlik ediyorlar; ancak doğal olarak çocuklar bu fırsatı yaramazlık yapmak için kullanmaktan da geri kalmıyorlar.

6 ["Hahamlar tüm gün hayvan kesmekle ve sinirleri ve yağları ayırmak için etlerini parçalamakla, sünnet yapmak için Müslümanların evlerine gitmekle, muska yazmakla vs meşguller ve Yahudi çocukların dini eğitimiyle ilgilenecek vakitleri olmaz" (J. Bassan, *BAIU* 26(1901): 277; Fran.'dan çev. R. P.]

7 Ya'aqov Mizrahi'nin karısının bir mektubu: ["Haham, kontrolleriyle meşguldü ve öğrencilerle ilgilenecek zamanı yoktu, bu nedenle onun yerine ben öğretiyordum" (Mann, *Texts and Studies*, c. 1, s. 511, 68-70. satırlar); İbraniceden çev. R. P.]

Okul ya öğretmenin kendi evidir ya da sinagogdur (Z., Cizre, A.). Amediye'nin iki okulu iki sinagogdadır. Knis Navi Yehezqel sinagogunda sınıf, *haverim* odasının yanındadır. Çocuklar üzerinde oturmak için kilim getiriyorlar. Kışın, her öğrenci, sınıfı ısıtmak amacıyla şarkılar eşliğinde günde birer odun getirirler:

Sawun azakni nuran ödakla
Dukan basmakla hil istadêni ase
Zavinêni pisrit kisyasa
Tar aklakni ta katir qarakni
Şimit ilahêni pasnakle
ta katir naterêni
min galut kalislêni.

Haydi gelin ateş yakalım,
Öğretmenimiz gelmeden önce sınıfımızı güzelleştirmek için.
Biz yiyelim diye, öğrenelim diye
Bize tavuk eti alacak.
Tanrımızın adlarıyla şükredelim
Ki bizi korusun
Ve bizi Galuttan (sürgünden) kurtarsın. (A.)

Kışın çocuklar sobaya en yakın yerleri aralarında açık artırmaya çıkarırlar.

Öğretmen ve okul sayısı cemaatin büyüklüğüne bağlı olarak değişir. Erbil'de altı okul var; Amediye'de her sinagogda bir okul var. Aşağı Amediye'deki, Bet Midraş Şel Ezra'nın birkaç öğrencisi var, çünkü kardan dolayı çocuklar oraya girmekte zorlanıyorlar; zaten kış aylarında fazla Yahudi de kalmıyor aşağı kentte. Ama yazın, her okulun kırk elli öğrencisi bulunuyor. Zaho'da sadece bir okul var, fakat dört öğretmeni var bu okulun. 1920'li yıllarda Zaho'da yaklaşık 250 öğrenci vardı. Sine'de, okullar *hakamim* tarafından idare edilir; her birinin evlerinde kırk elli öğrencisi vardır.[8] Nüfusunun hemen tama-

8 Öte yandan, [Seneh'de, Talmud Torah en basit ve en hatalı haliyle bile bulun-

mını Kürt Yahudilerin oluşturduğu Xaneqin'deki okuldan şu alıntıyı yaptık: ["Talmudca Torah yok. Açlıktan ölecek durumda olan zavallı iki haham, her biri sefil barakaları içinde İbranice okumanın temel bilgilerini verdikleri yaklaşık yirmi öğrenciyi bir araya getirdiler].[9]

Öğretim

Okul günü (*dana*) iki bölüme ayrılır; *dan benōke*, sabahın sekizinden öğlen on ikiye kadar ve *dan asirta*, öğleden sonra birden dört veya altıya kadar. On iki ile bir arasındaki arada öğrenciler öğle yemeği yemek için eve giderler (A. ve Z.).

Tüm erkek çocuklar aynı sınıfta ders görürler, fakat dört yaş grubuna ayrılırlar.[10] Ebeveynler çocuklarını ilk kez okula getirdiklerinde, kesime götürülen kuzu gibi omuzlarında taşırlar. [Erkek çocuk okula ilk geldiğinde, öğretmen onun için bir kağıda büyük harflerle alfabeyi yazar. Sonra harflerin üzerine bal sürer ve çocuğa yalamasını söyler. Ardından şöyle söylenir: *Ribono şel 'olam, ya ilaha mato duşa kilya ile hadaq tora kalia go pumet daya yala*, "Kainatın efendisi! Tanrım, bal nasıl ki tatlıysa, Torah da bu çocuğun ağzında öyle tatlı olsun!" Çocuğunu okula getiren baba veya anne öğretmene şunu söyler: *Istadi, pisra talok garme talan*, "Öğretmenim, eti senin kemiği benim olsun." Anlamı şudur, "Kemiklerini kırma, ama öğrenmesi için dövebilirsin" (A.)]. Kötü anlar şekerle tatlandırılır. Öğretmene şekerleme, tatlı ve kırmızıya boyanmış yumurta getirilir (S.). Öğretmen, yeni öğrenciler için şaka mahiyetinde, eğlendirici bir tarzda şekerlerin cennetten geldiğini anlatır; çocuk her eve gidişinde, bir şeker veya bir yumurta alır ve masalı anlatmak için neşeyle annesine koşar.

Okulda ilk öğretilen şey okumadır. Her çocuk küçük *mid-*

muyor. Duaları kitaptan okuyabilecek çok az Yahudi vardı" (J. Bassan, *BAIU* 26(1901): 277; Fransızcadan çev. R. P.; Seneh, Sine'dedir.] Fakat muhtemelen Bassan, özel *hakamim* okullarını okul olarak görmüyor.

9 *BAIU* 36 (1911): 74; [Fransızcadan çev. R. P.]

10 A.'de gruplara *ciwat*, Z. *cewate*, çğ. *cewatyasa*; S. *gauga* ya da *dasta* denir.

raşeye bir tahta[11] getirir. Bu tahtanın üzerine bir kağıt yapıştırılır ve öğretmen, kırmızı kalem (*qalame*) ve mürekkeple (Z. *dewoye*, A. *hubra*, S. *marakav*) harfleri bu kağıdın üzerine geleneksel biçimde yazar. İlk satır *alefden yoda*, ikinci satır *kaftan 'ayna*, üçüncü satır da *peden tava* kadar olan harflerden oluşur. Harfleri çocuğun kafasına yerleştirmek için değişik yollara başvurulur. İlk satırdaki harflerin şekli aşağıdaki dizelerle çocuğa kavratılmaya çalışılır (bkz. Telaffuz Rehberi, s.408):

alf itla arba reşawata	*Alef*in dört başı var
be dak kanunala	*Bet* bir soba gibidir
gimel itla duma	*Gimel*in kuyrukludur
dal dak dargela [maglela]	*Dalet* kapıya benzer
he brōna willw gō kepaqa	*He*nin karnında bir erkek çocuk var
vau dak qati'a ela	*Vav* değnek gibidir[12]
zan itla şaşta	*Zay*inin sarığı var
het dak hōda[13] ila	*Het* su sürahisine benzer
tet ida willa gu iba	*Tet*in eli kalçasında
yod zurtela mikwatok	*Yod* aynen sizin ufacık (A.)

[Amediyeli mülakatçım da, *he* harfine kadar olan kısmını doğruluyor. Bu dizelerin devamı aşağıdaki gibidir:

waw dak suboetala la	*Vav* parmak gibidir
zayin şaştele breşa	*Zayin* başında bir taç taşır
het dak darga illa	*Het* kapı gibidir
tet reşe lkipa 'lgawa	*Bet*in kafası içeriye kıvrılmış
yod zurtela mikwatok	*Yod* sizin gibi ufacık

İkinci Satır

kaf hor knuna	*Kaf* yuvarlak bir kalp gibidir

11 A. *luha*, S. ve A. *dapa*, S. *takhta*.

12 *Qati'a*, öğretmenlerin öğrencileri dövdükleri değnek.

13 Arap. *hudh* (Maclean, *Grammar*, s. 94).

lamed.....(?)	*Lamed*.....(?)
mem illa glaqta	*Mem* kapalıdır (son mem)
nun reşa illa mumta ile uduma illa d'ipta ile	*Nunun* dūz bir başı ve kıvrık bir kuyruğu var
nun purşaqta	*Nun* uzatılır (son nun)
samek jinjoger illa	*Sanek* yuvarlakçadır
'ayin tre reşe illa	*'Aynın* iki kafası var

Üçüncü Satır

pe reşa ille d'ipa 'lgawa hor kuwa	*Penin* kafası bir yılanın gibi içine kıvrılmış
pe purşaqta	*Pe* uzatılır (son pe)
sadiq gimşabia il'ene unakira upuma	*Sadiq* gözlere ve burna ve ağza benzer
sadiq purşaqta	*Sadiq* uzatılır (son s)
qof (reş, şin) illa hmilta reş reş da aqla	*Qof* (reş, şin) bir bacağı üzerinde durur[14]
taw aklta plumtela	*Tawın* bacağı kıvrıktır.]

Buna ek olarak, harfler çocukların düşünce yapılarına uygun kelimelerle ilişkilendirilir. Bu tür iki dizi kelime bulunuyor, biri yiyecek isimlerini, diğeri şehir ve köy adlarını içeriyor. Yiyecek listesi şöyle devam ediyor: *Ar'ura* (helva), *bê'e* (yumurtalar), *göze* (cevizler), *dō'e* (yayık ayranı), *hinara* (Kür. nar), *warda* (gül), *zabeşa* (Kür. karpuz), *habirman* (nar suyu), *tahin* (tahin helvası), *yavşata* (kuru üzümler) (Z. ve A.).[15] [Amediyeli mülakatçım *zêtê* (zeytinler) ve *hunay*ı (kına) da ekledi. İkinci sıra şöyle devam ediyor: *Kamisrê* veya *karsinê* (bir meyve çeşidi?), *lubye* (bir bezelye türü), *mişmiş* (kayısı), *nimoye* (limon), *susane* (dağlarda yetişen bir meyve?), *'aluje* (küçük erik). Üçüncü sıra: *Purtakale* (portakal), *sansefi* (bir

14 [*Şeqer* (yalan) in ayakları yoktur," derler yani *şin*, *qof* ve *reş* harflerinin ayakları yoktur ve bir yalan ayakta duramaz.]

15 Sine'de değişik varyasyonları var: *duşa* (bal), *halwa* (helva), *zatye* (pasta), *hene* (kına) ve *tene* (incir).

çeşit meyve?), *qar'e* (kabak), *riştenêsa* (ince erişte), *şe'de* (badem) ve *tuse* (böğürtlen) veya *tar'oziye* (salatalığa benzer bir sebze).]

Şehir ve köy isimleri, genelde Amediye yakınlarından olup şunlardır: (1) Urmi, Bağdad, Garago, Duhok, Hizan, Van, Zaho, Hebron, Tevaria, Yeruşalayim; (2) Kerkük, Liwin (Tiyara yakınınıda), Melakta, Nisêbin, Sabra, 'Amediye; (3) Pinyaneş, Siwa (Amediye yakınında), Qadiş (['Eqdiş,] Amediye'ye bir buçuk saat uzaklıkta), Ravla, Şeraniş, Taysa (Oramar yakınında). [Üçüncü dizideki şehir isimlerinin farklı versiyonları da var: Sablaq (veya Sablagh), Qaro (Amediye'den bir gün uzaklıkta bir köy), Rubar (Amediye yakınında bir dere ve kıyısında yer alan köyün adı) veya Rulke (Amediye'den iki gün uzaklıkta bir kent) ve Tiflis.]

Harfler verildikten sonra, harflerin bir araya gelişi tahtaya yazılır. İlk harf sonuncusuyla birleşir, ikincisi sonuncuyla vs. Böylece, çocuklar şu şekilde okumaya başlar, *Alaf-tau, at*; *bêşin, baş; he-sad, paşuta* (son sad), *has* ve vs. Son sıra *Yod mim yam, kaf lamed kol* ile biter ve son sıra şöyle okunur, *Moşe, hazaq, hazaq, hazaq* (A., Z., D., ve S.). Erbil'de çocuklar birleştirmeyi şöyle öğrenirler, *abgad, hawaz, hiti, kalman, sa'fas, qaraşat*.[16]

Amediye'de okumaya başlayanlar için özel bir yöntem kullanılıyor. Çocuklar pratik bir şekilde duaları öğreniyorlar. Öğretmen çocuğun eline belli bir meyve veya başka bir şey koyar ve *Brõni barek*, "Oğlum duayı ezbere oku" der. Çocuklar eşzamanlı olarak bu şekilde alfabeyi öğrenirler. Sonraki aşama *makõra*dır (bunun gibi). Çocuğun bir kitaptan öğrenmiş olduğu harfleri göstermesi gerekiyor. *Makõra*yı, *nuqte*, "sesli harfler"i öğrenme takip eder; son olarak *hujê* "heceleme", hece oluşturmak için harfleri sesli harflerle birleştirme gelir (A.).[17]

16 Irene Garbell, bu kombinasyonların daha önce Arap okullarında Arapça alfabeyi öğretmek için kullanıldıkları konusunda beni bilgilendirdi. [İran Yahudilerinde ve diğer birçok Orta Doğu ülkelerinde bugün de kullanılıyorlar; Patai, "Hebrew Education," s.220-21.]

17 Zaho'da sınıflar, *tanyasa, nuqta hurfe* ve *mehagoye*. Sıne'de *alef-bet, nuqde* ve *hajuhe* olarak adlandırılıyor.

Çocuk *hujêyi* bitirdikten sonra, öğretmeni ve arkadaşları için bir tepsi meyve getirerek bunu kutlar, çünkü artık basılı bir kitabı okumaya başlayacaktır.

Tevrat'ı öğrenme

Kürt Yahudiler, Tevratı okumaya Leviticus kitabıyla başlarlar.[18] Baba, oğlu Torahı okumaya başladığında mutluluğunu sergilemek için, öğretmen, önde gelen şahsiyetler ve bazı büyük öğrencilerin davetli olduğu bir yemek verir. Ertesi sabah, çocuk kendisinden küçük öğrenciler için okula tekrar bir tepsi meyve getirir (A., benzer şekilde Z.).

Sine'de de Leviticusla başlanır; ancak burada öğretmen başlangıç bölümünü -ikinci yarısına kadarını- ayrı kağıtlara yazar ve çocuklar buradan okurlar. Bu nedenle, bu derslere *palê* de "yapraklar" denir. Çocuk *palêyi* bitirdikten sonra ebeveynleri kendisine basılı Torah kitabını alırlar ve bunun şerefine, öğretmene bir hediyenin verildiği bir ziyafet hazırlanır. Ertesi sabah, baba ve ailenin kadınları *midraşeye* gelirler ve değişik şekerlemeler getirirler.

Levtiticus'u okumak sadece kelimeleri okumaktan ibarettir. Çocuklar bir şey anlamazlar, çünkü çevirisini yapmadan okurlar. Öğrenci, *patōt ōta pittim* (Lev. 2:6) paragrafına geldiklerinde öğrenci kulağını çekerek, "Ne veriyorsun?" deyince çocuk babasının mallarından veya parasından bir miktar söyler; öğretmen öğrencilere meyve alıp dağıtır (A. ve S.).[19] Zaho'da, çocuk sözkonusu paragrafa geldiğinde, öğrenciler okula yiyecek getirip birlikte yerler. Bu yemekte, ekmekten parçalar kopararak çorbalarına koyarlar; bu *patōt ōta pittim*den ne anladıklarıdır. Uşno'da, bu aşamada baba çocuğuna başından itibaren Leviticus'u kendisi için okutur. Anne daha sonra öğretmene hediye olarak bir miktar para ve bir *siniye* yiyecek ve arrak götürür.

18 Sine; Yosef Y. Rivlin, "Shabtit Dilomke," *Zion-Yedi'ot*, 1:4:59.

19 Sine'de, öğretmenler *Kha aklela khuwarta hameti! Kemeti?*, "Bana beyaz bir tavuk getir. Getirecek misin?" derler.

Çocuklar, Leviticus'un tamamını bitirdiklerinde Numaralar (*Numbers*) ve Deuteronomy, ardından Başlangıç (*Genesis*) ve Çıkış (*Exodus*) ile devam ederler, tüm bunlar sadece okuma eyleminden ibarettir. Okuduklarının tek kelimesini anlamazlar (Z., A. ve U.).[20]

Sine'de sıralama farklıdır. Burada, Leviticus'un sadece birkaç bölümü okunur, çocuk belli bir okuma hızına eriştikten sonra Başlangıcı okumaya başlar.

Çıkıştan sonra Joshua ve tüm Peygamberler ile yazdıkları gelir. Çocuklar hâlâ okuduklarından bir şey anlamazlar. Bu süre boyunca çocuklar okula beş kez yemek tepsileri getirirler -Leviticus'a başladıklarında Joshua, İsaiah ve Mezmurlara (Psalms) başlangıçta ve en sonunda tüm Kutsal Yazıları bitirdiklerinde (Z.).

Neredeyse on yaşına girmeden, çocuk *şar'a*, kutsal metinlerin açıklanması (*perush*) ve kendi dili Targum diline çevirmeye başlar. Çeviri yazılı değil sözlü yapılır. Sadece Mezmurlar Targum diline çevrilmez (Z.).

Amediye'de, farklı bir düzenleme var. Baba, oğlu Torah okumayı bitirdikten sonra; *se'ōdit tyamit tōra* [Torahı bitirme yemeği] verir. Ardından çocuk Başlangıcı okumaya başlar, ancak bu kez çeviri yaparak okur. Yanında, kendisine çeviriyi ezbere okuyan daha büyük bir öğrenci oturur.

Öğretim tamamen okul idarecisinin kendisi tarafından yapılmaz. Büyük öğrenciler kendisine yardım ederler; üst sınıflardaki bir öğrenci günde yarım saatini alt sınıftaki bir öğrenciye rehberlik ederek geçirir. Böylece, farklı sınıflar (veya farklı öğrenciler) dersi birlikte tamamlarlar. Sadece, yeni başlayanlar ve en büyük öğrencilere *mu'allim* öğretir. Her gün bir test (*tenaya*) yapılır. Öğrenci, yanındaki küçük öğrenciyle beraber mu'allimin önünde durur ve öğrendiğini ezbere okur. Yanlış yaptığında, öğretmen, yanlışın sorumlusunu bulmak için öğrenciye kendisine kimin rehberlik yaptığını sorar. Suçlu taraf ceza alır.

20 Bkz. Rivlin, "Shabtit Dilomke," s. 59, n. 1.

Öğrenciler çok yavaş öğreniyorlar. Sadece birkaçı akıcı olarak okumayı öğreniyorlar ve ancak birkaçı ne okuduğunu bilebiliyor. Büyük öğrenciler, Tevrat'ın yanı sıra 'En Ya'agov ve Bet Ya'agovu çalışırlar. Dinsel tören için çalışılan kaynaklar Mişna ve Orah Hayyimdir, ancak Gemaranın kendisi pek bilinmez (A., Z., D. ve S.). Öğrencilerin çoğunluğu on yaşına geldiklerinde veya daha erken bir yaşta çalışmak için okuldan ayrıldıkları için çok azı Tevrat'a geçebiliyor.

Çocuklar sekiz yaşına geldiklerinde, müfredata biraz da yazma ve aritmetik ekleniyor. Bu dersler öğleden sonraları yapılıyor. Aritmetikte (*raqam*), günlük yaşamlarında kullanabilecekleri, malların fiyatını hesaplama ve fatura yazabilecek kadar yazı yazabilmek gibi şeyleri öğrenirler.[21]

Cezalandırmalar

Okul cezalarına başlı başına bir bölüm ayırmak gerekiyor. Kürt Yahudilerin, Kürt çevrelerinin kabalığından ve sertliğinden etkilenerek asimile olduklarını görüyoruz. Bu, öğretmenlerde öğrencileri cezalandırıp acı çektirmelerinde (A. *ciza*; S. *cerima*) özellikle göze çarpıyor.

Ebeveynler de öğretmenlerin bu gaddarlığını desteklerler. Babanın, çocuğunu okula ilk kez getirdiğinde nasıl omuzunda taşıdığından söz etmiştik. Bu, babanın çocuğunu bir qorban, kurban, olarak gördüğü anlamına gelir ve *Mikwathit qorban ta istadit 'olam*, "Dünyanın efendisi için bir kurban" sözleriyle öğretmene teslim eder. Ve, *Pirse talok garme tali*, "Eti senin, kemiği benim" sözlerini de ekler.[22] [Çocuğun vücudunda, öğretmen tarafından dövülen yerlerin cehennem ateşine karşı bağışıklık kazanacağına inanırlar. Çocuk eve gelip öğretmenin kendisini dövdüğünden şikayetçi olduğu zaman, baba oğlunu, ***Brôni, mil makhêlok istadok, ku duket şebuqet istadok 'alaklê iba***

21 Başkale'de, *taşe* adı verilen ipe dizilmiş boncuklar aritmetik öğretmede kullanılır (Anglo-Jewish Association, *6th Annual Report*, 1897, s. 98).

22 Sine'de babalar, *Pisriw talokh garme umishkew holuwa baki*, "Eti senin, kemikleri ve derisini bana geri getir" derler.

nuri gêhenam la hakim iba, "Oğlum, bırak öğretmenin seni dövsün; öğretmenin dövdüğü yerlerin cehennem ateşinde acı duymayacaktır" (A.) sözleriyle rahatlatır.]

Küçük çocuklar, tek ayak üzerinde durmaya (A.) zorlanarak veya dersi öğreninceye kadar çıplak ayakla sıcak zeminde bekletilerek (E.) cezalandırılırlar. Daha basit cezalar ise, çocukların *marwade*, "küpe" ve *hozemta*, "burun hızması" olarak adlandırdıkları kulak veya burun çekmedir.

Çocukları dövmek için, öğretmenin, farklı derecelerde acı veren farklı değnekleri vardır: Hafif değnek (A. *şebuqa*, S. *tul*) ve sert değnek (Z. *qati'a*, S. *siwa*). Çocuklar ellerine vurulan darbeleri *das gurke*, "eldivenler" olarak adlandırırlar. Öğrenciler her fırsatta değnekleri kırmaya ve saklamaya çalışırlar.

Daha sert cezalandırmalar *taltō'e* (S. *talō'e*), "asma" ve *falag* (S. *falaqa*), "falaka"dır. *Falaqa*da ayaklar topuklardan iki tahta parçası arasına geçirilir ve yukarı doğru dikilerek altlarına vurulur. İki çocuk tahtaları tutar ve öğretmen de suçlunun ayaklarının altına değnekle vurur. *Taltō'e*de suçlunun ayak bilekleri bir kemerle bağlanır ve baş aşağı asılır. Çocukların dilinde bunun yapıldığı yere *qanara*, sığırların kesildikten sonra asıldıkları yer, denir. *Qanara wela mahdarta talok*, "Kesim yeri senin için hazırlandı" derler (A.). Cezayı daha da ağırlaştırmak için mahkumun burnunun altına bir tezek yığını bırakılıp ateşe verilir. Keskin bir koku yayılır. Tüm bunlar da yetmiyorsa, kurban asılı halde iken o hafta Torahtan okunması gereken bölüm ezbere okutulur (A.).

Bu cezalandırmalar öyle dünyevi bir şekilde de yapılmaz, (deyim yerindeyse) ritmik bir şekilde, Tevrat'tan dizeler okunarak yerine getirilir. Böylece, çocuklar 78:38 Mezmurunun, V'hu rahum vs kelimeleri eşliğinde dövülmüş olur. Sine'de, öğretmen sevilen bir öğrenciyi döverken, "Tanrı sana cennetin şebnemleri, yeryüzünün en bereketli yerlerini ve tahıl ve şarap bolluğu versin" dizesini okur (Gen. 27:28).

Ayrıca, çocuklar peşinen, koruyucu tarzda cezalandırılıyorlar. Örneğin, bazı öğretmenler çocukları günde iki kez -öğlen ve akşamları eve girmeden önce- sıraya koyar avuçlarına hafif-

çe vurarak, birinden diğerine geçerken ritmik olarak, ["Efendim, Tanrımız ve atalarımızın Tanrısı, benim payıma bu ilim evinde oturanları verip, sokak köşelerinde oturanları vermediğin için sana şükrediyorum (B. Berakot 28:6)] (A. ve Uşno). Bazı yerlerde, öğretmenler çocukları, Sabat gününde üzerlerine düşenleri daha iyi yerine getirmeleri için bir tür "avans ödeme" babında sadece Cuma günü döverler.[23]

Bazı okul idarecileri abartılı derecede zalimler. Öyle çok şiddetli dövdükleri oluyor ki, çocuklar haftalarca yataktan çıkamıyorlar. Hava güzel olduğu günlerde, çocuklar bazen okul yerine dere kıyısına giderler. Sonunda hepsi *taltō'e* cezasına çarptırılırlar (A.). Bana, okula gitmektense, gayet masumca Amediye'ye bir saatlik uzaklıktaki bir yere gezmeye giden küçük bir çocukla ilgili bir olay anlatıldı. Öğretmen aceleyle arkasından gitmiş; öğretmen tarafından takip edildiğinden telaşlanan çocuk daha uzaklara koşarak, Amediye'ye altı saat uzaklıktaki Bamerni'ye kadar gitmiş. Orada bitap düşen çocuk öğretmenin eline düşmüş ve daha fazla, hatta hiç yürüyemeyecek kadar dayak yemiş. Öfke dolu öğretmen, çocuğu omuzunda getirmek zorunda kalmış. Yükün altında bitkin düşünce de, çocuğu sanki bir çuvalmış gibi yere atmış. Bana anlatılan olay bu.

Öğretmenler, çocuklardan kendi amaçları için de yararlanıyorlar. Sine'de, öğretmen *şohet* olarak çağrıldığında, çocuklara günlük ev işlerini yaptırıyor, evi temizletiyor, alışveriş yaptırıyor, varsa inşaat malzemelerini taşıtıyor -kısacası onlara birer işçiymiş gibi davranıyor.

Öğrenim, bir bütün olarak alt seviyede kalıyor. Öğrenciler, birazcık okuma ve yazma öğrenmek dışında bir şey öğrenmiyorlar ve bilginin sorgulanması yapılamaz. Sonuçta, bu tür bir ortamda, aşağıdaki gibi bir cezalandırmaya gidilmesi şaşırtıcı olmuyor. Kafası bir türlü bir şey almayan çocuk bir köşeye konuluyor; *me'allim, Rōqun ille tar layip*, "Üzerine tükür ki, bir şeyler öğrensin" der -ve her öğrenci söyleneni yapar (A.). An-

23 Sine'de, çocuklar her gün dayak yerler ama dizeler eşliğinde değil.

lama güçlüğü çeken çocuğa, diğer çocuklar *Amaresa, torqa lêsa*, "Cahil bir torba çam sakızı" diye bağırırlar. [Bu tür bir çocuğa, *Rêş rêş kêpa* ile, "Kafan taş kafa!" derler.][24]

Çocukların öğrenme güçlüğüne karşı bazı büyüler de yapılır. Hasta bir insanın durumunda olduğu gibi, *hakam* belli meleklerin adlarını bir kağıda veya yumurtaya yazar, mürekkebini yıkar ve bu suyu çocuğa verir.

Meleklerin isimleri bademlere yazıldığında daha etkili bir çözüm oluyor. Çocuk bu bademleri gece yatarken başının altına koyup sabahleyin de yemesi gerekiyor. Bademlerin özellikle etkili olduğu düşünülüyor, çünkü badem ağacı diğer ağaçlardan daha erken meyve veriyor. Bademlerin kullanılmasının, "Sonra, Efendi bana dedi ki, yerine getirmek için senin lafını beklediğimden ["badem ağacı" üzerine cinas], 'Sen iyi gördün'" (Jer. 1:12) dizesiyle de yakın bir ilişkisi bulunuyor.

Çocuklar da kendi kendilerine bu tür büyüler yapıyorlar. Örneğin, üzerinde yazı yazma alıştırması yaptıkları bir kağıdı alıp bir su kaynağına atarlar. Böylece, *ma'yan hokma*, "bir bilgi kaynağı" olacaklarını umarlar. Bir diğer uygulama da, tam bunun tersi: Öğrenciler birbirlerinin kağıtlarını yakarak, yaktıkları bu alıştırma kağıtlarıyla öğrenci arkadaşlarının anlama kabiliyetini yok ettiklerine inanırlar (S.).

Öğrenciler kalem yapmak için kamışı kestikleri zaman, içeriden dışarı çıkan lifleri yerler. Bu onları birer hattat yapacaktır (Z.). Mürekkep yalamak da aynı etkiyi yapar (A.).

Öğrenciler birbirleriyle iyi arkadaş olurlar ve birbirlerine lakap takarlar. Aralarında en güçlü olana Yo'ab b. Seruya veya Avner b. Ner derler. *Gevir*in oğluna Dawid diye seslenilir, fesat olanlara da Titos [Titus] veya Yerov'am ben Nebat denir.

Öğrenci gezileri

Öğretim yılının önemli olaylarından biri, öğrencilerin kendilerini büyümüş hissettikleri ve büyüklerini taklit ettikleri gezilerdir (*serane talmide*).

24 Ayrıca bkz., s. 159, buna karşın tükürüğün bir büyü aracı olmasına dair.

En önemli geziler, Passover (*serane patire*), Şavo'ot (*serane ziyara*), Purim (*serane megala*) ve Hanuka'da (*serane hanuka*) yapılan gezilerdir. Bunların yanında, özel geziler de düzenlenir; örneğin, Şabat Nahamuda, öğrencilerle ilgili yıldönümlerinde ve öğretmenin bir erkek çocuğunun olması veya öğrencilerden biri tarafından Torahın okunuşunun (*serane ketame tōra*) bitirilmesi gibi önemli olaylar vb.

Öğrencilerin bir şefleri, *urwit talmide*, vardır. Kendisine *şammaş* ve görevleri odun kesmek (*tewarit siwe*) olan iki öğrenci yardım eder. *Şammaş* ve oduncular, öğrenci fonuna yapılacak ödemelerden muaftırlar.

Öğrencilerin değişik yollardan oluşturdukları fonları vardır. Örneğin, Torah okumaya çağrılan adamlardan, damatlardan, "en iyi babalar"dan yani yeni doğmuş erkek çocukların babalarından vb para yardımı alırlar. Bu fonla gezi masrafları karşılanır. Her geziden önce, *urwit talmide* öğrencilerden para toplar. Bu parayla, *serame ketame tōra* olarak bir koyun satın alınır -eğer öğrencilerden birinin babası bir koyun hediye etmezse. *Şammaş talmide*, öğrenci evlerini de dolaşarak, gezi için diğer ihtiyaçları toplar.

Öğrenciler, başta arrak getirebilecek olan zenginler olmak üzere ara sıra yetişkinleri de geziye davet ederler. Ebeveynler de geziye katıldıklarında, öğrencilerin kendilerine ait özel bir köşeleri (*duke talmide*) vardır. Orada dans ederler; şarkı söylerler ve kadınlar -başta *me'allim*in karısı- ocakta piknik yemeğini pişirirler (A. ve U).

Önce de belirtildiği gibi, öğretmenlerinin erkek çocuğu olduğunda da öğrenciler gezi düzenliyorlardı. Diğer kutlamalarda olduğu gibi yiyecekleri aynı şekilde topluyorlar ve yemek ziyafeti öğretmenin evinde veriliyor (A.).

17. SİNAGOG

Yemen Yahudilerinin yaşamlarının merkezi *knis*, sinagogdur. Yemenlilere göre, sinagog sadece bir ibadet yeri değil, Almanca söyleyecek olursak, Amerikan yerlilerinin kulübleri veya Güney Denizi Adalılarının cemaat evleriyle karşılaştırılabilecek bir *Männerhaus*dur.[1] Diğer yandan, Kürt Yahudileri içinse bu kadar önemli değildir. Onlara göre, sadece kutsal hizmet için toplandıkları basit bir mekandır. Topluluğun, Torahı anlamadan okuyor olmaları bu anlayışa yol açmıştır. Kürdistan'da, sinagogdan çok erkeklerin bir araya geldikleri bir mekan özelliği taşıyor ve hatta, Amediye'deki *havraye*lerde olduğu gibi, buluşmaları için ayrı bir odaya ihtiyaç duydukları zaman bile, sinagogu kullanmazlar başka bir yerde özel bir oda tutulur.

Sinagogların yaşı ve isimleri

Kürdistan sinagoglarına[2] ilişkin ayrıntılara geçmeden önce,

1 *EJJ*, s. 303.
2 Z., D. ve A. ve Süleymaniye Knişta, Erbil *slola*

bunların tektonik özellikleri ve yürütülmesi gereken bir takım kazılardan söz etmek gerekecek. Var olan sinagogların birçoğu hiç şüphesiz çok eski ve yapılarında birçok özgünlüğe sahipler.

Erbil'in eski kent höyüğü üzerinde uzanan kısmı olan eski Erbil'deki Slölet Qal'a [Kale sinagogu] sinagogunun onaltıncı yüzyılda inşa edildiği söyleniyor. Eski yapının sadece bazı kısımları ayakta kalabilmiş, çünkü defalarca onarımdan geçirilmiş.

1250 yılında yapıldığı sanılan Amediye'deki Knis Navi Yehezqel, özel bir öneme sahiptir. Eski ahşap sütunlardan birinde, tarihin okunabildiği ve [Arapça, İbranice harflerle yazılmış] bir yazıda şunlar yazıyor: *Awwal 'imaratha atqn"t aydhan itjadadat fi atq"s, aydhan fi at"r atjadadat sufafha* [İnşaatının başlangıcı 1559'dur. 1560 yılında onarımı yapıldı; 1600'de de hemen pervazları yenilendi.][3]

1788 yılında yazılmış ve şimdi Amediyeli *hakam*da bulunan *Sefer Pitron Halomot* [Rüya Yorumları Kitabı] bu yazıdan söz eder: "İnşaatının başlangıcı belgeler [çağının] 1559 yılıdır ve yapımı, belgeler çağının 1560 yılı olan ikinci yıla kadar bitirilmemiştir. Kırk yıl sonra, belgelerin 1600 yılında bahçesinin etrafındaki galerileri yapıldı."[4] ["Belgelerin falanca falanca yılıyla", İkinci Tapınak döneminde yılların hesaplamaya temel olan ve modern döneme kadar bazı Yahudi toplulukları tarafından kullanılagelen Selevkid Dönemi (*Seleucid Era*) kastediliyor. I. Selefkos Nicator'un Gaza Muharebesinden sonra Babil'e geri döndüğü MÖ 312 veya 311 yılından itibaren başlar; yani "belgeler yılı" 1559, MS 1248'e ve 1560 yılı da, MS 1289'a tekabül ediyor.

Halk arasında, ismi belgeler çağıyla ilişkilendirilen fatih olarak I. Selevkos Nicator'un yerine Büyük İskender'i koymaları ilginç. 1925 yılında Amediye'den gelen bir mülakatçım, 1945 yılında Kudüs'te, sinagog bahçesinin ortasında duran dörtgen sütunlardan biri olan güneydoğu sütununun başında

3 [Arp.'dan çev. R. P.]

4 Assaf, Le-toldot," *Zion* 6 (1934):111, s. 27.

şu yazının bulunduğunu söyledi: *Awwal amaratha 1549 [yaklaşık] liştarot İskander, aharê arba'im şana banu et ha'azarot*, "Bu binanın yapımına İskender belgelerinin 1549'unda başlandı; kırk yıl sonra galerileri yaptılar."]

Sinagoglar farklı şekillerde adlandırılıyorlar; bazıları büyüklerine göre adlandırılıyor: *Knişta rabta* [büyük sinagog] ve *knişta zurta* [küçük sinagog] (Z., S. ve Erbil). Diğerleri bulundukları yere göre adlandırılıyor, yukarıda bahsedilen Erbil Kale Sinagogu (Slölet Qal'a of Arbil) ve Amediye'de aşağı ve yukarı sinagoglar gibi.

Bazen de sinagoglar Yemen'de olduğu gibi bir ailenin adını veya bir *gevirin* adını taşır. Yemen'de, sinagogun bir kamu hizmeti olduğu Kürdistan'dan daha fazla kişisel girişimler sonucu inşa ediliyor.[5] Uşno'da, Kneset Musa [Musa Sinagogu], Gabbai (Haham) Musa ve Süleymaniye'de *Knişta Me'ir Moşaka* [Me'ir Moşaka Sinagogu] var.

Diğer yandan, çok eski olup, bir şekilde sinagoglarla veya o yerle (her neyse) ilişkilendirilen Tevrat'ta geçen karakterlerin adlarını taşıyan pek çok sinagog var.

Musul ve Betanura'da peygamber Elijah adını taşıyan sinagoglar mevcut. Batanura'daki, Knişta Seyyid Eliya [Eliyah Efendi Sinagogu] ile ilgili bir hikaye anlatılır. Betanura'da yaklaşık sekiz yüz Yahudi ailenin bulunduğu yıllar öncesinde, cemaat bir sinagog yapmak ister. İşçiler inşaata başlarlar; fakat ikinci sabah inşaat alanına geldiklerinde, orada daha önce çalışıldığına dair hiçbir iz göremezler. Eliyah, örülmüş olan duvarı alıp içinde dinlendiği söylenen ve Kürdistan'da bir hac yeri olan mağaranın yakınında bir yere götürmüştür. Bu mağara şehir dışında olduğu için, cemaatin ileri gelenleri sinagogu buraya yapmak istemezler. Ama ne zaman duvarı örmeye başlasalar, ertesi sabah onu mağaranın yanında bulurlar. Sonra bir gece, Eliyah, Eliya Kudeda adında bir Yahudinin rüyasına girer ve "Sinagogu mağaramın yanına yapmazsanız hepinizi yok ederim" der. Böylece, sinagog şehir dışına yapılır.

5 *EJJ*. s. 306-7.

Sinagog için seçilen yer

Kürt sinagoglarının genel özelliği bir akar su yakınında yer almalarıdır. Böyle bir yer seçiminde, sinagogda dinsel banyo yapma arzusuyla ilintili olduğu açıktır. Bir sinagog için en uygun yer dere kenarıdır; hatta şehirden uzak olsa da burası seçilir.[6]

Zaho'da, Duhok'ta, Betanura'da ve Ora'da sinagoglar hep dere kenarına yapılmıştır. Nirwa, Tchalla, Bijar ve Uşno gibi diğer yerlerde de sinagoglar su kaynaklarına yakındır.

Akre sinagogu, su kaynağına yakın olsun diye şehir dışına yapılmış. Bu kaynak suyu iki koldan akarak binanın içinden ve avludan geçer. Benjamin bu sinagogu şöyle tasvir eder:

> Tarlaların ortasında, şehirden yarım saatlik uzakta bir sinagog var, eski oluşuyla göze çarpıyor; yanında, kadınların banyo olarak kullandıkları küçük bir yapı da bulunuyor.... her öğleden sonra ["Cuma"].... Yahudiler, sinagogun yanından akan dereye giderler (*Eight Years in Asia and Africa*, s. 104-5).

Zemin planı

Amediye Yahudileri, sinagoglarının zemin planının Bet Miqdaş [Kudüs tapınağı, Ezekiel kitabında tasvir edildiği gibi].

Kürt sinagoglarının birçoğu, duvarlı bir avluya sahip olmak bakımından birbirlerine benzerler.[7] Bu avlu yaz sinagogu görevini görüyor. Genelde şahsi bir evde birden fazla odadan oluşan[8] Yemen sinagoglarının aksine, Kürt Yahudilerinin sina-

6 [Diğer yandan, Jacob Z. Lauterbach, "*Taşlik*," HUCA 11 (1936): 207-8.]

7 Amediye (Navi Yehezqel) ve Sundur sinagogların yuvarlak zemin planları Walter Schwarz tarafından yayımlandı, *JR*, Temmuz 12, 1935. Sundur'daki sinagogunun bir tasviri de var: [Sinagogun kendisi... sadece kışın ibadet etmek için kullanılıyor. Yazın, cemaatin deposu ve bakıyoruz ki... bir köşelerden birinde koca bir kuru üzüm yığını duruyor" (age. Almancadan çev. R.P.)].

8 *EJJ*, s. 300.

gogları sadece ibadet amaçlı yapılmışlardır. Bu da, iki Yahudi topluluğu arasındaki büyük farkı gözler önüne seriyor.

Kürt *knişta*sına örnek olarak, Yukarı Amediye'deki, 1250 yılı civarında inşa edilen (daha önce söz ettiğimiz) Kniştit Navi Yehezqeli seçtik. Zemin planı, eski Kniştit Ezra haSoferinkine benziyor.

Zemin planında üç bölüm görülüyor: Avlu, sinagogun kendisi ve bununla bağlantılı küçük odalar bölümü.

Avlu

Sinagog avlusu (*hababel* [giriş kısmı]), bir insan sinagoga girerken geçmek zorunda olduğu iki kapılı bir yerdir; bu Özdeyişler 8:43'ten esinlenilen bir gereklilikṫir: "Bana kulak veren, kapımı her gün gözetleyen, kapılarımda bekleyenler mutludurlar." [İnsanlar, sinagoga girerken *hababel*de biraz mola verirler, pipolarını bırakırlar vs, sonra avluya girerler.]

Avlu, üzeri antik ahşap sütunlarla (*stune*) yükseltilmiş bir platformla (*dake*, çğ. *dakata*) çevrelenmiştir. Bu sütunlar, Sasani sütunlarını anımsatan basamak şeklinde sütun başlığına (*gulsa*) sahiptirler.[9] [Bu başlıkların yüksekliği 3-4 metredir ve eni 1 metredir; sütunların kendisi 2.5 metre yüksekliktedir.] Başlıklar ayrıntılarda farklılaşıyor ve farklı dönemlere ait oldukları anlaşılıyor. [Yukarıda gökyüzünü gören ve ahşap sütunlarla çevrelenmiş] avlunun ortasında alçak bir taş çitle çevrelenmiş çiçek ve ağaçların bulunduğu bir yer vardır. [Avlunun bu merkezi bölümünün aşağısında, ortasında ufak bir girişi olan ve güney tarafında bir delik olan epey büyük bir antik su sarnıcı bulunur. Bu sarnıç yıllar öncesinden kırılmış ve içine giren tüm yağmur sularını toprak emiyor. İbadet esnasında, kimse etrafına oturmaz; ancak Sabat günü, *musaf* duasından sonra, hevra *qadişa* üyeleri orda otururlar ve arrak içerler.]

Sinagogda yapılması gereken her şey yılın büyük bir bölü-

9 Mülakatçıma göre, bu tür bir sütun sadece Amediye'de ve sadece Yahudi binalarında bulunuyor.

münde, yani Purimden Hanukkaya kadar avluda yapılır. Batı bölümünde, sinagog tarafında, okuma sırasını da (*side*) içine alması için genişletilir. Yaşlı adamlar orada otururlar da.

Hanukkadan Purime kadar gerekirse sinagogun kendisi de kullanılır. Binanın taşa oyulmuş bir temeli var. Yine taştan olan duvarları daha yakın bir tarihte yapılmış. Pencereleri yoktur, sadece tavandaki açıklıklardan ve avluya açılan üç kapıdan ışık girer. Kapılar, perdelerle kapatıldığı için bunlara *hekalot* ["hol"] deniyor.

[Bahçeyi dörtgen bir çerçeve şeklinde saran] çatıyı, başlıklarında belli yazıların ve bir tarih ve Mezmurlardan bazı dizelerin yazılı olduğu kıvrımlar bulunan ahşap sütunlar destekliyor. [Güneydoğu sütunu üzerindedir bu yazı (İbranice): "Yaratmış olduğun tüm milletler senin önünde yere kapanarak, adını hamdederek yüceltecekler, Selah" (Mezmurlar 86:9, ufak değişikliklerle.]

Yahudiler, bu sütunlardan ikisinin kökleri hâlâ toprakta olan ağaçlar olduğuna inanıyorlar.[10] [Sinagog, daha önce ceviz ve badem ağaçlarının bulunduğu bir bahçe olan yerde inşa edilmiş. Sinagog inşa edilirken, sinagoga destek olsunlar diye bu ağaçlardan ikisine dokunulmamış. Dalları kesilmiş ve tavan bu ağaç gövdelerine yaslanacak şekilde yapılmış. Bu iki ağaç-sütun, *bama*nın biraz kuzeyinde sinagogun ortasında duruyor.] Erkeklerin oturdukları yer (buna da *dake* deniliyor) samandan bir hasırla (*hasire*) ile kapatılmış. Üzerinde oturmak için beraberlerinde kilim getiriyorlar, ancak sinagogun kendi kilimleri de var ve topluluk bunlar için ücret öder.[11]

Sinagogda herkesin belli bir yeri vardır. Bu yer babadan oğula geçer. Sadece yas tutanlar yerlerini değiştirerek, güney doğu yönünde kalan köşede otururlar. Seçkinler, *Hêkhal* [Kut-

10 Aynı şey Amediye'deki Ezra haSofer sinagogundaki direkler için de söyleniyor. [Kudüs Tapınağının sütunlarının, kökleri derinlerde olan canlı ağaçlar olduğunu varsayan talmudik efsanelerden birini hatırlatıyor. Raphael Patai, *Man and Earth*, Kudüs, 1943 c. 2, s. 197ff.; *Man and Temple* (Edinburgh, 1947)].

11 Sine'de, bu kilimler bir keresinde çalındığında, kentin yöneticileri yenilerini aldılar.

sal Sandık]in sağında, yüzleri cemaate dönük otururlar.

Sine'de her ailenin kendine ait geleneksel bir yeri vardır; bu, cemaatin ailelere göre oturduğu, yaşa göre oturmadığı anlamına gelir. Doktor aileleri hep beraber otururlar. Önceki dönemlerde, birinin başka birinin yerine oturması üzerine ciddi münakaşalar çıkardı. Bu tartışmalar, devlet yetkililerinin önünde bile yapılırdı. [Sinagogun zemini, "Derinlerden sana seslendim" dizesiyle uygunluk göstermesi açısından avludan üç basamak aşağıdadır.]

Sinagogun ortasında, üzerinde okuma sırasının (*side*) yer aldığı yüksek bir platform (*doşka*)[12] bulunur. Bu, köşelerinde Torah taçlarının üzerine konulduğu dört çubuk (*iqlatha*) ve Purimde ışıkların yerleştirildiği dört oyuk bulunan uzun bir masadır (sadece A.). Zaho'da *iqlatha* yoktur, çünkü Torah taçları okunma esnasında parşömen tomarının içinde kalır ve onları parşömenlerin içinden çıkarma şerefi açık artırmaya çıkarılmaz.

Sine'de, *seda*, bazı seçkinlerin de oturma yerlerinin bulunduğu yüksek bir platform üzerinde durur. Bu yerler de babadan miras alınır.

Hêkhal (Mabet)

Knişta Navi Yehezqel'in batısında üç oda vardır. Merkezi oda *duke* veya *manzal*dır. Oldukça küçüktür ve içinde Torah parşömenlerinin saklandığı bölümleri olan bir dolap (*sünduq*) bulunur. Dolabın bir ahşap kapısı vardır ve perdeyle kapatılır. *Megilla* [Esther parşömeni], Kursi Eliyahu [Elijah Kürsüsü], Yom Kippurda kırbaçlama için *malqut* (deri kemer) ve bir kavanoz susam yağı da bulunur.

*Duke*nin kuzey duvarında, tavana yakın, İbranice elyazmaları ve kullanılamayan kitapların tutulduğu *bê geniza* (depo oda) olarak kullanılan ikinci odaya açılan bir kapı var.

12 Jaba, *Dictionnaire*, s. 194: *duşek*, "*metales* (şilte), üzerinde uyumak için kullanılan."

Üçüncü oda, *bê kamra* (şarap odası), *dukeye* güney duvarından bitişiktir. Sinagog ve *haverim* için gerekli olan şaraplar burada saklanır. [*Genizanın* zemini sinagogun normal zemininden daha alçaktır. Sinagogdan, yaklaşık üç yüz eski Torah parşömeni ve pek çok sayıda eski dua ibadet kitaplarının bulunduğu depo odaya açılan ince bir koridor vardır.]

Zaho'da *hêkhal* için de ayrı bir oda bulunur. Sinagogun güney batı köşesindedir ve biraz yüksektir. Torah parşömenleri, batı ve güney duvarlarındaki raflara (*dakanitha*) konur. Parşömenlerin üzeri özel örtülerle örtülmez. Zaho'da, Elijah Kürsüsü, *malqut* ve aksesuarları ve gereçleriyle beraber lambalar da bu odada dururlar.

Sine'de -İran Kürdistanı'nda- Torah parşömenleri ayrı bir odada tutulmazlar. Burada *hêkhal*, batı duvarındaki nişlerden (*taqe*) oluşur. Nişlerin kapıları vardır ve üst üste birden fazla perdeyle (*parda*) kapatılırlar, çünkü onlar hediyedirler ve sinagogda onlardan çok var. Erbil, Uşno ve Sundur'un köyünde aynı tip *hêkhal*ler var.

Torah parşömenleri

Antik Torah parşömenleri, genelde gümüş çerçeveli ağır ahşap kutulara (*tik*, A. *tika*) konulur.[13] Daha yeni Torah parşömenlerinin, Sefarad Yahudilerininkine benzer yuvarlak kutuları var. Sine'de, yuvarlak kutular (*qap*) bir örtü ile örtülür ve metal çivilerle süslenir. Parşömenlerin sarıldığı çubuklar *'ase hayyim* [İbr. "yaşam ağaçları"] *şebuqa* (Z. ve A.) veya *'amud* (S.) olarak adlandırılıyor. Parşömenlerin, parşömen sahibinin eşi veya kadın akrabaları tarafından verilen veya bir çocuk hastalandığında anne tarafından hediye edilen bir veya birden fazla pelerinleri (A. *faraji* [veya *hupo*], Z. *kurtak*, S. *kaba*) vardır. Ayrıca kadınlar bazı yeminlerin yerine getirildiği belli durumlarda Torah pelerinine para, mercan (*kinse*), muskalıklar (*kiaroke*) vs dikerler.

13 Amediye'nin eski *tikesi* süssüz ve sade ahşap bir kutudur.

Çubuğun ucunda Torah taçları (*rimmonim* veya *rimoniye*) durur.[14] Görmüş olduğum tüm Kürt *rimmonim*leri gümüş yapımı klasik tarzda, Türklerden alınmış olması muhtemel motiflerle süslüydü. Baraşe köy topluluğunun sinagogundan getirilen bir çift *rimmonim*[15] asma bıyığı deseninde gümüşten yapılmış olup dört parçadan oluşuyordu: (1) gövde; (2) ve (3) iki parçaya ayrılabilen küre; ve (4) sağa doğru dönen pervane. *Hakam* tarafından kutsanmış suyun bu parçalara nasıl konulup zor durumdaki bir kadına içirildiğini görmüştük.

Kürenin üst bölümünde, kenarlarında tek bir çizgi halinde kazılmış bir yazı vardır (İbranice): "Bu *rimmonim* Efendiye adanmıştır, satılmamalı veya rehin verilmemelidir. Baraşe Kutsal Cemaatinin Sinagogunun [malı] dur (İnşallah kentimiz [Kudüs] inşa edilir, amen!) MS 1863 yılı." *Rimmonime* küçük ziller (*zage*, [zil sesi, zilin kendisi *zingerogi*]; Z. *zingile*; S. *zangule*) takılmış.

Zaho'da *rimmonim* her zaman Torah parşömenlerinin üzerine bırakılır. Sadece güvenli olmayan zamanlarda yerlerinden alınıp, güvende olmaları için *gabbai*nin evine götürülür. Buna karşın Amediye'de ise, *rimmonim*in sadece üç çifti sinagoga tutulur, diğerleri *gabbai*nin gözetiminde bulunurlar. İki üç ayda bir değiştirilirler, ki okumaların yapıldığı Torah parşömenlerini süsleme şerefine nail olsunlar.

Rimmonim, üzerine oturmak için özel yerleri olan Elijah Kürsüsünü de donatmak için de kullanılır.

Önceden, Kürdistan'da Torah katipleri varmış; bu nedenle, eski Torahların bir kısmı evde deri üzerine yazılmıştır. Fakat artık bu katipler olmadığı için,[16] parşömenler Musul, Bağdat veya (İran Kürdistanı'ndaki) Hemedan'dan satın alınıyor.

Bir sinagogda bulunan Torah parşömenlerinin sayısında

14 Amediye'de, satış sırasında *rimmonime*, *es hayyem* deniyor. Sine'de *taj tora*, "Torah tacı" da deniyor.

15 HUBC 38:70. Baraşe'den gelen göçmenlerin Kudüs'te yaptırdığı sinagogda bulunan benzer bir örneği tam olarak aynı şekilde yapılmış. Tarihi 1783'e kadar gidiyor.

16 Amediye'de yaşayan Hakam Rehamin ve Hakham Hayyim (1890 dolaylarında) meşhur Torah katipleri imiş.

farklılıklar vardır. Zaho'da, büyük sinagogda yirmi tane, küçüğünde on tane var; Amediye'de Ezra haSoferde yedi, Navi Yehezqelde yaklaşık on iki tane var.[17] Sundur sinagogunda ondan fazlası yoktur.[18]

Hekhal içinde veya önünde "ebedi lamba" *şera'a* (İbr. *nêr tamid* sadece *hakamim* tarafından yakılır) yanar. Bu lamba daha önce demirden yapılırdı ancak şimdi topraktan yapılıyor ve genellikle kapının yakınında ahşap bir sandığın içinde durur. Amediye'de, eski bir demirden üç ayaklının üzerinde durur.

Ebedi lambanın yanı sıra genellikle sürekli yanan diğer ışıklar da vardır. Ölüme maruz kalmış aileler, sinagoga, *şammaş*ın bu lambaları bir yıl süreyle yanık bırakmasına yetecek kadar gaz hediye ederler. Sine'de, aynı anda yanan bu tür lambalardan otuz kırk tane kadar bulunabiliyor.

Sabat ve bayram günlerinde bu lambaların sayısı özellikle artırılıyor. Örneğin, diğer çocuğuna hamile yaslı bir annenin, her Sabat günü, yeni ayda ve altı yıl boyunca art arda bayram günlerinde yanacak bir "peygamber Elijah ışığı" vardır (Z.).

"Ebedi lambanın" tozu ve gaz artıklarının kıymetli ilaçlar olduğu düşünülüyor. Bu nedenle, fena bir öksürüğe yakalanmış bir kişi *şammaş*a gider ve merhem olarak kullanmak üzere *şiktit benunta*, "rafların tozundan [kiri] ister" (Z. ve A.).

Torah okunurken, parşömenler yere düz bırakılmaz, sidenin arkasında yaslı eğik bir şekilde konur. Okuma esnasında kullanılan işaret çubuğu veya gösterge (A. *yad*, A *mekutha*, Sundur *mankêda*, S. ve Erbil'de *kalam*) işaret parmaklı bir el şeklinde -başka yerde çok karşılaşıldığı gibi- değildir. Baraşe'den[19] getirilmiş bir gösterge oldukça basit yapılmış ama, güzel bir şekil ve sitil göze çarpıyor. Bazı göstergelerin üzerinde yazılar bulunuyor (örneğin, sahibinin adı).

Hayır duaları sırasında, birilerinin duanın, gayet tabii olarak hiçbir şey yazılmaması ve eklenmemesi gereken Torahda

17 Navi Yehezqel sinagogunun *geniza*sında iki yüzden fazla parşömenin kullanılamaz durumda olduğu söyleniyor.

18 Kudüs'teki, Baraşeli Yahudilerin sinagogunda beş Torah parşömeni bulunuyor.

19 HUBC 38:154. 1770 tarihli olduğu söyleniyor.

yazılı olduğunu düşünmesin diye parşömen bir örtü ile örtülür. Amediye'de bu örtü (*şişak* veya *şişa*) rimmonim arasına asılır. Zaho'da etraflarına sarılır. Burada buna *kefiye* [Arapça, baş-örtüsü] denir. Sine'de de bir kemer gibi pelerinin etrafına bağlanır ve bu yüzden *khasa*[20] "kemer" denir.

Bazı sinagoglarda (Z., D., A., Seranis, Bijar ve Sine) büyük boş bir yumurta kabuğu tavanda asılı durur; *bêta simorg* veya *bêta nişra*, "kartal yumurtası" olarak bilinir. *Simorg*, İran destanlarında önemli bir yere sahip olan harika bir kuştur.[21] Yahudiler, (üzerinde bazen Tevrat'tan dizelerin yazılı olduğu) yumurta kabuğunun bu kullanımı ile Çıkış 19:4, "Seni kartal kanatları üzerinde doğurdum" ve Deuteronomy 32:11, "yuvasından havalanan bir kartal gibi" dizelerle arasında bağ kuruyorlar. Ayrıca deniliyor ki, Musa'nın mezarından toprak getiren *duma kaske* kuşu, "yeşil kuyruk" yuvasını, damda yumurtanın hemen üzerine yapar.

Kadınlar bölümü

Kadınlar çok nadir sinagoga gittikleri için, Kürdistan'daki sinagogların birçoğunda kadınlar için bir bölüm ayrılmamıştır. Gelen birkaç kişi de avluda kalırlar ve veya kapalı bir şekilde sinagogda otururlar. Zaho'da, yaşlı kadınlar ve genç kızlar Yom Kippurda, erkeklerin avluda ibadet ettikleri zaman sinagoga gelirler. Diğer kadınlar, çocuklarıyla beraber civar evlerin damlarında otururlar.

Amediye'deki Navi Yehezqel Sinagogunda, önceleri sinagog üzümlerinin ezildiği yüksek bir platform (*dakit avisla* [şarap yapma yeri]) var. Şimdilerde, büraya kadınlar otururlar; artık şarap yapmak için kullanılmadığı için *dakit baktatha* olarak adlandırılıyor.

20 Maclean, *Grammar*, s. 98: *hyasa*, kemer. Sine'de, *sefer torayı* [Torah Parşömenleri] söylemek (okumak) istemeyen biri olduğunda *khasa isirta*, "bir kemerle bağlamak" ifadesi kullanılır.

21 [Simurg kuşu ile ilgili, bkz. Bess Allen Donaldson, *The Wild Rue*, (London, 1938), s. 166; *ERE* 1.514a, 3.448b, 8.294b.]

Erbil'deki her üç sinagogda, bir takım küçük pencerelerden aşağıda erkekleri görebildikleri kapalı bir galeriyi kullanırlar. Ne var ki, bu galeriye de çok az kadın gider.

Sine'de de benzer şekilde, kadınlar odası (*tuka enşê*) girişin üzerindedir ve kadınların sinagogun iç kısımlarını görebildikleri bir ahşap kafesi var. Kadınlar, yazın avluya bakan evlerin damlarında otururlar.

Geniza

Yukarıda, Amediye'deki Navi Yehezqal Sinagogunda, *bê geniza* denilen ayrı bir odanın bulunduğunu görmüştük. Şimdi de sadece Amediye'de *geniza*ya ayrılmış ayrı bir oda bulunuyor (çok eski bir düzen örneğiyle karşı karşıya olmamıza rağmen).

Sine' de, *sede* platformu, *saku sede* boş olup *geniza* olarak kullanılıyor. Kitap ve benzeri şeyler kenarda bir ambarın içine konuluyor.[22] Zaho'da da benzer şekilde, avludan dama çıkan merdivenin altında *geniza* için bir yer ayrılmış. Uşno'da, *hêkhal*ın altında bir kiler ve Duhok'ta, kalın bir duvara oyulmuş bir oyuk *geniza* olarak kullanılıyor.

Geniza dolduğunda, *hakamim* içindekileri dışarı çıkarır. Kıymetsiz parçalar bir çuvala konularak ve sinagog bahçesinde yakılır; ancak eski Torah parşömenleri ve tüm kutsal kitaplar tekrar *geniza*ya götürülür.

22 *Geniza*, kısaca Brawer tarafından da sözedilmiş, Mi-Parashot Massa'otay," *Sinai* c. 1, no. 11 (1938): 438: [Sinagogda, uzun süredir boşaltılmamış bir *geniza* var, ama onunla ilgilenemedim. İçinde araştırmacıların, çok az bildiğimiz Kürdistan Yahudileri tarihine ilişkin malzeme bulmaları mümkündür" (İbraniceden çev. R. P.]. Sundur *geniza*sına dair, bkz. Fischel, "Massa' l'Kurdistan," *Sinai*, c. 1, no. 3-4 (1938):218-54. s. 10, n. 18.

18. SABAT

Sabat, Kürt Yahudisinin dini yaşamının merkezidir ve bu günde kurallara katı bir şekilde riayet etmesi, onun köylü karakterinin katılığıyla tamamen uygunluk gösterir. Topluluğun Sabat günü nasıl hareket ettiğiyle yakından ilgilenilir ve Sabat kurallarını ihlal edici en ufak bir davranış ciddi şekilde cezalandırılır.

Erbil'de, oğlu kibrit yakan bir baba 80 *gruş* para cezasına çarptırıldı. Amediye'de, suçlu taraf, üçte ikisini sinagogun üçte birini *hazan*ın aldığı nakit para cezası ödemek zorundadır. *Haverime* de belli bir miktar arrak alması gerekir. Tüm bunların yanı sıra, kırk kırbaç cezası alır ve yirmi altı gün de oruç tutmakla yükümlü olur.

Bir Kürt Yahudisinin, bu tür olumsuz davranışlara ilişkin tavrının canlı bir tasviri, R. Shemuel Barzani'nin anlattığı bir hikayede bulunabilir:

İyileştirici nar ağacı hikayesi[1]

Kürdistan'da 150 yıl önce, yüz yaşından fazla olan Haham Netanel haLevi için yarı tatil olan bir Cuma günü, o ve oğlu Haham Sh'mu'el, Barzani kentindeki çardaklarında oturmuşlardı. Talmud Hagigası kitapçığını çalışıyor ve *Merkava* denilen kutsal taht dünyasını tartışıyorlardı. Bir süre sonra düşünceler içinde kaybolarak, neyin *Merkava*nın üzerinde olduğu sorusuna çözüm bulmaya giriştiler.

Aniden yukarıdan yeşil bir alev inerek Sukkanın üzerinde durdu. Bu saatte, Barzani Şeyhi de evinin damında oturuyordu ve Yahudinin çardağı üzerindeki yeşil alevi fark etti. Hizmetçisini çağırdı ve çardakta neler olduğunu öğrenmesi için gönderdi. Gökyüzüne uzanan ama hiçbir şeye zarar vermeyen aleve çok şaşırmıştı.

Hizmetçi koşarak oraya gidince ateş topunun Sukka üzerinde durduğunu ve hahamla oğlunun kitaplara kapandıklarını, ateşin onlara dokunmadığını gördü. Çok şaşırmış olarak Şeyhine geri döndü ve gördüklerini anlattı. Şeyh söylediklerini dinleyince, şöyle dedi: "Bence şu çok açık: Bunlar haham değiller, Muhammed'in soyundan gelen seyitlerdir. Yoksa nasıl yeşil bir alev bir Yahudinin evine insin ve de bir zarar vermesin? Git, getir onları bana! Onlara soykütüklerini soracağım."

Hizmetli söylendiği gibi gider ve Haham Netanel ile oğlu Haham Sh'mu'el'i Şeyhine getirir. Şeyh sorar: "Çardağınızın üzerinde duran yeşil alevin anlamı nedir?" Rabbi Netanel cevap verir: "Ateş topu hakkında bir şey bilmiyoruz ve hiçbir şey fark etmedik, çünkü kutsal kitaplarımızı çalışmaya dalıp gitmişiz."

Fakat Şeyh devam eder: "Hayır bu doğru olamaz. Hepimiz ateşi gördük. Ve bu yeşil ateş Seyitlerin ateşidir. Bana ataları-

1 [Brauer tarafından 1937 yılında, Amediyeli bir Kürt Yahudinin ağzından kayda geçirildi ve *Almanac des Schoken Verlags*, Berlin, 1937/38, s. 164-73, 'da "Der heilsame Granatapfelbaum" başlığıyla yayınlandı. Schoken almanağının popüler tarzına uydurmak için, Brauer sade bir edebi tarz şeklinde sunmuş. Kürt mülakatçının orijinal stilinden çok farklı olmalı. Brauer'in Almancasından İngilizceye çevirirken mümkün olduğunda onun tarzına bağlı kalmaya çalıştım. R. P.]

nızın bir dökümünü yapın, çünkü siz Muhammed'in soyundan olmalısınız.

Haham Netanel, "Bir yanlışınız var" diyerek, dedelerinin isimlerini sayar.

Ne var ki, Şeyh ikna olmaz ve devam eder: "Siz Muhammed'in çocuklarısınız ve Müslüman olmak zorundasınız, yoksa öleceksiniz."

Onları, *ahura* denilen hayvanları koydukları bir yere hapsetti ve işkence yapmak için de yanlarında kuru tezek yaktı. Onlar oturuyorlar ve keskin tezek dumanı da gözlerini yakıyordu. Haham Netanel şöyle düşündü: "Beni öldürürse öldürsünler, ama oğlum için endişeleniyorum. Onu kurtarmak zorundayım." Şeyhin hizmetçisini çağırarak kendisini Şeyhe götürmesini söyledi. Şeyhe yanına götürüldüğünde şöyle dedi ona: "Oh Şeyhim, biliyorsunuz Sabat günü çalışmamız veya evimizden çıkmamız yasaktır. Lütfen izin verin Sabatı evimizde geçirelim, ki sizin dininize geçmek ya da ölmek arasında seçim yapmak için sağlıklı bir şekilde düşünelim. Pazar günü geri gelip kararımızı size bildirelim."

Şeyh buna ikna oldu ve Haham Netanel ve oğlu hızla evlerine gittiler. Duaları ve takdis dualarını okudular, Sabat az önce başlamış olduğu için Sabat yemeğine oturdular. Yemeklerini bitirdikten sonra başlarına gelenler üzerine derin derin düşünmeye başladılar. Rabbi Sh'mu'el babasına sordu: "Ölüm tehlikesi Sabattan daha önemli değil midir?"

Rabbi Netanel cevap verdi: "Ölümcül bir tehlike varsa Sabat ikinci planda kalabilir." Bunu üzerine Haham, *raşke*[2] denilen yaz ayakkabılarının asılı olduğu tavana baktı. Kalktı, ayakkabıları aldı ve giydi. Babasının elini tuttu ve vedalaştı. Rabbi Netanel ağlamaya başladı. Oğlu, "Ağlama. Bugün Sabat değil mi ve ağlamak yasak değil mi?" dedi. Baba, "Bırak ağlayayım, bendeki Sabat neşesi, çünkü ruhumdaki acıyı dindiriyor" dedi.

Oğul yola düştü. Takip edildiğinden korktuğu için bütün

2 Yaz ayakkabıları, Kürdistan'ın engebesiz dağ yollarında giyilir. Tamamen dokuma malzemelerle yapılır ve deri pençeleri yoktur.

gece hiç durmadan yürüdü. Sabaha karşı Zap nehrine ulaşmıştı ve Suriya şehri tam önündeydi. Fakat karşıya geçmesini sağlayacak bir sal göremedi. Gözlerini kaldırıp baktığında, nehrin karşı kıyısında, Kürt Yahudilerinde adet olduğu üzere gönlünü rahatlatmaya ve arınmaya gelmiş iki Yahudi gördü. Onları çağırdı ve önceden tanıdıkları Haham Sh'mu'el'i karşılarında görünce çok şaşırdılar. Onu kelekle[3] karşıya geçirmesi için Müslüman salcıyı alıp getirdiler. İki Yahudinin ilk söyledikleri şey: "Efendim Sh'mu'el, bugün Sabat, Tanrının Sabatında buraya nasıl geldiniz? Öyleyse biz de gidelim ve dokuma tezgahlarımıza oturalım."[4]

Haham Sh'mu'el öfkelendi. Parlayan gözlerle onlara bakarak, "Siz çok kötü adamlarsınız!" dedi. Bunun üzerine her ikisi de, tepelerinde, bir zamanlar canlı olduklarını gösteren birkaç yeşil yaprakla ölü söğüt ağaçlarına döndüler.

Bu dönemde Haham Shim'on Amediye'de öğretmen ve hakemdi. Büyük bir astrologdu ve takım yıldızlarını gözlemleyerek, Şabat sabahı kendisine önemli bir misafir geleceği sonucuna varmıştı. Bu nedenle, karısı Sabat yemeklerini pişirmek üzere iken, ona Üçüncü Yemeği de hazırlamasını söyledi. Bir yerine iki tavuk pirinçle dolduruldu ve iki şişe kaliteli şarap hazırlandı.

Sabat günü öğleden sonra, alışkanlık olduğu üzere Katip Ezra Sinagogunda oturuyorlardı. Bu dönem Amediye'deki Yahudi topluluğu hâlâ kalabalıktı ve Haham Shim'on'un vaazını dinlemek için yaklaşık dört yüz adam toplanırdı. Yaz olduğu için, avluda toplanmışlardı.

Haham Shim'on'un vaazının tam ortasında, toz toprak içinde kalmış bir adam belirdi. Dikkati çekmeyecek bir şekilde avludan ve insanların arasından geçerek, boş sinagogun içinde Kutsal Sandığın yanına oturdu.

Orada bulunanların tamamı Haham Netanel Barzani'nin oğlunu derhal tanıdılar. Böyle Sabat günü aniden burada görünmesinden şaşkınlığa uğradılar ve birbirlerine Haham

3 Şişirilmiş keçi derileriyle yüzdürülen sal.
4 Dokuma, Kürt Yahudilerinin başta gelen el sanatıdır.

Sh'mu'el'in onlarda kalıp kalmadığını sormaya başladılar. Fakat geceyi hiç kimseyle beraber geçirmemişti.

Minha duasını bitirdikten sonra, Haham Sh'mu'el sinagogdaki yerinden kalktı, Amediye cemaatinin önüne geçerek şöyle dedi: "Yalvarırım size hakkımda bir hüküm verin, çünkü Sabat kurallarını ihlal ettim."

Haham Shim'on söz alarak, "Hakkındaki hükmü biliyorum. Şimdi evime gel, orada senin için de üçüncü yemek hazırlandı. Senin ölüm tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu biliyorum ve sırf bu yüzden Sabat kurallarını ihlal ettin" dedi.

Şimdi geldik Pazar gününe. Sabah erkenden Barzani Şeyhi, haham Netanel ve oğlunu getirmesi için hizmetçisini gönderdi. Haham Netanel yalnız başına gelerek, oğlunun kaçtığını ve kendi kararının da İslamiyete geçmek değil ölmek olduğunu söyledi. Çok sinirlenen Şeyh Haham Netanel'in öldürülmesini emretmek üzereydi ki, Şeyhin danışmanıymış gibi yanına oturan Haham sesini yükselterek şöyle dedi: "Bu yaşlı adamı niye öldürmek istiyorsun? Zaten ölümün eşiğine gelmiş, kanını akıtmaya değmez. Ama oğlunu yakalamak için elinden geleni yap."

Şeyh bu konuşmadan ikna oldu. Haham Netanel'in serbest bırakılmasına izin verdi ve tüm Kürt Şeyhlerine kendisinden kaçan Yahudi Sh'mu'el'in kendi şehirlerinde kalıp kalmadığını soruşturmalarını isteyen mektuplar gönderdi. Onu buldukları takdirde, hemen yakalamalarını ve Barzani'ye göndermelerini istiyordu. Fakat, her yerden Yahudi Sh'mu'el'in kendi bölgelerinde olmadığına ilişkin yanıtlar geldi.

Diğer yandan, Şeyh büyük bir kum büyücüsüydü. Haham Sh'mu'el için kuma bir takım sayılar ve formüller yazarak, büyüsünün sonunda onun Amediye'de saklandığını ortaya çıkardı. Bunun üzerine Amediye Şeyhine art arda haber göndererek, Haham Sh'um'el'in gönderilmesini istedi.

Amediye Hahamı Shim'on misafirinin aranacağını bildiği için onu Katip Ezra sinagoguna götürerek onu *Geniza*da saklamıştı. *Geniza*, sinagogun bitişiğinde özel bir odadır. Bunun gibi üç oda sinagogun bitişiğindedir. Birinde, sinagogda kulla-

nılan şaraplar saklanır. İkincisinde, kışın Torah parşömenlerini saklarlar. Buradan üçüncüsüne, yani yüzlerce yıldır kutsal parşömenleri ve zamanla kullanılamaz hale gelmiş dua kitaplarını koydukları karanlık odaya bir pencere açılır. *Geniza* burasıdır. Haham Sh'mu'el'i bu odaya getirerek, gerekli yiyecek içeceğini de koyduktan sonra pencereyi dikkatlice üzerine kapattı.

Amediye Şeyhi mektubu aldığında, Yahudiler arasında genel bir araştırma yaptı, sadece *Geniza* gizli kalmıştı ve Haham Sh'mu'el'i bulamıyordu. Bunu Barzani Şeyhine yazdığı cevap mektubunda da belirtti. Ancak, Barzani Şeyhi hâlâ tatmin olmuş değildi ve ikinci kez kum büyüsüne başvurdu. Yine, Yahudinin Amediye'de olduğu sonucu çıktı. Bu kez, Amediye'ye tehdit dolu başka bir mektup gönderdi.

Haham Sh'mu'el saklandığı yerden Barzani Şeyhinin kum büyüsü yaptığını ve kendisinin Amediye'de saklandığını öğrendiğini iyi biliyordu. Ve kaçış yolu olmadığını biliyordu. Böylece, Haham Shim'on'dan saklandığı yerden çıkmasına izin vermesini ve kendisine tallit (Yahudilerin ibadet sırasında giydikleri pelerin) ve tefillin vermesini istedi, sinagogun kuzeydoğu sütununun etrafına bir daire çizdi ve cezalandırıcısının ellerine düşmemek için Tanrıya canını alması için yalvarmaya başladı; orada öldü.

Amediye Yahudileri onu burada buldular. Ardından Barzani Şeyhini haberdar eden Şeyhlerine haber verdiler. Ve Haham Sh'mu'el'i, dindar ve azizlere yaraşır şekilde toprağa verdiler. Mezarına bir anıt yaptırdılar ve etrafına nar tohumları ektiler. Bu tohumlardan, meyvesi hem Yahudiler hem de Müslümanlar arasında çok ünlü olan gür çalılar çıktı. Şayet, birisi Haham Sh'mu'el'in izni olmadan bu meyvelerden koparırsa ateşlenerek hastalanır. Bu nedenle Müslümanlar ondan korkarlar ve *şêra din*, deli aslan, olarak adlandırmışlar. Fakat ateşi çıkan biri Rabbi Sh'mu'el'in mezarına gelerek, kendisinden izin aldıktan sonra meyvesinden koparır ve yerse ateşi hemen düşer.

Sayıları az olan kırsal yöre Yahudileri daha az katıdırlar. Sine Yahudileri, komşu köylerdeki kardeşleri Yahudiliği öylesi-

ne az biliyorlar ki, bazen Sabatın gelip gelmediğinden şüphe duyabildiklerini söylüyorlar. Bir hikayeye göre bir zamanlar, bu köylerden bir Yahudi bu noktada bir ikilem içinde kalır ve bir Kürdü yakındaki köye göndererek oradaki Yahudilerin ne yaptıklarını öğrenmek ister. Geri dönen Kürt anlatır: "Yahudi kadınlar kapı eşiklerinde oturmuşlar ve haşarat avı yapıyorlardı. Erkekler oturmuş, arrak içiyorlar ve çekirdek yiyorlardı." "Öyleyse bu durumda, bugün Sabat oluyor" diye düşünür (S.). Fakat Sine gibi şehirlerde bile, insanlar kurallara riayet etmekte gevşek davranabiliyorlar ve önceden bazı erkeklerin Cumartesi günleri çarşıya gidip meyve alma alışkanlıkları vardı. Hükümet, topluluk liderine (*ruwat cema'a*), görevi Sabat günleri çarşıya giden Yahudileri takip etmek olan nöbetçiler verdi.

Dağlık bölgelerde, hava öylesine soğuktur ki, Sabat sabahı bile ateş yakmak zorunludur; bu şartlarda kuralları çiğnemek haklı görülebiliyor.[5] Yahudi bir temsilcinin bir gün kışın dağlık bölgeye gittiği söylenir.

Cuma akşamıdır, ama insanlar güneş batmadan yakılan ateşin etrafına toplanmışlardır. Fakat, ateş dışarı çıkmaya korkutur ve köy Yahudilerinin bu gibi durumlarda tuttukları "Sabat Kürdü", *nuraya* [ateşçi adam][6] ateşi yenilemesi için çağrılır. Bunu gören temsilci yerinden sıçrayarak, "Sabat günü ateşi beslemek yasaktır" diye bağırır. İnsanlar, ateş yakmadan bu soğuğa katlanamayacaklarını açıklamaya çalışırlar; ancak temsilci dinlemez ve ateş söndürülür.

Gece boyunca soğuk daha da artar ve ertesi sabah insanlar derin karları yararak sinagoga gitmek zorunda kalırlar. Temsilci de neredeyse soğuktan ölecektir. Titreyip ürpermeye başlar ve "daha hızlı dua edin!" diye bağırır. "Niye ama, bugün Sabat günü" diye karşılık verir diğerleri. Eve döndüğünde, ne-

5 Aynı şey Nasturilerde de geçerli: "Şimdi Tiyari'de yaşayan Nasturilerin Sabbat'ta yemek pişirmek için ateş yakmadıkları söyleniyor; ancak soğuk kışları gerekli ılıklığı sağlamak için yakmak zorunda kalıyorlar" (Grant, *The Nestorians, or The Lost Tribes*, s. 25).

6 Sine'de, Sabbat Kürdüne *ger mala* deniyor.

redeyse gerçekten de donup öleceğini düşünür ve sonunda *nurayanın* ateşi yakmasına razı olur.[7]

Hazırlık günü

Sabat hazırlıkları Cuma gününün tamamını alır hatta Perşembe gününün de bir kısmı hazırlıklarla geçer. Kadınlar Cuma günü saçlarını daha bir özenli tararlar, çünkü bunu Sabat günü yapmak yasaktır. Çok sık sorulan sorulardan birisi şudur: *Kewarsi ēnak kekilek biskak petililak ta şabsa*?, "Arkadaşım Sabat için gözlerine sürme sürdün mü; zülüflerini sardın mı?" fakat tatil kıyafetleri, akşamdan süslenen genç kızlar dışında, Sabat sabahına kadar giyilmez.

Erkeklerin de yaptıkları hazırlıklar vardır. Cuma sabahı başlarını tıraş etmek zorundadırlar. Amediye'de baş tıraşı yapma görevi belli ailelerde nesilden nesile geçer ve karşılıksız yapılır, çünkü Sabat gününün kutsal oluşundan dolayı bir *misva* olarak yerine getirilir.[8] Öğleden sonra, genci yaşlısı bayram kıyafetlerini koltuklarının altına koyarlar ve dinsel banyo yapmak için nehre giderler.

Bu Cuma banyosu (*kiyapa*), damat banyosu gibi insanların, özellikle de gençlerin eğlenmeleri için bir fırsattır. Banyodan sonra, adamlar Sabat elbiselerini giyip eve giderler (Z. ve A.).

Ağır bir İran etkisi altında olan Sine'de, Yahudiler, İranlı komşuları gibi halka açık hamamlar açmışlar.

Sabat yemeğini hazırlamak tabii ki, kadınların görevidir; ama erkekler de paylarına düşeni yaparlar. Kadınlar çarşıya gitmediklerinden, gerekli malzemeleri erkekler alırlar. Bunların bir kısmı zaten evde vardır ama, meyve, tavuk vb şeylerin getirilmesi gerekir. Erkekler için bu işleri yapmak *misvadır*. Bu nedenle, mümkün olduğunca çok iş yapmaya ve aldıklarını

7 Bir Sabbat sabahı, bir kadının elbisesinin üzerine bir kor ateşi düştü ve bacağını yakmaya başladı. Kadın acı bir şekilde bağırırken, hiç kimse ateşi almaya çalışmadı. Bu iş *nurayaya* yaptırıldı.

8 Zaho veya Sine'de değil. Zaho'da sadece Müslüman berberler var. Yemen'de okul sorumluları (*mori*) traş yapıyorlar ve o da bedavaya, *mitzva* olarak yapıyorlar. Bkz. *EJJ*, s. 308.

eve ayrı ayrı getirmeye çalışırlar. Sineli bir mülakatçım, kendisinin yaklaşık yirmi defa çarşıya gidip geldiğini anlatmıştı.

Sabat için pişirilen ekmek sıradan ekmektir, ancak bazıları *lakmit hamōsi* (hamötzi bereketi ekmeği) üzerlerine susam ve kara kimyon serperler.[9] Tlumsit şabsanın şammaşa yaptığı bağıştan daha önce söz etmiştik.

Evin kadını, Cuma akşamı yemeği gibi Sabat yemeğini de Cuma gününden hazırlamaları gerekiyor. Kürt Yahudilerinin *hammini*, sıcak Sabat yemeği *mebōse*,[10] yılın mevsimlerine ve ailelerin ekonomik durumlarına göre değişir; fakat burada da, Kürt Yahudilerinin köylü tutuculuklarını görebiliyoruz.

En favori *hammin*, her şekilde pişirilen ama çoğunlukla, pirinçle doldurulmuş işkembe, *kasa* ile birlikte hazırlanan köftedir (*kutêle* veya *kufte*) (Erbil, A., Z., Tchalla ve S.). Tavuklu pirinç, *riza kesêsa*, favori yaz *mebōse*sidir. Kürtler, köftelere "Sabat köfteleri", kufte şam'a, derler ve iyileştirici güçleri olduğuna inanırlar. *Mebōse*, genelde dördüncü kenarı açık olan topraktan yapılmış bir ocakta (*kanuna*) pişirilir. Kullanılan yakıt odun kömürüdür (*palêt nura*). Sıcağı korumak için, ateşin üzeri, *berêş dijmine*, "günahkarın [düşmanın] başına" denilen küllerle kapatılır (Z.). Bu adlandırma, ölünün başına kül serpme adetinden kaynaklanıyor ve serpilen bu küllerin aileden birinin başına değil de, düşmanın başına gelmesi temenni edilir. Küllerle kapatıldıktan sonra, toprak bir levha (*sedōde*) ocağın açık kalan kısmı üzerine yerleştirilir ve tencereyle *kanuna* arasında kalan yer çamurla kapatılır. Çamura yumurtalar saplanır. Bu şekilde kapatılan ocağa *mebisa* deniyor.

Sabat ocağının öneminin, kahvelerini (giş) sıcak tutma ihtiyacından ileri geldiği Yemenlilerin aksine,[11] Kürt Yahudilerin Sabat günü içeceklerini sıcak tutma alışkanlıkları yoktur. Hiç şüphesiz bu nedenle, erkekler bu günde o kadar rahat bir şekilde arraka teslim oluyorlar. Kadınlar sadece su içerler. Ame-

9 Sine'de kadınlar her öğün için ikişer tane olmak üzere altı yuvarlak ekmek somunu, *juje şabbat*, pişirirler.

10 Z. *mebōse*, A. ve Tchalla *mebise*.

11 Bkz. *EJJ*, s. 309.

diye'de Müslüman Kürtler Yahudi komşularına sıcak çay gönderirler ve Erbil'de Yahudiler Kürt kahvehanelerinden, parasını peşin ödeyerek kahve getirtirler.

Cuma akşamı

Son zamanlarda, Sabatın gelişini halka haber veren duyuru yapılmıyor. Amediye'de işaret olarak trampet çalınırdı.[12] Betanura'da bu amaç için hazırlanmış özel bir trampet vardı. İlk işaret, tarlada çalışanların işlerini bırakıp evlerine dönmeleri; ikincisi ise evlerine daha yakın olan bahçelerde çalışanlar; üçüncüsü de lambaların yakılması içindi. Bugün, Müslüman *malla* [mulla]nın minareden okuduğu ezan kadınları, Sabat hazırlıklarına son vermenin vakti olduğunu hatırlatıyor (Z. ve A.).

Koca sinagoga gitmek için evden çıkmadan önce, karısını uyarır, *Maleq ma'liq şera'a meşave duksa mabes mebisa*, "Işığı yak, halıları ser, *mebisa*yı ısıt" (A.) [veya *Mobislokhun ma'alkun şera'a kabça haya mrozdiglokhun şulhan d'vuqula şabsa haya*, "Hamini yaptın mı? Biraz acele mumu yak! Sofrayı hazırladın mı? Sabata biraz daha hızlı yetiş!" Koca bu emirleri kibar bir tarzda verir.]

Daha eskiden, Sabat lambası demir veya topraktan yapılırdı ve şu paleolotik çağlara ait olanlara benzeyen oval bir biçimdeydi.[13] Bu tür lambalar hâlâ bugün bile Nirwa'da kullanılıyor. Sine'de, İrani kökene atıfta bulunan *şera'e hamdani* (Hemedan lambaları) adı verilen kulplu toprak lambalar vardı. Şimdinin en yaygın lamba türü, gazla doldurulan ve fitille yakılan cam bir kase şeklindedir.

Lambaları yaktıktan sonra, evin kadını Sabat *siniya*sını hazırlamaya başlar. *Siniya*nın üzerine veya bir sepete (yoksullar arasında) dört, altı veya on iki somun *lakmit hamösi* koyar.[14]

12 Erbil'de, önceleri kaleden borazan çalınarak Sabatın gelişi haber verilirdi.

13 Yaşı iki yüz yıl olarak verilen demirden yapılmış eski bir *şera şabsa* HUBC. (38:101)'da bulunuyor(du).

14 Amediye'de şimdi *siniya*ya sadece üç somun konuluyor. Önceden on iki tane konulurdu.

Önce, bir tabak tuz ekmeğin üzerine konur. Sonra *siniya*nın üzeri, değişik renkte birçok küçük kare parçacıklardan yapılan bir örtüyle (*mêda*) örtülür. Sabat örtüsünün üzerine bazen şuna benzer bir dize işlenmiştir: "Kutsamak için Sabat gününü anımsa". Sine'de, zengin nakışlarla ve İbranice yazılarla süslenmiş çok güzel örtüler bulabiliriz. Bu örtüler Passover tabağı üzerine örtülenlere benziyor.

Bereket duası kadehi, Sabat ekmeğinin yanına konur. Bu kadeh (*kanuna*), kural gereği değil ama, istisnalar bir yana, genelde pirinçten veya topraktan yapılmış geniş ağızlı bir bardaktır. Son zamanlarda, insanların bir kısmı isimlerinin yazılı olduğu gümüş kadehler kullanmalarına rağmen basit bir bardak da bu görevi görebiliyor.

Sinagogda ibadet ettikten sonra, insanlar birbirlerini *Şabat şalom*, sözleriyle selamlarlar. Yazın, aileler Cuma gecesini evin damında geçirirler. Ekmek ve şarap üzerine bereket duası edilir, sonra erkekler oturup arraklarını içer, mezelerini yerler ve Sabat şarkıları söylerler. Daha sonra yemek gelir.

Kürt Yahudilerinde Cuma akşamı balık yeme alışkanlıkları yoktur. Ekşi bir şeyler yenmelidir, çünkü bu akşam Mars gezegeni yükseliyor (*gelaweş*). Bu nedenle hemen hemen evrensel Sabat yemeği kamustadır denilebilir. Özellikle Zaho'da, aşağıdaki anekdotta olduğu gibi, kamustasız aile yoktur. Zaholu bir Yahudi, tüm haftasını köylerde dolaşarak geçirmiştir; alışkanlığı olduğu üzere Cuma günü evine döner. Karısına ne pişirdiğini sorar. "Yiprak" yanıtını alır. "O zaman ver bana pipomu sigara içeceğim."der koca. Karısı: "Ne? Bu gece Sabat gecesi ve sen sigara içmek istiyorsun." Koca, "Hayır, sen *kamusta* pişirmediğine göre bugün Sabat gecesi olamaz" karşılığını verir.

Akşam yemeğinden sonra, insanlar nadiren sokağa çıkarlar; biraz Zohar okurlar ve erken yatarlar; çünkü ertesi sabah saat dört civarında uyanmak zorundadırlar. Sabat sabahı, *pizmonim* (kilise şarkıları) söyleyerek, kahvaltı yapmadan sinagoga giderler. Tüm erkekler orada hazır bulunur, ama kadınlar değil (birkaç yaşlı dışında).

Sabat sabahı, zamanın çoğunu Torah okumak alır, çünkü cemaatin her bireyi (diğer zamanlarda pasif rolü olan) bu ibadette yer alabilir. Torah okumaya davet edilme onuru, Kürt Yahudilerde öyle önemlidir ki, ibadetin bu kısmı için özel bir prosedür geliştirmişler.

Zaho ve Amediye'de (Z. aynı şekilde), onur görevi[15] *'aliya* (Toraha davet) ve Simhat Tora da yılda bir kez açık arttırmayla satılan hizmetlerle bağlantılıdır. Sine'de, yılda iki kez satılırlar: Simhat Torada ve Passoverın son gününde.

Şimdi, örnek olarak Amediye'deki bir açık artırma satışını verelim. Öncesinde çok münakaşa yapılır, çünkü onur görevi çok arzulanan bir şeydir ve katılımcılar arasında ciddi bir rekabet vardır. Torahı mabedini açmak ayrıcalığı (*petikat hêkal*) iki kişiye satılır. Hamile kadınların kocaları, büyüsel bir faydası olacağını düşünerek özellikle bu görevi almak isterler. İki kişiye satılan diğer görevin de satıldığı kişiler, *qapit sêfer* adı verilen parşömenleri *hêkal* ve *side*deki yerlerinden çıkaran; *moqdōre* denilen, parşömenleri açan ve cemaate gösteren kişi ve *şuşbin* adı verilen, *hazan*ın sağında durarak bereket dualarını okumaya çağrılan erkekler duaları okudukları zaman parşömen üzerine ipek örtüyü seren kişidir. *Hazan*ın solunda, *hazan*ın doğru okuyup okumadığını takip etmek için elinde bir Torahla ayakta bekleyen *somek* durur. Bu görev de, öncekiler gibi görevi sırayla yerine getiren iki kişiye satılır. *Hazan* bir hata yaptığında, bütün cemaat büyük bir gürültü koparır, ta ki, *hazan* geri dönüp yanlışını düzeltinceye kadar. Kohen *'aliyası* açık arttırmayla satılmaz, çünkü Kürdistan'da çok az Kohanim var. [Son birkaç yıl içinde Amediye'de sadece bir Kohen vardı.] Diğer yandan, çok sayıda Levitas var ve çatışmaları önlemek için, hepsi sırayla çağrılırlar. [Amediye'de, topluluğun yarısından fazlası Levitasdı. *Şammaş* ayağa kalkar ve *Ilaha mazedbokhun*, Levi, "Tanrı seni çoğaltsın, Levi!" diye anons eder; bununla Levite satışı başlamış olur ve herkes fiyatı arttır-

15 Satın alınabilen görevler *fisle* olarak adlandırılır.

maya başlar.] Sadece üçüncü *'aliya*nın yarısı satılır. Bu görev dörde ayrılır -kesilen bir hayvanın dört parçası gibi *aqlasa* olarak isimlendirilir.[16] Bunları alan dört kişi, sırasıyla Pazartesi, Salı, Çarşamba sabahı ve Cumartesi öğleden sonra çağrılırlar. Üçüncü 'aliyanın kalan yarısı damatlara, yeni doğan erkek çocukların babalarına, misafirlere vs ayrılır. Kürt Yahudilerde, *'olime* ["yükselenler," yabancılar] Torah çağrısı yapma adeti de var. Düğünlerde sünnetlerde veya kentlerinde yabancıların bulunduğu zamanlarda, *'aliya*sı olmayanlar veya Torahla onurlandırılmak istenenler, peş peşe üçüncüden önce *'olim* olarak Torah okumaya çağrılırlar. "Üçüncü" için ayrılan bölüm bu durumda birden fazla parçaya ayrılır ve gerekirse tekrarlanır. Sonuç olarak, okuma bazen hiç bitmeyecekmiş gibi uzar.

[Sine'de, yabancılar, *samuk*u (altıncı *'aliya*) takiben *mosifim* (eklenenler) olarak Toraha çağrılırlar. Bu adeti Amediye'de de uygulamak girişiminde bulunuldu, ama kök salamadı. Amediye'de, üçüncü *'aliya*nın yetmediği yabancılar *samuk*tan önce çağrılırlar ve ilk üç dize, bütün konuklar bir *'aliya* ile onurlandırılıncaya kadar tekrar tekrar okunur ve sonrasında ancak sıra *samuka* gelir.]

Dördüncü *'aliya* da (*revi'i*), bu görevi alan her kişinin dördüncü Şabatta çağrılması için aynı şekilde dörde bölünür. Çok kişi almak istediği için "dördüncü"nün de satışında rekabet olur ve yüksek fiyata alınır. Diğer "beşinci"ye (*hamişi*) -o da dörde bölünür- fazla talep olmadığı için ucuza gider ve genelde cemaatin yoksul üyelerine satılır.

Onursal görevlerin büyük bir kısmını, "üçüncü", "dördüncü" ve "beşinci" gibi dörde bölünen "altıncı" (*samuk*) oluşturur. Satıştan elde edilen gelirin yarısı sinagoga ve yarısı da *haverime* gider. Aynı şekilde dörde bölünen "yedinci" de sadece yaşlılara satılır.

16 Amediye'de, "üçüncü"nün satışı şu şekilde devam eder: Tüm bir bölüm için A 25 rupi, B yarısı için 20 rupi ve C "bir ayak" için 15 teklif eder. Ardından, C bir "ayak" (yani dörtte bir) ve B yarısını; sonuncu "ayak" da yeniden açık arttırmaya konur.

Peygamberlerden bölüm okuyan *maftir*lik ünvanı da yılda bir kez satılır, ama her Sabatta ayrı satılır. Çoğunlukla, *yahêrsiyatı* (*Jahrzeit*) yerine getirmekte olan yas tutanlar tarafından alınır. Babalar da, oğullarına okuma yaptırmak için *maftir* satın almak isterler.

[Kürdistan Yahudileri arasında Jahrzeitın orijinal adı *sōmit baba*, "baba orucu" ve *sōmit yima*, "anne orucu"dur. Anne veya babanın ölüm yıldönümünde oruç tutulur. Ölüm yıldönümü Cumartesiye denk düşüyorsa, elbette oruç tutulmaz; ama bu konuda çok katı olanlar ertesi günü tutarlar (A.). Yiddiş (Yahudi Almancası) kökenli olmasına rağmen, Yahrzeit (Jahrzeit) Yahudi dünyasına yayılmıştır ve Sefarad dininin yazılı eserlerinde de görülüyor.]

Günümüzde, *Haftara* sadece İbranice okunur; ama önceden -Amediye'de örneğin- yaygın olarak Targum dilinde okunurdu.[17] Amediye sinagogunda on emrin üzerine kazılı olduğu on tane gümüş "levha" vardır. Birisi Torah okumaya çağrılmak istendiğinde, Torah okumaya davet edildiğinin bir işareti olarak *şammaş* bu levhalardan biriyle yanına yaklaşır. Davet edilen kişi *'aliya* almak istemiyorsa, levhayı öper ama yerinden kalkmaz. Çağrıyı kabul etse de, levhayı yine öper ama kalkar ve gider.]

İbadetten sonra, insanlar damatların, *şuşbinim* veya yeni doğmuş erkek çocukların evlerine veya toplanmaya yeri her neresi ise oraya giderler.[18] Amediye'de, *haverim*, damatların, yeni babaların, misafirlerin vs eğlendikleri büyük Sabat içki partisi için *Bê Hazane*ye giderler.

17 Yahudilerin Başkale ve Salamas'tan ayrılmaya zorlandıkları ve Amediye'ye geldikleri 1925 yılında beraberlerinde *haftara*nın son dizelerini İbranice ve geri kalanını da Targumca okuma adetini getirdikleri söylenir.

18 Nasturiler de, Sabbat ibadetinden sonra eve gitmek yerine ziyaretlerde bulunurlar: "Birçok insan sonra kilise görevlisinin evine giderler ve bol ama baharatsız yemeklerden yer içerler, hemen sonrasında evlerine çekilirler veya samimi dostlarını ziyaret ederler"; Nasturiler, Sabbat kurallarını yerine getirmede Yahudilerden daha az katı değiller: "Önceleri, Sabbat gününe öylesine kutsallık atfederlerdi ki, bu kutsal günde yolculuk yapanlara ölüm cezası veriyorlardı" (Grant, *The Nestorians, or the Lost Tribes*, s. 80.).

Erkekler sinagoga yemek yemeden giderler ve içki partisinden dönünceye kadar "ikinci yemeği" -*hammin* (*mebise*)- yemezler. Sadece Sabat günü ibadete gelen bir kişiye, *Nekhiplok min mebise sêlok selosa* "Sen *hammine* saygı duyduğun için ibadete geldin," yani "Falanca falancanın varlığından utandın" denir (A. ve Z.).

İkinci yemeği yemeden önce, yas tutmanın bir göstergesi olarak pek çok insan, ocakta çamurun içine koydukları yumurtaları yiyorlar (A. ve S.).

Kadınlardan sadece birkaç tane yaşlı ibadete katılıyor. Gerekli ev işlerini yaptıktan sonra (yerleri yıkamak yasaktır), kadınlar Sabat elbiselerini giyerler ve sabahın geri kalanını gelinleri, yeni doğum yapmış kadınları ve yas tutanları ziyaret ederek geçirirler.

Genç kızlar tatil elbiselerini giyerek süslenirler, takılarını takarlar ve belli evlerin avlularında bir araya gelerek dans ederler veya şarkı söyleyerek ve şakalaşarak evlerin damlarında otururlar. Genç kız ve erkekler birlikte oyun oynarlar ama, top veya başka bir malzeme gerektirmeyen oyunlar oynarlar.

İkinci yemekten sonra, erkekler, *mişmara*, Peygamberlerin haftalık bölümünü, Hagiografya ve Mişna okumak için yas tutanların evlerine giderler. Öğrenciler de aynı amaç için *midraşa* giderler.

Sonra, *draşaya* (A. ve Z.; S. *daruş, daraş*) -Torahın haftalık bölümünün hakam tarafından yorumlanması [ve ahlaki kurallar ve gelenekler] kadar erkekler uzanıp biraz kestirirler. *Draşa* çoğu zaman iki saat sürer. Bu, Kürt Yahudilerin kendilerine özgü yazma eyleminde bulundukları tek alandır.

Yas tutma eyleminde bulunmayan kişilerin çok az olmasına rağmen, *şammaş*ın sokaklara düşüp herkesi *Şammo minha!*[19] diyerek tek tek kapılarını çalarak çağırsa da *minha*ya katılım mükemmel olmaktan uzaktır. Bu saatte ve *minha*dan sonra, Kürt Yahudileri aslında daha çok kendilerine özgü şeylerle meşguller. Erkekler gruplar halinde damda veya kışın odala-

19 Sine'de, örneğin, *Re'uben minhayayı* devreye sokar.

rında oturup şarkı söylerler, hikayeler anlatırlar ve içki içerler. Söyledikleri şarkılar daha çok dünyevi şarkılardır -örneğin Kürtçe kahramanlık türküleri- ve gençler erkeklerin şarkıları eşliğinde kalkıp oynamaya başlarlar. Bu, *hakamim*in, insanların Sabat sabahında dünyevi işlerle uğraşmalarına müsaade etmedikleri Yemen'deki duruma tezat bir durumdur.

Eğer koca, içki partisi esnasında kendisi "üçüncü yemeği" almadıysa, eşi getirir. Yemek balık, tavuk ve *yiprak*tan oluşur ve koca arkadaşlarıyla beraber yer -bu arada herkes arrakla iyice ısınmıştır. Alacakaranlığa kadar devam eden bu saatler, şehir surlarında dolaşarak veya nehre yürüyerek devam ederler ve Kürt Yahudileri için bu saatler Sabatın gerçek anlamda zevkine vardıkları saatlerdir.

Sabatın kapanış serenomisi, *havdala*, çok az evde yapılır. Az bir kısmı *havdala*yı sinagogda yaparlar; ancak çoğunlukla, erkekler havdala için, ölen kişinin önemine göre bir aydan bir yıla kadar bir süre yas tutulmaya devam edilen yas evine giderler.

Zaho'daki sinagogun havdala mumu normal uzunlukta, Yom Kippurda kullanılanların artıklarından yapılmıştır. Purime kadar bu kullanılır. Purimden sonra kullanılan mum, *şam'it megalla*nın artıklarından *şammaş* tarafından yapılır. Bu mum, karanlık kış gecelerinde Torah okumak için de kullanılır. Ayrıca, erkek çocuklar tarafından taşınan on küçük mum da vardır.

Baharatlar yerine mersin (*asa*) kullanılır. Hazır bulunan herkese bir parça kuru mersin verilir. Tüm mersinler tükendiğinde, küçük torbalara konulmuş karanfil çiçekleri kullanılır. Ayrıca *rêhan* (yaban kekiği) da kullanılır; bu nedenle yas tutanlar evlerinin damında *rêhan* ekerler (Z.). Tırnakları *havdala* mumu ışığında düzeltme adeti evrenseldir. Sine'de, tırnaklar düzeltildikten sonra birçok kez yana doğru tükürülür. Bu şehirde, *havdala* esnasında oturup katlanmış eli, para şıngırdaması sesi çıkartacak şekilde dize vurma adeti bulunuyor.

Muma bereket duası okunduğunda b*orê m'orê ha'eş* kelimeleri söylendiği sırada, çocuklar şöyle bağırırlar:

Kate dijminit yisra'el la payis-
Od payis rêse yawis

İsrail'den nefret edenlerin hiçbiri kurtulmasın-
Kurtulanın kafası kurusun. (A. Z. benzeri)

Sabatın sona ermesinden sonra, erkekler gece geç saatlere kadar arkadaşlarıyla içki ve meze sofrasında otururlar. Bu, aynı zamanda ailelerinin çoğunda kutlamaların yapıldığı -örneğin *lêl kesêsa*, "tavuklar gecesi"- ve şarkı, dans ve arrakın bir araya gelmesiyle ruhlarının yükseldiği ve duygularının yoğunlaştığı saattir.

ALTINCI BÖLÜM
TATİLLER

19. PESAH

Başka yerlerdeki Yahudilerde olduğu gibi, Kürt Yahudilerde de Passover veya *Pesach* [İbr. *Pesah*] önemli bayramlardan biridir. Köylerde izole bir şekilde yaşayan Yahudi aileler, kardeşleriyle beraber bu bayramı kutlamak için şehirlere akın ederler.

Bamerne, İnişk, 'Aradan, Eqdiş, Be'enatan ve Hamdiye [Amediye'ye yakın olanların hepsi] köylerinden Amediye'ye gelirler. Üç dört gün kalırlar ve beraberlerinde sığır ve şarap getirirler.

Kürt Yahudiler, Passovera yaygın olarak *patire*, [veya *'edet patire*, Passover bayramı] derler. *Patire*, Targum dilinde mayasız ekmeğe denir;[1] fakat bayram günlerinin kendisine *pişa* denir.

Kürtler, Yahudi bayramlarını tarif etmek için değişik ifadeler kullanırlar, örneğin,

1 Kadınlar Passovera Ez Paritele, yani İnsanın Patlamasına Neden Olan Yortu olarak adlandırıyorlar, çünkü bu dönemde çok fazla iş yapıyorlar (Z.).

'aida bohar e	bahar bayramı (A.)
'aida mane bê k'we	tuzsuz ekmek bayramı (A.)
'aida tahlişke	acı otlar bayramı (A.)
'aida nisan e	Nisan bayramı (Z., D. ve A.)

Birçok aile reisi Haggada okuyamadığından, Seder her evde ayrı ayrı kutlanmaz, pek çok aile (kırk kadar) Sedere katılmak için bir *hakam*ın veya *merê pişa* [Passover ustası] denilen iyi okuyan başka birilerinin evine gider.[2] *Merê pişa* olmak büyük bir şeref olduğu için, bu payeye ulaşmak isteyen bazı hevesliler, kendilerini Seder icra etme görevi için hazırlayan *hakam*lardan eğitim alırlar. Passover konukları üzerinde ciddi rekabet olur; *merê pişa*, kendisine kimlerin geleceğini öğrenmeden önce tüm hak iddiaları ve tartışmalar çözüme kavuşmuş olmalıdır.

Şabat Hagadol

Şabat Hagadol [İbr. Büyük Sabat], Passoverdan önceki Cumartesi olup bu kavganın bittiği gündür; bu günde *merê pişa*, kimleri beklemesi gerektiğini tam olarak öğrenir. Zaho'da, Şabat Hagadol, *Şabtit Batiye* (Eğlence Sabatı) olarak adlandırılır.[3] [Amediye'de Şabsa Yaqurta veya Şabat Hagadol denir.] Şabat Hagadoldan iki üç gün önce *merê pişa*nın evinde, yumurta ve susamdan yapılan *farniye* adı verilen özel bir kurabiye türü yapılır ve *merê pişa* bir kısmını eşi aracılığı ile, Sederde konuğu olmasını istediği tüm insanlara gönderir. *Merê pişa* ile olan bir takım anlaşmazlılardan veya başka bir yere davetli olduklarından dolayı reddedenler olabilir. Seder gecelerinde (daha sonra göreceğimiz gibi) taşlama şeklinde dramatik gösteriler olur ve bu tür gösterilerde başarılı olmalarıyla ünlü bazı aileler büyük ilgi toplarlar.

2 Bu, Kafkas Yahudileri arasında da yapılıyor. Bkz., Yosef Yehuda Tchomy, *Sefer haMassa'ot*, St. Petersburg, 1884, s. 196. Diğer yandan Yemenlilerde her aile kendi Sederini kutlar. Bkz. *EJJ*, s. 341.

3 Zaholu bir mülakatçım tarafından böyle tanımlandı. Ne var ki, anlamı belirsiz.

Ne var ki, *merê pişa*, *farniyasını* reddedenlere özel ziyarette bulunur ve son bir girişimde bulunur. Ziyaretinin etkisini arttırmak için, beraberinde belli başlı önemli kişileri de götürür. Sonra, Şabtit Batiyede, davetini kabul edenler evine gelirler ve hazırlık yapması gereken Passover konuklarının (*pişaye*) sayısını öğrenir.

Cumartesi günü sabah ibadetinden sonra konuklar, yiyip içecekleri ve eğlenecekleri *merê pişa*larının evine gelirler. Gençler yeni Passover kıyafetlerini giyerler ve çalgıcılarla beraber nehre eğlenmeye giderler.

Amediye'de [ve Zaho'da], Şabat Hagadol adını bu yeni Passover kıyafetlerinden alır: Şabtit Makwōyit Jile, Şabat Elbise Gösterisi. [Amediye'de Şabtit hirgê, Şabat Giysileri de denir.] Tüm yıl boyunca Seder akşamı arzu ettiği konukları getirtmek için gayret sarf eden *merê pişa* kimlerin geleceğini zaten biliyordur. Cuma akşamı *pişaye* eşleri Şabat hazırlıkları için yardıma gelirler ve ertesi sabah tüm *pişaye*, eşleriyle birlikte, onun evinde bayram yemeğinde eğlenirler. Bu çok zevkli bir şeydir. Ve sonunda, kadınlı erkekli konuklar, Sedere katıldıklarının bir işareti olarak başlarına bir çiçek takarlar ve böylece gezintiye çıkarlar. Tüm Kürdistan'da, Şabat Hagadol, Eğlence Sabatıdır.

Matzotun hazırlanması - Buğday tedariki

Passover hazırlıklarında, matzot (tk., *matzo*; İbr. *massot*) yapma önemli bir yer tutar. Önceden, Kürt Yahudiler, şimdikinden daha fazla tarımla uğraşıyorlardı (bu kitapta sürekli üzerinde durduğumuz bir gerçek) ve her ailenin reisi tarlasına giderek matzot için gerekli buğdayı kendisi biçerdi. Mümkün olabildiğince bir tavuğun gitmediği uzak bir yere giderdi; bu adetle ilgili olarak şöyle denir, *Mosalan şemura laşmêla qalit dikilit masa ta masa*, "Matzot için, şehirden bir tavuk sesi duymamış *şemura* [muhafazalı (buğday)] getiririz."

Yeni yıkanmış kilimlerin üzerine buğdayı kendisi biçerdi (A.). Son zamanlarda, Passover buğdayı artık doğrudan hasat-

tan sonra satın alınıyor. En iyi kalitede olanı seçilir ve sıkıca kapatılmış toprak çömleklerde saklanır. Öte yandan, birçok yörede sıradan *lakmit pişa* veya *lakmit patire* ve *massot şemurot* "muhafazalı matzot" için kullanılan buğday arasında da ayrım yapılır. Amediye'de, sonuncusu için buğday yazın satın alınır ve evde dövülür, buna karşın Passoverda kullanılan buğdayın hasattan sonra geri kalanı Abh'da çarşıdan alınır. Uşno'da, matzot için kullanılacak olan buğday gözetim altında biçilir, ancak sadece *massot şemurot* için kullanılan buğday evde dövülür.

Zaho ve Duhok Yahudilerinin Passover buğdayını elde etme yolları çok ilginçtir. Şavo'ot sırasında, Zaho'nun yoksullarından yaklaşık otuz Yahudi aile Müslüman Kürtlerin tarlalarına hasattan sonra başak toplamaya giderler. Başak toplama işlemi sadece Yahudiler tarafından yapılan bir iştir ve her aile (kadın ve çocukların da payı olduğu için) her yıl aynı tarladan buğday toplar.[4] İnsanlar, *Faqirim pêzê il şublê*, "Fakirler başak toplamaya gidiyorlar."derler. Başak toplayanlara *şublaye* ["başakçılar"] denir. Her aile günde yaklaşık 10 *rotl* (25 kg). Kadınlar yere bir bez sererek buğdayı *mekutke* ile döğerler. Başakçılar yaklaşık otuz günü tarlalarda geçirirler.

İşlerini bitirdikten sonra Zaho'ya döndüklerinde, tüm yetişkinler ve çocuklar onları karşılamaya çıkarlar, çünkü *şublaye*-nin onlara bir şey getirdiklerini biliyorlar. Bu, toplamış oldukları buğday unundan yapılmış *kilörê*dir (Alm. *Kringeln* [yağda kızartılmış yağlı çörek]). Tanıdıkları herkes, zenginler de dahil, bunlardan bir tane alırlar.

Başakçılar, ayrıca hediye olarak dağıtılmak üzere, taze buğday başaklarıyla örülmüş bir tür tarak getirirler; buna *mesirgit kite* [buğday tarağı] deniliyor. Muska olarak kapılara asılıyor. Başakçılar, bunları zengin Yahudilere verdiklerinde karşılığın-

4 Aynı adet Kafkas Yahudilerinde de uygulanıyor. ["Hatta bugün bile yoksul kadınların Yahudi olmayanların tarlalarına gidip başak toplamaları gelenektir;... ve her akşam toplamış olduklarını döverler ve mitzvot için satarlar. bu *şemura* için aldıkları ücret oldukça yüksektir" (Zvi Kasdai, *Mamlekhet Ararat odessa*, 1912, s. 33; İbraniceden çev R. P.)]

da iyi para alırlar. Bu tür hasat muskası kullanmak epey yaygındır.[5]

Başakçıların topladıkları buğday, *massa şemura* olarak veya Passoverda genel olarak pişirmek için kullanan Zaho Yahudilerine satılır.

Buğdayın tasnif edilmesine ve temizlenmesine çok dikkat edilir. Kürdistan'da Seder sadece birkaç evde kutlandığı için, başta *merê pişa* bu gece için hazırlık yapar; bu nedenle de büyük miktarda matzo ve *massa şemura*ya ihtiyacı vardır. *Pişaye*, *Pesah*ın ilk iki ve son iki akşamı onda yerler ve her seferinde Passover boyunca bol et ama az matzo tüketilir. Sıradan bir ailenin pişirdiği matzo miktarı çok azdır.

Yük büyük ölçüde *merê pişa*nın sırtına biniyor ve temizleyip tasnif etmesi gereken buğday miktarı epey fazladır. Bundan dolayı, Amediye'de, *merê pişa*nın Purimde *pişaye*yi, "buğday ayıklamak" için evine davet etmesi gelenek haline gelmiştir. *Merê pişa* hepsine ilk gün yemek verir ve sonraki gün kadınlar gelip buğdayı ve diğer malzemeleri temizlerler. İlk önce buğdaylar temizlenir. Üç kadının elinden geçer. Özellikle üçüncü kadının gözlerinin çok keskin olması gerekir. Sonra baklagiller gelir. Pirincin üç beş, susamın on kez kadar kontrolden geçmesi gerekir, çünkü taneleri çok küçüktür. Çok olağanüstü derecede dindar olanlar dışında, İran Yahudilerinden farklı olarak, Kürdistan Yahudileri Passover bayramı süresince pirinç yerler.[6]

Buğdayın öğütülmesi

Şu anda Süleymaniye'de yapıldığı gibi, önceden buğday el değirmeninde öğütülürdü. Ama şimdi, Müslümanların işlettikleri su değirmenleri kullanılıyor. Passover buğdayını öğütmek amacıyla değirmeni kullanabilmek için, Yahudiler değirmeni belli bir dönem için kiralarlar ve baştan sona temizlerler.

5 [Örn. Wilhelm Mannhardt, *Wald -und Feldkulte* (Berlin, 1875-77), index, "Erntestrauss."mad.]

6 [İran'da Meşedli Yahudiler de Passoverda pirinç yerler.]

Passoverdan yaklaşık on dört gün önce *gabbai*, *hazan* ve *şammaş* değirmene giderek temizliğin gereğince yapılıp yapılmadığını denetlemeye giderler. Değirmentaşları yeniden düzeltilir, bütün kaplar dikkatlice yıkanır ve yerler hasırlarla kapatılır. Öğütme işlemine başlanacağı gün, *hazan* tekrardan her şeyi büyük bir titizlikle temizler. Öğütme tamamen Yahudiler tarafından yapılmadığı zaman da Yahudilerin sıkı gözetimi altında yapılır.

Matzotun pişirilmesi

Matzotun birden fazla adı var: *Lakmit êza* (Z. ve A.), *lakmit pişa* (A.) ve *lakmit patire* (A.). [Seder tabağına konulmak ve Sederde yenmek üzere hazırlanan özel "muhafazalı matzot"a Amediye'de *masit sala*, "sepet matzotu" (yani Seder tabağı) deniliyor.]. Passoverda yenilen diğer matzotlara *lakmit 'eda*, "tatil ekmeği" deniliyor. Müslüman Kürtler *nanê 'aidê* ("bayram ekmeği") dedikleri matzotu yemeyi severler.] Matzot pişirmeye 2 Nisanda başlanır, çünkü Yahudi kadınlar yeni ayın ilk günü çalışmazlar. İki tür matzot hazırlanmalıdır: Kadınlar tarafından pişirilen normal mayasız ekmek ve Seder günü erkekler tarafından pişirilen *maşşa şemura*.

Yeni tandırlar yapılır ve önceden hazırlanmış bir plana göre kadınlar sırayla pişirirler. Birçok aile işbirliği yapar, çünkü işe ara verilmemelidir. Mayalanmaması için hamur bir tek dakika hareketsiz bırakılmamalıdır. Bu yüzden, kadınlar sadece hamurun içinde bulunduğu kabı sallamakla kalmazlar, ellerindeki hamur topağını da sürekli sallarlar. Ele alınacak hamurun miktarı da bellidir. Amediye'de bu miktarı ölçmeye yarayan özel bir kap vardır. Buna *'ajna* denilip sadece matzot pişirmede kullanılır. Sine Yahudilerinin başka bir yöntemi var. Pişirmeye başlamadan önce hamuru yarım *rot*luk parçalara bölüyorlar ve her bir seferde yarım *rot*luk (*'omer*) kısmını yoğuruyorlar. İlk *'omer*den yapılan matzot, *sala* olarak adlandırılıp Şavu'ota kadar saklanır.

Matzot pişirmede kullanılan serpme unu pirinç veya merci-

mekten yapılır. Her kadının ayrı bir görevi vardır ve her somun, fırına ulaşıp pişirme minderiyle tandırın duvarına yapıştırılıncaya kadar hızlı bir şekilde tandıra ulaşıncaya kadar elden ele geçer.

Matzot, *lakmit tanura* [tandır ekmeği] dır, *lakmit doqa* değil (yani *doqa*da pişirilmiş ekmek veya yufka ekmek). Tchalla'da, Passoverda *lakmit doqa* da pişirilir. Matzo, şekil olarak normal *lakmit tanura*dan farklı değildir, ama belli yerlerde biraz daha büyüktür.

Kadınlar, matzot pişirmenin epey yorucu olduğunu ifade ederler. *Liban qidle*, "Kalbimiz yanıp kül oldu" derler. Bu nedenle, Amediye'de, ara sıra başka zamanlar da kullanılan özel bir içecek hazırlanır onlar için. Bu içecek, *şahmiza*, *mayit smōqe* gibi ekşi şeyler ve *tahin*le karıştırılmış soğandan oluşur ve Ruth 2:14 dönerek, "Ve Boaz bize yemek zamanı dedi, 'Buraya gel ve ekmeği ye ve lokmanı sirkeye batır'" dedi derler.

Kadınların tüm kurallara uyup uymadıklarından emin olmak için, *hakam* ve *hazan* pişirme esnasında hazır bulunurlar. Matzo, ilahiler söyleyerek eve taşınır[7] ve fare vb yaratıkların ulaşamaması için tavandan sarkan bir sepete konur.

Mutfak eşyalarının temizlenmesi; Hames arama

Passoverdan birkaç gün önce, *şammaş* evleri dolaşarak, *'agala*, mutfak kaplarını kaynar sudan geçirmek için evlerden odun toplar. Bu işlem sinagog bahçesinde yapılır. Büyük bir çukur kazılır ve üzerine, belli başlı zengin Yahudilerde bulunan büyük bakır güğümlerden biri (*magila*) konur.

Kaynatma işleminin yapılacağı gün, *şammaş* sinagogun damına çıkarak yüksek sesle, *'Agala, 'agala!* diyerek bağırır. Kadınlar bu çağrıya, Passoverda kullanmayı düşündükleri kapları getirerek cevap verirler. Bunun için hazırda iki büyük kazan bulundurulur. Bunlar, kaynatmak için getirilen suyla doldurulur ve içlerine üç tane ısıtılmış taş atılır. İşlem sırasında, ka-

7 Bir *pizmon* örneği, *Lō lanu, lō lanu, hinkhem lō lanu-Min Misrayim g'alanu, et Toretenu nihalanu* (Davidson'ın Thesaurus'unda yer almıyor).

zanlardan birinde sürekli kaynar su bulundurulurken diğeri soğuk su ile doludur. Diğer kapların kaynar sudan geçirilmesinde ısıtılmış taş kullanılmaz.

Bedaqa, hames aramadan [A. *bedaqit hamira*] hemen önce, evin kadını, [kocasının emriyle], bazı ekmek parçalarını veya diğer hamesleri evin değişik yerlerine koyar. On salgın hastalığın hatırlatıcısı olarak on parça kullanılır, bu nedenle bu seremoni *bedaqa isra pirtiqit hames* [on *hames* parçasını arama] olarak adlandırılır. 14 Nisan akşamında, evin reisi, *şammaşın* sinagoga ait parafinden her aile için yapmış olduğu mumlardan birini alarak (Z.) aramaya başlar. Sine'de, *hamesa* elle dokunulmaması gerekir, maşa ile alınmalıdır. Bazı yerlerde, içinde tuz bulunan bir kabın içine konur[8] (A.). Arayan kişinin, köşeleri iyice araması için bir bıçağı vardır. Uşno'da, bulunan *hames*, *doqa*ya yani yufka haline getirilir. Hames, fare veya diğer hayvanların yaklaşmalarını önlemek amacıyla gece boyunca güvenli bir yerde saklanır. 14 Nisan sabahı, Sukotan bu yana bu amaçla saklanan *etrog* ve *lulav* ile beraber yakılır.

14 Nisan akşamında, evinde Seder olacak kişinin, *massa şemura*yı pişirmek için su çekmesi gerekiyor. Amediye'de sadece beş tandır var ve farklı *merê pişa*lar beş *kurawata*, grup, oluştururlar ve liderleri bu görevi yürütürler.

Bu adamlara gençler ve erkek çocuklar eşlik ederler. Hepsi sessizce kuyuya yürürler; ancak su çekerken ve geri dönüşte "Alef-bet Şarkısı"nı söylerler. Bu, kutsal adın YHWH'nin harflerinin düzden ve tersten ezbere okunmasına dayanan bir şarkı. *Alef, bet, gimel, dalet, he* ile başlar ve sonra h*e*, *dalet, gimel, bet, alef* ile devam eder; sonra *he*'ye kadar söylenir ve sondan başlanır, bu kez *vav*'a kadar gider ve sondan başlanır ve sonunda *yod*'a kadar gidilir ve sondan tekrar başlar. [Amediye'de, YHWM ismi ile ilgisi olmayan, ama alfabenin tüm harflerini içeren başka bir alfabe şarkısı söylenir. Şöyle başlar, *alef, bet, gimel, gimel, bet, alef* sonra, *alef bet gimel, dalet, dalet, gimel, bet, alef* ve her seferinde tüm alfabeyi baştan ve sondan ez-

8 [Yahudi halk geleneklerinde tuz, Raphael Patai, *On Jewish Folklore*, Detroit, 1983, s. 388-90.]

bere söyleyinceye kadar bir harf eklerler.] Erkekler güğümleri omuzlarına alarak şarkı söylerler; diğerleri el çırparlar. Adamlar şarkı söylemeyi bitirdikten sonra, erkek çocuklar "Halleluya Şarkı"larına başlarlar:

Halleluyah, hallelu 'avdê Adony
Hallelu adir adirim, adir Adony

[Tanrının hizmetkarlarına şükürler olsun,
En kudretli, yüce Tanrıya hamdolsun]

Grup Yahudi mahallesinden geçerken, kızlar kapıların eşiğine oturarak, *Hallaluya wehallaluya bakhlakh idlêl be'e şliqê pisra tuya*, "Halleluyah, bu gece sert (kaynatılmış) yumurtalar ve kızarmış et yiyeceğiz" şarkısını söylerler.

Sine ve Süleymaniye'de bu gelenek uygulanmaz. Bu şehirlerde, su erkekler tarafından değil, genç kızlar -ya da son zamanlarda Sine'de Yahudi evlerinde hizmetçi olarak çalışan Müslüman Kürt kadınlar tarafından taşınır. Hem Sine'de hem de Süleymaniye'de *massa şemura* da, erkekler yerine kadınlar tarafından pişirilir.

Hames, 14 Nisan günü saat dokuza kadar yenilmelidir; fakat yemek (ekmek ve *masta*) -pişirme eylemi yasak olduğu için- soğuk olmalı ve ev yerine bahçede yenmelidir. Son *hames* yemeğinden sonra ağız yıkanır ve çalkalanır. *Hames* bahçede yakılır. Bazı yerlerde *hames*i yakmak için kullanılacak ateş, Sukotta saklanan *etrog* ve *lulav* ile tutuşturulur (A.). Sine Yahudileri bazen, *hames*larını nehre atarak [*taşlikh* ayinini anımsatan] hazırlarlar.

Malları arasında *hames* olan tacirler bayram boyunca dükkanlarını kapatırlar. Kürdistan'da (başka yerlerde olduğu gibi) *hames*den geri kalanını satmak adettir; ama buradaki satış gerçek anlamdadır hayali değil.[9]

9 Buğday satılmaz. Öte yandan, *gurgur* (bulgur) ve un genellikle Pesaçtan sonra karşılığını peynir olarak ödeyen koçer Kürtlere satılır (Z.). Bazen esnaf *hames*larını, Pesaçtan önce yarı fiyatına satar (A.).

Diğer zamanlarda, Müslümanlar devamlı olarak Yahudileri ziyaret edip onlarla beraber yemek yemelerine rağmen, giysilerinin içinde *hames* getirmemesi için Passover boyunca hiçbir Müslümanın bir Yahudi evine girmesine izin verilmez.

Kına *hames* sayıldığı için, kadınlar Passoverdan önce saçlarını ve ellerini kınayla boyarlar. 14 Nisanda, herkes banyo yapar, saçını keser veya düzeltir ve yeni giysilerini giyer. Özellikle çok dindar olanlar nehirde dini banyo yaparlar.

Sabah saat 10'da, *şammaş*, sinagogun damından iş yapmaya son verilmesi çağrısında bulunur; sonrasında, sadece Paasover ile ilgili işler yapılır. Erkekler, *massa şemura* pişirmeye başlarlar.[10] Beş *kurawatha* (gruplar), çektikleri suyu getirerek ve "Alef-bet şarkısı"nı söyleyerek kendi tandırlarına giderler (A.). Yaşlı bir kadın tarafından yerine getirilen son aşama dışında, kadınların tüm tandır işlerini üstlenirler.

Her ailenin kendi matzosunu pişirdiği Betanura ve Tchalla'da, kadınlar eşlerine yardım ederler. Kadın *nidda* [regl dönemi] olacaksa, komşu kadın onun yerine yardımcı olur.

Tandıra söğüt çalıları ve Sukottan beri saklanan *lulav* atılır. Pişirme esnasında, hataları önlemek için devamlı olarak *kohen, kohen* (veya *levi* veya *yisrael*) kelimeleri tekrarlanır (Z. ve A.), çünkü Kürt Yahudiler arasında bu üç sınıfın *massa şemura*ları belli işaretlerle birbirinden ayrılır.

Amediye ve Bamerne'de, matzotun üzerine mersin ağacından çubukla köşegen çizgiler çizilir, bir çizgi Kohen, ikisi Levi ve üçü Yisrael anlamına gelir. Hil, Barzina ve Sündu'da matzota bir yüksük ile yapılan bir, iki veya üç damga da çizgilerle aynı işleve sahiptir. Bu işaret, önceden Amediye'deki birkaç aile tarafından da kullanılıyordu. En yaygın işaretse (Z., D., S., Baraşe, Betanura, Nirwa, Rekan, Tchalla, Uşno ve Süleymaniye), matzonun kenarına uygun sayıda meme başına benzeyen ufak çıkıntılar yapılır -bu yüzden adı, *çiçikyata*dır (Baraşe).[11]

10 Zaho'da *massa şemura* gece yarısı pişirilir.

11 Kür. *çiçikten çiçine*, "mamelles des femme "kadınların göğüs ucu"" (Jaba, *Dictionnaire*, s. 137); S., Uşnu ve Süleymaniye'de *mama*. Zaho'dan çiçineli bir Matzo HUBC. (39:30) da.

Afikoman için özellikle iki büyük Levi matzotu pişirilir. *Massa şemurayı merê pişalarına* getirdiklerinde, *pişaye pizmonim* [liturjik şarkılar] söyler.

Kan iftirası

Matzo pişirmeyle bağlantılı kan iftiraları sadece İran-Kürt bölgelerinde görülüyor. Kürdistan'da 1827-1828 yılları arasında yolculuklar yapan R. David d'Bet Hillel, 1821 yılında Urmiye'de böyle bir olayın gerçekleştiğini yazar.[12] Müslüman bir erkek çocuk kaybolur ve Yahudiler, çocuğun kanını matzotlarını pişirmek için kullanmakla suçlanırlar. Cemaatin lideri Mulla Rafael dahil tüm Yahudiler tutuklanır. Bir Yahudi şehir girişinde parçalanır, bir diğeri bayılıncaya kadar dövülür. En sonunda, Tebrizli Abbas Mirza'nın araya girmesiyle ve çocuğun ağabeyi Urmiye Valisine 1,000 toman para cezası ödeyerek Yahudiler serbest bırakılırlar.

Yine Urmiye'den ikinci bir olay da, 1835'ten 1840 yılına kadar belli aralıklarla bu kentte temsilci olarak bulunmuş olan Grant tarafından nakledilir: "Urmiye'de kaldığım dönemde, Valinin emriyle bir Yahudi suçlu olduğu iddiasıyla halkın içinde yakılarak ölüme mahkum edildi! Üzerine bolca nafta döküldü, ateşle tutuşturuldu ve zavallı adamcağız anında alevler içinde kaldı!".[13]

R. David d'Bet Hillel son olarak 1800 yılında Maraga'da vuku bulmuş bir olayı nakleder.[14] Yahudilere kan suçlaması getirmek amacıyla, bir grup Müslüman, bir Müslüman erkek çocuğunu kanlar içinde kalıncaya kadar bıçaklamışlar. Ardından, Yahudilere saldırılarda bulunulmuş, birkaçı aldıkları yaralar sonucu ölmüş ve evleri yağmalanmış. O anda aynı zamanda Maraga'dan da sorumlu olan Tebriz Valisi olanları duyduktan sonra, Yahudilerin engellenmeden şehriden ayrılmala-

12 R. David d'Bet Hillel, *Travels*. Bkz. Fischel'in İbranice çev. "Massa' l'Kurdistan." S. 20).

13 Grant, *The Nestorians, or the Lost Tribes*, s. 383.

14 Fischel, "Massa' l'Kurdistan," s. 23.

rına müsaade edilmesi yönünde emir vermiş. Yerleştirildikleri Miyandewab'a getirilmişler.

Seder tepsisi

Erkekler erkenden *minha* ve *ma'ariv* için ve *Hêkhale 'eruv massa* koymak için koymak amacıyla sinagoga giderler.

Erkekler sinagogda iken, *pişaye*nin eşleri, Seder hazırlıklarına yardım etmek için *merê pişa*larının evine giderler. Oda kutlama amacıyla mumlarla aydınlatılır. Kadınlar, Seder tepsisini birlikte getirirler, ama düzenlemeyi yapmazlar, çünkü bu *merê pişa*nın görevidir. O sonradan her şeyi uygun yerine koyar. Bu konuda, tüm Kürdistan'da hiç farklılık yoktur.

Seder tepsisi (Z. *mêdu pişa*, A. *sal pişa)*, *massot şemurot* için ayrı bir tabak (*farkasêni masse*) konulur. Her çeşitten yedi matzot, çok sayıda konuk için bu tabağa konur. Seder tepsisinin merkezinde *marōr* (Z. ve A.; S. *marur*)[15] yer alır. Sabah erkenden, *merê pişa* bir erkek çocuğunu, Amediye yakınındaki nehir kıyısında bol miktarda bulunan *marōr* ve *karpisa* [sap kerevizi veya maydanoz] toplaması için gönderir. *Marōr*un etrafına her zamanki gibi sıcak külün içinde pişirmek yerine suda kaynatılmış katı yumurta (*be'ta*); bayır turpu (Z. ve A. *kasê*, S. *kahu*) ve iki yeşil soğan yerleştirilir. Çok sayıda misafir gözönüne alınarak fazla miktarda *haroset haliq* (A. ve S.) veya *hiliq* (Z.) bulundurulur.[16] Kuru üzümün önce iki gün suda bekletilip kaynatılmasından elde edilen şuruba susam (*şuşme*) ve ezilmiş cevizin de eklenmesinden sonra tekrar bal yoğunluğuna erişinceye kadar kaynatılmasından elde edilir. Bal yerine kullanıldığı da olur. Son olarak, Seder tepsisinde, Sukotta yapılmış kavurma etten (*qalya*) elde edilen kemikler de (Z. ve A.

15 [Aşkenaz Yahudilerinde *marōr*, acı ot, genellikle bayır turpudur.] Kürt Yahudilerinde *marōr*, Kürtlerin *tahlişke* dedikleri bitkiye verilen genel bir addır. [Hakham Aviadani'ye göre, Amediye'de kullanılan *marōr*, kendiliğinden yetişen ve Mishnada adı geçen, palmiye ağacındaki dikenli sürüngen bir bitki, ağaç sarmaşığına tekabül eden *'arqavlin* veya *'arqavnin*le aynıdır.]

16 Ayrıca, Tchomy, *Sefer haMass'ot*, s. 108, Kafkas Yahudilerince hazırlanan büyük miktarlardaki *haroset*ten bahseder.

zerō'a çaçiksa, S. *baksa*) bulunur. Bu kemikler zamanında tuzlanıp ayrı bir odada saklanırlar. Passoverdan bir gün önce bunlar alınıp ılık suda bekletilir ve pişirilir. *Sal pişaya* konulan kemikler evin reisi için; diğerleri de *pis haye* içindir.

Sine Yahudileri kemiksiz kızarmış etten bir parça alarak, Joshua'nın çölde pişirdiği eti hatırlamak için tüm Yahudileri saran kokulu özel baharatlarla tatlandırırlar.

Seder tepsisinin yanında, içinde smöke karıştırılmış su ile dolu bir kap bulunur. Seder tepsisi, daha önce tarif edilen birçok parçadan elde edilen *qaramtit pêsah* (*pişa* değil) adı verilen bir örtüyle örtülür. Sine'de Seder için çok güzel dizayn edilmiş masa örtüleri muhtemelen İran etkisinin bir sonucudur. [Bu örtüler Amediye'de de kullanılıyor.] "Elijah kadehi" Kürdistan'da bilinmiyor.

Betanura ve Tchalla'da kullanılan *sal pişa* türleri anılmaya değerdir. İnce söğüt dallarından örülür, üç ayaklı bir dayanağın üzerine konulur ve bir ağaç dalıyla (*sêpe*) süslenir. Üzerinde bir kitap durur. İçeriye giren her misafir tepsiyi kaldırır ve *Salōkhun berikha*, "Passover yemeğiniz bereketli olsun" diyerek kitabı öperler. Sonra da *merê pişa*nın sakalını öperler.

Seder akşamı

Amediye'de Seder tepsisinde Zohar bulunur. Evin reisi sinagogdan döndüğünde ailesini kutsar. İçeri giren konuklar ilk önce Zoharı öperler, sonra *merê pişayı* öperler ve Seder tepsisinin etrafında yere otururlar.

İlk şarap bardağı üzerine kutsama duası okunurken herkes ayakta bekler; ama içerken yavaş yavaş her yere serilmiş olan minderlerin üzerine yanlamasına yere oturmaya başlarlar. Bardaklar her boşaldığında, toplanıp *şammaş* tarafından çalkalanırlar.

Eller ilk kez yıkandığında konuklar, *Belō berakha* der, *şammaş* da ekler, *Darenok gō mizakha*, "Seni (değirmenin) buğday haznesine koyacağım" -bu çok sert bir cevap alır-, *Qōrünok la korakha*, "Seni kefensiz mezara gömeceğim" (Z.).

Yeryüzündeki meyvelerin üzerine bereket duası okumak için bir parça soğanla biraz *karpisa* istenir. *Karpisa* servis edilirken, *şammaşim* konukların önüne "sığır besliyormuş" gibi fırlatır. Bundan büyük miktarda tüketilir.

Betanura ve Tchalla'da ilginç bir gelenek var. *Karpasta*da yer aldıktan sonra, tüm *merê piştalar* *pişa*yeleriyle beraber gevirin evine giderler. Girişte, Seder tepsisinin üzerinde bulunan kitabı ve *gevirin* sakalını öperler. Haggadahı *dayyênuya* kadar okurlar ve üç bardak şarap içerler. Bu şekilde üç dört evi ziyaret ederler ve uzun uzadıya dolaştıktan sonra Haggadah okumayı bitirmek için *merê pişa*larının evine geri dönerler, genelde epey sarhoş olurlar.[17]

Afikoman

Merê pişa orta matzoyu dağıtmaya başlarken sorar, "Orta matzonun niçin ikiye bölündüğünü biliyor musunuz?" Ve İbrahim'den Mısır'dan Çıkışa kadar Yahudi tarihini anlatmaya başlar. Bunu yapacak kadar ehil değilse, önceden hakama yazdırır. Dalgaları yarmakla ilgili yere geldiğinde, matzoyu ikiye böler (S.).

Orta matzo, *dalet* ve *vav* harflerini oluşturacak şekilde bölünür. Dalet, Seder tepsisinin arkasına bırakılır, *vav* da *Afikoman* olarak servis edilir.

Sine'de, *vav* tuza bandırılır, katlanır ve ipek bir kumaşa sarılır. Bir baba bunu erkek çocuklarından birinin sağ koluna[18] şöyle diyerek bağlar: "Umarım Tanrı *kettuba*yı bu şekilde gelininin koluna bağlamana izin verir." Bazen çocuk uyuyakaldığında diğer çocuklar *afikoman*ı kolundan çözüp saklarlar. Kendilerine kaybetmenin bedeli olarak tavuk verilmeyinceye kadar el koyarlar.

17 Misyoner Stemschuss'un Kerkük'ten yazdıklarıyla karş.: "Buradaki Yahudiler, diğer birçoğunda olduğu gibi, bu yortunun kutlanmasının masada yeme ve içmeye tam teslimiyeti içerdiğini düşünürler. Özellikle kaldırabileceklerinden fazla şarap içerler ve bu durumda olan kişilerden bir şey, kutsal veya ruhani her ne olursa, dinlemelerini beklemek çok zordur" (Stemschuss, *JI*, 1848:297).

18 İran'da da aynı amaçla, mesela omuza, bir muska takılır.

Amediye'de, ilk gece, *merê pişa* -ve ikinci gece oğlu- vavı bir kumaşla omzuna bağlar, kollarını sıvar, elinde bir değnekle dışardan içeriye girer ve Exodus 12:11 ve 34'ü ezbere okur. Ardından şu diyalog geçer:

Nereden geliyorsun (*me'êka sêlok*)?

Mısır'dan (*min misr*).

Yanında ne getirdin (*lêka bazit*)?

Mısır'dan atalarımızın hamurunu getirdim. Pişirmeye zamanları yoktu. Gelin, size Tanrının atalarımıza sağladığı mucizenin öyküsünü anlatayım.[19]

Zaho'da da aynı adet var. Orada, bir erkek çocuk *afikoman şemurayı*[20] bir bez içinde omuzlarının üzerine koyar ve odanın içinde bir aşağı bir yukarı iki metreye yakın bir mesafeyi yürür. Sonra onu, saklaması için bir konuğa uzatan *hakama* verir. *Afikomanda* bir *çiçine* bulunması gerekir. *Hakam* misafirleri, matzonun içindeki inci, *cewher*, iyi bakmaları için tembihler; misafir, bir emanet alır gibi alır ve şöyle der, "Başında inci olan bu emaneti, *amanita*, alıyorum[21] ve bu kırmızı kumaşın üzerine bırakıyorum." Tanıklara yönelik şunu der, "İnci neye benziyor?" Yanıtı, "Bir kadının göğsündeki *çiçine* benziyor"dur. Sonra, *afikomanı* giysisinin altına koyar, çünkü insanlar onu çalmaya çalışacaklardır (Z.).

Kürtlerin *hêlakem zera'* (Gen. 47:23) kelimelerine benzer şekilde *ha lahma* diyerek telafuz ettikleri *hê lahma 'anya* kelimeleriyle, erkekler Seder tepsisine yaklaşırlar ve elleriyle yemeye başlarlar. Onların arkasında kadınlar ve çocuklar sıralar halinde otururlar ve erkeklerin omuzlarını tutarlar. Okuma başladığında, erkekler tepsiyi ileri geri iterler ve kadınlar onlarla hareket ederler. Herkes iyi niyetlidir ve *b'ne horin* kelimelerine sıra geldiğinde erkekler tepsiyi yukarı kaldırırlar ve kadınlar *klili* seslerini yükseltmeye başlarlar (Z.). Başka yerlerde *sal pişa* sadece yukarı kaldırılır.

Ha lahma altı kez okunur: Önce *merê pişa* tarafından Arami-

19 [Pek çok Doğulu Yahudi topluluklarda benzer adetler vardır.]
20 A. *massa meshumeret.*
21 *Jauwaher beresh de amanita* [Emanetin başındaki mücevher].

ce ve Targumca, sonra erkek kardeşi ve oğlu tarafından Aramice ve Targumca okunur.

Ma Niştanneh

Sine'de *şalşalakan*, "topallayan adam" seremonisi *ma niştannehten* önce gelir. İki veya daha fazla sayıda erkek çocuk odadan çıkar, gerekli kıyafetleri giyerler, başlarına büyük bir sarık sararlar ve ellerine bir değnek alırlar. Çocuklardan biri takma bıyık takar, Yahudilerin Mısır'dan çıkışlarında beraberlerinde getirdikleri eşyaları bir bezin içinde omuzlarında taşırlar. İkincisi, ilkinin omuzlarına biner. Sonraki, kapıyı çaldığında şu soruyla karşılaşıyor, "Kim var orada?" "Ben." "Sen kimsin?" "Bir Yahudi." "Gir içeriye!" Çocuk topallayarak içeriye girer. Arkasından diğerleri de topallayarak girerler. Topallamak *pasahın* ikili anlamıyla -"topallamak" ve "atlayıp geçmek"- açıklanıyor. Konuklar çocuğa soru sormaya devam eder: "Sizin Yahudi olduğunuza nasıl inanalım?" "İbranice biliyoruz." "Yolculuk için gerekli azığı yanınızda getirdiniz mi?" "Evet." "Nedir azığınız?" Ve çocuklar *ma niştannaya* başlarlar. Sonra biri pasajı okur. Bir yumurtayla ödüllendirilir.

Amediye'de çocuklar *ma niştanna* okumaya çok heveslidirler. Bu nedenle bu aşamaya gelindiğinde, *merê pişanın* oğlu ve bir grup erkek çocuk seçilir ve kendilerine "çıkın dışarıya ve başlarını duvara vurun" denir. Dışarıya çıkarlar ve başlarıyla kapıyı çalarlar. Birbirlerini var güçleriyle vurmaları için teşvik ederler. En sert vuranın okumasına izin verileceği söylenir. *İnkan la makêtin rêşok baş illit tar'a la yiwaklok bê'e*, "Başınızı daha sert kapıya vurmazsanız, size yumurta verilmeyecek" derler. Çocuklar büyük bir cesaretle vururlar; ama adamlar, "*La smê'elan*, "Sizi duymuyoruz" derler. Bu defalarca tekrarlanır, öyle ki bazen başlarından kan akar. Sonunda kapı açılır ve Sine'de olduğu gibi sorular sorulur. Yahudi olduklarından kuşku duyulduğunda, favorilerini gösterirler; *Mayle zawadok*, "Yolculuğunuz için azığınızda neler var?" sorusuna çocuklardan biri, *İtli zawada: ma niştanneh*, "Azığım: *Ma niştanneh*" di-

yerek yanıt verir (Z.'da da aynı). Bunun üzerine, *me'allimin* üzerine *ma niştanneh* yazdığı kağıdı gösterir. [Bu diyaloğun diğer bir versiyonu *Meka keset*?, "Nereden geliyorsunuz?" "Mısır'dan." *Eka bazat*?, "Nereye gidiyorsunuz?" *Ma niştanneh* (A.)]

Fakat, Kürt Yahudiler eğlence dozunu daha da arttırmaya hevesli oldukları için, köylü yapılarına da uygun olarak, bazen aşırı derecede zorlayıcı olurlar ve bu kanıtlarla ikna olmadıklarını ileri sürerek daha güçlü kanıtlar isterler. Bunun üzerine, çocuk ya kendisini sınamasına izin verir ya da kaba kuvvet kullanarak ve *şelōna* skecinde yapıldığı gibi inanmaları için zorlarlar.[22]

Ardından, çocuklar *ma niştanneh*i okurlar. Bir bardak şarabı eline alır ama, içmez; çünkü on belanın sayılması sırasında kullanılacaktır. Yemekten önce yumurta yeme zamanı geldiğinde söz verilen yumurta verilir.

On bela

"On bela"ya ilişkin Seder adetleri tüm Kürdistan'da aynıdır, ancak yine de bazı yerel farklar yok değil. Uşno'da, her belanın adı geçtiğinde parmak şaraba batırılır, diğer yerlerde de bu yapılır; boş bir yumurta kabuğunun içine parmaktaki şarap damlası silkelenir. Biraz arrak, tütün ve bazı şifalı otlar (*marōr*) eklenir. Adamlardan biri yumurtayı alır ve sessizce Yahudilerden nefret eden birinin kapısının eşiğine bırakılır, sessizce geri dönülür ve Sederin diğer aşamalarına devam etmeden önce ellerini ve yüzünü yıkar.

"Ritüel"in sessizce[23] yerine getirilmesi ve kara büyü amacıyla kullanılan damlaların konulduğu kabın kullanımı Kürdistan'da hayli yaygındır. Sessizlik bazen Sedere katılanların tümünü içine alır.

On bela seremonisi başlamadan önce -özellikle *asher ta'ase*

22 Bkz. s. 290-92. Kafkas Yahudilerinde de bu adet aynı şekilde uygulanıyor; bkz. Kasdai, *Mamlekhet Ararat*, s. 34.

23 [Sessiz "ritüel" için, bkz. *ERE*, index, s.v. "Silence." (Sessizlik)]

bō paragrafına gelindiğinde- evde, içi dolu olan tüm kapların üstü kapatılır (Z., S., ve Duhok). Sine'de Passoverdan önce iki tane özel toprak kap elde edilir ve on bela seremonisinden önce "Firavun ve Mısırlılar için yiyecek getirin!" emri verildiğinde kullanılırlar.

Önceden, parmağı şaraba daldırarak damlaları su kabına akıtmak alışkanlığı vardı; ama bu, yapan kişiye beddua getirdiği için, damla artık doğrudan kaba aktarılıyor. Toplam yirmi altı (onu İbranice adlar için, onu Targumca isimler için ve üçü de her bir kısaltma için) damla kaba dökülüyor.

On bela için kullanılan kısaltmalarının ne anlama geldiği sorulduğunda, *hakam, dsakh-'adaş-b'ahvın, tlōkhe mebuşlê gō qōqa,* "fıçıda pişirilen mercimek" (Z.)[24] anlamına geldiğini söyler.

Şarap damlalarının konulduğu kap alınıp, Yahudilere düşman olan birinin kapı eşiğine veya belli uzaklıktaki bir yere dökülür (Duhok). Her iki durumda da tek bir damlanın bir Yahudinin kapısına sıçramamasına veya dökülmemesine çok dikkat edilir, çünkü gelecek yıl içinde bu evde bir ölüme neden olacağına inanılır. Aynı uğursuz etki, her şarap içişten sonra bardakların çalkalandığı suya da atfediliyor. Müslüman Kürtler de aynı şekilde bu suyun etkisine inanırlar ve Kürt kadınlar, düşmanlarının kapı eşiğine dökmek için bu suyu satın alılar (S.).

Dayyênu

Kama ma'alot tovoth şarkısı sırayla iki erkek tarafından söylenir. *Dayyênu* ["bizim için yeterli olacaktır"] kelimesi söylendiğinde Seder tepsisi havaya kaldırılır. Zaho'da, hazır bulunanların hepsi kollarını kaldırırlar. Sine'de, *dayyênu* kelimesinde konukların birbirlerini soğanla dövme adeti vardır; [İran Yahudileri de aynı şeyi yaparlar].

Dayyênu okunduktan sonra, hikaye anlatmakta usta olan yaşlı bir adam, *dayyênu*ya ilişkin hikayeyi anlatması için davet

24 A. *tlokhe mebise gō tanura,* "Sabbat yemeği mercimekler tandırda."

edilir (Z., A. ve Sine) ve aşağıdaki hikayeyi anlatmaya başlar. Bir *hakam* vardı. Öylesine yoksuldu ki, Seder akşamı için gerekli yiyecekleri alacak parası yoktu. Bunun üzerine karısı dedi ki: "Çarşıya git. Belki bir iş bulup biraz para kazanırsın." *Hakam* da karısının dediğine uyarak çarşıya gitti. Çarşıda kralın soyulduğunu ve hırsızı bulabilecek bir büyücü arandığını duydu.

Hakam tüm cesaretini toplayarak krala gitti ve hırsızı bulacağını söyledi. Kral aldığı işi bitirmesi için dört gün süre tanıdı; ama şayet bu süre zarfında hırsızı bulamazsa ölecekti. *Hakam*, kraldan biraz peşin para alarak kendisine yeni elbiseler ve bayram için gerekli erzak satın aldı.

Akşamleyin, *hakam* Haggadah okumak için masaya oturduğunda, kralla bir grup adamı kılık değiştirerek eve geldiler. Kral yanında bulunan ordu komutanına, dama çıkıp bacadan içeriye bakarak Yahudinin hırsızı bulmak için ne yaptığını öğrenmesini istedi.

Hakam henüz *dayyênu* paragrafına gelmişti. General, *hakamın* defalarca *Dayyênu* diye bağırdığını duyunca, bunun hırsızın adı olduğunu düşündü. Hemen aşağı inerek krala, Yahudinin hırsızın adını söylediğini ve bu ismin *Dayyênu* olduğunu bildirdi. O anda da bu isimde bir adam sözkonusu şehirde yaşıyordu ve evinde yapılan bir aramada çalınan eşyalar gerçekten de bulundu.

Sine'de bu öykünün diğer bir versiyonu var. Bir Yahudi yanlışlıkla kralı soymakla suçlanır ve idam cezasına çarptırılır. Son arzu olarak Pesaç bayramını kutlamasına izin verilmesini ister. Arzusu kabul edilir. Akşamleyin, gerçek hırsızlar Yahudinin ne yaptığına bakmaya gelirler. *Dayyênu* dediğini duyduklarında, aralarından birinin adını bildiğini düşünürler ve çalınan malları geri vermeye karar verirler.

Amediye'de, daha önceden *b'khol dor vador hayav* adam paragrafına gelindiğinde, *merê pişanın* bir çomakla pantolununu bileklerine kadar çekip, kemerini sıkması ve bir kumaşın içine biraz matzo alıp omzuna atarak elinde bir değnekle yürümesi geleneği vardı. İki metre kadar bir mesafe yürür ve hızla

geri döner; değneği, hamuru ve sıvanmış paçaları göstererek, "Atalarımız Mısır ülkesinden bu şekilde çıktılar" derdi.

Passover yemeği

Yemekten önce, *şammaş* haşlanmış yumurtaları getirir ve *merê pişa* onları dağıtır, *ma niştanneh* okuyan çocuğa iki tane vermesi dışında her *pişayeye* birer tane dağıtır. Konuklar bir yumurtayı yeterli bulmazlar, bu nedenle yanlarında kendilerinkileri de getirirler ve bazen on on iki tane kadar tükettikleri olur.

Çocuklar, yumurtalarıyla *hilka şekane*, "yumurta kırma" (Kür. ve S.) veya *hêkanê* (A. ve Z., *hêk-kanê*den) adı verilen bir oyun oynarlar. Yumurtalarını tokuştururlar ve yumurtası kırılan kişi yumurtasını rakibine vermek durumundadır. Diğer bir oyun da *cizirki* (A.)dir. İki oyuncu ortaya belli bir miktar para koyarlar. Bunun yarısı yumurtaya yatırılır, diğer yarısı da para olarak kalır. Diğer oyunda olduğu gibi yumurtalar tokuşturulur. Yumurtası kırılmayan kişi galip gelmiş olur. (A., Betanura ve Barzani). Binlerce yumurtanın bir araya geldiği bayramın ilk ve son günü arasında kalan günlerde oynanan tamamen şansa dayalı bir oyundur.

Çocukların anılmaya değer başka bir eğlenceleri de var. *Sepe* yapraklarını alıp "basamaklar" (İbr. *ma'alot*, Targ. *darajit mala*) dedikleri şekli oluşturacak şekilde örerler. Bunlarla, bir yandan *Kama ma'alot tovot* (A.) şarkısını söylerken Seder tepsisini dekore ederler. Betanura'da "basamaklar" ikinci akşam yapılır ve genci yaşlısı Seder akşamlarının bitişinin işareti olarak başlıklarına takarlar.

Passover yemeği temel olarak pirinç pilavı ve etten oluşur. Zaten, pirinç pilavı Passoverda ikram edilen tüm yemeklerin başlıcasıdır. Hatta yılın geri kalanında sık sık almaya parası yetmeyen biri de mutlaka Passoverda pirinç alır; yoksa böyle bir zamanda bundan yoksun olduğu için küçümsenir. Ayrıca, et de, Passoverda yendiği kadar hiçbir zaman yenmez. Diğer yandan matzot ise az kullanılır ve sadece *merê pişa* tarafından fazla miktarda pişirilir.

Seder akşamında bayram eğlencesini arttırmak amacıyla, Kürt Yahudiler seremoninin belli yerlerinde, dramatik sanatın başlangıcı olarak kabul edilebilecek taklit skeçleri yaparlar. Şu anki hali öncekilerin bozulmuş şekli gibi görünüyor. Her olayda, safça taklit oyunları oynadıklarına inanmak zordur.

Bu skeçlerden biri *şelōna*dır.[25] Adamın biri *qaşa*, Nasturi papazı, olarak süslenir, kadın elbiseleri giyer; üst tarafına bir *abaye* giyer ve karnına da bir şeyler koyarak şişirir.[26] Bazı ailelerin *şelōna* gösterileri için özel elbiseleri vardır. *Şelōna* elbiselerinden biri, örneğin, Rekkan'da siyah beyaz veya siyah sarı renklerde dokunur. *Şelōna* başına büyük bir sarık sarar, sakal takar, eline bir değnek alır ve kadınların odasına gider. Orada birkaç erkek konuğun eşlerini ve birkaç genç kız seçer. Kadınlar ve genç kızlar -bazen bir grup küçük çocuk da- emekleyerek onu erkekler odasına kadar takip ederler.

Hazan, *şelōna*ya nereden geldiğini sorar, "Mısır'dan" yanıtını alır. "Beraberinde ne getirdin?" "Bir koyun sürüsü getirdim. Satın alın benden." "Eğer iyiyse alırız. Kesip de *qalya* yapabileceğimiz koyunların var mı?" "Birkaç tane var." Bu kelimeleri söylerken, soru soran adamın karısını alır ve kucağına atar veya kadın emekleyerek yanına gider; *şelōna* adama, koyuna bakıp yağlı olup olmadığını kontrol etmesini söyler. Adam denileni yapar yapmaz, *şelōna* elindeki değnekle eline vurur. *Şelōna* genç kızları da aynı şekilde genç erkeklerin yanına atar. Birçok farklı tarz -bazen de kabalaşarak- gösteride sunuluyor. Bazı yörelerde (ör. Tchalla ve Nirwa) Müslümalar da *şelōna* gösterisini izlemeye gelirler; Kürt kadınlar koyun rölünü oynarlar ve *şelōna* tarafından erkeklere atılırlar. Gösteri, çocuklara da haylazlık yapmaları için iyi bir fırsat olur. *Şelōna* ve koyunlarına iğne ve kıymık batırırlar; *şelōna* da bunun üzerine

25 Bu kelimenin bir açıklaması verilemedi. Bu adet Amediye, Betanura, Rekan, Nirwa ve Duhok'ta uygulanıyor. 600-800 yıllık bir adet olduğu söyleniyor.

26 Abayesini giydiğinde, insanlar şarkı söylerler, *Seri, seri merana, beni bene jenana*, "Başı, onun başı adam başı, karnı da kadın karnı" (A. ve Kür.).

öfkeyle sağa sola saldırmaya başlar. Ve kahkalar yükselmeye başlar, çünkü kabalaştıkça seyircilerin daha çok hoşuna gider.

Son zamanlarda, *şelōna*, dışarı çıkar, kısa bir süre sonra geri döner ve değneğiyle Seder tepsisine dokunur. "Nedir bu?" diye sorar. Evin reisi, "*Pişa*" yanıtını verir. Exodus (Çıkış) tarihini anlatır ve Seder yemeğinin anlamını açıklar. *Qaşa* Sedere katılma isteğini ifade eder, ama konuklar, sünnetli olduğunu kanıtlamadan buna izin vermezler. Göstermelik bir operasyon yapılır. Sünnetsiz bir adam çağrılır ve sünnet edilmeye davet edilir. Belli bir tereddütten sonra razı olur. Yere uzanır ve *hazan*, *mohel* olmak üzere çağrılır. *Hazan* "büyük bir bıçak" ister. Balta getirilir. Özel bir mengene, devasa büyüklükte ve balkabağı kabuğundan yapılmış *maşqas şelōna*, *şelōna*'nın sünneti için kullanılır.[27] Bu sahte operasyon sırasında, konuklar gerçek sünnette okunan ilahiyi okurlar:

Eli haqşêv li
uş'ma' l'qōli
yihye nimōli
uv'ne hêkhal[28]

Böylece gerçek bir Yahudi olduktan sonra, *qaşa*nın Seder masasına oturmasına ve yemeğe başlamasına izin verilir. *Şelōna*nın gösterisinden sonra veya ikinci akşam, konuklar "deri satma" oyununu oynarlar (A.).

Ağaç kesme

Passoverda oynanan diğer bir farklı skeç de *qeta'at gōza*, "ceviz ağacını devirme"dir. Burada tarif edilen oyun Betanura'da nesillerdir aynı aile tarafından oynanıyor.[29]

Bir grup genç adam ceviz ağaçlarını temsil etmek üzere sı-

27 HUBC 39:18.
28 [Davidson, *Thesaurus*, c. 1, s. 227, no. 4939.]
29 Ailenin adı Bet Siman Tov. Oyun, Eliyahu Hanavi sinagogunun bahçesinde sergileniyor ve Passover ilk ve son günü arasında kalan günlerde oynanıyor.

ralanırlar veya grup oluştururlar. Sonra, iki baş oyuncu ellerinde birer baltayla görünürler ve ağaçlara arkadan vurarak test ederler, gövdelerini dinleyerek çürük olup olmadıklarını anlamaya çalışırlar. Sonunda, odunculardan biri istediği gibi bir ağaç bulur ve diğerlerine seslenir, *Birra, birra, şakna duşa*, "Gelin, gelin! Bal peteği!" Arkadaşları gelirler, dinlerler ve ağaya gidip ağacı satın almasını söylerler.

Ağanın evine gider; ama ağanın adamları içeriye almazlar ve o da zorla girer içeriye. İlk başta, ağa satmak istemez; fakat genç adam, Buuuuh! diyerek ani bir saldırıda bulununca hemen sonuç alır. "Gel" der ağa, "otur ve yemek ye." "Yemeğini al başına çal" yanıtını alır.

Sonunda anlaşmaya varılır ve genç adam ağacı kesmek için geri gider. Ancak başladıktan kısa bir süre sonra, ağacın gövdesinden çıkan bir arı sürüsü vızıldayarak ikinci oduncuya saldırmaya başlar. Oduncu çığlık atar. Giderek daha fazla arı üstüne gelmeye başlar; nihayetinde bilinçsiz bir şekilde yere yığılır. Ağacı kesmekle meşgul olan ortağı korkuya kapılır. Baygın arkadaşının yanına koşar, bacağını kaldırır ve pantolonun içine konuşur: *Birra, birra*, "Gel, gel." Ancak adam hareketsizdir. Ağlar, dövünür ve ölü arkadaşı için bir ağıt yakar. Sonra, kurbanın eşini ve çocuklarını da getirir ve onlar da yas tutarlar. Yerdeki adam bir yaşam belirtisi göstermeyince, ağa çağrılır ve kan parası istenir. Ağa da diğerleri gibi adamı kendine getirmeye çalışır ama nafile.

Belli bir süre geçtikten sonra, adam aniden sesler çıkarmaya başlar. Herkes çok mutlu olur. Onu yıkarlar ve yiyecek getirirler. Arıları kovup balı alırlar. Ağanın adamlarıyla ikinci bir münakaşa yapılır, fakat başka bir ağanın araya girmesiyle çözüme kavuşur.

Kürt Yahudilerden oluşan bir dinleyici topluluğundan ne kadar şiddetli kahkaların yükseldiği kolayca tahmin edilebilir.

Afikomanın çalınması

Yukarıda, *afikoman*ın, saklaması için konuklardan birine

verildiğini belirtmiştik. Yemekten sonra bu sözü edilen aynı tür taklit skeçlerden birine konu olur. *Hazan*, emanetinin, *afikomanın*, geri verilmesini ister; ama güvenerek verdiği adam aldığını reddeder. Dahası, masaları devirerek *hazanı* hırsızlıkla suçlar. Neşeli bir kavga başlar. Kavgada *hazana* veya gerçek suçluya "itiraf" ettirmek için "işkence" yapma girişiminde bulunulur. Bazen, *afikoman* gerçekten çalınmıştır; emanet edilen kişiye birkaç tavuk ederinde para cezası verilir. Ödemeyi reddederse, kabul edinceye kadar topuklarından asılır.

Zaho'da şaka öylesine uzatılır ki, *afikoman* çalındıktan sonra tekrar bulunamaz. Bu durumda, Kürt *hakamim*, Haggadahın tekrar baştan okunmaya başlanmasını ve tüm seremoninin yenilenmesini emreder. Buna benzer durumlarla çok karşılaşılmıştır.[30]

İkinci akşam, *merê pişa*, her *pişayeye* iki parça *afikoman* verir. Biri yenir ve diğeri de muska olarak saklanır. Evin kadınları küçük bir parçasını değişik erzakların (pirinç, un, tuz, vb) içine koyarlar, çünkü böyle yapıldığı takdirde erzağın tüm yıl boyunca tükenmeyeceğine inanılır (S.).

Yedi yıllık *afikomana* özel anlamlar atfedilir: Örneğin, yedi yıllık bir *afikomanın* sahibine kurşun geçirmezlik özelliği kazandırdığına ve kabaran sel sularına atıldığında suların durulduğuna inanılır (Z.).

Seder akşamı, saat 10 civarında sona erer. Zaho'da, erkekler bundan sonra da kemikleri atmak için nehre giderler.

Bayram günleri

İki bayram gününde karşılıklı ziyaretlerde bulunulur. Sabah ibadetinden sonra, tüm *pişaye*, "düğün yemeğinden daha güzel" bir yemeğin önlerine konulduğu *merê pişa*larının evine bir kez daha giderler. Eşleri ve kızları ortalıkta görünmezler,

30 Amediyeli mülakatçım, Tchalla'dan benzer bir durumu anlattı. H. Yedidya'nın evinden bir kez *afikoman* çalındı ve bulunamadı. Soruşturma, Tchalla'da, bu tür bir durumda sözkonusu şahsın *Haggadahın* başından bir kere daha başlamak zorunda olduğu kararını veren H. Rahamim'e havale edildi.

ama *merê pişa*nın evinin kadınlarınca onlara ziyafet yemeği getirilir.

Yemekten sonra, her *merê pişa* konuklarıyla birlikte diğer Passover gruplarına resmi ziyarette bulunur. İlk önce *gabbai*, sonra sırayla diğerleri ziyaret edilir. İlk gün ziyaretlerin yarısı, ikinci gün geri kalanı gerçekleştirilir.

Sine'de bu tür ziyaretler için her evde meyve tabakları hazırlanır. Konuklar geldiklerinde, her biri bir meyve veya çiçek alıp arkadaşına verir. Arkadaşı koklar ve diğerinin elini öper, bereket duası okur ve tekrar geri verir. Ardından konuklar otururlar ve meyve ile arrak ikram edilir. Erkekler bu ziyaretlerde bulunurken, gençler müzisyenler eşliğinde nehre veya şehir dışında başka yerlere gezmeye giderler. Öğleden sonra, yetişkinler de onlara katılırlar.

Sonraki akşam, *merê pişa*nın evinde tüm Seder seremonisi geleneklerin gerektirdiği şekilde tekrarlanır. Sekiz günlük Passover boyunca tüm işler bırakılır.

Zaho'da üçüncü gün gezinti günüdür. Gezinti "ağa"nın adıyla anılır (ör., *seranit bê Zakin*) -*serane*nin masraflarını karşılayan, müzisyenlerin parasını veren ve *diwan*ında ikram edilen yiyecek içecekleri sağlayan Yahudiye unvan verilir.

Orada oyunlar oynanır; şarkılar söylenir. Kadınlar erkeklere yiyecek hazırlarlar. Genç kızlar ve kadınlar gruplar halinde *deranga* oynamak için tepelere giderler. Ellerinde *taraşta* (çğ. *taraşyisa*) dallar [*Quercus sterilis*?] taşırlar; bir grup diğeriyle karşıya karşıya geldiğinde birbirlerine bu dallarla vururlar. Tesadüfen bir erkeğe rastlarlarsa, etrafını sarıp dallarla onu da döverler.

Akşamleyin, hepsi müzisyenler eşliğinde şehre döner.

Yarı tatillerde, insanlar şehrin kenar mahallelerinde dolaşmak için birbirlerini çağırırlar. Betanura ve Tchalla ve civarlarında tüm Passover boyunca işler askıya alınır, ama *serane* yoktur. Ziyaretlerde bulunularak zaman geçirilir. Her evde *haliq* ve arrak ikram edilir; bir evden diğerine geçen kadınlar ve erkekler sarhoş olurlar.

Son iki gün *pişaye* tekrar arrak ve mezeleriyle *merê pişa*ları-

nı ziyaret ederler. Bayramın sonunda birbirlerini *Rêş şatok berikta*, "Yılının başlangıcı hayırlı olsun" sözleriyle birbirlerini selamlarlar ve öperler (Z.). Kürt dostları onlara ekmek, süt ve yumurta gönderirler. Ağa bile Yahudilere sepetler dolusu ekmek ve yumurta vb göndermeye alışmıştır, çünkü Kürtler bu tür dostane davranışların yeni yıl için iyi bir işaret olduğuna inanırlar (Z., ama A.'de değil).

20. ŞAVU'OT

Kürt Yahudiler Şavu'ot, üç hacılar bayramının ikincisine, *Ziyara*, Hac, adını veriyorlar çünkü, Şavu'ot, onların kutsal mekanları ziyaret ettikleri zamandır.[1] Bu hacların en önemlileri, sembolik Sina Dağı yokuşunun yer aldığı Musul yakınında bulunan El-Qoş'taki peygamber Nahum ha-Alqoshi'nin mezarı; Amediye'de *Bê Hazane*'deki Hazan David ve Hazan Yusuf mezarları; Barzan'daki R. Netanel Halevi Barzani'nin mezarı; Batanura'daki Elijah mağarası ve Kerkük'teki Daniel türbesine yapılanlardır.

Amediye Kürtleri bu bayrama Ja Zera [veya Eyda Jahzra, "Sarı Arpa Bayramı"] -*ziyara* kelimesinin değişikliğe uğramış hali- derler ve Zaho Kürtleri Nahum'un mezarına yapılan hacca *'ida sayyid Nahum* adını verirler.

Sine'de Yahudiler tarafından Asarta (İbr. 'Aşeret, Aram, 'Aşarta) ve Kürtler tarafından da *Jashen Kalana* -Kalana Pişirimi, tipik Yahudi Şavu'ot kurabiyesi- adı verilmiş.

1 [Ayrıca, Bağdat Yahudileri de, Şavu'ot için 'Id el-Ziyara (Hac Bayramı) diyorlar.]

Şavu'ot'ta yaygın bir gelenek olan süt ürünleri yeme alışkanlığı Kürdistan'da da uygulanıyor. Buna bağlı olarak, bayram hazırlığının bir kısmı çok miktarda tereyağı ve peynir hazırlamakla ilgilidir. Uzak köylere seyahat eden Yahudiler mallarını bu dönemde bu ürünlerle değiş tokuş ederler. Şavu'ot arefe gecesinde yenilen yemek genelde sıradan bir akşam yemeğinden farklı olmaz; ama Tchalla, Rekan ve belirli bazı yerlerde *madira* denilen sütten yapılma bir yemek o akşam yenir. *Madira*, dövülmüş buğdayın ayranda, normal et yerine tereyağı ve unun kullanıldığı köftelerle (*kutêle*) pişirilmesiyle elde edilir.

Yemekten sonra, insanlar *hatimat ziyara*, ilk Şavu'ot gecesinde kutsal kitabı okumak için sinagoga giderler.[2] Kürt Yahudilerinde bu gece, Hoşana Rabba gecesinden de önemlidir. İnsanlar, ölünün onuruna *hakamim*den birinin okumasının adet olduğu yas evlerinde toplanırlar.

Zaho'da sadece birkaç yaşlı kadın sinagoga gelirken, Amediye'de yaklaşık tüm kadın ve genç kızlar gece okumalarına gelirler. Kadınlardan bazıları, yas evlerinde de okumaya katılırlar.

Sinagogda, herkesin kendi ölüsü için yaktığı ışıklardan oluşan yüzlerce ışık yanar. Son zamanlarda bu ışıklar çoğunlukla fitilli gaz lambalarından oluşuyor, ancak bazı yerlerde mumlar da kullanılıyor (D. ve Betanura).

Aileler ölülerinin anısına sinagoga meyve tabakları getirirler, ki üzerlerine bereket duaları okunsun. Eğer o yıl içinde bir akraba ölmüş ise, yas tutanlar olabildiğince birçok yeni meyve getirmeye çalışırlar, çünkü bunlara *şeheheyanu* duası okunur. Zengin aileler, bu amaçla özellikle Bağdat'tan meyve getirtirler.

Sabahleyin, *qidduşim*den [düğün] önce dinsel banyo yapan damat gibi Toraha çağrılmak istedikleri için çok dindar olanlar dinsel banyo için nehre giderler.

Zaho'da, "on emir" *'aliyası gevire* bahşedilir. Amediye'de, önceden bütün yıl içinde "dördüncüsünü" elde etmeyi başa-

2 Okumada esas alınan, Seder Kri'a Mo'ed baskısıdır.

ran kişiye düşerdi. Bugünse, bu *'aliya* Amediye'de[3] ve Sine'de ayrıca açık artırmaya çıkarılır.

Amediye'de, ibadetten sonra, kadınlar yaşlıların evinden *yiprak*, arrak ve üç köşeli kurabiye (*kade*) getirirler ve şeyh (shekh) ile *haverimin* önlerine koyarlar; bunlar ölü kültüyle ilgili hediyelerdir. Şeyh, *yiprağı* sadece *haverime* dağıtır ama, *kade* cemaatin tüm üyelerine dağıtılır.

Aynı şekilde Sine'de de, bayramın ilk gününde, *yiprak*tan oluşan bir akşam yemeği verirler. Burada, *kade* yerine, Yahudilere özgü ve soğanla doldurulmuş üç köşeli ekmek kabuğundan oluşan bir yemek olan *kalane* vardır. Kürtlerin, bayrama verdikleri *jashen kalane* ismi bu yemekten gelir.

[Şavu'ot'ta yenilen *kadeye* ilişkin Amediye'de aşağıdaki hikaye anlatılır. *Sulaka* denilen Hıristiyan Hamsin Yortusu, Yahudi Şavu'ot yortusundan birkaç gün öncesine denk gelir ve Hıristiyanlarda da bu bayram için *kade* pişirme geleneği vardır. Bu *kade*lerin hamuru un ve tereyağından yapılır. Bir gün, bir Yahudi köpeği ağzında *kada* bulunan bir Hıristiyana ait başka bir köpek görür. Yahudi köpeği bu *kada*dan almak ister ve Hıristiyan köpeğine, "Bana biraz versene" der. "Hayır" der diğeri. Yahudi köpeği, "Birkaç gün sonra bizim bayramımızdır; sahibim bana bir *kada* verince, ben de sana o zaman veririm" der. Fakat Hıristiyan köpeği, vermeyeceğini söyler. Yahudi köpeği, "Ben buna ne yapsam?" diye düşünür kendi kendine. Hıristiyan köpeğine sorar: "Sizin bayramın adı ne?" "*Sulaka*" yanıtını alır ve bunu der demez *kada* ağzından düşer. Yahudi köpeği anında kapıp yer. Hıristiyan köpeği: "Sen bekle, nasıl olsa yakında sizin bayramınız var." Şavu'ot bayramı geldiğinde, Yahudiler *kade*lerini hazırlarlar ve Yahudi köpeğinin sahibi köpeğine bir *kada* verir. Hıristiyan köpeği bunu gördüğünde sorar, "Sizin bayramın adı ne?" Yahudi köpeği dişlerini *kadeye* sıkıca geçirir ve dişlerinin arasından, "*Ziyara*" diyerek yanıt verir ve *kada*sını yer.][4]

3 Eskiden, bu *'aliya* Amediye'de de *gevire* bahşedilirdi.'

4 [Bunu, bana hikayeyi kentinin yaşlılarından duyan Amediye Hakamı Alwan Avidani anlattı.]

Kürt Yahudiler için Şavu'ot'un gerçek önemi, Yahudilerin uzak ve yakın bölgelerden akın ettikleri kutsal yerlere yaptıkları büyük hac yolculuklarıdır.

Amediye'deki *Bê Hazane*'ye yapılan hac yolculuğu kalabalık bir insan kitlesini bir araya getirir ve bir Yahudi ailesi on beş kadar aileyi misafir etmek zorunda kalır. Erkeklerin *ziyara*sı bayramın ilk günü ibadetten sonra gerçekleşir, kadınlarınki ikinci gün gerçekleşir. Mezara gitmeden önce, hacılar dinsel banyolarını yaparlar ve yeni kıyafetlerini giyerler. Sonra tek sıra halinde mezarın önünden geçerek onu öperler.

İkinci gün, özellikle, kadınların *ziyara*sında büyük bir mutluluk hakimdir. Kadınlar oynarlar, şarkı söylerler ve genç kızlar salıncaklarını getirirler (*zanzōke*). *Gabbai* girişte oturur ve ziyaretçilere şarap veya şerbet sunar. Kadınlar mezara yaklaşırlar, öperler, dilek dilerler ve bir yıl boyunca bu amaçla biriktirmiş oldukları paraları yardım kutularına atarlar.

Türbeyi ziyaretten sonra kadınlar tekrar bir araya gelip şarkı söyler, oynar ve birbirlerine *ziyaṛa berika*, "haccın hayırlı olsun" temennisinde bulunurlar.

Şavu'ot hac yolculuklarının en ünlüsü, Musul, Bağdat, Basra'dan binlerce ve tüm Kürdistan'ın tüm Yahudilerinin katıldığı at El-Qoş'taki Nevi Nahum türbesine olandır.[5] Bu *ziyara*nın önemli bir özelliği, bayramın her iki gününde yer alan Sina'ya tırmanmadır.[6] Mezarın yanında, Har Sina, Sina Dağı denilen bir tepe bulunur. İnsanlar bu tepeye tırmanırlar ve tepesinde on emri okurlar. Her topluluk kendi ibadetini yapar. *'Aliyot* açık arttırmayla satılır ve başka cemaatlerden gelen bazı Yahudilerin katılımıyla fiyatlar hayli yükselir; *'aliyot*u bir yabancının almasına izin vermek o cemaatin itibarını düşüren bir olaydır.

Torah okunduktan sonra, kalabalık büyük bir neşe içinde

5 Mülakatçılarımdan biri yirmi bin kişinin yer aldığını söyledi.

6 Bu yokuşu Benjamin II tasvir ediyor: "Sabah günün ağarmasıyla beraber dualar okunur. Sonrasında erkekler silahlar, tüfekler ve hançerlerle silahlanıp civardaki bir dağa giderler, Sina Dağından onlara Yasaların bildirildiği günü yad etmek için Torah okurlar" (*Eight Years*, s. 99).

tepeden iner. Müzik grubu kendilerine eşlik eder ve en güçlü erkekler önden kılıç dansı yaparak inerler.

İkinci günde Har Sina'da okuma eylemi tekrarlanır. Üçüncü gün, yine herkes sırayla türbenin önünden geçer, bağış yapar ve *gabbai* onlara *tubarke* denilen geceleyin mezarın üzerinde bekletilen şeker ve meyve ikram eder.

Sabah ayini ve onu hemen takip eden *ziyara*dan sonra insanlar süt ürünlerinden yapılmış Şavu'ot yemeği yemek için evlerine giderler. Amediye'de bu yemek tereyağı (*ka'de*), bal ve içecek olarak sütten oluşur; ama kırsal kesimde kadınlar *madira* pişirirler.

Yemekten sonra, herkes, "on emir" *'aliyot*u elde eden kişinin evine giderler ve orada oynarlar, şarkı söylerler ve bolca ikram edilen içkiden içip meze yerler.[7] Bazı yerlerde "on emir" *'aliya*sı kazanan kişi cemaatin önde gelenlerine bir akşam yemeği verir. Erkekler halleluyayı söylerken, coşku içinde, *Halleluya, halleluya, baklak bê'e şlike pisra tuya*, "Haşlanmış yumurta ve kızarmış et yemek istiyoruz"u da eklerler (A.).

Birinin diğerini ıslatması alışkanlığı hâlâ Kürdistan Yahudileri arasında devam eder. Zaho'da, genç erkekler kızların üzerine su dökerler. Bu adetin bozulmamış haliyle devam ettiği Sine'de, damdan gelip geçenlerin üzerine su dökülür. Yahudi olmayanlar da bundan kurtulamazlar ve bu tür durumlardan dolayı defalarca kıyafet değiştirmek zorunda kalırlar.

7 Aradan geçmesi gereken iki saatlik süreyi beklemeden kendilerini süt ve etli yemeklere verirler.

21. 9 AV

Sık sık vurguladığımız gibi, Doğu Yahudileri arasında Yahudi bayramlarına ilişkin bir araştırma yapıldığında hangi adetin o yöreye ait olduğunu belirlemek imkansız gibi. Diğer Yahudi toplulukları ile ilişkileri olmayan, bu kadar izole olmuş başka bir topluluk yoktur.

9 Av ile ilgili geleneklere gelince de bu zorluk ortaya çıkıyor. Bazı yerlerde (ör., Sine) ulusal yas 17 Temmuz'da başlar. Av'ın 1'i ile 9'u arasında kalan zaman dilimi *hizine*, "yas" (A.; Z. *hazine*) olarak adlandırılıyor. Bu dönemde uygulanan gelenekler, olağan her yerde geçerli olan geleneklerdir. Bu geleneklere göre et yemek yasaktır. Evinde eti olan biri onu bitirmek için Ros Hodeş Av'da Sabat yemeği olarak pişirir; yemekten sonra etin pişirildiği tencere ve tabaklar az kullanılan başka bir odaya konur. Çarşı neredeyse etten arındırılır; tereyağı ve peynir çokça satılır. Kutlamayla ilgili herhangi bir eylemde (şarap içmek veya tatil kıyafetleri giymek) bulunmak yasaklanır ve kimse yeni bir işe başlamaz. Dokumacı yeni bir dokumaya başlamaz; kadınlar örgü örmezler veya çamaşır yıkamazlar.

Öğretmenler, bu dönemde öğrencilerini cezalandırmaktan kaçınırlar, ama gelecek günlerde her şeyin olduğu gibi devam edeceğini belirtmekten geri kalmazlar (Z. ve A.). Tüm eğlenceler yasaklandığı için, çocukların birbirlerini ziyaret etmelerine veya dışarıya gezmeye gitmelerine izin verilmez. Ayrıca. Öğretmenler, genelde her öğle vakti yaptıkları gibi, nehre girmemeleri gerektiğini özellikle öğütler. Herhangi bir kuralı ihlal etmeleri durumunda gerekli cezayı hatırlatmak için, kırmızı mürekkeple bacaklarına günde iki kez *falaq*, "falaka" kelimesini yazarlar (Z.).

Öğretmen, öğrencilerine bu yasağın gerekçesini, şeytan *Lêl Huza*nın (kelime anlamı, "Yahudiler gecesi") yas dönemi içinde suya girmesi olarak açıklarlar.

Çocuklar, kendilerinin de sık sık *Lêl Huza*yı gördüklerini iddia ederler. Kendilerini takip ettiğini ve enine boyuna dolgun bir yapısı olduğunu söylerler. *Lêl Huza* ile ilgili şu şarkıyı söylerler:

Lêl Huza lê gō maya ha
Êmid azil gō maya
mabile Lêl Huza

Yahudilerin Gecesi sudadır
Her kim suya girerse
Lêl Huza onu yakalar. (Z.)

Oruçtan önceki son yemek genellikle pirinç pilavıdır. Sine'de bir tabak pilav ve mercimek yenir, ardından üzerine kül serpiştirilmiş bir yumurta yenir; fakat bu gelenek *hakamim* dışında Kürdistan'ın başka yerlerinde uygulanmaz. Çok dindar olanlar sadece suyla çavdar ekmeği yerler. Herkesin yalnız yediği yemekten sonra tabaklara kül saçılır ve et tabakları gibi bir kenara bırakılır. Bu yemeğin bir kısmı *hakamime* ve yoksullara götürülür, ki bunlar üzerine *haşkava* okusunlar.

Mümkün olduğu kadar, 9 Av'da eski ve koyu renk kıyafetler tercih edilir. Eskiden, başa bağlanan kumaş (*cemadane*)

ters tarafa bağlanırdı (A.). Ölülere ait giysileri de yırtmak adetti (A. ve S.). İnsanlar sinagoga çıplak ayakla giderler veya sadece siyah çorap giyerler veya (daha çok) Kürtlere özgü bir ayakkabı olan *reşike* giyerler.

Sinagog, yas dönemi için gerektiği gibi hazırlanır. Bir gece önce, perdeler ve minderler kaldırılır ve Torah pelerini ve Sözleşme Sandığının perdesi siyah veya yıpranmış olanlarıyla değiştirilir. Gümüş Torah taçları parşömenlerden çıkarılır. Bazı yerlerde (Zaho, Duhok, Tchalla ve Hora) siyah ahşap *rimmonim* bu gümüş olanların yerine konulur ve normal gösterge çubuğunun yerine yeni kırılmış bir mersin dalı kullanılır (Z. ve A.).

Ékha okuma

Kürdistan'ın her yerinde yaz ibadetleri sinagogun bahçesinde yapıldığı için, *Ékha* (Ağlama Kitabı) da dışarıda okunur. Kürdistan'ın karasal ikliminde bu mevsimde sıcaklık en üst seviyededir; bu nedenle, 9 Av'dan bazen Sömit Sehwin (Z.) veya Sömit Sehyon (A.), "Susuzluk Orucu" diye de söz edilir; ibadet süresince kullanılmak üzere bir yelpaze (*marwakha*) yapılır. [Amediye'de 9 Av'a, Söm Sehyon Urwa (büyük Susuzluk Orucu) denir. Önce gelen Temmuzun 17'sindeki oruca Söm Sehyon Z'ora (küçük Susuzluk Orucu) denir.]

9 Av'da, insanlar her zamanki yerlerine oturmazlar; ışık yakılmaz, ibadet edenlerden oluşan her bir grup için sadece küçük bir mum yakılır. Cemaat kalabalık olduğu zaman, tüm Kürdistan'da *hazan* bir çocuğun tuttuğu küçük bir mum ışığında ayakta *Ékha* okur. Amediye'de *hazan* ayağa kalkar ve 1., 2. ve 3. bölümlerin ilk dizelerini ve 4. ve 5. bölümlerin de ilk üç dizelerini İbranice okur ve oturur; cemaatten biri geri kalanı Targumca okuyarak bitirir. *Ékha*nın büyük bir kısmı böylece Targumca okunmuş olur.

Zaho'da, *Ékha* okumaya ilişkin, *ketak naşe* adı verilen öne çıkan bir gelenek vardır. İbadete katılan yan yana oturan iki yaşlı adamın giysileri, bir diğeri olmaksızın kalkamamaları

için, birbirine dikilir. İbadetin sonunda, sinagogda buna benzer en az yirmi çift olur. Ayrıca insanlar geceleyin de yataklarına dikilirler. Bu kendine özgü adete bir açıklama getirilemiyor.[1]

Ağlama kitabı okunduktan sonra, sadece sinagogun ışıkları değil, Yahudi mahallelerindeki tüm ışıklar ve ateşler söndürülür: Anne yetişkin kızıyla beraber *Ékhaya* gittiğinde, evde kalan küçük kızlarına daha sonra tüm ışıkları söndürmeleri uyarısında bulunur. Ertesi gün hayvan kesicilerinin öğleyin gelip *kappara* veya akşam yemeği için hayvan kesmeden cemaatte hiç ateş yakılmaz (A.). Sonra, tüm Doğu topluluklarında yerine getirilen geleneğe göre, *hazan* İbranicede ve konuştukları dilde, İkinci Tapınağın yıkılışından bu yana geçen yılların sayısını ilan eder ve toplulukta yer alanlar kendilerini yere atarlar, ellerini yüzlerine kapatırlar, ağlayıp dövünüp başlarına vururlar. Zaho'da, yaptığı duyurunun sonunda *hazan Oi lanu* dediğinde, *şammaş* Sözleşme Sandığının ahşap kapısına büyük bir anahtarla vurur ve hâlâ kafaları yerde olan genç adamlar, *Huhuhu qamqata lê lêl huza*, "O, o, o *Lêl Huza*yı öldürdü!"diyerek bağırırlar.[2]

Ayinden sonra insanlar sessizce eve giderler. Olağan selamlaşmalar yerine getirilmez. Erkekler genelde, dünyevi konuşmalardan kaçınmak için yatmaya giderler. Yatak olabildiğine sertleştirilir ve yastığın altına bir taş konur.

Kadınlar, Targumca Tapınağın yıkılışını anlatan *Halala* şarkısını söyleyebilen bir kadının evinde toplanırlar (A.). Zaho'da kadınlar evin damına çıkarak *Lêl Huza* şarkısını söylerler.

1 [Bu adet sadece Zaho'ya özgü değil. Suriye'deki Yahudi toplulukları (Halep ve Şam) ve Kudüs'teki Suriyeli Yahudilerde de çocuklar, 9 Av gecesi tüm dikkatini Kinnotha vermiş insanların elbiselerini birbirine dikerler. İbadet esnasında sinagogdaki karanlıktan istifade ederek *hazanı* karpuz kabuğu yağmuruna tutarlar.]

2 Kudüs'teki Kürt gençlerinin ruh halleri, tapınağın yıkılışı için yas tutmaktan neredeyse çok uzak. Erkek çocuklar, herkesin yere kapaklanmış oldukça yapay bir şekilde inledikleri anın tadını çıkarıyorlar. Kürdistan'da da böyle olduğuna hiç kuşku yok.

Dindar olanlar erkenden kalkarlar ve evde tefillin (*phylacteries*) bağlar. Kimse yıkanmaz; sadece parmak uçları suya batırılır ve gözler ıslatılır.

Hazan, Torahı çıkardığında sağ kolu üzerine koymaz sola koyar ve o okurken, parşömen, diğer zamanlarda olduğu gibi *side*ye koymak yerine iki adam tarafından tutulur (Z. ve A.). Gösterge olarak bir mersin dalı kullanılır.

Haftara (her bir dizesine uzun bir Targumca açıklamanın eşlik ettiği Peygamberlerden bir kısım) okunduktan sonra, *Ékha*, bir önceki gecede olduğu gibi aynı şekilde tekrarlanır ve arkasından Targumca Job okunur.[3] Cemaatin çoğunluğu Job okumaya geçilmeden önce ayrılır, sadece yaşlı erkekler ve öğrenciler kalır.

Ayinden sonra kocaları eve döndükten sonra, eşleri onlara, "Git ve bana *berakha* (takdis) satın al" derler. Kocaları çarşıya gidip bir çuval pirinç veya buğday (Z.) veya Müslümanlardan meyve (A.) satın alırlar. Kürt Yahudiler, "Tapınak yıkıldı, ama şimdi yeni evlerde oturuyoruz ve yeni yiyecekler getiriyoruz" diyerek bunu açıklarlar.

Kürdistan'ın her yerinde, 9 Av'da gün ortasında hayvan kesilir. Çünkü ay başından beri ete aç olan Yahudiler artık oruçtan sonra bu en çok sevdikleri yiyeceğe olan arzularına teslim olurlar. Yine de, *şohetim* kesim işlemine başlamayı reddederler. Yaslı hallerine son vermek istemezler; bir saatten diğerine erteleyip dururlar ta ki, insanlar eti hazırlamak için vakit kalmayacağından korkup söylenmeye başlayıncaya kadar, sonunda cemaatin başı, *urwat jema'a*, kesicileri işlerini yapmak için zorlamaya başlar.

Şohetim parmaklarını dört kez kana bandırır ve dört yöne doğru püskürtür. Sonra, tapınağın yıkılışında ölenlerin anısına boyunlarına, yüzlerine ve alınlarına kanla işaret yaparlar (A.). Zaho'da, *şohetim*, kesimin yapıldığı nehre giderken erkek

3 Targumcada 'Us, Stambul olarak çevrilir.

çocuklar da arkasından koşa koşa giderler, çünkü uzun bir aradan sonra tekrar suya girmelerine izin verilir. Kesilen hayvanların kanı suya karıştıkça, çocuklar, *Lêl Huza*nın kanı olduğunu söyleyerek bağırırlar. Ondan sonra yüzüp kanı kendilerine sürerler.

9 Av'da oynanan çocuk oyunları

Kürt Yahudilerin anlattığı gibi, erkek çocuklar kökeni 9 Av'da kişinin toz ve külle uğraşma *misva*sına dayanan belli başlı oyunlar oynarlar.

Sine'de, çocuklar, 9 Av'dan dolayı ellerini toprakla kirletmek için *kakla muşan*, "fare oyunu" adında bir oyun oynarlar. Küçük bir toprak yığınını bir tümsek haline getirirler, üzerine su dökerler; tepesine ve üç kenarına delik açarlar. Bir ocağa benzer ve bazen çocuklar üzerinde yemek pişirecek kadar ileri giderler. Bu oyunun eski önemini kaybettiği anlaşılıyor.

Zaho'da, çocuklar *şanşalötkat* denilen bir oyun oynarlar. Taraflar oluşturulur ve her bir tarafa, mümkün olduğunca iyi bir şekilde çitlerle korunan birçok yere sahip olan bir alan veya sokak tahsis edilir. Her çocuk evden bir torba kül getirir. Taraflar kendi bölgelerine çekilirler ve küçük kül yığınlarını yan yana sıralarlar, her sırada en az on yığın bulunur, aksi takdirde yeterince görünür olmazlar ve oyunun sonunda sayılmazlar. Çocuklar kül yığınlarını bulunması zor yerlere yapmaya çalışırlar. Bu hazırlıklar bittiği zaman, önceden belirlenen yere giderler, burası genelde sinagogun duvarı olur. Tamamı buluşma yerine vardığında, A grubu B grubunun sahasına, B grubu da A grubunun sahasına gider. Grupların görevi karşı tarafın tüm *şanşalöt*larını bulup yerle bir etmektir. Oyunun sonunda sonuçları görmek için, A ve B grupları birlikte A grubunun sahasına giderek dolaşırlar. Gözden kaçan yığınlar sayılır. Aynı şey B'nin sahasında da yapılır. Her iki tarafta da "kayıplar"ın sayısı eşitse, sonuç kura ile belirlenir, yani *rêşa berêşa* ("kafa kafaya"). Ancak, örneğin yirmi kişiden oluşan B grubu yüz *şanşalöt*u bulamadıysa, bu gruptaki her kişi için orta-

lama "kayıp" sayısı beş olacaktır. A grubunun üyeleri rakiplerinin sırtına binerek onların göremedikleri yığınlara beş kez gidip gelme ayrıcalığına sahip olurlar.

Kappara

Sine'de, sinagogun kapısında *kappara* (kefaret) veya *qorbani* [kurban] olarak kesilecek olan bir inek satın almak için cemaat üyelerinden para toplanır. Eti yoksullara dağıtılır. İyi şans getirdiğine inanılarak, anneler bir kısmını çocukları için eve götürürler.

Kappara hayvanının gözlerinin özel güçlere sahip olduğu düşünülür. Bu nedenla açık arttırmayla yüksek fiyatlara satılırlar. Bu gözlerden çocuklara muska yapılır. Bu tür bir muskada[4] gümüş bir yarıküre içine yerleştirilmiş bir göz ve tepesine yapıştırılmış yedi delikli mavi bir boncuk görünür.[5]

*Kappara*dan sonra, akşam yemeği hazırlanabilir ve ayakkabılar giyilebilir.

Evin reisi akşam ibadetinden sonra eve döndüğü zaman, evin hanımı ayakları önünde bir kap (eski toprak bir kap) kırar ve, *Mikwasit twiri* (*twizi* söylenir) *aya aman qam aqlok hadak napli düşmünok qam aqlok töri*, "Ben bunu ayaklarının önünde kırdığımda, düşmanların da böyle düşsünler ve ayaklarının önünde kırılsınlar."der (A. ve Z.) [veya daha kısaca, *Naple dujminok kam aqlåsok*, "Düşmanların ayaklarının önüne düşsün (A.)]. Zaho'da, kadın bu seremoni esnasında damda ayakta durur.

Bundan sonra, aile etten yapılan akşam yemeğini yer. Dindar olanlar bu akşam da et yemekten kaçınırlar, mercimek yemeyi tercih ederler.

4 HUBC 39:31 Sine'den.

5 Amediye'de *kappara* hayvanının gözleri bu öneme sahip. Amediye'den bir muska (HUBC 38:99) kurutulmuş bir gözün geçirildiği bir ip, yedi delikli mavi bir boncuk ve iki delikli küçük mavi bir boncuktan oluşuyor. Gördüğüm başka bir muska yine Amediye'den olup, sahibinin beni bilgilendirdiğine göre, içinde bir parça *nequsa*, iğneyle delinmiş tahta, bulunan ince bir borudan oluşuyordu. *Kappara* kurbanın kurutulmuş gözü borunun içine sıkıştırılıyor.

22. DEHŞET GÜNLERİ

[*Yamim nora'im* (Dehşet Günleri), İngilizcede genellikle "Üstün Kutsal Günler" için kullanılan İbranice terimdir. Bu günler Yahudi takviminin, Tişrinin 1. ve 2. günleri olan *Roş haŞanah* (Yeni Yıl) ın iki günü ve sekiz günlük bir aradan sonra Tişrinin 10'unda olan *Yom Kippur* (Kefaret Günü) gününü içine alan en ciddi ve ağırbaşlı günleridir. Yeni Elul ayıyla başlayan bir tövbekarlık ayından sonra gelirler. Kürdistan Yahudileri Dehşet Günlerine yaklaşımlarında dünyanın diğer Yahudi topluluklarından biraz farklılaşırlar.]

Tövbekarlık günleri - Selihot

Kürt Yahudileri arasında da tövbekarlık ve riyazet günleri Yeni Elul ayıyla başlar, bu günlere *rêşit sehêrit rakhamime*, "merhamet ayının başlangıcı" denir [A.].

Yeni ay gününde yoksullara yiyecek dağıtılır ve Yom Kippura kadar her gün, üç aile tarafından yoksullara ekmek gönderilir (A.). Selihot okuma, tövbe etme duaları üçüncü gece baş-

lar -buna karşın Amediye'de, Elul ayının ilk Pazar günü başlar.

İnsanları gece ibadeti için uyandırmak amacıyla, *şammaş* gece yarısından önce mahalleyi dolaşır ve herkesi ismiyle çağırarak tüm kapıları çalar. Hatta henüz isim konulmamış yeni doğan bebeklere bile *bōna (brōna) zōra*, "küçük oğlan" şeklinde seslenir. Zaho'da, kısa bir süre önce ölenleri de çağırır. Zaho Yahudilerinin Müslüman komşuları geceyarısı uyandırılmanın şans getirdiğine inanırlar ve uyandırılmaları için şammaşa para verirler.

Yahudiler birbirlerini, örneğin, *Moşe kumlok*, "Moşe uyandın mı?" diye seslenirler. Bundan dolayı Kürtler selihot gecelerine *kumlōke* adını verirler ve onlar için *kumlōke* pirinç tarlalarını sulama zamanıdır (Z.).

Çocuklar da aynı şekilde birbirlerini uyanmak için teşvik ederler ve bir çocuk uykuda kaldığı zaman diğerleri üzerine su dökerler. Amediye'de hemen bütün kadınlar *selihot* ibadetine katılırlar.

Selihot hazan tarafından veya cemaatin sesi güzel olan bir üyesi tarafından okunur. Bazı *selihot*lar erkek çocuklara tahsis edilir; bu sık sık, kimin okuma ayrıcalığına sahip olacağı konusunda kavgalara yol açar (A. ve Z.). Kürdistan'da *selihot*tan sonra borazan çalma adeti yoktur. Aslında bu daha önce Amediye'de yapılıyordu; ama sık sık borazan çalmanın Yeni Yılda ve Kefaret Gününde çalınan borazanın değerini azalttığı gerekçesiyle 1920'lerde bu kaldırıldı.

Erkek çocuklar için *selihot* geceleri çok eğlenceli gecelerdir ve bu dönemde oynadıkları belli oyunları vardır. Zaho'da *selihot* biter bitmez, şafaktan hemen sonra, çocuklar koşarak nehir kıyısına gidip güneş doğuncaya kadar oynarlar.

Selihot gecelerine özgü oyunlardan biri *mehinasa* (tk., *mehinê*), "kısraklar"dır. Çocuklar haftalar öncesinden hazırlanırlar. Okuldaki en güçlü arkadaşlarını toplarlar ve para, tatlı ve kuru üzüm gibi hediyelerle *mehinêsa*ları olarak elde etmeye çalışırlar.

Çocuklardan biri daha iyi hediyeler vaadiyle arkadaşının se-

çilmiş "kısrağını" ikna edebilir. Eluldan önceki haftalarda çocuklar arasında şiddetli tartışmalara neden olur. Ama bu zaman zarfında, bir çocuk iki "kısrağını" belirler, *selihot* geceleri için daha güçlü hale getirmeye başlar. Biriktirebildiği tüm şekerleri onlara verir ve evine davet eder onları. "Bunlar benim *mehinasam*", der annesine, "baksana ne kadar sıskalar. Onları Elul'a kadar güçlü kılmam gerekiyor. Onlara biraz yemek ver." Anne bu iki çocuğa *yiprak* ikram etmek durumunda kalır.

Çocuklar "kısraklar" için at başlığı yaparlar ve selihot gecelerinde farklı takımlar arasında sert çekişmeler yaşanır.

Bilinen diğer bir oyun da *taktakoşkat*tır. Bunun için, Eluldan haftalar önce çocuklar deve dışkısı toplamaya başlarlar. Bundan, nehir kıyısında patlattıkları ufak bombalar yaparlar (Z.).

Yeni yıl

Yeni yıl bayramına hazırlık gününün arefesinde, *selihot* ayinlerinde, *hattarat nedarim*, "adaklardan kurtulma" yapılır. Herkesin *gabbai*ye önce para şeklinde bir hediye, *parit hattara*, vermek zorundadır. Yarısı *hazana*, yarısı da sinagoga gider; sonrasında *hakamim hattara*yı seslendirirler. *Hattara* için kadınlar ve genç kızlar da sinagoga gelirler; ama onlarda para önceden toplanır. Bir kadın ayin için sinagoga gelemiyorsa, *hattara* onun evinde söylenir.

Kürdistan'da (başka yerlerde olduğu gibi) hazırlık gününde oruç tutmak bir gelenektir. Öğleye kadar işler askıya alınır; ama erkekler sabahtan bayram için gerekli şeyleri, özellikle "iyilik alameti"[1] olarak ikram edilecek olan meyve ve diğer yiyecekleri almak için çarşıya giderler. Amediye'de, her aile reisi meyveyi kendisi satın alır. *Şohetim*, herkese bir koyun kellesi düşecek kadar kesim yapmadığı için, her alıcı kellenin bir kısmını alır. Diğer yandan, Zaho'da, bir grup insan *merê pişa*nın evinde toplanır ve *merê pişa* sadece meyve ve kelle satın alır.

1 *Zewanit tum'a*, "meyve satın alma" deniyor.

Öğleyin, herkes saç tıraşını olur ve banyo yapmak için nehre giderler ve yeni yıl ile Kefaret Gününde giyilen beyaz giysileri giyerler.

Kürdistan Yahudileri tarafından Roş haŞana[2] da yerine getirilen adetlerin bir özelliği bulunmuyor. Geleneksel emirlere uyulmasına çok dikkat edilen bir bayramdır. Kuşkusuz, yerel özellikler geleneksel yapı lehine ayıklanmış olmalı. Aslında, Yahudiler arasında, kutlamalarla ilgili yaygın alışkanlıkları araştırmaktaki zorluk, hahamlık temsilcilerinin denetimleri aracılığıyla, özgün yerel adetlerin katı bir şekilde geleneksel alışkanlıklara teslim olmaya zorlanmalarından kaynaklanıyor.

Yahudi Kürtleri arasında, akşam ayininden önce ve gözyaşları içinde *ahot qetanna* ["küçük kız kardeş"][3] duasını okumak olağandır. Dua hem İbranice hem de Targumca ve bazı yerlerde (Herki) Kürtçe de okunur.

Ayinden sonra, ibadet edenler birbirlerini, *Tikkatêv besêfer hayyim tovim*, "İnşallah iyi yaşam kitabında senin de adın olur," sözleriyle selamlarlar. Zaho'da, insanlar *merê pişa*nın evine giderek Aramice isimleri ve tatlarının gelecek yıl için iyilik alameti olan meyvelerden ve koyun kellesinden yerler. Ceviz yenmez ve ekşi herhangi bir şeyin de yenmesi yasaktır, fakat tatlı yiyecekler olabildiğince çok yenmelidir. Yemekten sonra, erkekler Mişna ve Zohar okumaya başlarlar. Çok dindar olanlar bu sabah da bir dinsel banyo yaparlar.

Amediye'de, Torah okumayla ilgili onur payelerinin özel satışı yapılır. Anneler, küçük oğulları için *rimmonimi* yukarıya kaldırma ayrıcalığını satın alırlar ve baba da, çocuk bu görevini yerine getirirken kollarından tutar. Ayin süresince, iki yardımcı (*somekim*) *haza*nın yanında durur ve üçü birlikte şarkı söylerler.

Ayinin doruk noktası koç boynuzu, borazanın üflenmesidir (Z. ve A. *teki'a*, A. ve S. *şofar*). Roş Haşanah ve Yom Kippurda sesinin güzel çıkması için boynuza yıl içinde çok dikkat edilir. Sesini korumak için değişik yollara başvurulur: Yağa batırılmış kuş tüyü boynuzun içine konulur (A. ve Z.) ve yeni yıldan

2 Kürtler Roş Haşana, *'Ida sere Sale*, Yılbaşı Yortusu (A.) diyorlar.
3 [Davidson, *Thesaurus*, no. 2451.]

önce boynuzu sirkeli suya yatırılır (Z.)[4] veya içine biraz arrak dökülür (S.). Genelde *hazan* üfler. Topluluk adına yerine getireceği bu görevi layıkiyle yerine getirebilmek için önceden çok çalışır.

Bazı yörelerde Kürtler borazan üflemeyi yasaklıyorlar. Muhtemelen büyü korkusundandır. Zêbar (Rekan'ın doğusunda) Yahudileri gizlice bir mağarada toplanırlar ve bu emri yerine getirirler.[5]

Sabah yemeğinden sonra insanlar, yıl içinde birinin öldüğü evlere oturmaya, *yeşiva*, giderler. Gidenin ruhuna dua okumaları için burada kahve ve meyve ikram edilir.

*Minha*dan sonra, yaşlısı genci tüm erkekler *taşlik*, "(günahları) atmak" için nehre giderler. Kadınlardan sadece yaşlı olanlar giderler. İnsanlar nehir kıyısında sıra halinde dururlar -ortada *hakam*- ve ceketlerini ve pantolonlarının ceplerini dışarıya çıkararak sallarlar. Giysilerini sallarken, dört püskülü (İbr. arba'kanfot) ellerinde tutarlar. Benjamin II, Rewandız'daki *taşlik* seremonisini şöyle tasvir eder: "Diğer bir garip adetleri de, Yeni Yıl gününde *taşlik*ten (suda ibadet) sonradır. Bu seremoni Avrupa'nın da birçok yerinde olduğu gibi yapılıyor. Çok sembolik bir harekettir. Dağların eteklerinden akan su kaynaklarına giderler, orada dua okurlar ve kendilerini suya atarak yüzerler. Bu şekilde tüm günahlarından arındıklarına inanırlar, banyo yaptıkları anda işledikleri günahları da unuturlar; bu tür bir davranış yortu günlerinde yasaktır" (*Eight Years in Asia and Africa*, s.122).

Mülakatçılarımdan hiç biri, bu seremoninin bu şekilde yapılıp yapılmadığını doğrulayamadı.

Zaho'da, bugünlerde Yahudiler nehirde sal üzerinde duruyorlar. Biraz cahil olanlar, günahlarından daha iyi arınacaklarına inanarak suya da giriyorlar. Akre'de, ayaklar suya konarak ayakta durulur.

4 Amediye'de bu uygulama kaldırıldı, "çünkü güveler tüyü yedi."

5 Benjamin II aynı şeyi Rewandız için de anlatıyor: Kürtler zorla Tapınağa girdiler, "Kadınlara saldırdılar, onlara kötü davrandılar ve sembolik borazanı kırdılar ve Yahudileri seremoniye son vermeye zorladılar" (*Acht Jahre*, 113).

[Amediye'de, *taşlik* şehir surlarında yapılıyor. Bir zamanlar, surların bir yerinde şu anda tamamen dolmuş olan bir kuyu varmış. Kuyunun üzerinde, yaklaşık iki km'lik uzaklıkta, döküldüğü yerde üç tane değirmeni çalıştıran büyük bir yükseklikten akan şelaleyi görebilecekleri bir noktada dururlar. Taşlik duasını okurken bu şelaleye bakarlar. *Mi Ēḷ kamōka* (Kim, Oh Tanrım, sana benzer?) kelimeleri söylendiğinde herkes elbiselerinin kenarını kaldırır ve *taşlik bim'tzullot yam* (günahları denizin derinliklerine at) kelimelerinde kenarları üç kez sallarlar.]

Kefaret günü

Yeni Yıl ve Kefaret Günü arasında On Pişmanlık Günü gelir. Dindar kadın ve erkekler bu günlerde oruç tutarlar, yani sadece akşam yemeği yerler.

Bu dönemde yaptıkları genelde *kuwarusa* ("beyaz") yemekten kaçınmaktır. "Beyaz"dan kasıt, kesinlikle süt, tereyağı yememektir; ama yumurta, soğan ve sarımsak yemek de yasaktır. Bazıları bunu, süt ürünlerinin Yahudi olmayanlardan gelen bir alışkanlık olduğu için pişmanlık günlerinde yenmemeleri gerektiği şeklinde açıklarlar.[6]

Kürt Yahudiler, Kefaret Gününe Kippur veya *sōma urwa* (büyük oruç, S. ve A.) veya *sōma ariza* (aziz oruç tutma, Z.) derler. Bundan yola çıkarak, Kürtler *Roya Mazana Cihiyana* (Yahudilerin büyük orucu, Z.) adını verirler; ama genel adlandırmaları *İda Dikila*dır (horozlar bayramı). Hatta Yahudiler de, *Yom Zebahit Dikila* (tavuk kesme günü) adını kullanırlar.

Kürtler talebin çok olacağını bildikleri için, Yom Kippurdan önceki gün çarşıya çok sayıda tavuk getirirler.

Yom Kippura hazırlık gününden önceki gece, şammaş, normalden önceki bir saatte insanları *selihot* için uyandırır. Küçük çocuklar bile uyandırılır, çünkü *kappara* esnasında uykuda olmanın şanssızlık getireceğine inanılır. *Kappara* için mümkünse beyaz bir hayvan -genellikle bir erkek için tavuk

6 Baraşe Yahudileri *khuwarusa* yerler, çünkü süt ürünlerini kendileri yaparlar.

ve bir kadın için de horoz- seçilir. Ailenin her bir bireyi için bir kuş da olmalıdır; ama yoksullar arasında yumurta horozun yerini tutar.[7]

Zengin aileler *kappara* olarak bir koyun alırlar ve Kürt Yahudilerin başka durumlarda (ör., hastalık durumunda) da yaptıkları bir şey olduğu için bu koyun genel bir *kappara* yerine geçer.[8] Her aile koyununu alıp sinagogun bahçesine gelir. Şohet koyunu üç kez ailenin etrafında gezdirir ve ailenin her ferdi, kesilmeden önce hayvanın başına değdirir.

Kappara tavuklarsa evde kesilir; *şohete* öğrencileri bazen hediye olarak bir kümes hayvanı verirler. Tavuğun başı ve iç organları kuşlara yem olarak dama bırakılır ve eti yoksullara dağıtılır.

Sabahleyin büyük mum, *şam'a mevōrak*, "kutsanmış mum" sinagoga götürülür.[9] İki metre yüksekliğinde ve otuz santim kalınlığında olan bu mum sinagogun parasıyla *şammaş* tarafından yapılır. Amediye'de, bu mum Kefaret Gününde kırbaçlamada (*malqut*) toplanan parayla alınır.

Zaho'da, Yom Kippurdan birkaç gün önce mumu *gabbai*nin evine getirilir. Bu transfer karanlıktan önce gerçekleştirilmelidir. Yom Kippurdan önceki hazırlık gününde, mum mendillerle ve gül çelenkleriyle süslenir. Öğleyin, cemaat kendilerine yiyecek ve içecek ikram edilen *gabbai*nin evine gelirler. Ardından mumun satışı gelir. Fiyatı olabildiğince yükseltmek için satış büyük bir yaygara ve şamatayla yapılır.

Şanslı alıcı mumu omuzlarına alır ve kalabalık eşliğinde sinagoga getirir. Kadınlar damda bekleyip üzerine buğday ve

7 Hamile kadınlar için, Kürt Yahudiler, *Shulhan 'Arukh*'da belirtildiği gibi iki tavuk değil, üç tane seçerler: İki tavuk ve bir horoz.

8 Ayrıca bkz. Brawer, "Mi-Parashat Massa'otay," s. 20.

9 Bu seremoninin aşağıdaki anlatımı Zaho'ya ilişkin: "Ve baktım, ne gördüm? Bütün Yahudiler bir araya gelmişler ve en ortalarında, aralarındaki en saygın adam her iki elinde büyük bir mum (Yom Kippur mumu) taşıyarak yürüyor ve kalabalık dans ederek, davul çalarak ilerliyor ve damlarda duran kadınlar, köpekler gibi inleyerek yüksek sesli çığlıklarla katılıyorlardı... sinagoga gelinceye kadar. Orada mumu yerine koydular" (W. Schur, *Mahazot haHayyim*, Vienna, 1884. s. 34).

kuru üzüm atarlar. Mum Hêkhalin karşısına bırakılır ve bazı ebeveynler çocukları, karıları ve kocaları için yakılmış gaz lambalarını tutarlar (Z.). Amediye'de ailenin her ferdi için bir mum yakılır.

Şam'a mevörak oruçtan sonraki gün söndürülür ve kalan kısmı sinagogda *havdala* mumu olarak kullanılır. Mumun zamanından önce dışarı çıkarılmasının uğursuzluk getireceğine inanılır.

Sine'de, sinagoga, belli bir zaman dilimi içinde (bazen on yıllık bir zaman dilimi olabilir) aileden bir veya daha fazla ferdini ölümden dolayı kaybetmiş her aile tarafından bir metre yüksekliğinde kalın bir mum bırakılır ve bu mum kalabalığıyla sinagog oldukça güzel bir şekilde aydınlatılmış olur.

Kamçılama (*malqut*) *minha*dan sonra sinagogda gerçekleşir. Bu adet, tamamen kaba yapılarıyla uygunluk gösterdiği için Kürt Yahudiler tarafından büyük bir ciddiyet ve coşkuyla yerine getirilir ve büyük bir önem verilir. Kırbaçlama için, öküz ve eşek derisinden yapılma bir kırbaç kullanılır. Bunun gerekçesi İsaiah 1:3'e gönderme yapılarak açıklanıyor, "Öküz sahibini, eşek sahibinin tahıl ambarını bilir." Ancak bu oldukça yeni bir açıklama, çünkü burada çok eskiye dayandığından kuşku duyulmayan bir kırbaçlama aletinden söz ediyoruz. Brauer'in İbrani Üniversitesindeki koleksiyonunda bunun Sine'den güzel bir örneği[10] bulunuyor. İçine öküz derisinden dört tabaka halinde katlanmış ve kenarlarından 33 cm uzunluğunda, 6.7 cm genişliğinde 1.2 cm kalınlığında dar bir sırımla dikilmiş bir kayışın sokulduğu 20 cm uzunluğunda bir sapı var. (HUBC 37:11). Sapı ve diğer kısmı etkileyici çizgilerle süslenmiş. Kırbacın gövdesinden aşağıya, ortada ve kenarlarda, 1.4 cm genişliğinde, kayışa ortadan dar bir öküz sırımıyla dikilmiş eşek derisi şeridi bulunuyor. Eşek derisi şeridi kayışın bitiminde dışarıya sarkıyor ve ufak bir kıvrım oluşturuyor.

Her sinagogun, Hêkhalde tutulan bir kırbacı vardır. Bu tür bir kırbaç bazı *hakamim* ailelerinde kuşaktan kuşağa geçen de-

10 Bu nadir kırbaçlardan birini elde etmeyi başardım. Rekan'dan gelen bu örnek öküz ve eşek derisinden yapılmış ilkel bir cezalandırma aracıydı (HUBC 39:12).

ğerli bir hazine niteliğindedir. Ama Zaho'da sadece iki tane bulunuyor.

Amediye'deki sütunlardan biri kırbaçlama yeri olarak işlev görür. Tövbekar beline kadar soyunur, yüzünü sütuna döner ve kollarını sütuna sarar. Öğrencilerden biri eski bir dua şalıyla bağlar. Kırbacı *hazan* kullanır (Kürt Yahudiler hakkında bildiklerimizden yola çıkarak tahmin edeceğimiz gibi) ve darbeleri çok serttir. *Hazan* tövbekarın arkasında bir taşın üzerinde durur ve sık sık kamçıyı iki eliyle sıkıca kavrar, ki darbeleri güçlü olsun. Ya üç darbe veya eğer tövbekar istiyorsa, "kırk bir darbe" vurur, o arada 78:38 Mezmurunun on üç kelimesini üç kez söyler. Kürt Yahudiler kırbaçlama esnasında yüksek sesle çığlık atarlar, ama acıdan dolayı değil, içsel heyecandan dolayı.[11]

Kırbaçlandıktan sonra, tövbekar sadaka dağıtır. Fakirler etrafına doluşup, bağırırlar, *Mamo, mamo*, "Amca," ve onları memnun etmeyinceye kadar giyinmesine izin vermezler (Z.). Sonra dinsel banyo için nehre gider. Amediye'de beş kez suya girip çıkarlar, ama ultra dindarlar bunu "kırk bir" kez yaparlar (Z., A. ve S.).

Kadınlar orucun bitimine yakın ocağa yemek koyarlar ve çocuklara bu ocağın bir yılan tarafından korunduğunu, dolayısıyla yanına yaklaşmamaları gerektiğini söylerler. Oruçtan önceki son yemek genellikle tavuk ve pirinç pilavından oluşur. Genci yaşlısı herkes oruç tutar ve anneler kızlarını, *Sōmin berati nêpiklak kha kakit dêhva*, "oruç tut ki kızım, aylık dişin çıksın" diyerek teşvik ederler (A.).

Kurallar gereği, insanlar sinagoga yalın ayak giderler. Birçoğu keçi kılından yapılmış çorap, *reşke* giyer ve çuval bezi yerine çıplak vücutlarına da *dalke* denilen keçi kılından yapılma bir halat sararlar.

11 Schu'un canlı bir şekilde tasvir ettiği bu kırbaçlama: "Ve *şammaşın* barbara her vuruş darbesinde, diğeri içi parçalanırcasına yüksek sesle bağırır... Ve zavallı adamın sırtı yaralarla dolar... Bu saçma Yahudi adetini bilen bir sürü Müslüman Kürt de sinagoga gelip, gömleklerini çıkarırlar ve *şammaşa* şaka yollu kendilerine de kırk kırbaç vurulmasını isterler" (age.). Mülakatçıların bu son iddiayı yalanladılar.

Evinden uzakta olan tüm erkekler Yom Kippur için evlerine dönerler ve herkes sinagogdaki ayine katılır, öyle ki ayinin gerçekleştiği avlu tam kapasite dolar. Kadın ve genç kızlar komşu evlerin damında ayakta durup seyrederler.

Kol Nidre üç kez orijinal dilde üç kez de Targumca söylenir. Bu esnada, tüm cemaat ağlar ve damlardaki genç kızlarla kadınlar da gözyaşlarına boğulurlar. Anneler kızlarına, *Bekhe berati tekhatir ilahla yawil kaye ta babik akhawasak*, "Ağla kızım, ağla ki, Tanrı babana ve erkek kardeşlerine uzun ömürler versin" derler (A.).

Çok dindar olanlar, ertesi gün borazan üfleninceye kadar konuşmama yemini ederler. Birçoğu da bütün gece ve Yom Kippur günü ayakta kalırlar.[12] Bu acı verici durumu daha kolay bir hale getirmek için, vücutlarına bandaj sararlar. Bazı *hakamim*, kadınlarla ve Yahudi olmayanlarla temastan kaçınmak veya gereksiz şeylerle uğraşmaktan kaçınmak için geceyi sinagogda geçirirler. Zaho'da, çok sayıda genç kız sessizlik yemini eder. Bunun onlara iyi bir koca getireceğine inanırlar.

Ertesi sabah, güneş doğmadan önce herkes sinagogdadır. Duaların okunması üç *hazanim* arasında paylaştırılır. İbadete gelenlerin önemli bir kısmı Yom Kippurda Torah okumaya çağrılır, çünkü birçok erkek bütün yılı köylerde dolaşarak geçirir ve sadece Dehşet Günlerinde ve Passoverda aileleriyle birlikte olabiliyorlar. Bu nedenle, imkanı olan Yom Kippur için herkes köylerden şehirlere gelir.

Papazın kutsamaya başlamadan önce Kohanim su havuzuna gider ve Levitas başlarına su döker. Bu su, hastalara ve hamile kadınlara ilaç niyetine verilir (A. ve Z.).

Yom Kippur kurallarına, oruç tutmayı zor görmeyen erkekler tarafından çok sıkı bir şekilde uyulur; ancak kadınlar arasında devamlı bir gel git vardır. Targumca söylene *piyyutim* sırasında [kelime anlamı, şiirler] kadınlar çok fazla ağlarlar. An-

12 [Bu adet, Aşkenaz topluluklarındaki dindarlarda da geçerli. Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında Transilvanya'da Grossvardein'de yaşayan büyük-büyükannemin Yom Kippur günü boyunca bir yerde ayakta durduğu ve dualar dışında ağzından tek bir kelime çıkmadığı söylenir.]

cak, tüm gününü sinagogda geçirmeyen ama sabah ayininden sonra eve gidip *minhaya* kadar uyuyan birçok erkek de var.

Sine'de, bu sürede *sidenin* yükseltilmiş platformunda otururlar ve cemaatteki her erkek ve kız çocuk Torah parşömenleri için onlara bir mendil sunarlar. Sayıları iki yüzden fazla olan bu bezler, daha sonra sinagog yararına satılırlar.

Yom Kippurda erkek çocuğu olan bir adam sert muameleye maruz kalır. Nebukadnezar'ın Kudüs'ü kuşattığı Onuncu Tevet orucunda karısıyla caiz olmayan bir şekilde yattığı iddia edilir. Günahkar baba bir hasıra sarılır, yere bırakılır ve orada bulunan herkes tarafından üçer kez üzerine basılır. Tüm Yom Kippuru bu hasırın üzerinde geçirmek zorunda kalır (A.). Buna karşın Zaho'da, cezası bittikten sonra serbest bırakılır.

Akşam ayininde borazanın çalınmasından sonra, kadınlar ışıkları yakmak için çabucak eve giderler ve *meboseyi fetartit* kippur için ocaktan indirirler. Yom Kippur orucunu bozmak için en sık yenilen yemek tatlı ve ekşi olanıdır: *Mebisit kumsa* denilen ekşi üzüm suyunda pişirilmiş buğday ve et köftesi (*kufte*) (A., Z. ve Süleymaniye).

23. SUKKOT-TAPINAKLAR

Kürt Yahudilerinde, Sukkot Yortusuna [Çardaklar] Sukka veya Sukkuot adı veriliyor. Sine'de, Êlana, Yortu Vakti terimi de kullanılıyor; çünkü İran'daki Kürt bölgelerinde (Talmud dilindeki eserlerde olduğu gibi) Sukkot en üstün yortu olarak görülüyor. Müslüman Kürtlerse, Sukkot için Mavi Kulübe, Kapra Şine terimini kullanıyorlar (Z., A ve Uşno).

Her ailenin kendisine bir çardak yaptığı yerler vardır (S. ve Süleymaniye); ama çoğu yerde sadece, Passoverda olduğu gibi kutlamayı beraber yapmak için başkalarını davet eden birkaç aile çardak kuruyor.

Zaho'da, ailelerin yaklaşık dörtte biri sukkot yapıyorlar. Erbil'de genellikle her avluda bir çardak vardır; Amediye'de seksen aileden yedisi sadece çardak yapıyorlar, Baraşe'de yüz aileden iki veya üçünün çardakları var ve bunlar *hazan*, *gabbai* ve iki zengin evlerindedir.

Çardak

Diğer ülkelerde olduğu gibi Kürdistan'da da, Yom Kippu-

run bitiminden hemen sonra çardak yapımına başlanır. Çardak avluya ya da damın üzerine kurulur. Zaho'da eskiden beri kereste tüccarları sukkot için ödünç kereste verirler. Bu nedenle, akşamları erkekler, kerestelerin bulunduğu nehre giderler ve her biri ihtiyacı kadar keresteyi alıp götürür. Sonra dört köşeye çukurlar kazar ve köşe direklerini yerleştirir.

Ertesi sabah, insanlar katırlarla, duvarları ve tavanı için *kilapta*, "söğüt dalları" toplamaya giderler. Söğüt dalları tavana *Sukkot* arefesinde konulduğu için, bu güne *yom gezalit sukke* (Z.) veya *yom kasöyit sukka*, "sukka kapatma günü" (A.)denilir. Sukka yapımında hiç çivi kullanılmaz. Her şey halatlarla veya söğüt dallarıyla birbirine bağlanır.

Sukka, söğüt dallarının açık bırakıldığı Baraşe gibi kırsal yöreler dışında halılarla ve renkli kumaşlarla süslenir. Tavana, mümkün olabildiğince çok çeşitli meyve salkımları asılır; bir tutam tuz, biber vb; *qara maye* denilen "Jonah'ın su kabağı" (A. ve S.'de, karpuz) ve Leviticus 23:42'den, İbranice "Çardakta yedi gün kalacaksınız" yazısı bulunan bir yumurta (A. ve Uşno). Çocuklar kağıt parçalarını katlayarak, *çukçikyata* denilen kuş benzeri şekiller yaparlar ve sukkaya asarlar. Bunların, *hakamim*in ruhları olduğunu söylerler.[1]

İnsanlar yerde, üzerine yiyeceklerle beraber *siniye*nin konulduğu alçak bir masanın (*kursi*) etrafında kilimlerin üzerinde otururlar. Kabalacı geleneklere göre, *uşpizin*, "ilahi konuklar" için de sukkaya *kursi babawatha*, "atalar kürsüsü" denilen bir sandalye de konur. *Uşpizin* için her gün bir tepsi meyve hazırlanır ve sonradan yoksullara dağıtılır.[2]

Sukkanın sahibi yortunun ilk akşamı sinagogdan döndüğünde, hemen çardağa girmez, birlikte içeriye girmek için konuklarının toplanmasını bekler. Konuklar arasında kadınlar yer almaz. Anneler dama çıkıp, çocuklarına çardağın içine

1 [Ruhun, bir kuş şeklinde temsil edilmesi ile ilgili gelenek bağlamında, bkz. *ERE* 1.52a, 11.729b ve 745a ("Islam" mad.); Sir James George Frazer, *The Golden Bough*, 3. bas., London, 1922-25, index, "Soul" mad.]

2 Eliyah Kürsüsünü sinagogun dışına çıkararak, *sukka*larına koyan *hakamim*ler de var.

ikinci basamak olarak şeker atarlar. Bu sırada damat da şeker yağmuruna tutulur (Erbil).

Ev sahibi yemek vermez. Her misafir yanında arrakın ve mezesini getirir; kadınlar da sonradan yemeği getirirler.

Lulav (Sukkot buketi)

Kürdistan'da sadece sinagoglarda *lulav* ve *etrog* bulunur. [Tüm Yahudi topluluklarında olduğu gibi *lulav*, mersin ve söğüt ağacı dallarıyla sarılmış hurma dalından oluşur. Kürt Yahudiler arasında daha çok *trinja* denilen *etrog*, ağaç kavunudur. Genellikle işaret edilen bu "dört çeşit" iki elle tutulur, üzerlerine gerekli bereket duası okunur ve aşağı yukarı ve dört yöne doğru sallanırlar. Çardaklar Yortusunun ilk sekiz günü hepsinde yapılan bu dua okuma ve sallama törenin esas parçasını oluşturur.]

Mersin (*asa*) ve söğüt (kilapta, Kür. *bil*), Kürdistan'ın her yerinde yetişir; ama kişilerin *lulav* ve *etrog* almaya mali güçleri[3] yetmez, çünkü bunların Bağdat'dan veya Kudüs'ten ya da İran'da, Raşt yöresinden getirtilmeleri gerekiyor.

Eskiden, Amediye'de iki yaşlı adam *lulav* ve *etrog* getirmek için Bağdat'a giderlerdi. Hurma dalı ve ağaçkavunu taşıyan kervanın şehre yaklaştığı duyulduğunda, öğretmen, öğrenciler ve işini bırakabilen herkes -hatta Kürtler bile- karşılamak için neşe içinde yola düşerlerdi (Z. ve A.).

Etrog ve *lulav*, ilk önce açık artırmayla satılacakları *gabba*inin evine getirilirler. Sukkot akşamından önceki gün insanlar toplu halde *Dê kamlula* şarkısını söyleyerek, onları *merê lulav* [*lulav*-efendi] denilen *lulav* alıcısının evine getirirler. *Merê lulav*ın karısı damdan, topluluğun üzerine şeker ve ceviz atar ve eve her gelene yiyecek ve içecek ikram eder.[4]

3 Bunun toplumsal nedenlerinin olduğu açıktır. Zenginlerin yoksullar üzerinde üzerinde bu tür avantaja sahip olması istenmiyor.

4 Zaho'da, *lulav gabba*inin evinde kalır ve ilk güne açık arttırmaya çıkarılmaz. Ücreti hayli yüksek, 10 Pound ve ibadetten hemen sonra *mere lula*vın evine getirilir. Her gün, evinden alınır ve ibadetten sonra tekrar geri götürülür.

Ertesi sabah, güneş doğmadan önce, *şammaş lulav*ı, ayinden sonra tekrar geri getirileceği *merê lulav*ın evinden sinagoga getirmeleri için insanları uyandırır. *Merê lulav* olma onuru, günde yaklaşık altmış kişiye yiyecek içecek servisi yapmak anlamına da geldiği için epey masraflı bir iş. *Lulav* ipek bir kumaşın içine sarılır. *Etrog* için herhangi bir kutu veya sandık yoktur.

Sinagogda *merê lulav*, *lulav*ı, üzerine bereket duası okumaları için herkese verir. Eski zamanlarda yaşlı kadınlar da *lulav*ı alıp dua okurlardı.

İlk gün *minha*dan önce, cemaat *gevir*in *sukka*sında, ikinci gün de *hakam*ınkinde bir araya gelirler. Oynayıp şarkı söylerler ve birkaç yaşlı adam tahta kılıçlarla kılıç dansı yaparlar. *Minha* için topluca sinagoga giderler, gençler önde mendillerle oynarlar ve arkada yaşlı adamlar kılıç dansı yaparlar (A.).[5]

Hoşana Rabba

Hoşana Rabbadan [Büyük Hoşana] önceki geceye *lêl arava* "söğütler gecesi" deniliyor. *Lêl arava*da erkekler dinsel banyo yaparlar ve Yom Kippurda olduğu gibi beyaz giysiler giyerler.

Amediye'de erkekler gece okumaları için sinagogda, Zaho ve Sine'de *sukka*da toplanırlar. Amediye *gabbai*sinin sinagoga getirilmiş çok miktarda üzümü olur ve yastaki insanlar da bir tepsi meyve ve kurabiye (*zelōbiye*) getirirler. Gece boyunca birkaç kez meyve ve kurabiye dağıtılır. Bu okumalar için kadınlar da sinagoga gelirler, ama sessizce avluda otururlar (A.). Ayın çıkmasıyla, ilahilerin okunmasına başlanır. Erkekler onar kişilik gruplar oluştururlar ve her gruba bir kısım ilahi tahsis edilir. Sine'de her kitabın okunmasından sonra borazan çalınır. Okuma sırasında kimse uykuya dalmamalıdır. *Gabbai* bunu kontrol etmek için sıraların arasında dolaşır. Uyumuş

5 [Yaşlı erkeklerin dansı, Kudüs'teki İkinci Tapınakta "dindar ve amelleri iyi olan erkekler" tarafından kadınlar avlusunda Sukut kutlamaları sırasında neşeli kalabalığın önünde yapılan danslarla karşılaştırılabilir (Patai, Man and Temple, s. 28).]

birini uyandırmak için merhametsizce sert bir şekilde bacağına vurulurdu; bu, az bacak kırıklarına yol açmazdı, artık ayak parmaklarına basmakla kendilerini sınırlamış durumdalar (A.).

Gölge kontrolü

Kürdistan'da da, "birinin kaderinin yazıldığı gece" yani, kaderinde yıl içinde ölmek olan birinin başının gölgesinin olmadığına dair çok eski ve yaygın inanışın olduğunu görüyoruz. İlahiler okunmadan önce, özellikle *hakamim*, dışarıya çıkıp baş, kol ve bacaklarının gölgesini kontrol ederler.

Erbil'de, sadece belirli kişilerin geceleyin gölgenin olup olmadığını tespit etme yeteneğinde olduğuna inanılır. Kimseye fark ettirmeden dışarı çıkıp ay ışığında gölgeyi kendi vücutlarında tespit etmeye çalışırlar. Özel bir takım işaretlerden, kendilerinin veya ailelerinden birinin başına kötü bir şeyin gelip gelmeyeceğini anlamaya çalışırlar. Kimseye hiçbir şey açıklamazlar, ama bu korkutucu tehlikeyi yeminlerle bertaraf etmeye çalışırlar.

Sine Yahudilerinden biri bana, bir grup genç erkekle beraber yürürken aniden yoldaşlarından birinin gölgesinin kafası olmadığını fark ettiğini anlatmıştı. Bir arkadaşına başıyla işaret etmiş ve bu ürkütücü duruma dikkatini çekmiş. O arkadaşı da bu gözlemini doğrulamış. Ve gerçekten de, kısa bir süre içinde genç adam ölmüş.

Söğüt dalı dövüşü

Lulav için, geceleyin ya da şafakta söğüt dalı getirmek gelenektir. Amediye'de bu işi yapma ayrıcalığı Bê Huda ailesindedir. Bu ailenin birçok üyesi gece yarısı nehre giderler ve sinagoga getirirler. Zaho'da, farklı *sukkot*lardan adamlar söğüt dallarını alıp *merê lulav*larına verirler. Her biri yedi büyük dal alır ama sadece beşiyle dövüşürler (A.).[6] Hemen hemen her yerde

6 [Beş dalla dövme Kabalacı hahamlar tarafından kesin olarak tavsiye ediliyordu:

Hoşana Rabba için sinagoga giden kadınlar -hatta küçük çocuklar- söğüt dallarını getirirler.

Cahil olanlar, dal büyük oldukça kuralın da daha iyi yerine getirildiğini düşüncesiyle özellikle büyük ve sert dalları toplarlar. Zaho'da bazı genç erkekler, birkaç dalı birbirine bağlayarak, sinagogun tavanına kadar yetişen bir sırık elde ederler. Ucuna büyük bir çiçek demeti, birkaç elma veya nar bağlarlar. Diğerleri de özellikle sert dalları seçerler ve insanları dövmeye gidecekleri bir tür çomak şekline sokmak için uçlarını bükerler (A.'de de).

Hoşana Rabba, insanlar için yazılmış alınyazısının yasal gücüne eriştiği bir yortu olmasına rağmen, bu çok ciddi durumda bile Kürt Yahudilerde güldürme eylemleri eksik olmuyor. Uşno'da, gençler sinagogda, erkeklerin gece okumaları için yiyecek getirdikleri bezi çalarlar. Onu kurbanın eşine götürürler ve kocasının daha fazla yiyecek ve arrak istediğini söylerler. Beze kanan kadın söyleneni yapar ve gençler aldıkları yiyecek ve içecekleri yemek için sinagoga giderler.

Sine'de genç erkekler güneş doğmadan tarlalara giderler ve burada tüm numaraları uygularlar. Meyve çalarlar, açıkta hazırlarlar, yerler ve arkasından da arrak içerler.

Sabahleyin, *merê lulav*ın evinden *lulav* alınır ve özellikle kutlama alayıyla sinagoga getirilir, seremoni bu sefer son kez uygulanacaktır. Yedi tur adı Abraham, İsaac, Jacob, Joseph, Moses, Aaron ve David olan erkekler arasında dağıtılır.[7]

Tur atanlar söğüt dallarıyla dövülürler. Ayrıca insanlar dallarla birbirlerini de pek nazik olmayan bir şekilde döverler. Bu alışkanlığı ortadan kaldırmak için yapılan tüm girişimler sonuçsuz kalmıştır (Z. ve A.).[8] Söğüt dallarıyla dövüş avluda gerçekleşir.

Yeshaya Lurie, "Kavvanot," Abraham Danzig, Hayye Adam (Vilna, 1820), böl. 152. ayrıca Isidor Scheftelowitz, *Altpalastinensischer Bauerglaube*, Hannover, 1925, s. 91.]

7 [Bunlar, ruhlarının çardakta olduğuna inanılan geleneksel yedi *uşpizin*, konuklar.]

8 [Bu adetin kökleri, Tapınaklar Yortusunun Sabatında insanların birbirlerini *lulav*larıyla dövdükleri İkinci Tapınak günlerine değin gider, (Mishna Sukka 4.1). Benjamin II'ye göre Trablusgarp'ta birbirlerini söğüt dallarıyla dövme adeti vardı:

Kürdistan'da Şemini Aseret [Sukkotun sekizinci günü]te farklı bir adet sözkonusu değil. Öte yandan, Simhat Tora gerçekten çok yaygın bir yortu ve Simhat Tora arefesinde ve sabahında gezintilere ilaveten birçok geçit törenleri yapılır.

Simhat Tora

Simhat Tora arefesinde yapılan gezintiler *minha*dan sonra ve *ma'arivden* sonra yapılır; ancak bunlar çok neşeli olmazlar ve yedi tur sonuçta ayrı ayrı satılmak yerine, Simhat Toranın kendisinde olduğu gibi hep birlikte satılır.[9]

Simhat Toranın sabahında, tüm bir yıl için ayrıcalıklar ve görevlere sahip olma onuru açık arttırmayla satılır. Amediye'de *hatan Tora* olma onuru (diğer deyişle, *hatan me'ōna waya'al*) ve *hatan bereşit* olma onuru da açık artırmaya konur; ikisi de daima aynı kişi tarafından alınır.[10] Zaho'da bu görevler açık arttırmaya konulmaz. "Altıncı" olma ayrıcalığını elde eden kişi *hatan me'ōna* da olurken, "yedinci" olanlar da *hatan waya'al* ve *hatan bereşit* olurlar.

Amediye'de, önde gelenler büyük bir ciddiyetle, kendilerine yemek verecek olan *hatana* evine kadar eşlik ederler. Cema-

"Trablusgarp'ta her bölüm arasında zaman zaman çokça kahve içilir. Sabahleyin hepsi sinagoga gider, dua okur ve Hosheinotu tekrarlar. Ardından her biri Hosheinasını yanına alır ve bununla birbirlerinin omuzlarına vururlar. Bu arada ne rütbe, ne statü dikkate alınır; kadınlar da aynı şeyi yaparlar ve her biri Hosheina darbelerinin şeref olduğunu düşünürler" (*Eight Years*, s. 331). Bugüne özgü gelenekler; N. Slouschz, *Massa'i b'Eretz*, c. 2, Tel Aviv, 1943), s. 86. Dallarla dövüşme bir verimlilik ritüeli olarak, diğer halkların benzer adetleriyle paralellik kurularak, açıklanmış. Mannhardt, *Wald und Feldkulte*, c. 1, s. 251ff., c. 3, s. 115ff.; Edwin Sidney Hartland, *Primitive Paternity* (London, 1909), c. 1, 100, 108; aynı kişi, *The Legend of Persus* (London, 1894-96), c. 1, 171; Ovid, Fasti 2.425; Sir James George Frazer, *The Fasti of Ovid* (London, 1929), c. 2, s. 331ff.; aynı kişi, The Golden Bough, c. 2, s. 97ff.; L. Preller, *Römische Mythologie* (Berlin, 1881-83), c. 1, s. 389; Angelo di Gubernatis, *Thiere in der indogermanischen Mythologie* (Leipzig, 1874), s. 173-74; Ploss-Bartels, *Das Weib*, c. 2, s. 315 (c. 1, s. 764); Patai, *Man and Earth*, c. 2, s. 171-72.]

9 Sine'de, asıl gezintiler Simhat Tora akşamında gerçekleştirilir; bazen de, minha gününe kadar gerçekleşmez.

10 Son zamanlarda üç *hatan* şeref makamı açık arttırmayla satıldı.

atin geri kalanları da gelirler; ama yanlarında yiyeceklerini getirirler, *hatan* sadece arrak ikram eder. *Hatan Tora haverime* yedi şişe (*betuna*) arrak hediye etmesi gerekir. Görüldüğü gibi *hatan Tora* olma onuru epey pahalı bir zevk. Zaho'da cemaatin bir kısmı neşeli bir alay halinde *hatan Tora*nın evine giderler, diğer kısmı da *hatan bereşit*in evine giderler ve bu iki *hatanim* kendilerine eşlik edenlere yortu yiyecek ve içeceklerinden ikram eder.

*Hatan*ın evindeki yemekten sonra insanlar eve giderler ve *minha*dan saatler önce *şammaş* cemaati *Simhat Tora*ya çağırır (A.). Amediye'de, Navi Yehezqel sinagogundaki gezinti bittikten sonra, herkes, gezintilerin onların gelişine kadar ertelendiği Ezra Hasofer sinagoguna giderler. Sine'de, gezintiler akşam ayininden sonra bir sinagoga ve gece yarısından sonra da diğerine yapılır. Genç erkekler genelde her iki sinagog gezintisinde de bulunurlar, ama özellikle gece yarısında olanını severler. İkicisini büyük bir eğlence havasında, yiyerek, içerek, dans ederek ve şarkı söyleyerek gerçekleştirirler.

Zaho'da, ana gezintiler sabah saat yedi civarında gerçekleştirilir. Kürt Yahudilerinde akşam ayininden sonra üçüncü gezintiyi yapmak da adettir.

Gezintiler (Circumambulations)

Bütün *Torah* parşömenleri hêkhalden sırayla çıkarılır. Çiçeklerle süslenirler ve güllerle donatılan en güzel parşömen dans eden bir grup adam tarafından *sideye* götürülür (Z. ve A.). Sine'de her parşömen sırayla *sideye* konur, ki tüm parşömenler onlar için yapılan turların (*hakkafot*) şerefine sahip olsunlar. İki yaşlı adam *şuşbinim* olarak parşömenlerin yanında dururlar.

Tur sırasında Torah parşömenlerini taşıma ayrıcalığı açık artırmayla satılır ve her *hakkafa* ayrı ayrı arttırmaya konur. *Hakkafat* satışı sinagogun en önemli gelir kaynaklarından biridir (A., S. ve Erbil; Zaho'da satış yoktur). Seremoni süresince sinagoga neşeli bir ortam hakim olur. Parşömenlerden biri-

ni elde etmeyi başaran babalar tur esnasında küçük oğullarını omuzlarına alırlar. Parşömen taşıyan erkeklerin arkasında çocuklar yürür. Kürdistan'da bayrak bilinmiyor, ama bazı yerlerde çocuklara taşımaları için mum veriliyor. Amediye'de *luhot* [On Emrin yazılı olduğu gümüş tabletler] taşıma hakkı da açık arttırmaya konur ve babalar onları çocukları için alırlar. Bunlardan yaklaşık on altı tane var ve çocuklar ellerinde *luhot*, turda adamları takip ederler. Uşno'da, erkek çocuklar başlarının üzerine dua kitabını koyarak tura katılırlar.

Tur atma sırasında ilahiler okunur. Genç erkekler *hazanı* ve diğer ilahi söyleyenleri omuzlarına alırlar ve ilahi söylemeye bu yükseklikten devam edilir.[11] Turlar devam ederken, adamlar ve gençler dans ederler; ama bu arada, kendini dansa kaptıran gençler yanlışlıkla taşıyıcılarının elindeki parşömenlere çarpmasın diye tur atan alaya çok yakın durulmamalıdır. Danslar değişik şekillerde canlandırılıyor. Örneğin, dört genç, iki kişiden biri dans ederken birinin diğerini omuzlarında taşıdığı, yukardakinin ellerini çırptığı bir grup oluştururlar. Veya, üçü, ikisi dans ederken üçüncüsünün diğerlerinin omuzlarında ayakta durduğu bir grup kurarlar. Diğerleri, üç kişilik bir pramit yaparlar, üstteki kişi, başa bağlanan bezlerden (A., A. ve Sine *poşiye*) yapılmış büyük bir sarık giyer. Bazen de "köyün delisi" bir şala sarılır ve bohça gibi dans eden gençlerin omuzlarında taşınır (Z.).

Seremonide bol bol arrak içilir ve bazıları aşırı içerler. Kadınlar el çırparak, *klili* seslerini yükseltirler ve tören alayına gül süyü püskürtürler. Tur atma töreni çoğu zaman iki saat devam eder.

Amediye'de, turlar sona erdiğinde, öğrenciler sinagogdan evdekilere *tubarke* olarak üzüm salkımları ve şeker getirirler. *Minha*dan sonraki zaman *gevirimi* ziyaret etmekle geçer.

11 [Ayrıca, Kafkasya'daki Achalczik Yahudilerinde de var. Tchorny şöyle yazar: "Bunlardan sonra, her iki kişi üçüncü kişiyi ellerinin üzerine aldılar ve Torah Parşömenlerinin arkasından taşıdılar. Olayın sonunda: Adamları, küçük büyük elleri üzerinde taşıdılar" (*Sefer haMassa'ot*, s. 154). Gezilerin diğer özellikleri (dans etme, şarkı söyleme, mumlar vs.) Hem Doğulu hem Aşkenaz Yahudi topluluklan arasında da görülür. Patai, *Man and Earth*, c. 2, s. 151-52, 169ff., 175ff.]

Ma'arivden sonra başka ilave törenler de oluyor.

Çocuklar, yortunun bitişini, *Nune nune kudlaka qam kanune*, "*Nune nune*, herkes kendi ocağına!" şarkısını söyleyerek selamlar (A.). [Bu selamlama biçimi, Kürdistan Yahudilerine göre yortunun bitiminden sonra kışın geldiğini ve kışın ocağın etrafında oturma alışkanlığı olduğunu gösteriyor.]

Akşamleyin *sukka* sökülür ve kaldırılır. Evin resisi ilk önce asılı olan meyveleri kaldırır, ardından konuklar da aynı şeyi yaparlar. Birçok insan, meyvelerin kaldırılması işleminde yer almak için birden fazla çardağa giderler. *Sukka* asılı olan gaz şişesi hastalar için saklanır.

*Lulav*la ilgili birçok gelenek var. *Etrog* ve *lulav* tekrar kullanılmak üzere saklanıyor. *Etrog*, Ağaçların Yeni Yılı denilen Şevatın 15'ine kadar saklanır ve dualar eşliğinde yenir (Z., Erbil ve S.). Bir parça da, "kem gözlere" karşı koruma amaçlı hamile kadınlara verilir (Z. ve A.).[12]

Etrog gibi *lulav*da da büyüsel güçler olduğuna inanılıyor. Hamile kadınlar ve hasta kişiler için *hakam lulav* yağrağına belli başlı şeytanların isimlerini yazar. Sonra yaprak yakılır veya yazının içinde yıkandığı su hastalara içirilir. *Lulav*, Passoverdan önce hamesi yakmak için ve *massa şemura* pişirmek için ocağı tutuşturmaya kullanılır.

Söğüt dalları da *lulav* gibi aynı amaçlarla kullanılır. Zaho'da, *sukka* sahibi tarafından bütün misafirlerden toplanıp, özenle saklanır.

Bir inek hastalandığında, *hakam*a götürülür. *Hakam*, başına, omuzlarına ve arkasına bir söğüt dalıyla vurur, ardından daldan ufak bir parça koparır ve boynuzlarına bağlar (A.).

Amediye'de, Sukkottan sonraki gün yılın en büyük *serane*si gerçekleştirilir; çünkü Talmud'a göre (B. Sukka 45b) bu günde herkes çok neşeli olmalıdır.

12 [Bu adet birçok Yahudi toplulunda gözlemlenebilir; Patai, *Man and Earth*, c. 1, s. 215; aynı kişi, "Jewish Folk-cures for Barrenness" (bkz. 8. bölüm, n. 1), s. 118-119.]

24. "YAĞMURUN KONTROLÜ"

[Kürdistan'da, Ortadoğu'nun birçok yerinde olduğu gibi yağmur mevsimi normalde sonbaharda Sukkot tatilinden hemen sonra başladığı için, Sukkot törenleri ile 15 Şevat (Ocak-Şubat) arasında kuraklıkla ilgili dinsel törenlere değinmek şimdi yerinde olacaktır. Brauer, Kudüs'te bu konu ile Kürt Yahudilerle yaptığı görüşmelerden elde ettiği verilerden yola çıkarak yazdığı bir makaleyi, *Sefer Magnes* (İbrani Üniversitesi Rektörü, Dr. Judah L. Magnes onuruna ellinci cilt; bkz. Yayınlar)'de[1] yayımladı. Aşağıdaki bölüm bu çalışmadan yaptığım çeviridir.]

Türbe ziyaretleri

Kuraklığa son vermek için Kürt Yahudilerin sahip oldukla-

1 [Bu makaleyi burada kendi İngilizce çevirimle sunarken, köşeli parantez içine koyduğum birkaç açıklayıcı not ekleme ihtiyacı duydum. Diğer notlar Brauer'in orijinal makalesi *Sefer Magnes*'de bulunanlardır.]

rı gelenekler arasında, sadece türbe ziyareti, sihirli öğelerin yanında dini özellik de taşıyor ve bu uygulama, Yahudilerin komşu halklardan almadıkları tek şey. Buna benzer adetler diğer Yahudi topluluklarında da görülebilir.

Erbil'de, kuraklık durumunda, bir Perşembe günü oruç günü olarak belirlenir. Çarşamba gecesi sinagogda toplanırlar ve kurban sunmak için para bağışında bulunurlar. Ertesi sabah, kimse Şaharit ayininde eksik olmaz. Borazan çalarlar ve ayinden sonra, *şohet*in kurbanlık hayvanları kestiği mezarlığa giderler. Bir seferde, örneğin, bir öküz, iki inek ve üç koyun kurban ederler. Kurban etmeden önce, haham ve kesiciler hayvanları, sembolik olarak *sukka*ya davet edilen yedi u*şpizine* (Abraham, İsaac, Jacop, Musa, Aaron, Joseph ve David) karşılık gelecek şekilde türbenin etrafında yedi kez dolaştırırlar ve borazan çalarlar. Sonra hayvanları yakın bir yere götürürler, keserler ve etleri fakirlere dağıtırlar. Söylediklerine göre, *şohet* bıçağı eline aldığı anda yağmur yağmaya başlar. *Minha*ya kadar yağmurun altında ayakta beklerler ve şarkı söyleyerk büyük bir mutluluk içinde, Müslüman Kürtlerin de hak ettikleri şerefi verdikleri şehre geri dönerler.

Bu konuyla ilgili olarak, 1909 yılında ölen Bağdat hahamı Yusuf Hayyim tarafından yazılan *Rav Po'alim* başlıklı *Teşuvat*'tan (cevaplar, diğer deyişle, dini konular üzerine yetkin görüşler) da bilgi edinebiliyoruz: "Erbil kentinde, kuraklık zamanında; beş veya altı büyük baş hayvan alınır ve mezarlıkta aziz şahsiyetlerin gömülü olduğu türbelere götürülür ve her türbede bir hayvan keserler.[2] Sonra yağmur için dua ederler, Tanrının "On Üç Vasfını" okurlar, borazan çalarlar, sessizce kente dönerler ve eti yoksullara dağıtırlar." Haham Yusuf Hayyim'in görüşü, bu uygulamanın kesinlikle yasak olduğu ve devam etmemeleri gerektiği yönündedir.[3] Yine de, benim araştır-

2 [Kürt Yahudi geleneğindeki yağmur yağdırma seremonisinde, mezarlarda ya da yakınlarında kesilen kurbanlık hayvanların kanı bize, I Krallar 18:20'de ayrıntılı bir şekilde anlatılan Eliyah ve Karmel Dağındaki peygamberler arasındaki yağmur yağdırma rekabetinde kanın rolünü hatırlatıyor. Bkz. R. Patai, "The 'Control of Rain' in Ancient Paletsine," *HUCA* 14 (1939): 251-86.]

3 R. Yosef Hayyim, Rav Po'alim, 2. böl. (Jerusalem, 1903), s. 10. paragraf 31. Ay-

malarım açıkça gösteriyor ki, tarifi yapılan bu uygulama ve kuraklıkla bağlantılı diğer gelenekler bugüne kadar yaşayagelmişlerdir. Hayvanların türbelerde kesildiği iddiası kuşkulu biraz, çünkü kesim işlemi mezarlık dışında başka bir yerde yapılıyor olsa gerek.

Benzer bir adet, İran Kürdistanı'ndaki Sine'de de sözkonusu. Bir oruç tutma günü tayin edilir ve kurbanlar için para toplanır. Sabahleyin herkes sinagoga gider ve sinagog bahçesinde bir öküz veya koyun keserler. Bütün cemaat "kurbanın" etrafında toplanır ve "*Kapparah*" (kefaret)! diyerek ağlarlar. Herkes elini hayvanın üzerine koymaya çalışır. Et yoksullara dağıtılır. İnsanlar sinagogda kalırlar ve ilahiler okurlar. Öğleden sonra, bir Torah parşömeni ve onu üzerine koyacakları bir sandalye alarak mezarlığa giderler. Mezarlığın yanında kuraklık için dua ederler ve Pentateuchden pasajlar okurlar: Kohen için, Çıkış 32:11-14; Levi için, Çıkış 34:3-4; Yisrael için, Çıkış 34:4-10. Azizlerin türbeleri etrafında yedi kez dönerler, borazan çalarlar ve herkes ağlayıp dövünür.

Amediye'de Pazartesi günü oruç tutulur ve Navi Yehezqel sinagogunun bahçesinde bulunan Hazan Yusuf ve Hazan David'in türbelerine giderler. Bunlara rağmen yağmur yağmazsa, herkese oruç tutmak mecburi kılınır. Pazartesi, Salı, Çarşamba ve Perşembe günü oruç tutarlar ve bunun yanı sıra orucun içerdiği diğer dört yasağa da uyarlar: Yıkanmaktan ve kutsanmak için yağ sürülmekten, deri sandal giymekten ve cinsel ilişkiden kaçınmak. Sandal yerine, yukarıda anlatılan Kürtlerin yazlık ayakkabısı *raşke* giyerler. Bir sonraki Pazartesi, Şaharit dualarından sonra *selihot* (tövbekarlık duaları) okurlar ve borazan çalarlar. Dualarına hâlâ bir karşılık alamadılarsa, Torah parşömenlerini Kutsal Sandıktan çıkarırlar, üzerine siyah bir örtü örterler ve haham, Torah ve kendi başına kül serper.[4] Bunu seyreden cemaat gözyaşlarına boğulur. Daha sonra, bilginlerin ve azizlerin gömülü olduğu, *tafiya adöne*, ustalar höyüğü olarak adlandırılan mezarlığa giderler. Bu türbele-

nca, Simha Assaf, "Le-Toldot ha-Yehudim," *Zion Me'assef* 6 (1934): 85-112.
4 Bkz. Mishna Ta'anit 2:1.

rin yanındaki masaya benzer bir taşa *kêfat sefer torah* deniliyor. Torah parşömenini bu taşın üzerine koyarlar, dua ederler, ezbere *selihot* okurlar ve Pentateuch'tan 4:30-5:30 *Deuteronomy*'lerini ve *Haftara* olarak Jonah kitabını okurlar ve borazan çalarlar. Amediye'de hayvan kesme adeti yoktur; onun yerine yardım bağışlarında bulunurlar.

Tüm bunlara rağmen, yağmur yağmazsa, yine tüm cemaate oruç tutma zorunluluğu getirilir ve Pazartesi günü üç Torah parşömeni çıkarılır, üzerlerine ve cemaatin yedi yaşlısının kafalarına kül serpilir ve mezarlığa giderler. Hatta bunların sonunda da yağmur yağmazsa, Salı ve Çarşamba günü için oruç ilan ederler ve yaşlılar da *mahbusa* denilen iki gün iki gece süren orucu tutarlar.

Çarşamba gecesi oturup ezbere *selihot* okurlar. Perşembe günü yedi Torah parşömeni çıkarırlar ve üzerlerine kül koyarlar. Her biri seksen ve daha fazla yaşta olan yedi yaşlı da başlarına kül koyarlar ve cemaatin tamamı alınlarına kül sürerler. Mezarlığa giderken ağlayıp dövünürler ve yaşlılar yağmur yağmadan mezarlıktan ayrılmazlar.

Duhok'ta mezarlığa gitme geleneği var, ancak diğer gelenekler daha önemli bir yere sahiptir. Zaho'da mezarlığa hiç gitmezler.

Akre'de kesintisiz üç gün oruç tutarlar. Şehir dışında bulunan sinagogda dua ederler ve borazan çalarlar. Şehirde bulunan Çalışma Evinde bütün gece Torah çalışırlar. Tüm bunlar istenilen sonucu vermeyince Torah parşömeniyle mezarlığa giderler.

Musul'da, oruç ve borazan çalmadan sonra yağmur yağmazsa mezarlığa giderler. Çoğunlukla türbelerin en ünlüsü olan "adoni" stilindeki H. Sh'mu'el Barzani'ninkini ziyaret ederler. Sh'mu'el Barzani, Barzan'da yaşamış ve geç yaşında aradan gitmek zorunda bırakılmış ve Aşur (Musul)'a sığınmış. Çılgın aslan anlamına gelen *Şera* din olarak adlandırılan, Barzan'dan Amediye'ye kaçıp orada ölen H. Shim'on Barzani'nin babasıydı. Türbesi Yahudiler kadar Müslümanlar tarafından da büyük bir saygı ve hayranlıkla ziyaret edilir. Barzan'dan kaçma nede-

ni yukarıda iyileştirici nar ağacı hikayesinde anlatılmıştı.[5]

H. Sh'mu'el Barzani'nin mezarına yapılan bu tür bir ziyaret 1937 yılındaki Passoverında gerçekleşti. O günlerde uzun süredir devam eden bir kuraklık vardı. Müslümanlar tüm yağmur-yağdırıcı seremonilerini yerine getirdiler ama bir sonuç alınamadı. O noktada, hükümet hahama haber gönderip Yahudilerin kendi törenlerini yerine getirmelerini istedi. Yahudiler *selihot* ve ilahilerini okudular, borazan çaldılar ve Tevrat'tan kuraklığı giderici pasajları okudular. Ama yağmur yine yağmadı. Passoverda oruç tutmaları veya mezarlığa gitmeleri yasaklandı. Ama tatilden sonra, askerler ve Müslümanlarla beraber mezarlığa H. Sh'mu'el'in türbesine gittiler. Bütün gün, dua ederek orada kaldılar ve Minhadan sonra yağmur yağmaya başladı.

Uşniye'de (Uşniyeh, Urmiye Gölü yakınlarında) mezarlığın yanında değil, mehir kıyısında kurbanlık hayvanlar kestiler. Nehirler, Kürt Yahudilerinin törenlerinde genellikle önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle, örneğin, nehir kıyısında sinagog inşa etmek, gelin ve damadın nehrin suyuna batıp çıkması gelenekleri arasında yer alır. Bu gelenekler, akan suyun arındırma gücüne sahip olması inancıyla yakından bağlantılıdır. Eğer hâlâ yağmur yağmazsa, iki Torah parşömenini alıp nehre giderler. Kurbanlıklar da nehre götürülür. Erkeklerin suya batıp çıkmalarıyla başlarlar, ardından hayvanlar kurban edilir, çocuklar ve yetişkinler kanla alınlarına çizgi çizerler. Geriye kalan kan nehre dökülür. Et yoksullara dağıtılır.

Burada öncelikle yaygın-sihirsel geleneklerle ilgilendiğimiz için, türbe ziyaretlerini derinlemesine tartışmayacağız. Bu yağmur yağdırmaya yönelik adetlerde birçok eski alışkanlığın izlerini görebiliyoruz. Ama, Yahudi etnolojisi sözkonusu olunca, burada bu adetlerin gerçekten eski mi yeni mi olduklarını veya eski alışkanlıklarla tesadüfi bir benzerlik taşıyıp taşımadıklarını tayin edemiyoruz.

5 [Bu öyküde, Brauer'in kaydettiği gibi, babanın adı Haham Netanel Halevi, Barzan'dan çıkarak, Amediye'de ölen oğlunun adı da Haham Rabbi Sh'muel olarak verilmiş.]

Örneğin eski adetlerden biri, Torah parşömeninin Kutsal Sandıktan çıkarılıp ve onun ve hahamın başına kül serpilmesidir.[6] Bu gelenek, Torah parşömeninin sinagogdan sokağa götürülüp orda açık havada okunması şeklindeydi.[7]

Daha sonraları, bu gelenek başkalarıyla birleştirildi. Yağmur yağdırmak için "güce" sahip kutsal kişilere yani atalara başvuruyorlardı. Bu amaçla mezarlarını ziyaret ediyorlardı. Geleneğin azizlere ve onların mezarlarını ziyaret etmeye dönüşmesinden Talmud'da söz edilir.[8] Torah'ı açık havada okuma geleneği, mezarlıkta Torah okumak yasak olmasına rağmen azizleri ziyaret etme geleneği ile birleşti.

Öte yandan, Kürt Yahudiler arasında bu gelenek başka bir tanesiyle de birleşti: Bu, atalara gerçek kurban sunmaktı. Bu kurbanlar kefaret ödeme niteliği taşımıyor, kesilmiş hayvanlar şeklinde açığa vurulan hediyelerdir. Çünkü, kefaret için sadece horoz, tavuk ve koyun kesilir, bir büyük baş hayvanı yağmur yağdırmak için kestirmek Kürt Müslümanlara özgü bir uygulamadır. Gaonların ve ilk karar vericilerin, kefaret olması öngörülen hayvanların başına ellerini koyması ve sonrasında hemen kesilmelerinin uygun olduğunu söylemelerine rağmen, elleri koymak ve hemen kesmek asıl kurban etme olayının temel özellikleri olarak kabul ediliyor.[9]

Yağmur gelini

Kürt Yahudilerde, Müslüman Kürtlerden aldıkları anlaşılan yağmur yağdırmaya yönelik türbe ziyaretleri dışında değişik gelenekler de mevcut. Tabii ki, Yahudilerin bunları geldikleri

6 Bkz. Mishna Ta'anit 2:1.

7 Yemen'de de, Torah parşömeninin sinagog dışına çıkarılıp kuraklık olan yere götürülmesi adeti hâlâ uygulanmaktadır. Bkz *EJJ*, s. 367.

8 Bkz. Babil Talmud Ta'anit'i 16a, 23b; Sanhedrin 47b; *EJ*, "Grab" mad. Selanik'te azizlerin mezarlarına yapılan ziyaretlere ilişkin, bkz. *ERE*, "Water" mad. (M. Gaster), s.716. Filistinli Yahudiler arasında, Moshe Reischer, *Sefer Sha'are Yerushalayim* (Lemberg, 1870), sayfa no'su yok; (yeniden basım, Jerusalem, 1966-67), 33-34.

9 EJ, "Kapparot" mad. S. 914; Bab. Talmud Berakhot 42a.

yerden de getirmiş olmaları mümkündür. Bu iki ihtimalden birinde karar vermek zor olsa da, ilki daha olası görünüyor, çünkü bu geleneklerin içerdiği şarkılar Kürtçe ve Kürt Yahudilerin dili neo-Aramice dilinde değil.

Şimdi bunlardan yağmur gelini adetiyle başlayalım, çünkü bu diğer halklar arasında yaygın olarak biliniyor ve farklı bir açıklama gerektirmiyor.

Zaho'da, *buka baranê*, yani yağmur gelini, yırtık elbiseler giymiş, boynunda sığır kemiklerinden yapılmış bir halka ve başında da bir sepet bulunan genç bir adamdır. Kendisine dört tane genç erkek eşlik eder ve bir çocuk kalabalığı tarafından takip edilirler. Yollarını birçok sokaktan geçirirler ve dans ederler. Eşlik edenlerden ikisi el çırpar, diğer ikisi de şarkı söylerler:

Gelinimiz güzeldir, güzeldir,
Ve nerede damadın ilacı?
Gelinimiz yağmuru arıyor.
Oh, Tanrım, gelin yiyecek istiyor,
Lov, lov, lov.

Evden eve geçerken, her ev sahibi yağmur gelininin üzerine su döker ve grubuna hediye olarak yiyecek verir.

Buka baranê, Duhok yakınlarında da benzer şekilde yerine getiriliyor. Genç bir adam giysilerini çıkartır ve sadece kısa bir pantolon giyer. Bacaklarına pekmez sürer ve üzerine tutam tutam yün, pamuk yapıştırır. Aynı şekilde kendisine sakal da yapar. Boynunun etrafına bir at başlığı dolar ve bir grup genç adamın çekip kentin sokaklarında dolaştırdığı bir halat da bağlanır. "*Buka baraṇê, buka baranê*" (Yağmur gelini, yağmur gelini) diyerek evlere girerler. Evdekiler karşılık verirler: "*Baran dawet, baran dawet*" (Gelin yağmur istiyor, yağmur istiyor).

Burada da ev sahipleri yağmuru gencin üzerine dökerler, törenin bitiminden sonra ganimeti aralarında paylaşan yanındaki çocuklara kuru üzüm ve biraz para verirler.

Bu gelenek, "Yağmur gelin" adıyla bilinen en yaygın gelenek türüne giriyor. Bu geleneğin orijinal yapısında törenin kuralları, sokakta dolaştırılan ve üzerine su dökülen çıplak bir kız gerektiriyor. Sonraki bir aşamada, ağaç yapraklarıyla örtüldü.[10] Bu gelenek, sempatik veya taklit niteliğindeki büyünün tipik bir örneğidir. Kız, yeşilliği ya da yağmurun taklidi olan su ile sulanarak tekrar yaşama dönen yeşillik tanrısını temsil ediyor.

Kürt Yahudilerde olduğu gibi, diğer halklarda da, kızın yerini çoğunlukla erkek alır. Güney Avrupa'daki Makedonya ve Dalmaçya'da da böyle oluyor.[11] Ayrıca Poona ve Hindistan'da da, genç bir adam ağaç yapraklarına bürünür ve Yağmur Kralı olarak sokaklarda dolaştırılır ve çocuklar hediyeler alırken, karısı da üzerine su döker.[12]

Amediye'de de, bir kadına erkek giysileri giydirilir. Yüzüne keçi kılından yapılmış bir sakal takılır, başına bir mendil bağlanır ve bu kılıkla sokaklarda dolaştırılır.

Bazı yerlerde ruhu temsil eden insan veya yağmur tanrısı yerine bir imaj veya kukla kullanılır. Örneğin, Sine'de iki sırığı kullanarak bir kukla imaj yapar, giysi giydirip peçe takarlar. Buna *buka baranê* derler. Genç bir adam, bu imajı elinde taşır, çocuklar da üstüne su dökerler. Müslüman Kürtlerin de aralarında olduğu genç insanlar eşlik ederler ve sokaklarda şarkı söyleyerek yürürler:

"*Buke baranê hawu, hawu*" (Yağmurun gelini, o, o). Çocuklar da karşılık verirler: "*Ya khwa voare*" (Oh, Tanrım, yağmur ver).

Burada da, ev sahipleri üzerine su dökerler ve hediyeler verirler. Biri su dökmeyi ve hediye vermeyi reddederse, içinde su bulunan kaplarını kırarlar. Törenin bitiminde, kukla nehre atılır.

10 Mannhardt, *Wald-und Feldkulte* 1:327; W. Wundt, *Völkerpsychologie*, böl. 4, *Mythus und Religion*, 1:536; Frazer, *Golden Bough*, c. 1 (The Magic Art), 1:272-72. Ayrıca, "Corn-Mother," Frazer, *Golden Bough*, c. 5 (*Spirits of the Corn and of the Wild*), 1:134-36.

11 Frazer, *Golden Bough*, 1:274-5

12 Frazer, *Golden Bough*, 1:275. Bir kadın tarafından su dökülmesi, büyücü bir bakış açısıyla, bir erkek tarafından dökülmesinden daha orijinal bir yöntem

Bu tür bir kuklayla yapılan gösteri Ermenistan'da da biliniyor. Orada [çocuklar bir süpürge sapını kız gibi giydirirler ve şarkı söyleyerek evden eve dolaştırırlar:

Nurin, Nurin geldi
Harika kız geldi...
Su getir başına dök,
Tereyağı getir saçına sür,
Kutsal yağmur yağsın,
Atalarının toprakları yeşillensin...

Nurin'e su dökerler, tereyağı, yumurta, pirinç vs hediyeler verirler. Sonrasında Nurin'i alıp nehre atarlar.[13]

Aynı şey, erkek çocukların "Çi-çi Mama" veya "Islak Anne" dedikleri bir kukla taşıdıkları Ermenistan'daki Egin'de de yapılıyor.[14] Urfa'da, kuraklık döneminde çocuklar, Türkçede "kürek gelin" anlamına gelen "Çimçé-gelin" dedikleri yağmur gelin yaparlar. Burada da gelin kuklası nehre atılır].[15]

Bu geleneğin farklı bir biçimi Erbil Yahudileri arasında da görülüyor. Orada, gelinin yanında damat da bulunur, ama imaj şeklinde değil gerçek insanlar, yani genç erkekler tarafından temsil edilirler. Gelini, ***buka baranê***, temsil eden genç kadın giysileri giyer ve damat da, Zaho'da olduğu gibi, sadece kısa pantolon giyer. Burada da vücuduna yapışkan sürer ve üstüne yün tutamları yapıştırır. Yüzüne siyah balçık sürer ve sakal olarak keçi kılı yapıştırır. Başına kartondan yapılmış uzun bir başlık takar ve boynuna eski parçalarını bağlar. Törenin tamamı bir komediye dönüşür. Dramatik gösterinin temelini, büyü amaçlı şeytan oyunları oluştursa da, kural olarak içinde komik unsurlar önemli bir rol oynar. Örneğin, büyük bir kalabalık eşliğinde sokakta yürürken,"damat" "gelin"i öpmeye

13 Frazer, Golden Bough, I:275-76, alıntı Manuk Abeghian, *Der armenischen Volksglaube*, Leipzig, 1899, s. 93-94.

14 Frazer. *Golden Bough*, I:276, alıntı J. Rendel Haris's "manuscript notes of foklore collected in the East."

15 age.

çalışır. Gelin damadı iter. Damat sendeler ve düşer. Bunun üzerine, "gelin" yanına oturur ve ölünün başında ağlayan yaslılar gibi ağlamaya başlar. Sonra, kalabalıkla beraber "damat" ve "gelin" ev ev dolaşırlar, üzerlerine su dökülür ve hediye alırlar.

Ölüm ve yas taklidi gösterisi, hiç kuşkusuz yeşillik tanrısının ölümünün, onun üzerine yas tutulmasının ve yeniden doğuşunun büyüsel-dramatik bir temsiline dayanıyor.

Burada, gelin ve damadın Müslüman Kürtlerin de sünnet törenlerinde kullanıldığını belirtmek ilginç olacaktır. Örneğin Zaho'da, iki erkek çocuk soyunur, üzerlerine pekmez sürerler ve rengarenk yünler yapıştırırlar vücutlarına. Sadece gözlerinin göründüğü yüksek başlıklar takarlar. Ellerine kılıç alırlar ve bu şekilde sokaklarda sünnet edilecek çocuğu taşıyan atın yanında yürürler. Zenginlerin evlerinin önünden geçtiklerinde, onlara hediyeler verilir ve özellikle çocuğun babası hediyelere boğulur.

Sürü hırsızlığı

Kuraklık durumunda, Kürt Yahudilerin sahip olduğu bir diğer gelenek de "sürü hırsızlığı"dır. Bu geleneğin de, Yahudiler tarafından Müslüman Kürtlerden alındığı, ama onu kendi tarzlarında uyguladıkları ve Müslüman Kürtlerin bunun kullanımını Yahudilere bıraktıkları sanılıyor.

Bu gelenekle ilgili farklı kaynaklardan bilgi topladım. Zaho'da, üç kadın erkek kılığına girer ve kadın oldukları anlaşılmayacak kadar başlarını sararlar. Müslüman Kürtlerden silah ödünç alırlar ve tüfek, kurşun ve silahlara bürünürler. Sabah erkenden uyanıp, şehir dışına giderler ve sürüsünden hırsızlık yapmak için Zaho veya civar köylerin çobanını beklerler.[16] Çobanın üzerine atlayıp, halatlarla bağlarlar ve sürüsüyle beraber şehre getirirler. Zaho, Habur nehri üzerinde bulunan bir yarımada üzerinde bulunur ve nehir kıyısından bir köprüyle

16 Mülakatçım, sürünün Zaho'dan veya başka bir yerden olmasının fark etmediğini vurguladı. Bu geleneğin, Zaho'da bozulmuş olduğunu gösteriyor.

kente gidilir. Köprü yanında Müslümanlardan, Hıristiyanlardan ve Yahudilerden oluşan büyük bir kalabalık kadınları bekler. Erkeklerin bir kısmı çobana saldırıp onu üç kez nehre atarlar. Tüm bunlar sessizlik içinde gerçekleştirilir, herhangi bir şarkı söyleme veya konuşma olmaz. Sadece işaret diliyle iletişim kurarlar. Soyguncuların kadın olduklarının anlaşılmaması için bu şekilde davrandıklarını söylerler. Yine de, burada Paskalya Yortusu zamanında Güney ve Doğu Almanya'daki akan-su rituelinden bildiğimiz bir tür törensel şiddetle karşı karşıyayız.[17] Çobanı bu şekilde derdest edip sırılsıklam bir hale getirdikten sonra sürüsüyle birlikte, onları memnuniyetle kabul eden kentin yöneticisine götürürler. Kadınlara hediyeler verir ve çoban da uğradığı zararı alır ve sonrasında sürüsüyle birlikte yerine geri gider.

Zaho'ya yakın olan Duhok'ta, bu hırsızlık ritüeli gösterisinde deneyim kazanmış kadınlar var. Onlar da erkekler gibi giyinirler ve önceden bilgilendirilen Müslümanlardan silah ödünç alırlar. Şafakla birlikte kentin dışına çıkıp en yakın köyün çobanını ve sürüsünü beklemeye başlarlar. Etkisiz hale getirip, bağlarlar ve sürüsüyle birlikte kente getirirler. Tüfeklerini ateş ettirip "*klili*" sesleriyle gelişlerini haber verirler. Erkekler kalabalık halde onları beklerler. Askerler ve memurlar bile kadınların karşılanmasında yer alırlar. Hep beraber, kadınlara hediye olarak, nakit para veren kentin yöneticisine giderler. Yahudi topluluğu lideri de kendi hediyesini ekler. Yönetici çobanın bağlarının çözülmesini, zararının karşılanmasını emreder ve sürüsünü alıp evine dönmesine izin verilir.

"Sürü hırsızlığı" Amediye'de de biliniyor. Ama son yıllarda artık devam ettirilmiyor. Kadınlar çobanı suya batırırlar, sürüyü su ile ıslatırlar, ayrıca birbirlerinin ve sürüyü almaya gelen erkeklerin de üzerine su dökerlerdi.

Uşnuye'de, biraz daha farklı uygulanıyordu bu gelenek. Çok sayıda kadın -yaklaşık elli- erkek kılığına girerler ve yanlarına silah olarak değnek alırlar. Yakın köylerin sürülerini

17 W. Wuttke, *Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart*, 3. bas. (Berlin, 1900), böl. 83; G. Jungbauer, *Deutcshe Volkmedizin* (Berlin and Leipzig, 1934).

soymak için kentin dışına giderler. Çobanı etkisiz hale getirip değneklerle döverler. Çoban yardım istemek için bağırır. Kadınlardan bazıları sürüyü ileriye doğru sürerler, diğerleri çobanı ve ona yardıma gelen adamları alırlar. Çatışmada ciddi kavgalar olur ve kadınlardan bazıları yaralıları taşırlar. Sürüyü yöneticiye götürürler ve yukarıda anlatılan sahneler yaşanır.

Bu geleneğin ana ilkesi şöyle açıklanabilir: Annelerinden ayrılan küçük hayvanların melemeye başlamaları ve böylece yağmur dilenen insanların ağlamaları ve inlemelerinin artması için sürü kente getirilir.[18] Bu, edebi niteliği olan ve Kudüs Talmudunda (tractate Ta'anit 65b [bölüm 2, Halakha 1] da şu destekleyici ifadelere sahip [Jonah 3:7-8'de yer alan Ninova halkının yakarışını yücelten] bir açıklama: "Ne yaptılar? Buzağılarını içeriye koydular ve annelerini de dışarıda bıraktılar, sıpalarını içeriye koydular, annelerini de dışarıya" ki, yavrular ağlasınlar ve Tanrıya ulaşsınlar. Bu tür bir gelenek hâlâ Beduvinliler arasında[19] ve orada yaşamış bir Yahudinin bana anlattığına göre Musul Müslümanları arasında da hâlâ yaşatılıyor. Ancak, bu bana pek inandırıcı gelmedi.

Frazer'in Golden Bough'unda bu gelenekle ilgili veya buna benzer bir bilgi yok. Abeghian'da, Ermenilerde böyle bir şeye rastlamamış. Uşniye'de geleneğin uygulanış biçimi, bunun başka şekilde uygulanmadığını açıkça gösteriyor. Dövüşmenin yer aldığı ve kadınların yaralıları taşıdıkları özellikle vurgulanıyor. Ayrıca, bu geleneğin asıl şekli komşu köyün sürüsünün çalınmasını içeriyor. Bu nedenle amaç, birçok yerde yağmur büyüsünün önemli bir parçasını oluşturan kavga etmek olmalı. Buna bağlı olarak, Etiyopya'da Egghiu'da, Ocak ayında, bir hafta boyunca, yağmurun yağmasını sağlamak için, komşu köyler arasında kanlı kavgalar olur.[20]

Ancak buna rağmen, yine de sürü çalmanın hangi ilkeye da-

18 Jonah 3:7: Ninova halkı hayvanlara (insanlarda olduğu gibi) oruç tutururlardı, ki "Tanrıya daha güçlü yakarsınlar." Ayrıca Bab. Talmud, Ta'anit 17a.

19 Gustaf Dalman, *Arbeit und Site in Palastina*, Gütersloh, 1928,I:1:1:142.

20 Frazer, *Golden Bough*, 1:254, alıntı Coulbeaux, "Au pays de Menelik: a travers l'Abyssinie" *Missions Catholiques* 30 (1898):455.

yandığını öğrenemiyoruz. Ve bu geleneğin hangi *Kulturkreisa* (Kültürel Halka) ait olduğunu da bilmediğimiz için,[21] herhangi bir açıklama yaparken dikkatli olmak zorundayız. Fakat, antik dönemlere ait verimlilik ve yeşillik tanrılarına ilişkin geleneklerden biri olduğu izlenimi edinebiliyoruz. Aynı zamanda yağmur tanrısı da[22] olan Hermes bu tür bir verimlilik tanrısıdır. Bunun yanında, koyunların efendisi ve kardeşi Apollo'nun sürüsünü çalan bir sürü hırsızıdır.[23] Kürt Yahudilerin "sürü çalma" geleneğinin altında bu tür mitolojik inançların yattığı oldukça muhtemeldir.

Kafatası geleneği

Sihirli manipülasyonlar sonucu olarak yağmur yağdırılmayabilir de. Kürdistan'da, kuraklığın sorumluluğu çoğu zaman buğday tüccarlarına ve fırıncılara yüklenir. Kürdistan'da bu iki meslek Müslümanlar ve Hıristiyanların ellerindedir. Her ikisinin de kuraklıktan çıkarları var, çünkü böyle zamanlarda büyük kar getiren buğday fiyatlarında artış meydana gelir. Yahudiler genellikle ekmeklerini evde pişirirler ve bir seferde pişirdikleri ekmek onlara bir ay boyunca yeter. Bir yıllık buğdaylarını hasat döneminde alırlar ve ancak kuraklık durumunda ek alımlarla yıllık stoklarını arttırmak zorunda kalırlar.

Sine'de, kuraklık olduğunda ve fırıncılar buğday kıtlığı olmasını bekledikleri zaman, sürekli ekmek fiyatlarını arttırırlar ve insanların nasıl da onlara bağımlı olduklarını göstermek için saatlerce müşterileri bekletirler. Ve aniden yağmur yağmaya başladığında Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler hep birlikte, fırıncının evinin önünde onların şanssızlıklarından kendilerinin ne kadar memnun olduklarını göstermek için flüt ve davul çalarlar.

21 [Bu, Brauer'in antropoloji teorisi *Kulturkreis*'a bağlılığını gösterdiği çok az örnekten biridir. Ayrıca, s. 334.]

22 Pauly-Wissowa, *Real-Enzyklopaedia der klassischen Alterumswissenschaft*, (Stuttgart, 1894-) c. 15, "Hermes" mad., s. 776.

23 Pauly-Wissowa, *Real-Enzyklopaedia*, s. 776.

Fırıncılar ve buğday tüccarları, Yahudi ve Müslümanlar tarafından yağmur dileme bağlamında söylenen şarkılarda da yer alırlar. Sinelilerden aşağıdaki satırlar fırıncıyla kızı arasında geçen bir konuşmaya işaret eder:

Kızım dışarı çık da, yağmur yağıp yağmadığına bak.
Evet, babacığım, damla damla yağıyor.
Ah kızım, damla damla babanın gözlerini köreltiyor.

Yine Sine'den diğer bir şarkı, buğday tüccarının annesinin içinde bulunduğu kötü duruma dair:

Yağmur yağıyor, yağmur yağıyor,
Buğday tüccarının annesi mezara giriyor.

Yahudilere göre, tüccarlar ve fırıncılar büyü yaparak gerçekten yağmur yağdırmayabilirler. Başvurdukları büyü çok etkilidir ve özellikle Hıristiyanlar tarafından yapılıyor. Fırıncılar hamuru alıp ayakkabı gibi ayaklarının etrafına yapıştırırlar, düşmemesi için iplerle de bağlarlar ve böylece sokağa çıkarlar (Amediye).

Daha güçlü olanı, Zaho civarındaki Hıristiyanların yaptığı bir büyüdür. Onlar da kendilerine hamurdan ayakkabı yaparlar ve o şekilde tarla sürmeye giderler.[24]

Yahudi ve Müslümanlar da bir karşı büyü yapıyorlar. Gece yarısı üç beş genç adam Hıristiyan mezarlığına giderler. Mezardan bir ceset çıkarırlar, başını keserler, kafatasını alıp nehre giderler ve suya atarlar. Bu ritüelin temelinin taklitsel büyü olduğu görülüyor: Kafatasını suya atarken oluşacak kabarcıklarla yağmur yağdırmayan büyü bozulmuş olur (Duhok ve Zaho).

24 Suyu yarıp geçmek ve genel anlamda tarla sürmek yağmur yağdırma araçlarından biridir. Bu geleneğin orijinalinde çıplak kızlar sürme işini yaparlardı. Abeghian, *Der armenischen Volksglaube*, s. 93; Frazer, *Golden Bough* 1:282-83. Amediye Yahudileri arasında da, ritüel tarla sürme adeti görülüyor: Erkekler gibi giyinmiş birkaç kadın tarla sürüyorlar.

Amediye'de bu tür bir ritüel farklı bir şekilde uygulanıyor. Koha soyundan gelen iki, Levi soyundan gelen dört ve İsrail soyundan gelen dört kişi Hıristiyan mezarlığına giderler. İsraillilerden ikisi bekçi olarak girişte bekler. Bir İsrailli yeni ölmüş bir Hıristiyanın mezarını açar ve bir Levilili başını keser. Bir İsrailli kafatasını bir değneğin ucuna takar ve bu şekilde nehre giderler. Nehrin kıyısında İsrailliler kafatasının takılı olduğu değneği bir Kohalıya verir, o da suya daldırıp çıkarır ve sonra da nehre atar. Anında yağmur yağmaya başlar. Türklerin döneminde, Yahudilerin bu ritüeli uygulamak için kaymakamdan izin almaları gerekiyordu.

Sözkonusu kafatasıyla yapılan karşı büyüye Müslümanlar da başvuruyorlar. Örneğin, Akre'de, Müslümanlar ölü bir Hıristiyanın kafatasını alıp üç gün boyunca suya koyarlar ve yağmur yağar.

Bu gelenek Ermeniler arasında da biliniyor. Onlar da suya kafatası atıyorlar ve bir kuzu kesip onun da başını suya atıyorlar.[25] Çoğunlukla başka bir dinden olanın kafatasını kullanırlar. Urfa Hıristiyanları, örneğin "İbrahim Gölü"ne bir Yahudinin kafatasını atarlar.[26]

Sine'de, kafatasının kullanıldığı başka bir büyü daha yapılıyor. Bunda Yahudiler bir eşeğin kafatasını kullanıyorlar. Kafatasını dama çıkarıyorlar, damın tam kenarına bırakıyorlar ve aşağıya doğru fıskiye akıyormuş gibi içine su dökerler. Çocuklar yanından geçerek insanlardan odun toplarlar. Odunları dama yığıp yakarlar ve kafatasını ateşe atarlar. Ateş kafatasını sardığında üzerine su dökerler ve kafatasını yere atarlar.

Bu başka yerde bilinmeyen eşek kafatası kullanımı, hiç kuşkusuz eşeğin sahip olduğu mitolojik rolün bir kalıntısı olduğu için çok ilginç. Sidonlular ve Suriyelilerde eşek, doğa tanrısına adanmış kutsal bir hayvandır.[27] Örneğin, Ortaçağ Alman mistiklerinden Aziz Hildegard (1098, 1179), "Eşek aptaldır ve şehvetinden dolayı neredeyse kördür" der. Antik Yunan'da

25 Abeghian, *Der armenische Volksglaube*, s. 93.
26 Frazer, *Golden Bough*, I:285, alıntı Rendel Haris.
27 Ezeikel 23:20.

eşek, Diyanosis ve Bacchantlar kültünde önemli bir yere sahiptir ve *ithyphallic* durumda resmedilir.[28] Yunan evlerinde bahçeye, verimlilik gücüne sahip olduğuna inanılan doğum yapmış bir dişi eşeğin kafatası konulurdu.[29] Bu, yağmur yağdırma ritüellerinde eşek kafatasının kullanılmasına bir açıklık getiriyor. Bu, hiç kuşkusuz, eşeğe büyüme ve verimlilik gücü atfeden *Kulturkreis*a ait bir ritüel.

Bana Kürtlerin yağmur yağdırma ritüellerini anlatan mülakatçılar tekrar tekrar Müslüaman ve Hıristiyanların ilk önce kuraklığa bir son vermeye giriştiklerini ve başarısız olduklarında Yahudilere dönüp kendi ritüellerini uygulamalarını rica ettiklerini vurguladılar. Bir keresinde, Uşnuye'deki Müslümanlar ve Hıristiyanlar beş gün boyunca başlarını yere vurarak duaya oturmuşlar ve sonunda saatlerce davul çalmışlar[30] ama hâlâ yağmur yağmamış. Ardından, Müslüman molla Yahudi hahama başvurmuş ve haham mezarlık ziyareti düzenlemiş. Müslüman dünyasında birçok yerde, Yahudiler yağmur büyüsünün ustaları olarak ün salmışlar.[31]

Kürt Yahudilerin yağmur yağdırmaya ilişkin anlatımlarında sürekli ortaya çıkan ortak nokta, Müslüman ve Hıristiyanların çabalarının sonuçsuz kaldıktan sonra Yahudilerin kendi ritüellerini uyguladıkları, başarılı oldukları ve daha evlerine varmadan hızlı bir sağanak yağmurun yağmaya başladığıdır. Kürdistan'ın Yahudi mezarlıkları genellikle şehir dışında dağ yamaçlarında bulunurlar. Yağmur öylesine aniden bastırır ki, yağmur yağdırma ritüelinde yer alan Yahudiler baştan aşağıya çamur içinde kalmış bir halde eve dönerler.

28 Bkz. Pauly-Wissowa, *Real-Enzyklopaedia*, "Esel," mad., s. 670.

29 age. s. 651. Almanya'da, kötü ruhlara karşı korunmak amacıyla bir eşeğin kafatasını dama koyarlar. Erich and Beitl, *Wörterbuch*, "Esel" mad.

30 [Yağmur yağdırma çabalarının saatlerce sürmesi, Tevrat dönemlerindeki benzer ritüellerin bir özelliğiydi, Krallar 18:26-29. Bkz. Ortadoğu'nun yağmur yağdırma ritüellerine dair bilgilerin toplandığı makale, R. Patai, " 'The Control of Rain' in Ancient Palestine," *HUCA* 14 (1939):251-86.]

31 *EJJ*, s. 367; Adela M. Goodrich-Freer, *Arabs in Tent and Town*, (London, 1924), s. 181-84. Yahudilerin yağmur yağdırma güçlerine, Hadith (Hadisler)'de atıfta bulunuluyor, S. D. Goitein, *Qovetz 'al Yad* 2 (12):202. [R. Patai, *The Seed of Abraham: Jews and Arabs in Contact and Conflict* (Salt Lake City, 1986), s. 172.]

Örneğin, Uşniye'de hayvanlar kesilip etler yoksullara dağıtıldıktan sonra eti, geri dönerken başlarının üstünde taşıdıkları sepetlere koyarlar. Daha yoldayken, öyle şiddetli bir yağmur başlar ki, sepetlerin içinde bulunan etlerden akan kanlar yüzlerine akar. Şehre döndüklerinde onları büyük bir mutlulukla karşılayan Müslüman ve Hıristiyanlar, Yahudileri böyle kanlar içinde görünce şaşırırlar ve kanlı kavgaların bir Yahudi yağmur yağdırma ritüeli olup olmadığını sorarlar.

Yağmur yağdırmanın başta Yahudilerin elinde olduğu inancı, Kürdistan'ın birçok yerinde Yahudilere saygı duyulmasına neden olmuştur. Bir Kürt yöneticisi Yahudilere olan minnetarlığını şu sözlerle dile getirmiştir: "Doğru dine sahipsiniz. Kürtler dinlerine saygısızlık edip zinaya batmış durumdalar."

25. HANUKKA

Kürt Yahudilerinde Hanukka çok önemli yortulardan biri değildir. Bu, Kürt Yahudilerin tatil yapmak için hiçbir fırsatı kaçırmamalarına rağmen Hanukkada çalışmaya ara vermemelerinden belli oluyor. [Geleneksel Yahudi] kurallara göre bu yarım-tatilde çalışmanın durdurulması zorunlu değildir. Yine de kadınlar Hanukkada çalışmazlar ve yaygın olan kurala göre (yani, Hanukka ışıkları yanarken) bu sadece gecelere özgü olması gerekirken onlar tüm Hanukka boyunca çalışmazlar. Özellikle nakış işleri yasaklanmıştır. Aşağıdaki dizeler buna işaret eder:

hanuka darzê bê nuka
nuk nuki çafta

Hanukka, iğnenin ucu yok
Ucu bükülmüş. (S.)

Bu yortuya genelde Hanukka denir; ama Hanukka lamba-

sıyla bağlantılı olarak *Hanukaye* adı da kullanılır. Kürtçe adlandırmalar da Işıklar Yortusuna gönderme yaparlar: 'İdat Çera Hurka, Ufak Işıklar Bayramı (Z.) ve a'idat Şir'a, Işıklar Bayramı (A.).

Müslüman Kürtler için, Hanukka yortusu kışın başlangıcının bir işaretidir. *Çera hurka cuhiyana sere zevistane*, "Yahudilerin ufak ışıkları, kışın başlangıcı" (Z.). Amediye Kürtleri Hanukkaya Sire Zevistane, Kışın Başlangıcı da derler. Sine'de, Şêw Çera Zōsan, Kış Işığı Gecesi; Süleymaniye'de, Çera'i zistan, Kış Işığı olarak adlandırıyorlar.

Amediye Kürtleri için, Sukkot yağmurun yağmaya başladığı zamansa, Hanukka da kar yağışının başladığı zamandır. Bu anlayış, Amediye'den alınmış bir çocuk şarkısına da konu olmuş:

hanuka
talga duka

Hanukka
Yerde kar var

Hanukka, havaya ilişkin popüler söyleme de oldukça fazla girmiş. Geniş bir düzlükte bulunan ve kar yerine yağmur alan Zaho'da, insanlar [İbranice] olarak şu şarkıyı söylerler: *Hanukka, b'mayim, b'rakha mishamayim*, "Cenettin nimeti, sulu Hanukka." Amediye'de de,

hanuka maye
brakha basemin şimme
hanuka pokhe
brakha gō kokhe

Islak Hanukka-
Cenetten gelen nimet
Rüzgarlı Hanukka-
[Güzelliklere] bereket gelsin.

Hanukka, özel bir hazırlık gerektirmeyen bir yortudur. Her hafta içi gününde olduğu gibi erkekler akşam sinagoga giderler ve *hazan* mumları yakar. Sinagogdaki Hanukka lambası[1] evdeki mumun hemen aynısıdır. Eskiden Kürt Yahudilerin hiç şamdanları veya Hanukka lambaları yoktu ve bugün de belli başlı yerlerde (Z., D:, Nirwa, Rekan ve Betanura; hatta önceden Amediye'de de) durum aynıdır. Hanukka lambasının yerine, uzun, ince balmumunu (Kür. ve Arapça., *finda*; Jaba, *Dictionaire* s.295) küçük mum haline getirirler ve sıra halinde duvara yapıştırırlar. *Şammaş* [hizmetkar ışık][2] da, yaygın kurala göre biraz daha yüksekte olması gerekirken aynı sıraya konulur. Bu tür Hanukka lambasına *findat hanuka* denir.

En eski Kürt Hanukka lambası demirdendir. Amediye'de, her birinde yağ koyma yeri olan iki parçadan oluşur. Balmumundan yapılma mum *şammaş* görevini görür. Önceleri, içinde fitil olan sıradan bir demir kap da Hanukka lambası olarak kullanılırdı (Z.).

Keza, balçıktan yapılma Hanukka lambaları da var. Amediyeli kadınlar tarafından yapılanlar, her biri Roma lambasına benzer dokuz ayrı lambadan oluşur. Sine'de, daha önceden balçık lamba, yağ ve fitil koymak için parmakla açılmış oyukları olan bir çamur topağıydı sadece. En basit -ve aynı zamanda en tipik Kürt lambası- lamba, içine yağ ve fitil konulmuş bir dizi ceviz kabuğuydu. Bu tip lamba, Kürdistan'ın birçok yerinde hâlâ çok yaygın (Z., D., Rekan ve önceden Sine). Yumurta kabukları da aynı amaçla kullanılırdı.

Kürdistan'da zeytin olmadığı için, lambalarda susam yağı, dökümcü (caster) yağı, kuyruk yağı, eritilmiş tereyağı vb gibi her tür yağ kullanılır.

Şammaş genellikle ayrı bir mum halinde yakılır lambaya konmaz. Uşno'da, içinde donyağı ve bir fitil bulunan bir kamıştan oluşur.

Mumlar, önceden kapıya karşı gelen duvara yapıştırılırdı.

1 Z., D., Süleymaniye ve Uşnu *hanuka*; A. *işra'at hanuka*; S. *şrata hanukaye*.
2 A. ve Süleymaniye *şammaş*; Z. A ve Uşnu Kür. *khedamta*, hizmetçi; S. *parwana*.

Kapı girişinde mum bulundurma geleneği yenidir. Lamba, girişte *mezuza*nın karşısında küçük bir çıkıntının veya rafın (Z. *benunta*, A. *dukit hanuka*) üzerine bırakılır. Sine'de, odanın içindeki bir duvar oyuğuna (*taq*) bırakılır.

Bütün aile bir evde yaşıyorsa, evli erkek çocuklar babalarının odasında toplanırlar ve sadece baba mumları yakar. Evli erkek evlatlar sadece kendi aileleri için mumu yakarlar. Arasıra, baba mumu yakma *misva*sını (babanın yokluğunda bu görevi yerine getirmesi gereken) oğullarından birine verir.

Aile reisinin evde olmadığı veya evde mumu yakacak başka birinin olmadığı veya evde bulunan erkeğin gerekli duaları okuyamadığı durumlarda, öğrenciler Yahudi mahallelerini dolaşarak bu görevi yerine getirirler. Dualardan sonra, İbranice, *Sur y'şu'ati 'anêni-Adonay 'anêni*, "Kurtuluşumun dayanağı, cevap ver bana, Oh Tanrım, cevap ver bana" ilahisi söylenir ve Mezmur 30 okunur. Işığı yakan öğrencilere ya o anda ya da yortunun sonunda hediye verilir. Bu nedenle Mezmur 30'un son kelimelerinin okunmasından sonra, *Ka janga fêka*, "Bir avuç meyve ver" demeyi alışkanlık haline getirmişlerdir (Z. ve A.).

Kürdistan'da Hanukkaya özgü özel yemek yoktur. Sine Yahudileri ilk Hanukka akşamında balkabağı (*şewitya* Kür. *hani*) yerler. Bu, *şaw çera zōsan* [yani, Hanukkada]da mevsimin son balkabağını yiyen Kürtlerden alınmış bir alışkanlıktır.

Her akşam yemekten sonra, insanlar dans edip, şarkı söyledikleri ve gece yarısına kadar oyun oynadıkları farklı bir eve giderler. Amediye'de, ilk gece ve son gece *gevirin*[3] evine giderler. Özel Hanukka oyunları yoktur. En çok sevileni, Sine'deki "çorap oyununa" (*gurva bazi*) karşılık gelen "çember oyunu" (Z. ve A. esiqsa, bkz. s.353) olan normal kış oyunlarını oynarlar.

Keza, çocuklar da ayrı bir odada toplanarak büyüklerini taklit ederler. Kendilerine çay ve meyve ikram eden bir *şam-*

3 Rekan, Betanura ve Nirwa'da, Hanukkayı büyük bir neşe içinde kutlamak için ilk gün *mere pişa*nın evinde toplananlar (buna karşın, Amediye'de bu adet Purimde, Zaho'da Simhat Torada yerine getiriliyor.)

maşları vardır ve başta eklem kemikleriyle oynanan *mira, wazira uqeziraya*, "kral, vezir ve polis" olmak üzere değişik oyunlar oynarlar. Bu sırada ayrı bir Hanukka lambası yakmazlar; ama mümkün olduğunca çok sayıda balmumu getirirler ve oda yortuya uygun olarak aydınlansın diye, duvarlara yapıştırılır.

Genç kızlar da evde kendilerine mum artıklarından yeni mumlar yaparlar ve dua okurken mumlarını yakarlar. Erkek çocuklar olabildiğince fazla mum biriktirmeye çalışırlar ve ertesi sabah bunları okulda yakarlar.

Sinagogda sabahleyin mum yakma geleneği hâlâ Zaho, Rekan ve Betanura'da devam ediyor, ama Amediye ve Sine'de artık terk edilmiş.[4]

Hava güzel olursa, öğrenciler serane yaparlar; ama ardından sinagoga gidip *qormō biqa*yı kutladıkları için yağmur veya kar yağdığında daha mutlu oluyorlar.[5] Diğer yortularda olduğu gibi eğleniyorlar, ama bu kez şu şarkıyı söylüyorlar:

qormō biqa
dikila keniqa[6]

[Odun ve şişe]
Tavuklar boğuldu. (Z. ve önceleri A.)

Yetişkinler de, yağmur yağdığında *qormō biqa*yı kutlarlar; bu kutlamanın, kışın başlangıcının bir işareti olarak Hanukkayla bir bağlantısının olması mümkündür.

Kürdistan'da, Hanukka süresince evde *Megillat Antiochus*

4 Kirmanşah'taki sinagogda, yirmi dört saat boyunca yanan Hanukka mumları var.

5 *Qormō biqa* teriminin anlamı bilinmiyor. Kürt Yahudiler artık kelimelerin anlamlarını bilmiyorlar, çünkü şu anki kelime hazineleri bunları artık içermiyor. Örneğin, *qormō biqa*, bana *qor mobiqa* "çok soğuk" olarak açıklandı. *Biqa*nın, arrak şişesi için kullanılan eski bir kelime olduğu söyleniyor. [Mülakatçım H. Avidani'de benzer şekilde, *qormō biqa*nın "odun ve şişe" olduğunu söyledi.] Bu eğlenceye katılanlar yanlarında *qormō*, sobanın ateşini beslemek için odun ve arrak getirirler.

6 Hanuka ile olan ses benzerliğine dikkat edin.

okunur, kukla yakma adeti de buradan geliyor.[7] Odun ve eski paçavralardan bir kukla yapılır; sakal takılır, ağzına bir kamış ve eline de büyük bir mum verilir. Bir çocuk, Hanukka adındaki bu oyuncak bebeği alır ve sokaklara çıkıp hediye istemek için dolaşır. Diğer çocuklar şarkı söyleyerek arkasından giderler.

Hanukka haftasının bitiminde, çocuklar sakalı yırtarlar, üzerine gaz dökerek, "Antiochus, Antiochus!" diye bağırarak ateşe verirler.

Sine'de, Antiochus adı bu gelenek bağlamında kullanılmaz. Hanukkada bir gence şeyh gibi beyaz sakal takılır ve evden eve dolaştırılır.[8]

Hanukka lambalarından arta kalan yağlar özenle saklanır. Özellikle çocuklar için ilaç olarak kullanılır. Hamile kadınlar, sinagogda bu yağı vücutlarına sürerler ve kısır kadınlar da, Kohanimin Yom Kippurda yıkadığı suyla karıştırarak içerler (Z.).

Mumlardan geriye kalanların da, şifa verici güce sahip oldukları düşünülür (Z.). Kadınlar ve genç kızlar Hanukkadan kalan mumların balmumunu *qaçke* ile karıştırarak, bir çeşit sakız elde ederler ve bunun onlara şans getireceği sanılır (S.).

[Birkaç nesil önce, Hanukka adında zengin bir Yahudi yaşardı. Hanukka yortusunun ilk gününde, biri kalkıp, Hanukka, *ma bōda? Talga mpilê 'lduka*, "Hanukka, ne yapıyorsun? Yerine kar yağdı" der. Hanukka da yanıtlar: "*Ma bōda? Bakha ubshatya ubdamka kulukhun kislêni*, "Ne mi yapıyorum? Hepinizin evinde olmanızın şerefine (yani, hepinizi evime davet ediyorum) yiyip içiyorum ve uyuyorum." Akşamleyin herkes evine akşam yemeğine gider. Önceleri, Hanukka ve Purim arasında, erkeklerin büyük bir kısmı akşam ibadetinden sonra cemaatten birinin evinde bir araya gelirler gece yarısına kadar eğlenirlerdi. Arrak içerler; meze yerler ve kuru üzüm, ceviz, badem, yerfıstığı vb gibi her tür "kurutulmuş" meyve yerler, dini ve dünyevi şarkılar söylerler.]

7 Amediye'de bu adet 1900 yılı civarında hâlâ uygulanıyordu.

8 Herhangi bir açıklamanın olmadığı bu adet ilk önce Hanukkada, ama sonrasında kış aylarında da tekrarlanır.

26. 15 ŞEVAT*

Kürt Yahudilerde, 15 Şevat bir verimlilik yortusu olarak özel bir öneme sahiptir. Buradan da, Kurdistan Yahudilerinin önceleri, tarımla daha yakından ilgili olduklarını ve diğer tarım toplumları gibi verimlilikle ilgili geleneklere önemli yer verdikleri anlaşılıyor. Bütün olaylarda, -kısmi bir değişim geçirmiş olmalarına rağmen- yeşilliği artırmak için yapılan büyüsel uygulamalardan doğan gelenekleri uyguluyorlar.

Sine Yahudileri arasında, 15 Şevat bu kökenini hatırlatan bir isim taşır: *Mizdani Ilane*, Ağaçlara İyi Haberler. Kürtçe adı *Dar Awus*, Hamile Ağaçtır.[1] Süleymaniye'de, *Simhat İlane*, Ağaçların Neşesi; Zaho'da *Êz Ilane* Ağaç Bayramı; Amediye'de *Edet Ilane*, Ağaç Bayramı denir. [Amediye'de, 15 Şevat'ta, *ilane gimzarwari ugtani maye*, "ağaçlar su taşımaya başlarlar." denir.]

* [Bu bölümle birlikte, geleneklerde, inançlarda ve Yahudi ve Yahudi olmayanların efsanelerinde insanoğlu ve bitkiler dünyası arasındaki zengin ideolojik ilişkiyi konu edinen Patai, *Man and Earth*, c. I, s. 189-223]

1 Jaba, *Dictionnaire*, s: awis, "enceinte, grosse" (hamile, gebe).

Bu günde, Yahudiliğin genelinde yaygın olan, olabildiğince çok meyve yeme geleneği Kürdistan'da da yaygındır. İnsanlar, birbirlerine içinde otuz çeşit meyve bulunan tepsiler gönderirler ve sokaklarda, bu tepsileri evlere götüren neşeli bir erkek çocuk ve genç adamlardan oluşan kalabalık göze çarpar. Müslüman Kürtler de, Yahudilerin bereket dualarının kendi meyve ağaçlarını da olumlu yönde etkilemesi umuduyla Yahudilere meyve gönderirler. Yahudiler, bu gece ağaçları "hamile" yapan bereket dualarını okurlar.

Meyveler üzerine dua okuma tarzında belli bir kural yoktur. Bazen, evin reisi eve bir minyan [on yetişkin erkek] davet eder ve her biri farklı bir meyve üzerine bereket duası okur. Diğer yandan, her kişinin yılda en az bir sefer tüm meyveleri kutsaması gerektiğine inananlar var; bu, böyle bir şey için tek fırsat olabilir.

Her birinin her meyveye bereket duası okuması için, Suqqis'de, başka bir odaya meyve tepsisini koyup, erkekler toplandığında meyveleri birbiri ardına getirilir; sonra hazır bulunanların tamamı bir ahenk içinde her meyveye bereket duası okurlar.

Kadınlar için, 15 Şevat, doğurganlığa ilişkin büyü yapmak için ilk ve en önemli gündür, çünkü kadınlar kendi kaderlerini ağaçlarınkiyle ilişkilendirirler.

Bu gece yağmur yağarsa, kadınlar, *Ilane tvila koli*, "Ağaçlar dinsel banyolarını yapıyorlar" -yani koca dinsel banyodan sonra karısıyla birlikte olduysa ve kadın hamile kalmayı umuyorsa, inançlarına göre, ağaçlar da "onların dinsel yıkanmalarından" sonra dölleneceklerdir.[2]

Kadınlar, kuru üzüm ve şeker alıp ağaç diplerine serperler, bunun hem kendilerinin hem de ağacın verimliliğini arttıracağına inanırlar.

Kısır kadınlar da, ağaçların verimliliğinden yararlanarak kendilerini de verimli kılmak için ağaçların bu gece edindikleri hamileliği kendilerine transfer etmeye çalışırlar. Bunu ba-

2 Ayrıca kadınlar, *Ilane şata maye, smkhlu ilana*, "Ağaçlar su içtiler, ağaçlar gebeler" (A.) derler.

şarmak için, kadınların karanlıkta bir meyve ağacına gidip, sarılarak şöyle demesi gerekiyor:

dar awis tō na awis
min awis bōni ta
ay şata kasa didi zamta

Hamile ağaç, sen hamile kalmayacaksın,
Bu niyetle ben hamile kalacağım.
Bu yıl benim vücudum dolacak. (S.)[3]

Amediye'de, kadınlar ağaca sarıldıklarında şöyle derler,

ya ilana semakisok tali
semakisi talok
aşata ana samkan
dak ahit yewit fake
ana yawan fêke

Ey ağaç, senin hamileliğin bana olsun,
Benim hamileliğim sana,
Bu yıl hamile kalayım.
Aynen senin meyve verdiğin gibi,
Ben de meyve vereyim.[4]

3 [Patai, *Man and Earth*, c. 1, s. 231ff., diğer çağlarda ve topluluklarda hamile Yahudi kadınların uyguladıkları metodlar derlenmiş. Ayrıca, Patai, "Jewish Folk-Cures for Barrenness," s. 117-24.]

4 [Başka sözlü dileklerin dile getirildiği bu adet başka topluluklarda da geçerlidir. Orta Çağlarda, hamile Yahudi kadınlar "bir kağıdı regl kanına batırıp" meyveli bir ağaca bağlayıp, şöyle söylerlerdi: "Sana hastalığımı ve zayıflığımı veriyorum, sen de bana taşıdığın meyvelerin gücünü ver." *ERE*, c. 2, s. 656b (Gaster). Raphael Ohana, *Mar'eh haYYeladim* (1908 yılında Kudüs'te yeniden basılan ve geçen yüzyılın sonlarında ve bu yüzyılın başında Doğu Ülkelerindeki Yahudi topluluklarında görülen sağaltım yöntemleri ve büyülere ilişkin bir el kitabı)'da yine bu yöntemi görüyoruz: "Uzun bir kağıt parçası al ve onun regl kanına batır ve meyve yüklü bir ağaca gidip ağaçtaki bir deliğe veya çatlağa koysun ve bir delik veya yarık yoksa, kendisi delik açıp sözü edilen kağıdı içine koysun ve yedi kez şöyle desin: 'Ağaç, ağaç, ben sana hastalığımı veriyorum, sen de bana meyvelerini ver.' Tekrar ağaca yaklaşmamalı" (s. 35a). Bu adetin değişik varyas-

Kadınlar yetişkin kızlarını da ağacın yanına götürürler ve her birini ağaçlardan birine eş olarak verir.[5] Birkaç hafta sonra, ağacın çiçek açıp açmadığına bakmaya giderler ve buradan kızlarının o yıl içinde evlenip evlenmeyeceklerini anlamaya çalışırlar (S.).

Meyvelere bereket duası okunduktan sonra, bazı kadınlar saçlarının daha fazla gürleşmesi için başka bir kadına şu sözler eşliğinde başlarına su döktürürler:

kudak ana ilana masqê piqka
badak mistak ya brati paqha

Ağaçlar çiçek açarken,
Kız, senin de saçların, gürleşsin. (A.)[6]

Çocukların da bu geceye uyarlanmış kafiyeli bir şarkıları var; ama anlamı biraz muğlak:

yonları var, sözlü bir dilek eşliğinde veya değil. Patai, "Jewish Folk-Cures for Barrenness," s. 121ff., diğer topluluklarda bu adete ilişkin literatüre dair 24. dipnotu dahil. Böylece, Kürt Yahudi kadınların uyguladıkları bu adetlerin, diğer birçok yerde Yahudi olan veya olmayan halklarda da rastlanabilecek yaygın bir geleneğin yerel bir versiyonu olduğu görülüyor.]

5 [Bu gelenek, çok farklı çeşitlerde ve farklı amaçlarla ama her zaman verimlilikle bağlantılı olarak, değişik halklar arasında uygulanan "ağaç evliliği" geleneğinin bir varyasyonudur; Patai, *Man and Earth*, c. 1, s. 226ff. ve dipnotlardaki literatür.]

6 İnsan saçının ağaçlarla karşılaştırılması *Avoth deRabbi Nathan*'da, bir Tannaitic midrash, bulunabilir: "Ve O Kendi dünyasında yarattığı her şeyi insanda yarattı: O dünyada ormanları yarattı ve erkekte ormanları yarattı, bunlar erkeğin saçlarıdır" (31. böl., ed. Solomon Schecther, 2. bas. (New York, 1945), versiyon A, s. 91). Yine ayrıca, Aggadath 'Olam Qatan, ed. Adolph Jellinek, *Beth Hamidrash* (Jerusalem, 1938)'de, c. 5., s. 57-59: "Erkeğin başındaki saç ve sakal, ağaç ormanına benzer." Dünyayı oluşturan tüm parçalarla insan vücudu mikro dünyasındaki tüm bölümler arasında kurulan uzun bir eşitlik denklemleri serisinden bir tanesi olan bu karşılaştırma Orta Çağlarda da biliniyordu. Orhoth Saddiqim kitabının sonunda şunu görüyoruz: "Onun yeryüzünde yetişen otları yaratması gibi, erkek de başında saçını ve sakalını uzattır." R. Meir Aldabi (ondördüncü yüzyıl), "erkeğin uzattığı saç, otların yetiştiği bir bahçe gibidir," der (*Sefer Sh'vile Emunah*, "Third Path."). İnsan=dünya denklemine ilişkin, Patai, *Man and Earth*, c. 1, s. 165-76; aynı kişi, *Man and Temple*.]

wayiqra qorqōra
tabaqa şilanê
rêşok qatenew
baqa lêle mizdani ilane

Ve o qorqōra (?) konuştu[7]
Bir kayısı yaprağı[8]
Kestiğim başın
Ağaçların "iyi haberleri"nin gecesi için. (S.)

[Amediye'de, erkekler 15 Şevat'ta *Bê Hazane*nin evinin avlusunda toplanırlar. Yanlarında her türlü kurutulmuş meyve ve ekmek getirirler ve *zulubiye*, küçük çörekler, yaparlar. *Hakam*, "Sonra bütün odunların ağaçları neşeyle şarkı söyleyecekler" metnine dair bir vaaz verir" (Mz. 96:12).]

7 *Wayiqra* Pentateuchun üçüncü kitabının başına gönderme yapar. *Qorqora*, bir yansıyan dünya olarak açıklanmış. Jaba, *Dictionnaire*, s. 208: *qyr-qyr*, "bruit: mot onomatopeigue." Arap. *Qarqara*, ötmek, şikayet etmek.

8 Bu, bildiğimiz, kullanılmadan önce suda eritilmesi gereken, güneşte kurutulmuş kayısı lapası tabakalarına atıfta bulunuyor. İyi bir illüstarasyonu için, bkz. *National Geographic Magazine*, 74:715.

27. PURİM

[Diğer tüm Yahudi topluluklarında olduğu gibi, Kürt Yahudilerde de, Purim esas olarak çocuk bayramıdır. Kürt Yahudiler, sert karakterleriyle uygunluk gösterecek şekilde, Sinagoglarda *Megilla* (Esther Parşömeni) okuma töreni, değişik silah ve tabancaların patlatılmasıyla, kesilen hayvanların mesanelerinin patlatılmalarıyla ve "Haman'ın testislerini ezdik!" diye bağırmalarıyla gerçek bir kargaşaya dönüşür. Sinagogun dışında da, dövüşmeler, müstehcen gösteriler, ateşli oyunlar, birbirlerine pislik atmalarıyla vs çocuk ve gençlerin ilkel davranışlarına sahne olur.]

Adar adetleri

Adar ayında insanlar neşeli olmalılar der Talmud: "Adar geldiğinde, neşe ve canlılık artar" (B. Ta'anit 29a). Çünkü, Purim bayramı ruhu Yeni Ay Adarla başlar.

Amediye Yahudileri bu güne *İseherit Benatha*, Kızların (Ayın) İlk Günü adı verilir. Bugünün sabahında, aile reisi evli

kızlarını kocaları ve çocuklarıyla birlikte yemeğe çağırır.[1]

Zaho'da, Rosh Hodesh [Yeni Ay] Adara, Ghelaqit Tar'e,[2] Kapının Kilitlenmesi, denir. Baba sabah ayininden sonra sinagogdan eve döndüğü zaman, kapının kilitli olduğunu görür. Çocuklar kendilerine, para olarak bir hediye vermeyinceye kadar kapıyı açmazlar. Kapı aralığından uzattıkları ellerine hediyeleri verilir. Aynı adetin geçerli olduğu Amediye'de, babalar kızlarına takı [*khezemta*] hediye ederler, bazen altın da olabiliyor bu hediye. [Bu dönemde, kız çocuklarının kulakları ve burunlarını deldirmek gelenek olmuştur.].[3]

Uşno'da aynı gelenek Purim arefesindeki gecede uygulanıyor. Burada da baba, sinagogdan *Megillat Esteri* [sinagogdaki Esther parşömeni] okumaktan döndüğünde kilitli kapıyla karşılaşır ve ancak bir hediye vererek eve girme hakkını kazanır.

Adarın mutluluğunda ölüler de unutulmaz. O yıl veya son birkaç yıl içinde bir ferdi ölen aileler, büyük bir kısmı, ölülerine hayır duaları okuyacakları için öğretmenlere ve öğrencilere olmak üzere, yakınlarına ve yoksullara, *zelōbiye* denilen içinde ceviz ve hurma olan bir tür çörek gönderirler (Z. ve D.). [*Zelōbiye*nin yanında, öğretmene beş-on yumurta da gönderirler (A.)]. Adar'ın 13'ü, yani Yom Ta'anit Ester [İbr. Ester Orucu Günü]ne kadar *zelōbiye* dağıtılmayan Amediye'de, öğrenciler öğretmenlerinden paylarını alırken şöyle derler:

ilaha mabiklu
ilaha maqru
wa'adu mijalu

Tanrı onlara rahatlık versin

1 Hıristiyanlar da bu adeti uyguluyorlar. Bunun için, Barvilnaye Hıristiyanları evli kızlarını ve damatlarını, gece yarısına kadar devam eden bir eğlenceye davet ederler. Her kız, beraberinde eve biraz yiyecek getirir. Eğer nişanlı bir kız varsa, nişanlısı ve ailesi de davet edilir.

2 Jaba, *Dictionnaire, ghaliqandin*, "fermer la porte" (Arap. *ghalaqa*). "Kapı kilitleme" adeti Nasturiler de biliniyor.

3 Zaho'da, öğrenciler öğretmenleriyle birlikte *serane* yaparlar, keza *ghelaqit tar'e* de denir.

Tanrı zamanlarını
Ve saatlerini yakına getirsin.

Erbil'de, Adar'ın ilk gününden Purime kadar her gün, belli bir plana göre seçilen farklı bir aile, "ölülerin ruhu" için tanıdıklara ve öğrencilere çörek dağıtır.

Kızlar Şabatı

Adar'ın ilk günü gibi, bu ayın ilk Şabatı da, ismini kızlardan alıyor, Şabthit Benatha, Kızlar Şabatı veya Zutyathit Kalo, Gelin Çöreği (A.; Z. *zudiath kalo*). Bu Sabata özgü gelenekler büyük ölçüde Zaho, Duhok ve Amediye'de aynıdırlar.

Kızlar, her biri bir lidere (*istatta*) sahip gruplar, *kulewatha* (A.), oluştururlar. Adarın ilk gününden başlayarak, bu gruplar, Avrupa'nın da bazı yörelerinde (ör., İsviçre'de *Holzeischen*) yapıldığı gibi, Paskalya Yortusunda veya diğer kutlamalarda şenlik ateşi yakmak için, odun dilenmeye çıkarlar. "Dilenme şarkıları"ndan biri şöyledir:

patike bine bine
mahla jume pir hajume
ishalla ilaha yawilökhun
kha berōna
halulan kha siwa.

[Patike (bir kadının adı), getir, getir,
Mahla (bir kadının adı) dokuma çukurunda
sarmalanmış yaşlı bir kadın[4]
Tanrı inşallah sana bir erkek çocuk verir,
Bize bir parça odun ver.] (A. ve Z.)

Aşağıdaki şarkı evin reisine hitap ediyor:

4 [Bu kelimelerle, geleneksel bir dokuma metodu kastediliyor. Dokumacı kadın, dokuma tezgahı yerde dururken beline kadar gelen bir çukurun içinde oturur (A.)]

bêl bêlawa, bêl bêlawa
inşalla xo xōda Avraham biket zava.

[Evin her daim dik kalsın, evin her daim dik kalsın,]
Tanrı inşallah İbrahim'i damat yapar. (Z. ve A.)

Diğer bir şarkı da evin hanımına hitap eder:

bêl beluka, bêl beluka[5]
inşalla xōda Gazale biket buka.

[Evin her daim dik olsun, evin her daim dik olsun]
İnşallah Tanrı, Gazale'yi gelin yapar. (Z. ve A.)[6]

Katkıda bulunmayı reddeden evler olursa, kızlar taşlama niteliğinde şarkılar söylerler. Ayrıca, kızlardan biri odun çalarken, diğerleri ev ahalisinin dikkatini başka yöne çevirmek için tüm marifetlerini sergilerler. Geleneksel amaçlarla hırsızlığa karşı yapılan bu müsamahakarlık oldukça yaygındır. Örneğin, Purim ateşi için odun toplayan Trablusgarp Yahudilerinde de bunu görüyoruz[7] ve bu Avrupa folklorunda hiçbir şekilde bilinmez.[8]

5 [*Belawa* ve *beluka* kelimelerinin sonekleri keyfi olarak değiştirilmiş, *zava* ve *buka* kelimeleriyle uyaklı olmaları için.]

6 Bu bağlamda, Türkiye'deki Sefarad Yahudilerce söylendiği gibi, Hanukkada söylenen Mereinda'daki "yalvarma şarkısı". Şöyle devam eder:
Damemos azete, el Dio vos empreseinte
DAmemos oun ajico, el Dio vos de oun ijico
Damemos ouna seroyika, el Dio vos de ouna ijica.
Bize biraz yağ ver, ki Tanrı ömrünü uzatsın
Bize biraz sarımsak ver, ki Tanrı sana bir erkek çocuk versin
Bize biraz soğan ver, ki Tanrı sana bir kız çocuğu versin.
Revue des Ecoles de L'Alliance Israelite Universelle 4 (1902): 273. [Bu üç dize Mereinda şarkısının bir kısmı. *Mereinda*yı ezbere söyleme geleneği Kudüs'teki Sefarad Yahudileri arasında da görülüyor.]

7 [Trablugarplı çocuklar Purimden çok önce kapı kapı dolaşarak... hasırları, çalı süpürgeleri alarak... bir mitzva yapmış olmanın gururuyla koşarak kaçarlar. Çünkü bu şartlarda çalmak müsamaha edilen bir şeydir, hatta tavsiye edilir." *Revue des Ecoles de L'Alliance Israelite Universelle*, 6 (1902): 424. Fransızcadan çev. R. P.]

Kızlar odunları, kullanımlarına verilen bir evde toplarlar. Bir kısmını satarlar ve geriye kalanını dinsel banyo için kullanırlar.

Amediye kızları bu dinsel banyoyu Şabthit Benatha ve *lêl Purimde*, (İbr. "Purim gecesi") yaparlar; Zaho kızları sadece *lêl Purimde* yaparlar.

Şabthit Benatha için Amediye'de, kızlar ekmek pişirmek için gerekli her şeyi toplarlar ve bir buluşma yeri olarak seçilen evin avlusundaki *istattaya* götürürler. Orda kendilerine yeni bir ocak yaparlar ve bu amaç için alınan yeni pişirme kaplarıyla *zutyathit kalo*, gelin çörekleri pişirirler. Eski kaplar kullanılmaz, çünkü bunları bazı kadınlar regl dönemlerindeyken kullanmış olabilirler. Kızlar, çöreklerin üzerine evlilik yüzüğü, *esiqsit qadōşe* ile şekiller yaparak süslerler.

Khiyapit Kalewatha (Gelinler Banyosu)

Cuma günü, toplamış oldukları odunlarla yakılan ateşte su ısıtılır. Önce *istatta* yıkanır. Kızlar onu yıkarlar ve saçlarına, Kürdistan kadınlarının pek hoşlandıkları birçok örük yaparlar. Bu esnada da şarkı söylerler:

sosiyasak yarikhe kamusit ister hamakla asya talak
ishalla şō'a brōne hawêlak ze'ōrit kulo makhelak

Örüklerin uzun olsun. Kraliçe Ester'in genç kızlığı[9]
senin olsun
Tanrı seni erkek çocuklara sahip eylesin ve en küçükleri
seni dövsün

Son kelimeyi söylerken *istattayı* arkadan döverler. Sonra di-

8 Bazı yerlerde odun çalmak bir görev olarak bile görülüyor, çünkü çalınan odun ateşin ısıtma kapasitesini arttırır (Mark Branderburg). Erich and Beitl, *Wörterbuch d. deutschen Volkskunde* (Leipzig, 1936), "Ostern" mad., s. 558.

9 A.'de kelimenin anlamı "güzellik" olarak açıklanıyor. Maclean, *Grammar*, 101 hamuta, bakirelik, genç kızlık, gençlik..

ğer kızlar sırayla yıkanırlar ve her biri *istatta* tarafından sırtından dövülür. Banyodan sonra, kızlar bayramlıklarını giyerler ve eve giderler. Akşamleyin yine, dans edip şarkı söylemek için evlerine dönerler.

Cumartesi sabahı kutlama kaldığı yerden devam eder. Kızlar meyve getirirler ve *istatta* onları dağıtır. Ardından *istatta* her bir kıza bir görev verir: Biri dans edecek, diğeri şarkı söyleyecek vb; sonunda, kızlar aşağıdaki dizeler eşliğinde etrafa gül suyu serperler:

rikhōkhun hawa maya rêkha
maskirtulu telibōkhun baya rêkhit kadyawathōkhun

Kokularınız bu kokudan olsun,
Damatlarınızı göğüslerinizin güzel kokusuyla sarhoş edin.

Bundan sonra kızlar şehir dışındaki alanlara gidip, öğleden sonrası ibadetine kadar oyunlar oynarlar (ör., *buselman* gibi oyunlar). Evlerine döndüklerinde, *istatta* her birinin eline birer *zutyathit kalo* verir; kızlar bunu ipek bir beze sararlar, eve götürüp saklarlar. Fakat, kızların arkadaşı veya nişanlısı onu ziyaret edip *za'tit kalo*nun nerde olduğunu sorarsa, çekingen bir tavırla olmadığını söyler. Ne var ki, genç adam daha iyi biliyordur. Buluncaya kadar arar, bulduğunda öper ve "Ne kadar güzel bir gelin!" diyerek çığlık atar. Böylece kız çöreği böler ve ebeveynleri, kızkardeşleri, erkek kardeşleri ve arkadaşı arasında paylaştırır. Arkadaşı, payını yerken, *Kuddak khilali aya za'atak khadakh ilaha awidlakh rizgi*, "Benim senin çöreğini yediğim gibi, Tanrı da seni bana nasip etsin" (A. ve Z.) der.

Erkek çocukların odun toplaması

Adarın ilk günü erkek çocuklar ve gençler de Purim eğlenceleri için odun toplamaya giderler. Hatta Duhok'ta bu *patike delonkeyi*, "Çocukların Odunları", sinagoga koyarlar.

Amediye'deki erkekler sokaklarda dolaşarak, uygun bir dil-

de "Haman için odun" diyerek bağırırlar. Yahudilere, *Qadit Haman*!, Müslüman Kürtlere, *Dar'ê Hamani*!, Hıristiyanlara da *Siwit Haman*! diye seslenirler.

Ne Müslümanlar ne de Hıristiyanlar çocuklara "Haman odunu" vermekte tereddüt etmezler. Hatta çocuklar odun toplama niyetiyle değil de, tavuk çalmak amacıyla geldikleri zaman bile, ev sahipleri çok sert yöntemlere başvurmazlar. "Haman çocukları (*biçikit Hamani*) yaptı" derler müsamahakar bir edayla.

Amediye'de Talnaye mezhebinden, Yahudilerin Hamanın soyundan geldiklerine inandıkları bir Nasturi aile vardı; çünkü çocuklar evlerine gelip, *Siwit Haman* diye seslendiklerinde, *Siwit Mordekhai* diye yanıt verirler ve hiçbir şey vermezlerdi. Çocuklar da evlerinin önünde, değişik Purim gürültü araçlarıyla şiddetli bir gürültü koparırlardı.

[Adarın ilk gününden Purime kadarki iki hafta boyunca, çocuklar en az 110-220 Poundluk odun toplarlardı. Yeterli odun elde ettikten sonra, odunlarını alıp sokak boyunca otururlar ve "Odunumuz var!" diye bağırırlar. İnsanlar gelip iyi bir fiyatla onlardan odun alırlar. Odunlardan elde ettikleri parayla, bira veya tavuk veya Purim yemeği için bir kuzu alırlar (A.)]

Kızların ikinci banyosu

Kızların toplamış oldukları odunlarla hazırladıkları banyo *lêl purim*dedir [İbr. Purim gecesi]. Bu ek banyo sonucunda, genç kızların, Ester'in Purimde Kral Ahasuerus'a göründüğü andaki kadar güzel oldukları söylenir. Bu nedenle, bu banyoya *khiyapit benatha, ase ilêni şiprit Ister*, "Genç kızların banyosu, Esterin güzelliği inşallah bize geçer" olarak adlandırılır.

Bunun için kızlar, öncekinde olduğu gibi buluşma yerlerinde (belli nedenlerle, daima zengin birinin evi olur) bir araya gelirler; ancak bu kez, anneleriyle gelirler. Kına hazırlanır. Kızların en zarif olanı, yoğurmadan önce kınaya su döker ve grup *Dê mesulu*, "Şimdi gel, getir" şarkısını söylerler. Sonra, her kız kına sürer (A.).

Kına yakıldıktan sonra, anneler gelinler için söylenen *narike* şarkısını söyleyerek kızlarını yıkarlar ve üzerlerine gül suyu ile ceviz yağmuruna tutarlar. Böylece, bütün kızlar önceden belirlenmiş sıraya göre yıkanırlar (A. ve Z.).

Purim ya da Megalla

Kürt Yahudiler bu bayram için çok nadiren Purim adını kullanırlar. Daha çok Megilla veya Magalla ya da Mo'ed Megilla [Parşömen bayramı] adını kullanırlar (Z., D. ve A.). Ayrıca, Haman Bayramı, Jizna Haman (Uşno ve Süleymaniye) terimleri de var; Kürtler de bu Yahudi bayramına 'İda Hamani (A.) diyorlar. Güneyde (Süleyınaniye) ve İran'da (S.) Purime Lelangê deniliyor.[10]

Purimden önceki hafta yapılan hazırlıkları anlatmıştık. Bayramdan önceki son gün, Ta'anit Ester, Ester Orucu her yerde tutulur. Yedi yaşında ve daha büyük kız ve erkek çocuklar da oruç tutarlar -tabii mutlaka bir hediye beklentisi içinde olarak.

Purim hazırlıklarının bir kısmı, *zelōbiye* (Z., D. ve A.) başta olmak üzere değişik çöreklerin pişirilmesinden oluşur. Uşno'da, *nahale deHaman*, "Hamanın kulakları" en çok sevilen çörek iken, Süleymaniye'de farklı şekillerde (ör., *kalda*, "gelin", *khiwa*, "yılan" vb) yapılan çörekler tercih edilir.

Megillanın okunması

Akşamleyin, genci yaşlısı, kadını erkeği herkes megilla okumak için sinagoga gelir. Hatta yeni doğmuş bebekler de, okumayı dinleme amacını dışa vurmak için kucakta getirilirler. Kadınlar bahçede otururlar.

Gençler bayram ruhuyla dolup taşarlar. Kızlar, Ester'in Kral Ahasuerus'un huzuruna çağrıldığı zamanki gibi süslenirler. Amediye'de, gençler sinagoga giderken şarkı söylerler -çoğu, Kürtçe olan *Herê kezemê jarê kezeme ta ba çin bilind e*, "Evet

10 Sine Kürtleri Purime *nauruz* [Yılbaşı] diyorlar, çünkü İranlıların yeni yılıyla çakışıyor.

Kezeme, zavallı Kezeme, uzun boylu sen" (A.) gibi evlilik şarkılarıdır.

Okuyabilen herkeste parşömen üzerine yazılı bir *megilla* bulunur. Amediye'de *meqillot* katip Hayyim b. Ya'qov Hagabbai tarafından yazılır ve bir parçası 10 rupiye (13 şilling) mal olur. Kürtçe *megilla*lar süslerden tamamen yoksundur.

Meggila okumak için, Yom Kippur gecesinde olduğu gibi, Zaho'da *şammaş*, yedi mumdan oluşan büyük, kalın bir mum, *şạm'it megalla*, yapar. Okuma sona erer ermez bu mum söndürülür ve yılın geri kalan kısmında (Roş Haşanaya kadar) Torahı okurken kullanılır. *Megilla* okunurken *şam'eyi* tutma onuru açık arttırmayla satılır ve iyi bir fiyata (4 Pound) satılır; ama alıcı yılın diğer zamanlarında da tutma hakkını sürdürür. *Şam'it megalla*nın yanı sıra *şammaş*, insanlara dağıtılmak üzere yüz tane küçük mum yapar. *Megilla*sı olan her grup bir mum alır ve tutması için bir çocuğa verilir.

Amediye'de, *şammaş misraja* denilen -*şam'it khitna*, damat mumu gibi ama, tek farkla; küçük mumlar renkli değiller- küçük mumlarla çevrelenmiş büyük bir mum yapar. Bunu da taşıma ayrıcalığı açık arttırmaya konulur. *Şammaş*, *megillot* sahipleri için de küçük mumlar yapar ve dünyanın yedi sütununu temsilen fazladan yedi mum daha yapılır ve *sideye*, yani okuma sırasına, bu amaçla yapılmış oyuklara yerleştirilir.

Bazı yerlerde, parşömen okuma onuru da açık arttırmayla satılır (Z. ve A.). Amediye'de, her zaman *hazan*a verilir. Eğer diğer kentlerde okuyamayan alıcılar olursa, onlar da bu ayrıcalığı *hazana* verirler. *Hazan*, *megillayı* yüksek sesle okur ve topluluk da onunla beraber okur -ama yüksek sesle okunması gereken belli pasajlar dışında alçak sesle okurlar.

Megilla okunmadan önce, Yefet Benaya tarafından özel bir *mezmur* söylenir, ilk kıtası şöyle devam ediyor:

Ey seçilmiş insanlar, üstün Tanrıya
Şarkı verin ve söyleyin ve *megilla* okuyun.
Dostlar, büyük işler başaran ve zor durumlarda
Hep yardım eden ve sayamayacağım kadar çok nesilde

Kullarını kötülüklerden kurtaran ona şükredin.
Ve Agag oğullarının kökünü tamamen yok etti
Ve benden haz almaya yönelik planlarını alaşağı etti.[11]

Kürdistan'da sadece *hazan* (genel uygulamada olduğu gibi) değil, *megillot* sahipleri de okumadan önce parşömeni açarlar.[12] Pasajlar topluluk tarafından yüksek sesle okunur, her zamankilere ek olarak (ör., Ester 2:4-5, 8:15-16 ve 10:3), 6:1 ve 7:6 dizeleri de okunur. Topluluk önce bu dizeleri okur ve *hazan* arkalarından tekrarlar. Zaho'da, topluluk 9:30'dan sona kadar okur ve 10:3 üç kez tekrarlanır. Amediye'de, topluluk 10. bölümün tamamını yüksek sesle okur. [Purim gecesinde, *megilla* İbranice orjinalinden okunur; ertesi sabah da sadece Targumca okunur; *hazan* İbranice metni gözleriyle takip eder ama Targumca çevirisini okur. (A.)]

2:16, "Böylece Ester Kral Ahasuerus'a götürüldü", dizesinde kızlar ellerini yüzlerinin üzerinden geçirirler (A.). 3:5, "Haman zalimlik doluydu", dizesinde Zaho'da cemaat, *Khüma tale ta yime*, "Annesi ve onun için ısıt" der. 9:26 dizesinde, *hazan megillayı* havaya kaldırır ve sallar.

Okumada yaygın olan gelenekler

Tüm Yahudi topluluklarında olduğu gibi, Kürt Yahudilerde de *megillanın* toplu halde okunması, neşenin doruğa çıktığı andır. İnsanlar, gürültü patırtı kopartacak ne varsa sinagoga getirirler ve ne zaman Haman ve oğullarının adı geçse bunların hepsini kullanırlar. Akşam duasında Haman'ın adı söylendiğinde, insanlar öylesine sağır edici bir şekilde ellerini çırparak gürültü kopartırlar ki, düzeni yeniden sağlamak epey zaman alır.

Erkek çocuklar ve gençler değişik türlerde, kendilerinin ba-

11 [İbraniceden çev. R. P.]

12 [Bunun genel bir alışkanlık olduğu söylenemez. İran'da, Meşed Yahudileri, örneğin, okuma ilerledikçe yavaş yavaş açılan açılmamış *Megilladan* okumaya başlarlar.]

sit şekilde yapmış oldukları veya (şimdilerde) çarşıdan aldıkları çatapatlı tabancalara sahipler (A. ve A. *debançe* S. *tapançe*). Daha önceden, Süleymaniye'deki gençler silahları Kürtlerden ödünç alırlardı.

Ayrıca, çarşıdan satın alınabilen değişik patlayıcı toplar da bulunuyor.[13] Sine'de, insanlar sinagoga küçük çekiçler getirirler ve Haman'ın adı söylendiğinde yere vururlar.

Kürt Yahudilerde ayrıca, marangozlar tarafından yapılan çıngıraklar da (A. *raşraşhinga*, Erbil, *raşraje*) bulunur; ama Amediye'de bunların dilleri ağaç (normalde olması gereken) yerine deridendir.

Tüm bu araç gereçlerin etkisi, Haman ve oğullarının adı anıldığında ayaklar yere vurularak arttırılır. Yahudilerin baş düşmanı olan bu isimler daha önceden kömürle yere yazıldıysa daha bir hararetle ayaklar yere vurulur ve üzerlerinde tepinerek kirletilirler (A., Erbil ve Süleymaniye).

Buna benzer başka bir adet de, Haman ve Amaleq isimlerini iki taşın üzerine yazarak birbirine vurmaktır (S.). Bu, Amediye'de erkeklerin Purimde içki partilerinde yaptıklarına benziyor. Üzerinde İbranice "Kötü Hamana lanet olsun" ve "Kötü Zereşe lanet olsun" yazılı iki tahta parçası alırlar. Bunların üzerine arrak dökerler ve İbranice, yaptıklarını söylerler, "Yok olmaya hazır olan onun üzerine sert içkiyi dök" (Prov. 31:6).

Kürt Yahudilerde en belirgin gürültü çıkaran şeyler *bambale*, "sidik torbaları"dır.[14] Sukkotta herkes kesilen hayvanların sidik torbalarını toplamaya başlarlar. Bunlar şişirilip tavana asılırlar. Purimde, her aile taşıyabildiği kadarını sinagoga götürür ve fazlalıkları da eşe dosta dağıtırlar. Zaho'da, bu *bumbale*lerden yüzlercesi getirilir sinagoga. *Hazan* Esterin son kelimesine (9:6) geldiğinde "beş yüz kişi"nin her biri *bambale*lerini patlatırlar. [Amediye'de, "Haman öfkeyle doluydu" (Ester 5:9) dizesine gelindiğinde çocuklar *bambale*leri patlatırlar ve

13 A., *paqpaquşke*; Erbil: *toptarake*, S., *taqa*; Uşno, *bomba*, barud. Si'de *çatapatlı* başlıklı ve fitilli değnek, *fishak* deniyor.

14 A. *bambala*, Z., D. *bumbala*, *bümbala*; Uşno, *dambala*; Erbil, *batota*, çğ. *batote*; S., *tizang*. Barutla patlatılır.

"Ne var ki, Haman kendini tuttu" (5:10) ve "Vaizatha" (9:9) kelimeleri okunduğunda tekrar patlatırlar.] Ortaya çıkan sonuç, bir muharebede patlatılan silahların çıkardığı gürültüden aşağı kalmaz.

Çocuklar, tabancalarını ateşleyerek ve *Peqe'ilan işkasit Haman*, "Hamanın testislerini parçaladık!" diye bağırarak bu gürültüyü daha da arttırırlar. Amediye'de, *megilla*nın sonunda bu cümle söylenir. Çeyrek saat kadar devam eder ve son *bumbale* de patlatıldığında, *hazan side*ye vurarak düzeni sağlamaya çalışır. *Megilla* okumaya kalınan yerden devam edilir. Son olarak lanetleme ve hayır duaları okunur.

Sine'de (ve A.), sonda aşağıdaki şarkı söylenir [İbranice]:

[Benim umutlarıma inananlar,
ve kutsanmış umutlarımın bütün evlatları
Hepiniz, söyleyin "Mordecai kutsaldır, kutsaldır, kutsaldır."

Onun [Haman] hazırladığı tuzağa
Kendisi yakalandı,
Hepiniz, söyleyin "Haman lanettir, lanettir, lanettir."

Gizli yaşayan o [Modecai] büyük bir gurura sahiptir,
Hadassah [Ester]ı bir taçla büyüttü,
Hepiniz, söyleyin "Ester kutsaldır, kutsaldır. Kutsaldır."

Gizlice konuştular,
Agagi [Haman]nin dalları ve kökü,
Hepiniz, söyleyin "Zereş lanettir, lanettir, lanettir." (İbraniceden çev. R. P.)]

Megilla okunduktan sonra, erkek çocuklar *haşkavat hamet* [ölünün istirahate çekilmesi] üzerine bir parodi olan *haşkavat Hamanı* okurlar. Yetişkinler genellikle bunu Purimde akşam yemeğinde okurlar. Değişik versiyonları bulunuyor. Bunlar-

dan, Duhok'tan olan biri Joseph J. Rivlin tarafından yayımlandı.[15]

İnsanlar, sinagogdan döner dönmez akşam yemeğine otururlar ve böylece oruç bitmiş olur. Bu yemek çok masraflı ve görkemli olur. Fakirler bile, Purim yemeğinde iki tavuk alma lüksünü kendilerine çok görmezler (Z.). Diğer yandan, Purime özel bir yemek veya lezzet yoktur.

Eğer aile reisi, herhangi bir hastalık veya başka bir nedenden ötürü sinagogda *megilla* okumaya katılamıyorsa, evde kendisine okuması için hakamı davet eder.

Akşam yemeğinden sonra, evin reisi ailenin kadınlarına *megillayı* Targumca okur. Zaho'da birçok aileden kadınlar bir evde toplanırlar ve hem İbranice hem Targumca okunan *megillayı* dinlerler. Diğer yerlerde, genellikle akşamları kadınlara İbranice, sabahları da Targumca okunur. Sine'de, akşam yemeğinden önce İbranice, sonrasında Targumca okunur.

Akşam oyunları ve gençlerin eğlenceleri

Akşamlar ve geceler tamamen eğlenceye ayrılır. Purim arefesi gecesinde "genç kızların banyosu"ndan söz etmiştik. Yetişkinler bu gece (ya da iki Purim gecesinde) saygın bir akrabanın evinde bir araya gelirler; yanlarında arrak getirirler ve gece yarısından sonraya kadar oynayıp, şarkı söylerler. Oyun da oynarlar; ancak bu tür Purim eğlenceleri, Kürdistan'daki yetişkinler arasında Doğu Avrupa'da olduğu kadar yaygın değildir. Kürt Yahudiler, kağıt, zar veya *çige Haman*, "Hamanın diz eklemi" denilen eklem kemiği oyunlarıyla eğlenirler.[16]

Amediye'nin Yahudi çocukları da *esiqsa* [yüzük] oyununu oynarlar. [Çocuklar aralarında, karşılıklı oturan iki takıma ayrılırlar. Büyük bir bakır tepsi getirilir ve iki ters çevrilmiş bakır kupa üzerine konur. Kupalardan birinin altında bir yüzük saklıdır. Çocuklardan biri kupalardan birini kaldırır ve altından yüzük çıkarsa takımı oyunu başlatır, yani yüzüğü sakla-

15 Yosef Y. Rivlin, "Tafsir haMelekh" *Zion-Yedi'oth* I:43-45.

16 Jaba, *Dictionnaire*, s. 133, çok, *jarret, genau*.

yan ilk takım olur. Şimdi de yedi tane ters çevrilmiş bakır kupa tepsinin üzerine yerleştirilir ve oyunu başlatan takım yüzüğü kupalardan birinin altına saklar. Tam olarak, her takımdan sadece bir kişi oyunda aktif rol alır, diğerleri de seyirci konumundadırlar. Karşı takımı temsil eden çocuk, önce yüzüğün altında olup olmadığını tahmin ederek sırayla kupaları kaldırır. Kupayı kaldırmadan önce, *puç*, "boş" veya *dastgul*, "çiçekli el" (yüzük anlamında) diyebilir. *Puç* dediği halde kaldırdığı kupanın altından yüzük çıkarsa yedi puan kaybeder ve sıra karşı takımın şansını denemesine gelir. Eğer *puç* dedikten sonra altından yüzük çıkmazsa, diğer bir kupa daha kaldırabilir. Eğer bu ikinci seferde yine *puç* demiş ve yüzüğü bulmuşsa altı puan kaybeder, şimdi tepsinin üzerinde altı kupa kalmıştır; oyun bu şekılde devam eder. *Dastgul* demiş ve kaldırdığı kupanın altından yüzük çıktıysa yedi puan kazanır; *dastgul* demiş ve yüzüğü bulamamışsa yedi puan kaybeder. Tepsinin üzerinde beş altı kupa kaldığında *dastgul* der ve yüzüğü bulursa altı veya beş puan kazanır; bulamazsa aynı sayıda puanı kaybeder. Her *puç puç* dediğinde, iki kupa kalıncaya kadar yüzüğü bulamazsa hepsinde yedi puan kazanır, yani bütün tepsiyi kazanır ve yüzüğü ikinci kez saklama hakkını elde etmiş olur. Herhangi bir takımın kaybı yüz puana ulaşırsa, oyun biter ve kaybeden takım karşı tarafa dört beş şişe arrak vermek durumunda kalır. Genelde çocuklar odun satışından elde ettikleri paraları bu şekilde kaybederler ve Purim gününde babalarına gidip para isterler. Ayrıca zenginlerin evlerine giderek, yoksullara dağıtılmak için ayrılmış yiyecekleri çalarlar. Bu şekilde gerekli şeyleri tedarik ettikten sonra, bir *serane* (gezinti) düzenlerler. Bu nehre gitme gezisi *Şuşan Purim*de, yani Purimi takip eden gün gerçekleşir.

Purim arefesi gecesinde, çocuklar ayrıca, üzerinde uzandıkları kilimlerin dört bir köşesinde uyuyakalmış olanların giysilerini birbirine dikerler (9 Av'da da benzeri yapılıyordu).

Purimde asıl eğlencenin kaynağı gençlerdir. Purim, kelimenin tam anlamıyla onların bayramıdır ve Kürdistan'da, başka yerde olduğu gibi, Purim ile Şrovetide sırasında Avrupa'da uy-

gulanan gelenekler arasında bir benzerlik kurulabilir.

İnsanlar akşam yemeğinde iken, özellikle yoksul çocukları sokaklara çıkıp evin damına çıkarlar ve bacadan içeriye bir ip atarlar. Amediye'de, bu ipin ucunda *bambala* vardır. İpe bir tür hediye (para, çörek, şeker vb) bağlanır ya da *bambala*nın içine konur. [Ev sahibi çocuklara bir oyun yapmak isterse, bambalanın içine yanmakta olan bir kömür parçası koyar (A.).] Damdaki gençler "dilenme şarkıları" da söylerler. Aşağıdaki Amediye şarkısı, Zaho'daki odun "kampanyası" esnasında söylenene benziyor:

bêl belawa bêl belawa
ka min di bêya kawa
'azo odaklê zava

[Evin her daim ayakta olsun, evin her daim ayakta olsun
Pencerede bir şey var,
Azo (bir erkek ismi), inşallah damat olur,
Evin daima ayakta kalsın.]

Bir genç kız için de şöyle söylerler,

bêl belöke bêl belöke
ka mindi bêya bezöke
istêr oda k'la bök e
mal yavök e

[Evin daima ayakta kalsın, evin daima ayakta kalsın,
Delikte bir şey var,
Ester, onu bir gelin yapsın,
Evin daima ayakta kalsın.]

Sine'de çocuklar aşağıdaki şarkıyı söylerler:

heta tê meta tê
kur û kaniştan nimra te

leila jenê birsiya
hawar akah qlujab niya

[Heta tê meta tê
Erkek ve kız çocuklar ölmeyecek
Şeytanın annesi aç,
"Çörek yok" diye bağırıyor.]

Genç erkeklerin de, kızlar gibi Purim için nasıl odun topladıklarını anlatmıştık. Onlar da bir kısmını satarlar ve gidip tavuk, arrak ve diğer yiyeceklerden alırlar. Genç erkekler ve çocuklar da *khulewatha*, "gruplar" oluştururlar ve bayram arefesinde ve gününde yemek yemek, içmek, dans etmek ve şarkı söylemek için toplanacakları bir buluşma yeri seçerler. Neşelerini daha da artıran oyunlar (ör., "deri satma") burada da oynanır.

Maskeli gösteriler

En popüler Purim maskeli gösterisi *leböke*dir. Bunun için oldukça şişman bir genç seçilir. Oldukça iri göğüslü ve büyük karnı olan hamile bir kadın gibi[17] giydirilir. Yüzü boyanır ve sakal, bıyık, keçeden yapılmış bir çift boynuz ve boynuna da bir inek çıngırağı takılır. Bu şekilde, sokaklarda bir iple dolaştırılır, "eşlik" eden arkadaşları da gürültülü şarkılar söylerler.[18]

Leböke bir evin önünde durduğunda, "Nereden geliyorsun?" diye sorulur. "Babel" den diye cevap verir:

ha leböke, te çi ina?
min Haman ina

17 İnsanlar: *leboke qwira abit urza willit smikha* "Yanık (?) *leboke*, sen erkeksin ama gebe kaldın." derler. Quwira "yanık" olarak açıklandı. Bir beddua: *sir qwira*, "Yanasın inşallah" (A).
18 Örneğin, *Hat yarauman, hat yarauman* "Kalk, dans edelim, dans edelim" şarkısı.

bō çi ina?
da ritlêt wi[19] *paqinin*

Leboke, ne getirdin?
Haman'ı getirdim.
Niye getirdin onu?
Testislerini ezmek için. (A., Kürtçe)

Çocuklar *lebōke*nin etrafında dans ederler ve *Haman haraşa* [kötü Haman] diye seslenirler. Her evden, et, yumurta ve biraz para verilir; ama gelin gibi ceviz yağmuruna tutulmak yerine, çakıl taşı yağmuruna tutulur ve suyla ıslatılır (A.).

Sine Yahudilerinde de benzer bir gösteri var. Bir genci, uzun sakallı, koca göbekli, beline defalarca sarılmış bir kuşak ve iri sarıklı Müslüman şeyhi gibi giydirirler. Ancak bu şekilde sokaklarda dolaşmaz, sadece kapı önü maske gösterisidir.

Sine Yahudilerinin, para toplamak için Purimde sokağa çıkardıkları diğer bir gülünç karakterleri var. Buna da, Amediye'deki *lebōke* gibi boynuz takılır. Yahudiler, bu figürü, hemen hemen Purim bayramıyla kesişen *nauruz*larında (Yeni Yıl kutlamaları) *kala diyu* (şeytan başı) maskesi kullanan Müslüman Kürtlerden alındığını söylüyorlar. *Nauruz* göstericileri kemerlerine uzun bir sırık takarlar, bir erkek çocuk da bu sırığa tırmanarak yukarda akrobatik gösteriler yapar. Yahudiler ya boynuzlu maskeyi Müslümanlardan alırlar ya da kendileri kağıttan yaparlar. Sonra müzikli oyunlar eşliğinde sokağa çıkarak para toplarlar.

Ateş oyunları

Geceleyin veya gündüz gençlerin oynadıkları oyunlar arasında, Avrupa'da Şrovetide sırasında çokça uygulananlara benzeyen ateşli ritüellerdir. Bu tür ateşli ritüeller Yemen Yahudilerinde de vardır.[20]

19 Jaba, *Dictionnaire*, s. 205: *rotl*, çğ. *rotlan*, "testicule" (erkeklik bezi, testis).
20 Bkz. *EJJ*, s. 333-34.

Purimden kısa bir süre önce Zaho'da, gençler ağaç kökleri- ni (*qormüksa*) çıkarmaya başlarlar. Bir yerde güzelce yığarlar ve Purim arefesi gecesinde bunları iyice kor haline gelinceye kadar yakarlar. Top şeklinde yuvarlak olan bu köklere *rêş Haman*, "Haman'ın başı" denir. Gençler kor halindeki *qormüksa*-yı nehre götürürler. Orada, darbeleri sonucu yanan toplardan kıvılcımlar uçuştukça gürültü içinde ve pitoresk bir havada Haman'a beddua etmeye kendilerini kaptırarak topları değneklerle birbirlerine doğru iterler. Üstelik, Haman ve Amalek isimlerini kağıt parçalarına yazıp kor halindeki odunların ateşiyle yakarlar. *Rêş Haman*'dan geriye bir şey kalmayıncaya kadar bu oyun devam eder; sonra *Halas -mepişpişle rêş Haman*, "Bitti -Haman'ın başı paramparça oldu" diye çığlık atarlar.

Amediye'de de *reşit Haman* [Haman'ın başı] denilen benzer kalın odun parçalarını lif lif oluncaya kadar döverler, sonra da yakarlar. Çocuklar, yanan topları *Lo-lo-lo-lop-lopke* diyerek birbirine atan iki grup oluştururlar.

Çocuklar normal topları (*tape*) da bu şekilde kullanıyorlar. Topun üzerine *Haman haraşa'* yazarak bir sopayla vururlar. Kim topu yakalarsa sopacı olur (A.). *Hakamim* bile, Purim gecesinde yarım saat veya bir saat bu oyunu oynarlar (A.). Müslümanlar da bu oyun oynandığında nehre akın ederler; ancak izleyiciler arasında hiç kadın olmaz, çünkü bu özgürlük gecesinde güvende olmayabilirler.

Haman kuklasının yakılması

Haman kuklaları genellikle Purim gecesinde yakılır; ama Kürdistan'da bu konuda belli bir kural yok, bazı yerlerde bu gösteriler Purim kutlamaları sırasında sahnelenir. Şimdi birçok yerde gençlerin bir eğlencesi haline gelmiş, çünkü güldürü unsurlarıyla mitolojik arka planı ikinci planda kalmış durumdadır. Erbil'de, büyük bir ahşap haça, insan figürüne benzemesi için paçavralar sarılır. Bu kuklaya eski elbiseler giydirilir; Hıristiyanlar tarafından başına *masbah* denilen bir takke giydirilir. Ağzına tezekle doldurulmuş bir hortum sokulur ve

boynuna da eşek dışkısından yapılmış bir zincir asılır. Kukla gazla ıslatılır ve ateşe verilir. Tamamen yandıktan sonra, kalabalık artıklarına taş atar. Bu taşa tutmayı ve gömmeyi birlikte temsil eder.

Uşno'da, her Yahudi mahallesinin çocukları direk ve paçavralardan iki veya üç Haman kuklası hazırlarlar. Bunlar *megilla* okunmadan önce ve Purim sabahı ibadetten sonra yakılırlar. Yakma esnasında, içine birçok ailenin isimlerini koydukları dizeler söylerler:

Haman zila bêl kanana
Mindêlu elew ga adabkana[21]

Haman Hanan ailesine gitti,
Onu tuvalete attılar.

ya da

Haman zilê bêl 'aziza
belew teqir benura
min ila hula'i lefarkek be'ai şula

Haman Aziza ailesine gitti
Evi ateşler içinde kaldı
Yahudilerin ellerinden kendi kendine
kurtulamayacaksın bu işte.

veya

Haman zilê bêl mezala
hiwlu ba'ilew mesala

Haman Mezala ailesine gitti,
Eline bir terazi(?) koydular.

21 Kür. ve Arap. *adabhana*, tuvalet; bkz. Soane, *Kurmanji Grammar*, s. 158.

Süleymaniye'de kızlar, Purimden bir hafta öncesinden Haman ve Zereş kuklaları yapmaya başlarlar. Yüzleri kömürle boyarlar. Haman'a sakal, Zereş'e grotesk bir kolye takarlar. Sadece kızlar tarafından gerçekleştirilen seremoninin şehir boyunca yaklaşık yirmi yerde sahnelenmesi için her evin kızları bu kuklalardan hazırlarlar. Haman'ın yakılması (*maqlile Haman*) ilk gece, Zereş'inki (*maqlile Zereş*) ikinci gece gerçekleşir. Müslüman Kürtler bile buna katılırlar. Bu figürler yere batırılır, gaz dökülür ve kızlar Uşno'dakilere benzer şarkılar söylerken ateşe verilir.

Sine'de, her mahallenin çocukları Haman ve Zereş kuklaları yaparlar; Haman'a keçi dışkısından yapılmış zincir kolye olarak takılır. Uşno ve Süleymaniye'de söylenen dizelerin aynısı söylenir, örneğin:

Haman zilê bê yōkhê
metulo kame telōkhê

Haman Jochebed'in evine gitti,
Önüne mercimek koydular.

Amediye'de kızlar Vaşti ve Zereş'i temsil eden figürler yaparlar. Vaşti'ninkine bir kuyruk takarlar -bu yüzden *Vaşti marê duma*, "Kuyruklu Vaşti." tanımlaması kadınlar tarafından bir şeyi kötülemek amacıyla kullanılır. Bazı kız grupları kuklaları, *lêl Purime* hazırlık aşamasında, diğerleri de ertesi gün yemekten sonra yakarlar.

Diğer şehirlerde olduğu gibi, Amediye'de de Haman kuklası ahşap bir direğe eski püskü şeyleri sararak ve kadın elbiseleri giydirerek, ama sakal da takarak yapılır. Burada böylece erselliği de temsil etmiş oluyor. Haman yakma olayı (*makōdit Haman*), 14 Adar sabahı gezinti yerinde gerçekleşir. Eşraf da dahil Müslüman Kürtler seyretmeye gelirler. Kaymakamın "Haman'ı ne yaptınız? Yaktınız mı?" diye sorması yakma işleminin başlama işaretidir.

Ateşe verilmeden önce çocuklar üstüne pislik atarlar ve ağ-

zına yanmakta olan tezek dolu bir boru sokarlar. Kadınlar çocuklarının idrarını getirip, *Şekulok mayit warde mariklu*, "Al sana gül suyu, kokla" diyerek üzerine dökerler.

Çocuklar topladıkları odunları Haman'ın etrafına yığarlar ve kadınlar ve kızlar, üzerini kapatacak şekilde deriyle kaplanmış eski kap kacaklardan yapılmış, bir kolun altında sıkıca tutulan tamburlar (*tambeluşka*) eşliğinde *Miltaşa* şarkısını söylerken kazığa oturturulup yakılır. Çocuklar Haman'ın küllerini rüzgara doğru fırlatırlar veya suya atarlar.

14 Adar

Amediye'de Haman kuklasının yakılmasıyla 14 Adara yani gerçek Purim gününe gelmiş oluyoruz ve o günün sabahında uygulanan geleneklere geri dönmemiz gerekiyor.

Gençler gecenin yarısını oyun ve sporla geçirirler ve yetişkinler de geç saatlere kadar uyanık kalırlar; ama sabahleyin herkes yine sinagogdadır ve megilla okumaya ilişkin daha önce tasvir edilen sahneler tekrarlanır.

Zaho'da, genç kızlar bu sabah yine dinsel banyo için toplandıkları evde bir araya gelirler. Yanlarında pirinç getirerek, daha önce odunların bir kısmının satışından elde ettikleri parayla pirinç pilavı ve tavuk pişirirler. Sonra tüm gruplar *seraneye* giderler ve genç erkekler de ibadetten sonra gezinti yerinde onlara katılırlar.

Öğleye doğru her grup kendi evine geri döner. Eğer bir grupta zengin bir kız varsa onun evi buluşma yeri olarak seçilir; kızın babası grup için tavuk ve pilav hazırlanmasına yardım eder. Kızlar yemek yemek için verandada (*birbanke*) otururlar. Bu arada erkekler de gezintiden dönmüş olurlar ve evin damına çıkarlar. Kızlara sataşmaya başlarlar; kızlar da onlara sert yanıtlar vererek hoş bir şakalaşma anı yaşanır. Her biri oburlukla ünlenmekten korkan kızlar utangaçlık rolü yaparak erkeklerden önce yemek istemezler. Baba defalarca bu davetsiz misafirleri kovmaya çalışırlar ama nafile -o uzaklaşır uzaklaşmaz geri gelip yine başlarlar. Nihayetinde, kızlar gayet cid-

di bir şekilde yemekten birkaç lokma alırlar ve geri kalanını bir beze sararak eve giderler. Bunun üzerine gençlerden her biri gözüne kestirdiği bir kıza evine giderken eşlik eder ve Purim yemeğini onunla yer -başka hiçbir zaman duyulmayan bir şeydir bu.

Purim hediyeleri

İbadetten sonra Purim hediyeleri zamanıdır. Bazı yerlerde (Z. ve Uşno) yoksullar sinagogun kapısında bekleyerek, cemaatin her bir üyesi dışarı çıktığında onlardan para alır. Sine'de, Torah okumadan sonra yoksullar sinagogun etrafında dolaşırlar ve çocukları girişte durup çıkan insanlardan sadaka alırken, para toplarlar.

Geleneksel Purim hediyesi bir tabak yemektir. Zaho'da, herkes dostlarına bir tabak yemek gönderir. Bunun yanında, yakınlardan birinin çocukları da para hediyesiyle hatırlanır. Çocukların kendisi bu paradan sadece birkaç penny alırlar, çünkü bu parayla onlara Passoverda yeni kıyafetler alınacaktır. Bu hediyeler, aslında bir formalite veya olsa olsa dostane bir davranışın sonucudur, çünkü hediye veren verdiği kadar hediye de alır.

Amediye'de *şedōrit keleyatha*, "hediye gōderme", tanıdıklardan birine bir tabak et veya kurutulmuş meyve göndermekten ibarettir. Ayrıca, *sanbusak* denilen sadece *şedōrit keleyatha* için pişirilen bir tabak yemekten gönderirler. Malzemesi, el değirmeninde dövülmüş *hurtumane*, "bezelye", havanda dövülmüş et ve yaklaşık yirmi yumurtadan oluşur. Bunlar karıştırılır; biber ve diğer baharatlar eklenir ve kuyruk yağında pişirilir.

Çok yakın arkadaşlar sözkonusu olunca, *sansubak*la beraber evin kızı için bir çift küpe veya oğlu için bir yüzük gibi takı gönderilir.

Sine ve Süleymaniye'de, Purim hediyesi gönderme eylemine *lelangana* denir. Burada, akrabaların her birine bir tepsi meyve, çörek ve çikolata gönderilir. Çocuklara renkli yumurtalar verilir. Öğretmen her öğrenciye, üzerinde İbranice ve Targum-

ca olarak süslü karakterlerle *megilla* okunmadan önce ve okunduktan sonra ezbere okunması gereken duaları ve megilla okunmadan önce söylenen pizmon *Tenu şira* wezimrayı yazmış olduğu bir kağıt verir.[22] Amediye'de de öğrencilere bu tür süslü kağıtlar verilir.

Sabah ibadetinden sonra, insanlar *se'udat Purime* otururlar. Süleymaniye'de (*sumbuske* denir burada) de hazırlanan *sansubak* dışında özel bir Purim yemeği yoktur; ama yemek olabildiğince şatafatlı yapılır. İçecekler boldur ve erkekler talmudik emre uyarak çok içerler -bu pek de sıradışı bir olay değildir, özellikle arraka oldukça meyilli olan Kürt Yahudiler sözkonusu olunca. Haman ismi bir kağıt parçasına yazılır ve kağıt şişeye yapıştırılır. Sonra isim şarap veya arrakla silinir (Z.). Moshe b. Yishaq Baglugnaya'nın Purim şarkısı, bir Kürt Purim kutlamasında neler olduğuna dair bir resim sunuyor:

[Haydi gel ve çokça şarap içelim,
ve de hain birinin öfkesi olmadan,
Sadece mutlulukla şevke geri dönelim,
Purim neşesinde bayram etmek için.
Sadece sadık dostlar otursun
Her biri elinde şişelerle
Yağlı horozlarla,
Purim neşesinde bayram etmek için.
Yoksula hediyeler gönder
Sonra tatlı şeyler iç
Neşeyle bardağını boşalt
Purim neşesinde bayram etmek için
Yemeğe hazır ol
Arp ve viyolinle ve dansla
Mitzva sevinci hatırına, titrek
Purim neşesinde bayram etmek için
Sabahtan akşam telaşına kadar,
İkince ve üçüncü defa dön

22 HUBC 39:9.

Ve Haman'ın sakalını kopar,
Purim neşesinde bayram etmek için.][23]

Amediye'nin gençleri sabahleyin gezintiye giderler ve Purim yemeklerini orada hazırlarlar. Haverim de, Purim yemeklerini *Bê Hazane*de yerler, sonra daha önce anlatılan kukla yakma olayını izlemek için onlar da gezinti yerine giderler. İnsanlar dans ederler ve şarkı söylerler, akşama doğru, kızlar ritmik adımlarla hareket ederek *zelōbiye* getirirler. Nehirde *minha* söylenir ve akşam duası şehir girişinde okunur.

Erbil, Betanura ve Sine'de, *megilla* hem 15 Adar akşamında hem sabahında okunur, çünkü bu şehirlerin Joshua zamanında bile surlarla çevrili olduğuna inanılır.

23 [Hakam Barukh Mizrahi, *Shire Zimrah Jerusalem*, 1930. s. 65. Acrostic: Ani (I), Moshe ben Yishaq, İbr. çev. R.P.]

28. ŞABAT BESHALLAH VE ŞABAT NAHAMU

Kürdistan Yahudileri tarafından kurallarına uyulan özel Sabatlardan biri Şabat Beshallahdır (Çıkış 13:7), genellikle *Şabsit Şira*, "(Musalar) Şarkı(sı) Sabatı)" olarak adlandırılır. Kışın bitiminde olduğu için, köylüler, *Şabsit beshalakhila süswa beshalikha şilukte*, "Şabat Beshallah: kış derisini değiştiriyor." (Z.).

Zaho'da bu özellikle, genellikle o yerin en zengin kişisi de olan *mijlis*in -Yahudilerin temsilcisi- Sabatıdır. Bu Sabatta, çok miktarda arrak ve *maza* sunması gerektiği için uzun süre önceden hazırlıklarına başladığı büyük bir ziyafet verir. *Maza* için başta tavuk ve balığa ihtiyacı vardır. Bu nedenle Yahudiler arasında yazılı bir kurala göre, yaklaşık elli tavuk almak zorunda olan *mijlis* yüksek bir fiyat ödemek zorunda kalmasın diye bu dönemde tavuk satın almazlar. Diğer yandan, balıkçılar bu Sabat için Zaho'ya balık getirdiklerinde her zaman ödemek zorunda oldukları vergilerden muaf olurlar; bunun için, "Yahudilerin *mijlis*i için balık getirdik" derler.

Şabat Beshallahda *mijlis* "dördüncü" olarak çağrılır. *'Aliya*nın topluluktaki en zengin ve en önemli kişisine bahşedildiği

Amediye'de, okuma eşrafın kendisi tarafından yapılır; ancak Zaho'da *mijlis* sadece duayı söyler, okumaz. Herkes ayağa kalkar ve bazı erkekler kadınların *klili*sini taklit ederler. Eskiden Amediye'de kadınlar sinagoga tambur getirirler ve "Ve peygamberiçe, Aaron'un kız kardeşi eline bir tambur aldı ve bütün kadınlar onun arkasından tamburlarla dışarıya çıktılar ve dans ettiler" (Çıkış, 15:20) dizesini duyduklarında tamburlarına vurup *klili* diye bağırırlar ve *merê şira* denilen "şarkının efendisi"ni şeker yağmuruna tutarlardı.

İbadetten sonra insanlar, *Şabat Şira* gününde her yerde, dövülmüş buğday (*girse*) lapasından yapılan *harisa*dan oluşan *mebōsa* yemek için evlerine giderler. Buğday lapası kullanımı, kökeninin, İbranice *B'şabat şira' lehem hitta*, "Şabat Şirada buğday ekmeği", deyimine [BShLH olan baş harfleri Beshallah kelimesini oluşturuyor] dayandığı şeklinde açıklanıyor. "Firavun'a sunu" olarak bir tavuk (fürüch)[1] *harisa*nın üzerine konulur ve bu gelenek şöyle açıklanır: [başharfleri olan WYHY BShLH PR'H harfleri *Wah'hi b'şallah Par'oh*, "Ve Firavun gitmelerine izin verdiğinde oldu....."(Çıkış, 13:17)] *W'nahagu Yisraêl, Haşêm yişm'rêm, b'şabat şira l'vaşel hittim parug rokhêv 'al harisa*, "Ve *Şabat Şira* günü buğday tavuk pişirmek, *harisa* ezmek İsraillerin adetidir, Tanrı onları korusun."

Ardından insanlar, şarkı söyleyip eğlendikleri ve kendilerine arrak, *maza* ve *harisa* ikram edilem *merê şira*nın evine giderler.[2] Bu sırada, hasta aileleri de iyileştirici güce sahip olduğuna inanılan *merê şira*nın evine biraz *mebōsa* gönderirler.

Şabat Beshallah günü *merê şira*, *şeyh kayape*, *şeyh kapare* ve *şammaşa* hediyeler gönderir.

Rekan'da farklı bir adet var. Bu günde, Firavun ve adamlarının boğulmalarının temsil edildiği bir gösteri düzenlenir. Mülakatçım bu "kukla gösteri"nin Ezra adında bir adam tarafından yapıldığını görmüş. İnsanlar yanına gelip, "Ezra, bırak

1 *Parug* kelimesi, Targumcada tavuk anlamına gelen *fürüch* kelimesinin İbranice karşılığıdır.

2 Şabat Şira için söylenen Moshe b. Yishaq'ın bir şarkısı, Barukh Mizrahi'nin *Shire Zimra* kitabında yer alıyor, Jerusalem, 1930, s. 64.

Firavun dolaşsın" diyorlar. Ezra, elinde büyük bir su dolu tabak ve bunun üzerinde, o ve karısı, üzerine değişik figürlerin bağlı olduğu bir ipi alırlar. Ezra şarkı söylerken, figürler ileri geri götürülerek suya doğru kaydırılıyorlar ve sonunda suda batıyorlar. Bu gösteride, bazı Kürtlerin onunla Irak ve Suriye'yi dolaştıkları, içinde bir ipe dizili bir erkekle kadın figürlerinin olduğu *Ashuraga*nın müstehcen oyununun etkisinin izini sürebiliyoruz.

Kürdistan'da 9 Av'ı takip eden Sabat gününe [genellikle], Peygamberler kısmının açılış kelimelerinden Şabat Nahamu, "Teselli Sabatı" adı verilir, ayrıca Şabsit Yakutla, "Büyük Sabat," da denir.

Bu Şabat için özel yemek, özenle seçilmiş tavuklardan yapılan *meböse*dir. *Meböse*nin bir kısmı yoksullara ve hastalara gönderilir.

9 Av'ın bitiminde, özellikle çocukların Şabat Nahamu'da giyecekleri yeni elbiseler biçilir. Herkesin en azından bir yeni kıyafeti olmalıdır. Tchalla halkına bu Sabatta niçin yeni kıyafet edindikleri sorulduğunda, "Çünkü biz kar kaydırağı (*raniya*) soyundan geliyoruz." *Raniya, nevuzar-addan raniya*sı olarak adlandırılıyor.

Haftara okuma ayrıcalığı açık arttırmayla yüksek bir fiyata satılır.

Kızlar Şabatı olmasıyla ilgili olabilecek bir nedenle Şabat Nahamu, nişanlanmalar, *qidduşim* için uygun bir zaman olarak görülür.

Şabat Nahamu sabahında kızlar bayram havası içinde yeni elbiselerini giyerler, bir avluda toplanarak, erkekler ibadeti bitirinceye kadar eğlenirler. Sonra, damatla karşılaşıp eve gelirken ona eşlik etmek için müzisyenlerle beraber sinagoga giderler (A. ve Z.).

Ertesi gün, esas olarak gençlerin *serane*si olan *serane nahamu*ya sıra gelir. Genç erkekler ve genç kızlar şehir dışında bir yere giderler ve orada eğlenirler. Öğrenciler de öğretmenleriyle beraber *seraneye* giderler ve *gevirim* de kendilerine eşlik etmeye davet edilir (A.).

BİBLİYOGRAFYA

Abeghian, Manuk. *Der armenische Volksglaube*. Leipzig, 1899.
Adler, M. N., ed. *The Itinerary of Benjamin of Tudela*. London, 1907. Yeni bas., London, 1964.
Ainsworth, W. F. "Account of aVisit to the Chaldeans Inhabiting Central Kurdistan." *JRGS* 11 (1841):21-76.
-----, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*. London, 1848.
Albala, N., Report in *BAIU*, 1911.
Albrecht, K. *Die im Tahkemoni vorkommenden Angaben über Harizis Leben, Studien und Reisen*. Göttingen, 1980.
Aldabi, Meir. *Shvile Emunah*. Riva di Trento, 1558; Warsaw, 1874.
Allgemeine Zeitung des Judentums. Leipzig and Berlin, 1837-1922.
Alliance Israelite Universelle. *Bulletin de l'Alliance...* Paris.
-----, *Revue des Ecoles de l'Alliance...* Paris, 1901-4.
Anglo-Jewish Association, London. *Sixth Annual Report*. 1897.
Ashbel, Dov. Annual Report: *The Climate of Palestine and Adjacent Countries*. Tel Aviv, 19 (1938/39).
-----, *Rainfall Map of the Near East*. Jerusalem, 1940.
Assaf, Simha. "Le-Toldot ha-Yehudim be-Kurdistan u-Shkhenote-ha." *Zion-Meassef* 6 (1934): 85-112.

-----, "Nosafot le-Toldot ha-Yehudim be-Kurdistan." *Qiryat Sefer* 13 (1936-37): 266-71.

Badger, George Percy. *The Nestorians and Their Rituals: With a Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan.* 2 vols, London, 1852.

BAIU: reports on Kurdish Jews, 1889:48; 1892:53; 1895:64; 1896:52, 54; 1897:84; 1901:277; 1911.

Barukh, Hakham. Bkz. Mizrahi, Barukh Sh'muel

Banse, E. *Die Türkei.* Braunschweig, 1919.

Bassan, J. Report on Kurdish Jews. *BAIU* 26 (1901):277.

Benisch, A., ed. and trans. *Travels of Rabbi Petachia of Ratisbon.* London, 1856.

Benjamin, Joseph Israel ("Benjamin II"). *Acht Jahre in Asien und Afrika von 1846 bis 1855.* Hannover, 1858.

-----, *Cinq anees en Orient* (1846-1851). Paris, 1856.

-----, *Drei Jahre in Amerika.* Hannover, 1863.

-----, *Eight Years in Asia and Africa from 1846-1855.* Hannover, 1859.

-----, *Sefer Massa'e Yisrael.* Trans. David Gordon. Lyck, 1859.

Ben-Ya'aqov, Abraham. *Q'hillot Y'hude Kurdistan.* Jerusalem, 1961. Yeni bas, Jerusalem, 1981.

Ben-Zvi, Yitzhaq. *Okhlosenu ba-Aretz.* Jerusalem, 1929.

-----, *The Exiled and the Redeemed.* Philadephia, 1961.

Binder, Henry. *Au Kurdistan en Mesopotamie et en Perse.* Paris, 1887.

Borchart, Paul. "Benjamin von Tudela." *EJ.*

-----, "Der Reiseweg des Rabii Benjamin von Tudela und des Rabbi Petachia aus Regensburg in Mesopotamien und Persien." *Jahrbuch der jüdisch-literarischen Gesellschaft,* Frankfurt a. M., 16 (1924): 139-62.

Brawer, A. J. "Mi-Parashat Massa'otay be-Faras." *Sinai* 1, no. 9-10 (1938): 239-50; no. 11 (1938): 430-38.

Bruhl, J. H. "Journal." *JI*, 1864, s. 89ff.

Buschan, Georg. *Die Siten und Antlitz der Rassen und Völker.* München, 1929.

-----, *Völkerkunde.* Stuttgart-Berlin. t.y.

Clauss, L. F. *Von Seele und Antlitz der Rassen und Völker.* München, 1929.

Cluckhohn, Clyde. "Some Reflections on the Method and Theory of the Kulturkreislehre." *American Anthropologist* 38 (1936): 157-96.

Dalman, Gustav. *Arbeit und Site in Palastina.* 7. vols. Gütersloh, 1928-42.
David d'Bet Hillel, *Travels of Rabbi David d'Bet Hillel: From Jerusalem Through Arabia, Koordistan, Part of Persia and India to Madras*, 1832.
Davidson, Israel. *Thesaurus of Medieval Hebrew Poetry.* 4 vols. New York, 1924-33.
Dictionary of National Biography. London, farklı tarihler, "Stern, Henry Aaron," ve "Wolff, Joseph."
Diwan, Yehude ben 'Amram. *Hut ha-Meshullash.* Constantinople, 1739.
Donaldson, Bess Allen. *The Wild Rue*. London, 1938.
Dozy, R. P. A. *Dictionnaire detaille des noms vetements chez les Arabes.* Amsterdam, 1845.
Duval, R. *Les dialects neo-Arameens de Salamas.* Paris, 1883.
EI. "Kurdistan."
EJ. "Benjamin, Joseph Israel."
Endres, Franz Carl. *Die Türkei.* Munchen, 1918.
Eppstein, J. M. "Journey to Kurdistan." *JI*, 1893.
-----, "Visit to Kerkuk." *Jewish Records,* London. Oct. 1893, s. 167ff.
Erich, Oswald Adolf, and Richard Beitl. *Wörterbuch der deutschen Volkskunde.* Lepzig, t.y. (yaklaşık 1936).
Field, Henry. *Arabs of central Iraq.* Chicago, 1935.
Fischel, walter. "Bei den Juden im kurdischen Bergland." *JR.* Jan 8, 1937.
-----, "Iggerot Kurdistan." *Sinai* 6 (1939).
-----, "Kurdistan." *EJ*, vol. 10, 1934, s. 514-19.
-----, "Massa' le-Kurdistan, Paras, u-Bavel," *Sinai* 3:3-4 (1939): 218-54.
Frazer, Sir James George. *The Fasti of Ovid.* 6. vols. London, 1929.
-----, *The Golden Bough*. 3rd. Ed. 12 vols. London, 1922-25.
Garbell, Irene. *The Jewish Neo-Aramaic Dialect of Persian Azerbaijan*. The Hague, 1965.
Gerson-Kiwi, Edith. "Kurdistan." *Encyclopaedia Judiaci,* vol. 10. Jerusalem, 1972, s. 1299-1300.
-----, "The Music of the Kurdistani Jews." Ammon Shiloah ed., *Yuval* 2 (1972: 59-72.
-----, *Studia Musicologica* 7 (1965): 61-70.
Goitein, S. D. In *Qovetz 'al Yad* 2 (12): 272.

Goodrich-Freer, Adela M. *Arabs in Tents and Town*. London, 1924.
Gottheil, I. "The Judeo-Aramaic Dialect of Salamas." *JAOS* 15 (1893): 297ff.
Grant, Asahel. *The Nestorians, or The Lost Tribes*. London, 1841.
Gubernatis, Angelo di. *Thiere in der indogermanischen Mythologie*. Leipzig, 1874.
Hamilton, Archibald M. *Road Through Kurdistan*. London, 1937.
Hartland, Edwin Sidney. *The Legend of Persesus*. 2 vol. London, 1894-96.
-----, *Primitive Paternity*. 2 vols. London, 1909-10.
Hay, William Rupert. *Two Years in Kurdistan*. London, 1921.
Hovorka, Oskar von, ve Adolf Kronfeld. *Vergleichende Volksmedizin*. Stuttgard, 1908-9.
Ibn Verga, Joseph. *Shevet Yehuda*. Hannover, 1855. Yeni bas., Hannover, 1924.
Idelsohn, Abraham Z. "Aramaische sprechende Juden." *Die Welt*, Berlin, 30 (1912): 906-7.
-----, *Hebraisch-Orientalischer Melodienschatz*. 5 vols. Leipzig, 1912-32.
-----, "Sippurim ba-Lashon ha-Aramit ha-Hadasha." *HaShiloah* 29 (1913): 121ff.
Isaacs, A. A. *Biography of H. A. Stern*. London, 1886.
Jaba, A. *Dictionnaire Kurde-Français*. St. Petersburg, 1879.
Jellinek, Adolph, ed. *Beth HaMidrash*. 2. ed. 6 vols. Jerusalem, 1938.
Jewish Chronicle, London, May 3, 1864. necrology on J. I. Benjamin.
Jewish Expositor. London.
JI. London.
Jewish Records (JI'nin ekleri, 1861-83).
Jūdisch-Literarische Gesellschaft. *Jahrbuch*. Frankfurt a.M., 1903-32.
Jungbauer, Gustav. *Deutsche Volkmedizin*. Berlin and Leipzig, 1934.
Kasdai, Zvi. *Mamlekhet Ararat*. Odessa, 1912.
ha-Kohen, Joseph. *'Emeq haBakha*. 1558 ve diğer bir çok baskı.
Lagarde, Paul de. *Iudae Harizi Macamae*. Gōttingen, 1883.
Laufer, O. "Totenkronen." *ZVV* 26: 16ff.
Lauterbach, Jacob Z. "Tashlik." *HUCA* 11 (19369: 207-8.
Layard, A. H. *Niniveh and Its Remains*. London, 1867.
Lidzbarski, Mark. Geschichten und Lieder aus den neu-Aramischen Handschriften der kōn. Bibliothek zu Berlin (Beitrage zur Volks und Volkerkunde 4). Weimar, 1896.

Lōwy, Albert. "Notes on the Jews of Kurdistan." Anglo-Jewish Association, Sixth *Annual Report*. London, 1897, s. 94-97.

-----, "On a Unique Specimen of Lishana shel Imrani." Transactions of the Society of Biblical Archaelogy 4 (1876): 98-117.

-----, "On Kurdish Folk Lore in the Kurdo-Jewish Dialect." *Transactions of the Society of Biblical Archaelogy* 6 (1878):600-602.

Maclean, A. J. *Grammar of the Dialects of Vernacular Syriac*. Cambridge, 1895; Oxford, 1901.

Mann, Jacob. "Ha-T'nu'ot ha-M'shihiyot bime Massa'e ha-Tzlav ha-Rishomin." *HaTequfa* 24 (1928): 335-58.

-----, *Livre d'Hommage a la memoire du Dr. Samuel Poznanaski*. Warsaw, 1927.

-----, "Obadia le Proselyte." *REJ* 71 (1920): 89-93.

-----, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*. 2 vols. Cincinnati, 1931.

Mannhardt, Wilhelm. *Wald- und Feldkulte*. Berlin, 1875-77.

Marçais, Georges. *Le Costume musulman d'Alger*. Paris. 1930.

Minorsky, V. "Kurds." *EI* 4:1132-35.

Mizrahi, Barukh ben Sh'mu'el. *Shire Zimrah*. Jerusalem, 1930.

Morgan, J. de. *Mission scientifique en Perse*." Paris, 1895.

Mulinen, E. Graf von. "Beitrage zur Kenntnis des Karmels." *ZDPV* 30 (1907): 117,207; 31 (1908): 1-258.

Naumann, H. *Grundzüge der deutschen Volksunde*. Leipzig, 1922.

Newmark, Eprahim. "Eretz haQedem." *HeAsiph* 1889:39:39-75.

Nikitine, Basil. "La vie domestique Kurde." *RETP* 3 (1922):334-44.

-----, "Rawandiz." *EI* 3:1130-32.

Obermeyer, Jacob. *Die Landschaft Babylonien*. Frankfurt a.M., 1929.

Ohana, Raphael. *Mar'eh ha-Yeladim*. 3. ed. Jerusalem, 1908.

Orhot Saddiqim. Qouted in Meir Aldabi, Shvile Emunah.

Palmer, H. D. *Joseph Wolff: His Romantic Life and Travels*. London, 1935.

Patai, Raphael. *Israel Between East and West: A Study in Human Relations*. Philadelphia, 1953.

-----, "The Hebrew Education in the Marrano Community of Meshed" (Ibr.). *Edoth* 1:4 (July 1946(: 213-26.

-----, Historical Traditions and Mortuary Customs of the Jews of Meshed. (Ibr.) Jreusalem, 1945. (Ing.) R.P. *On Jewish Folklore*. *Detroit*, 1983, s. 238-50.

-----, "Jewish Folk Cures for Barrenness." *Folk-Lore*, London, 55

(Sept. 1944): 1170024; 56 (Dec. 1944 and Martch 1945):208-18.

-----, *Jewish Seafaring in Ancient Times* (İbr.). Jerusalem, 1938.

-----, "Ha-Ledah ba-Minhag ha-'Amami." *Talpiot,* New York, 6 (1953): 226-68, 686-705; 9 (1965):238-59.

-----, *Man and Earth in Hebrew Custom, Belief and Legend* (İbr.). Jerusalem, 1942-43.

-----, *Man and Temple in Ancient Jewish Myth and Ritual.* Edinburg, 1947.

-----, "Marriage Among thr Marranos of Meshed." (İbr.) *Edoth* 2 (1947):165-92. (İng.) Patai, On Jewish Folklore, 203-37.

-----, On Jewish Folklore. Detroit, 1983.

-----, "Problems and Tasks of Jewish Folklore and Ethnology." *Journal of American Folklore* 59:231 (Jan.-March, 1946): 25-39.

-----, *The Second Seed of Abraham: Jews and Arabs in Contact and Conflict*, Salt Lake City, 1986.

Pauly, A ve G. Wissowa, *Realenzyklopadie der klassischen Alterumswissenschaft.* Stuttgart, 1842-61.

Perkins, Justin. *Residence of Eight Years Among the Nestorian Christians With Notices of the Muhammadans.* Andover, 1843.

Pfannenschmidt, H. *Das Wiehwasser im heidnischen und christlichen Kultus.* Hannover, 1878.

Ploss, Heinrich ve Max Bartels. *Das Weih.* Berlin, 11th ed. 3 vols. Berlin, 1927

Ploss, Heinrich ve Barbara Renz. *Das Kind in Brauch und Site der Völker.* 2 vols. Berlin, 1911-12.

Preller, L. *Römische Mythology*. Berlin, 1881-83.

Prym, Eugen ve Albert Socin. *Der neu-Aramischen Dialect des Tur-Abdin.* 2 vols. Gottingen, 1881.

Ratzel, Friedrich. *Völkerkunde.* 2nd. Ed.2 vols. Leipzig and Vienna, 1894.

Reich, Sigismund. *Etudes sur les villages arameens de l'Anti-Liban.* Damascus. T.y. (yaklaşık 1938).

Reischer, Moshe. *Sefer Sha'are Y'rushalayim.* Lemberg, 1870. Yeni bas. Jerusalem, 1966-67.

Rich, C. J. *Narrative of a Residence in Koordistan.* London, 1836.

Ritter, Carl. *Die Erdkunde von Asien.* Vol. 9 Berlin, 1840.

Rivlin, Yosef Y. *Shirat yehude ha-Targum.* Jerusalem, 1959.

-----, "Shabtit Dilomke." *Zion-Yedi'ot* 1, no. 1 (1930): 9-112, 23-45;

no. 4:59-61.
-----, "Sippur David we-Goliat bi-Lshon Targum." *Zion-Meassef* 4 (1930): 109-20.
-----, "Tafsir ha-Melekh." *Zion-Yedi'ot* 1, no. 1 (1930): 43-45.
Risenthal, Franz. *Die Aramaistische Forschung seit den Arbeiten Theodor Nöldekes.* Leiden, 1939.
Rubashov, Zalman. "Urmia." *Davar* (Tel Aviv daily), Sept. 6, 1940.
Saad, Lamec. *Sechszehn Jahre als Qoarantanarzt in der Türkei.* Berlin, 1913.
Sabar, Yona. *The Folk Literature of the Kurdish Jews.* New Haven, 1982.
Sassoon, David Solomon. *Ohel David.* 2 vols. London, 1932.
Scheftelowitz, Isidor. *Altpalastinensischer Bauerglaube.* Hannover, 1925.
Schmidt, Wilhelm. *Culture Historical Method of Ethnology.* New York, 1939.
Schrader, O. *Die Totenhochziet.* Jena, 1904.
Schrire, T. *Hebrew Amulets.* London, 1866.
Schur, Zev Wolf. *Mahazot ha-Hayyim.* Vienna, 1884.
Schwarz, Paul, ed. *Der Diwan des 'Umar ibn Abi Rabi'ah.* Leipzig, 1901.
Schwarz, Walter. "Bei den kurischen Juden." *JR*, July 12, 1935.
Slouschz, Naham. *Massa'i be-Eretz Luv.* 2 vols. Tel Aviv, 1943.
Smith, Eli ve H. G. O. Dwight. *Missionnary Researches in Armenia Including a Journey Through Asia Minor to which is Prefixed a Memoir on the Geography and Ancient History of Armenia.* London, 1834.
Soane, E. B. *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise.* London, 1912.
Stafford, Ronald S. H. *The Tragedy of the Assyrians.* London, 1935.
Stern, Henry A. *Dawnings of Light in the East*, With Biblical, *Historical and Statitical Notices of Places Visited During a Mission to the Jews in Persia, Coordistan and Mosopotamia.* London, 1854.
Streck, M. "Irbil." *EI* 3:521-23.
Tacitus. *Germania.*
Tchorny, Yosef Yehuda. *Sefer ha-Massa'ot.* St. Petersburg, 1884.
Tikle, Max. *Studien zu der Entwicklungsgescheichte des orientalischen Kostüms.* Berlin, 1923.
Vambery, Arminius. *Sittenbilder aus dem Morgenlande.* Berlin, 1876.

Virchow, Hans. "Die armenischen Wiege." *Zietschrift für Ethnology* (1924):208.
Wigram, W. A., ve Edgar T. A. Wigram. *The Cradle of Mankind.* London, 1914.
Wirth, Alfred. *Anhaltische Volkskunde.* Dessau, 1932.
Wolff, Joseph. *Missionary Journal and Memoirs of the Rev. Joseph Wolff.* 3 vols. London, 1827-29.
-----, *Researches and Missionary Labours.* London, 1835.
Wundt, Wilhelm. *Vōlkerpyschology.* Part 4: *Mytus und Religion.* Lepzig, 1920.
Wuttke, A. *Der deutsche Volksaberglaube der Gagenwart.* 3. ed. Berlin, 1900.
Ya'ari, Abraham. "Massa'ot R. David." *Sinai* 2:24-33.
-----, *Sh'lihim me-Eretz Yisrael l'Aseret ha-Shevatim.* Jerusalem, 1940.
Yosef Hayyim. *Rav Po'alim.* Jerusalem, 1946.
Zobel, M. "Brauche nach der Geburt eines Kindes." *Almanach des Schocken Verlags.* Berlin, 1938-39, p. 103.
Zohar, *The Book of.* Birçok baskı.

SÖZLÜK

Açıklayıcı Not

Bu sözlük, Kürdistanlı Yahudiler tarafından bu kitapta gönderme yapılan konuşma dillerinde kullanılan 2000 kelimeyi içeriyor. Burada, kökeni altı dilden (İbranice, eski Aramice, Arapça, Kürtçe, Farsça veya Türkçe) biri olabilecek olan kelimelerin nereden türediklerini açıklama girişiminde bulunulmadı. Bunun yanı sıra, Kürt Yahudilerin konuşma dili, özellikle kendi orijinal yapılarını koruyan dini konulara ilişkin çok sayıda İbranice kelime barındırıyor. Sözlükte bu kelimelere yer verilmedi. Kitapta yer verilmesine rağmen, Müslüman Kürtlerin Yahudilere ilişkin kullandıkları Kürtçe kelimelere de yer verilmedi.

Targumcanın bir konuşma dili olması, yazıya dökülmemesinden dolayı, kelimeleri yazılı sabit bir forma sahip değiller. Sonuç olarak, neredeyse her kelimenin telaffuzu, yöreye ya da hatta konuşan kişiye bağlı olarak belirgin farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıklar, kitapta gösterildikleri kadarıyla gerektiğinde gönderme yapılarak listeye eklendi.

Targum dilinin yerel diyalektleri başlıca üç kategoriye ayrılır:

1. Batı diyalekti (Irak'ta Amediye, Duhok, Nirwa, Zaho; Türkiye'de Diyarbakır, Urfa, Mardin, Cizre).

2. Kuzeydoğu diyalekti (İran Azerbaycanı'nda Salamas, Urmiye, Nagade, Uşno; Türkiye'de Başkale).

3. Güneydoğu diyaleti (İran Kürdistanı'nda Sine, Seblaq, Saqiz, Bokan, Bane; Irak'ta Rewandız, Erbil, Süleymaniye).

Sözlükteki kelimelerin çevirisinde, kelimelerin kitapta geçen anlamlarıyla kendimi sınırladım.

Kürt Yahudilerin dili hakkında özet niteliğinde bir fikir edinmek için, David Cohen's makalesi "Neo-Aramaic" *Encyclopaedia Judaica*'da (Jerusalem, 1972, 12:948-51). Kürt Yahudilerin diline ilişlkin daha kapsamlı bir araştırma için, bkz. Irene Garbell, *The jewish Neo-Aramaic Dialect of Persian Azerbaijan* (The Hague, 1965). Konuşma dili Aramiceye çok yakın olan ve hâlâ en fazla kullanılan, A. J. Maclean'in *Grammar* (Cambridge, 1895), yine bu dile ilişkin, *Dictionary* (Oxford, 1901) ve A. J. Oraham'ın *Dictionary of the Stabilized and Enriched Assyrian Language* (Chicago, 1943)'i.

'aba, 'abaye, abayika, palto, ceket
abadkhana, hela, tuvalet
abra, sal
ada, çapalamak, otları ayıklamak
adlel, bu gece
adode, cenaze töreni
adone, efendi, patron
afikoman, kaldırılan, ayrılan matzo
aftabha, sürahi, kutu
aga, ağa
'agala, yakmak, haşlamak
ahit, sen
ai, aiya, bu
'aida, bayram, yortu. bkz. ayrıca 'eda, eza, ida
ajel, ajil, gitmek
'ajna, kap
ajure, pişirilmiş tuğla
akha, erkek kardeş
akhel, akhil, yemek yemek, bkz. ayrıca khil
akhlila, aklela, tavuk
akhla, akla, aql, aqla, ayak
akhtum, siz
akhura, ağıl
Ala, Allah, tanrı
'alafe, tahıl tüccarı
'alek, acı vermek, vurmak
alhad, mezardaki basamaklar veya taşlar
alkhalkha, bluz, pelerin
alpa, bin
alucha, 'aluja, erik
'alwan, kurban
ama, kadın aşçı
aman, amana, kap, tas
amanita, söz, and
amaresa, cahil (İbr. 'am ha'ares)
'amra, düzen
amra, koyun yünü
'amre, yaşam
ana, ben
apse, meşe palamudu
aql. bkz. akhla
aqlasa, bölüm, kısım
arakçin, araksin, araqçin, araqsin, başlık, kasket
'araqin, rakı
'arava, söğüt
arbala, 'arbala, rabala, elek, kalbur
arbi, aribi, kırk
ardoshavke, un ve üzümden yapılan içecek
argaman, dayanıklı keten ip
arisa, nişan
arkhabke, pişmemiş un
ar'ura, mana, bir meyve ağacı
arzani, bolluk
asa, mersin
'asarta, şavu'ot
ase, ate, athe, ati, gelmek, takip etmek
ashadaqaya, ashadagaya, keten çamaşır, örtü
ashata, bu yıl. bkz. shata
ashaye, 'ashaye, akşam yemeği
ashira, aşiret
ashurage, müstehcen oyun
'asirta, asirta, akşam
atiqa, eski, yaşlı
auwis, gebe
avid, awid, 'awid, yapmak, harekete geçmek
avisla, avisna, şarap presi
avka barsilqe, pancar çorbası, bkz. ayrıca silqe
awa, güçlü
awwa, o (eril)
azil, azi, eğirmek; gitmek, başını alıp gitmek
azil, aziz, aziza, sayın, sevgili

bab, baba, baba
badan, pelerin
badunis, maydanoz
bahi, fiyat, eder
bahta, bakhta, kadın, eş.
bahura, behure, parlamak
ba'i, ba'e, arzu etmek, istemek, dilemek

ba'injane kōme, patlıcan
ba'injane (balinjane) smōke, domates
bambale, bumbale, dambala, mesane
bamiya, bamya
banetha, kız evlatlar. Ayrıca bkz. bata
bane, bani, hesaplamak
baqa, için
baqala, seyyar satıcı
baqlawa, Türk tatlısı
bar, önce
baran, barane, yağmur
barata, bata, kız evlat
barat mishtakha, düşük kaliteli üzümler
barbuk, yaşlı kadın
bardana, kurtuluş, özgürlük
bare, bari, yaratmak
barekh, (m)barikh, kutsamak
bariqsa, mermi
bar sifke, kapalı veranda
barnut, enfiye
bartil, başlık parası
barud, patlayan top
basar, basre, sonra, arkasından
base, gelmek
basika, baksa, pipo sapı, kemik
bata, çğ. banatha, banetha, benatha, kız evlatlar. Ayrıca bkz. barata, bera
batiye, zevk, eğlence
batman, ölçü birimi,=4 rotl (10 kg)
batota, mesane
baya, bu
bazazi, tekstil tüccarı
bazi, oyun
be, -sız, -siz, -suz
be, beta, bit, ev
bedaqa, araştırma, sınıflamak
bedugle, yanlış
be'e, yumurtalar
be'elaye, ikinci kat
be geniza, depo
Be Hazane, "kantorlar evi"
behure, bkz. bahura
bejara, kaliteli üzümler
be khamra, şarap mahzeni
bekhi, bakhi, silmek
bekhtiya, zemin kat
bekhur, bukhare, mısırdan yapılmış zamk
bel, ev
belawa, beloke, inşa etmek
belinde, uzun
benatha, kız evlatlar. Ayrıca bkz. bata
beniza, köşe, temel
benōke, sabah
benōne, oğullar. Ayrıca bkz. brōna
benuda, ambalaj kağıdı, çocuk bezi
benunta, raf
benunim, sinagog görevlileri
bera, kız evlat. bkz. bata
berakha, berakhta, kutsamak
bere awje, yuvarlak taş
bereq, kilim, halı
berguza, ceket ve pantolon
berikhe, kutsanmış
berisa, bir dans
berokhe, takdis etmek
beshiyasa, şeytanlar
be shōde, be shōze, eğlence yeri
besima, mutlu
beta, be'ta, yumurta. Ayrıca bkz. be'e
bet hahaime, mezarlık
betuna, şişe
bezōke, delik
bichika, çocuklar
bigdada, mighdade, birlikte
bil, söğüt
bilhaya, parlamak
biqa, şişe
bir, dokuma tezgahı
birbanke, kapalı veranda
birbiz, (m)berbiz, dağıtmak. bkz. rebiz.

birinj, pirinç
birkar, gel!
birwana, önlük
birye, doğmak, yaratık
bisa, kurutulmuş
biska, kıvırcık, bir saç lülesi
bisle, soğanlar
biyara, bir tür üzüm
bkha, ile
bõ, bununla
bõda, **badi**, başlamak, yapmak
bohare, bahar
bõke, **buk**, **buka**, gelin
bõna. bkz. **brõna**
bomba, top patlatmak
brikha, kutsamak, kutsanmış
brõna, **brõna**, **benõne**, **bõna**, oğul
brünjuk, bakır (bir muska)
buçik, giysi kolu
buk (buke) barane, yağmur gelini
bukhare, zamk, tütsü Ayrıca bkz. **bekhur**
bumbala, **bümbala**, mesane
buqçe, bohça
buqçit kalo, gelin bohçası
buselman, bir oyun

çaçiksa, kemik
çafta, eğri
çai, çay
çaka, uzun tüylü şapka
çakme, yün bot
çala, **şala**, **şalo**, pantolon
çala çapuksa, ceket ve pantolon
çape, etrafında dolaşmak, sol taraf
çarçarbe, kumaş, örtü
çarçau, kadın ceketi, paltosu
çarj jolaye, dokuma tezgahı
çaroke, dikdörtgen kumaş
çavisna, **şabişa**, **şavisa**, memur, görevli
çe, ne
çehil, kırk. Ayrıca bkz. **çilke**
çera, lamba. Ayrıca bkz. **şera'a**
çiçikya, çiçine, göğüs ucu
çige, diz eklemi
çilke, kırk. Ayrıca bkz. **çehil**
çoçik, **çokhik**, yelek, ceket. bkz. **çuhta**
çuçe, **çuçikta**, serçe
çukha, hiç biri
çukhta, **çukta**, yelek, ceket. bkz. **çohik**
çula, **şula**, nesne, eylem, hareket
çürikçüye, komisyoncu, aracı

da, **dai**, **de**, anne
dadoke, süt nine
da'ekh, **daikh**, tükenmek, yok olmak
daftar, hesap defteri, defter-i kebir
da'ir, geri dönmek, dönmek, pişman olmak
daka, **dake**, avlu, platform, teras
dakanitha, raf
dake, şişeler
dakh, gibi, benzer,
dalke, urgan, halat
dambala. bkz. **bambale**
dan, **dana**, zaman
dan asirta, akşam vakti
dan benõke, sabah vakti
danguçka, tokmak, çekiç
dapa, tahta
daipirka, **dapilka**, **dapirka**, ebe
dar, **dara**, **dar'a**, ahşap, ağaç
daraja, basamak (merdiven)
daraş, **daruş**, **draşa**, vaaz, açıklama
darbaste, bira
dardana, kurtulmak
dare, **der**, kapı, giriş
darfe, koyun derisi
darga, **dargela**, kapı, tahta
darmane gure, vücut kılı
darpe, şalvar
darze, iğne
das gurke, **daz gorka**, eldiven
daşo, **dastaşo**, kase
damsal, fes, baş örtüsü
dasta, grup

dastar, keçiler
dastgul, "çiçek tutan el"
davate, dawate, konuklar
dauwarta, ekmek hazırlama aşaması
da'wa, düğün
daya, bu
dazga, yastık
de, sana
debaha, kurban. Ayrıca bkz. zabaha
debança, tabanca. Ayrıca bkz. tepança
debaqa, devhaqa, tutulma
debha, kurt
dehena, dehina, kuyruk yağı
dehva, dehwa, altın
delonke, çocuklar
damakh, damikh, uyumak, ölmek
dera'a, yard, kubit, metre
deraja, merdiven
deranga, bir dans, oyun
derman, zehir, ilaç, uyuşturucu
deta, hapisane
deveq, yakalamak
dewaqa, dans
dewaqana, dwaqa, dansçı
dewet, arzu
dewiqa, konserve (et)
dewoye, mürekkep
didi, kendimin
dijmin, düşman. Ayrıca bkz. düçmün
dikana, dükkan
dikandare, bakkal
dikila, dikla, horoz
dim, acele, hızlı
dima, dimma, kan, kan parası
d'ip, d'ipa, katlanmış, bükülmüş
diwakh, kırmızı kumaş
diwambagi, divan beyi
diza, hırsız
dodiya, beşik
dö'e, tereyağı, ayran, kesilmiş sütün suyu
dö'et kista, kese yoğurdu, bir yemek
döga, döka, döqa, pişirme tepsisi
döla, dula, davul
dolma, dolama, pirinç pilavı
dorana, ekmek merdanesi
doşka, yükseltilmiş platform
draşa. bkz. daraş
duçmin, düşman. Ayrıca bkz. dijmin
dugle, yalan
dugmi hakle, ilmik ve düğmeler
duka, duka, duke, yer, zemin, raf
duksa, kilim, halı
duliksa, duluksa, sünnet derisi, uzun giysi kolu
duma, kuyruk
duma kaske, "yeşil kuyruk," bir kuş
duşa, bal
düşmün, düşman. Ayrıca bkz. dijmin, duçmin
dwaka. bkz. dewaqane

eda, ez, eza, bayram, yortu. Ayrıca bkz. 'aida
eka, nereye?
Elaha, Ilaha, Tanrı
elaka, kolsuz yelek. Ayrıca bkz. helaka
elane, yortu zamanı (Sukkot)
eli, yukarı
elina, fıçı, kavanoz, kap
elitha, kuyruk yağı
ena, göz, kaynak, pınar
enşe, kadınlar
eqla, ayak
erusi, Rus
erusin, nişanlama
eşkase, polisler
eşlaka, kollu ceket
'eşq, arzu, dürtü (cinsel)
esiqsa, yüzük
ez, eza, bkz. eda

fake, feka, meyve
falaq, falaqa, falaka

fale, kağıt parçası
faqira, fakir kişi
faraji, Torah örtüsü
faraksene, yuvarlak kap, tepsi. Ayrıca bkz. farkhaseni
faraş başi, polis
farek, farekh, pariq, kurtarmak
farhiye, farkhiye, memnuniyet, hoşlanma, eğlence
farkhaseni, yuvarlak kase, tabak. Ayrıca bkz. faraksene
farniya, bir kurabiye
farşe, taş, enli tahta
fasuli, fasulye
fehel, af dilemek
feka, meyve
feruş, pariş, satmak, ayırmak
fetara, kahvaltı
finda, mum. Ayrıca bkz. pinda
fişak, fişek
fisle, fısle, iyi işler, sinagog işi
fistana, elbise
flan, falanca
furuh, furuj, horoz

gabbai, sinagogtan sorumlu kişi
gabetha, kadın-gabbai
gad, -mış, -miş gibi
gadara, gezgin satıcı
gadle, halkalar, püsküller
gala, kilim, halı
gale, ortaya çıkarmak
galunka, çubuk (sigara içmek için)
gana, giana, diana, ruh, kişi
ganawa, hırsız
gane, bu
gara, dinsel banyo, miqve
garaga, kürek
garane, erzak
gardana, kolye, gerdanlık
gare, çatı, dam
gare'eta, bıçak
gares, darı
garme, kemikler
gasa, kireç
gawe, içinde
gawqa, grup
gazara, sünnetçi, mohel
gazer, kesmek, sünnet etmek
gedani, veranda, teras
gedaya, ghedaya- gadaya, 'edaya, kahvaltı
gehenam, gehenna, cehennem
gelaweş, Mars gezegeni
gele, açmak
gemala! dur! yeter!
geneza, geniza, depo
gera, merdane, çubuk, ok
ger mala, "ev ev dolaşan" (Sabbat hizmetçisi)
gerüsta, el değirmeni
gezala, örtme
geziraya, jeziraya, hizmetçi
gheday. bkz. gedaya
ghelaq, ghaliq, kilitlemek, kapatmak
ghezala, buğday hasadı
ghulama, khulam, hizmetçi, köle. Ayrıca bkz. julama, khulam
gifke, saçak, püskül
gigla, ip, sicim
gilke, soğan
gimbaşya, benzer
gininka, bahçe, tarla
ginjower, jinjoger, yuvarlak, yuvarlaksı
girgur, bulgur. Ayrıca bkz. gurgur
girse, buğday öğütme,
girten, yakalama
gnuna, gelin odası, huppa
gō, gu, -e, -a, kadar, içinde, içine
gonça, konçe, tepsi
gōpala, çomak, değnek, asa
gōra, adam, koca
gōza, ceviz ağacı
grawa, beyaz keten
griş, gruş, kuruş
guba, dokuma tezgahı
gubta, peynir
guda, yayık, süt kabı
gulab, gül suyu

gulage, gulangi, kenar saç lüleleri
gulsa, sütun başı
gulul, pirinç ve tereyağlı bir yemek
gurgur, gürgur, bulgur
gurpala, tavuklu pirinç yemeği
gurva, gurwa, çorap
gusa, yumak, hamur topağı
guşt, et

hababel, giriş kapısı, avlu
habirman, nar suyu
hadak, bu nedenle, bu yüzden
hajuhe, bir okul sınıfı
hajume, palto, kürk vs.
hakem, hakim, yönetmek
hakoma, kral, hükümdar
halal, dolu, tam
halas, khales, bitmiş
hale, hul, hil, getirmek, vermek
haliq, hiliq, yeşil soğan
havla, khalva, khalwa, süt
halwa, helva
hame, khame, kema, getirmek
hamesta, hamutsa, khamusta, khamüsta, ekşi yiyecek, çorba
hamil, khamil, ayakta durma
hamira, khamira, hametz, maya
hamin, ılık Sabbat yemeği
hamüsta. bkz. **hamesta**
hamuta, bekaret, gençlik
hani, balkabağı
hanjar, khanjar, kılıç
hanukaye, Hanukka
har, henüz
hara, mahalle
haret ta'jil, Yahudi mahallesi
haram, harim, haram
harisa, sütle/suyla pişirilen lapa
harzana, ucuz
harzele, platform
hasira, hasır
haştya, sekizinci
hata, -e, kadar
hauş, avlu. Ayrıca bkz. **hoş**
have, hawe, olmak
havraye, khavraye, yoldaş, üye; cenaze işleriyle ilgilenen dernek
hawala butzuk, (buçuk), "küçüğün eşi", doğum sonrası
hawiyatha, yaşayan varlıklar
haya, acele
hayata, loğusa kadın
hazda, kötü
haze, khaze, khazi, görmek
hazine, hizine, yas tutma
hekane, kırma
helaka, yelek. Ayrıca bkz. **elaka**
helula, helule, khelule, düğün, düğün töreni
hene, kına. Ayrıca bkz. **hinne, huna**
heri bir, yün ölçme
heta, loğusa kadın
heven, hewil, ekşi süt, yoğurt
hey, evet
higga, khigga, dans, oyun
hilka, kırma
hilyuta, şekerleme
hinara, nar
hinne, henna bkz. **hene, huna**
hirga, palto
hitna, khitna, damat
hoda, sürahi
hor, gibi
hoş, avlu. Ayrıca bkz. **hauş**
hozaban, fındık ve şeker
hubra, mürekkep
huçik, huçkiyata, uzun giysi kolu
Hudai, Hude, Hula'i, Huza'e, Yahudiler
huje, hece
humus, bezelye
hüllo, kalk!
huna, hunna, kına. Ayrıca bkz. **hene, hinne**
huppa, gelin odası, Torah parşömenleri örtüsü
hurfa, harf
hurka, küçük
hurtumane, bezelyeler

huwara, khuwara, beyaz
hyasa, kemer

iba, kucak, koyun, bağır
ibbid, arasında, ortasında
iç'ah, dokuz
'ida, bayram, yortu. Ayrıca bkz. 'aida, eda, ez
ida, ila, el
idlel, bu gece
ikhala, yemek
il, -e, -a, doğru
ila, el. Ayrıca bkz. ida
ila, gece
Ilaha. Bkz. Elaha
ilana, ağaç
ilel, yukarı, üst
ilesa, üzeri
ilattha, üst
iltekh, daha alçak
imnahi, barış, huzur
inkan, eğer
ins, adam
inve, inwe, üzümler
iqla, kök
irbe, koyun
irkhe, değirmen taşları. Ayrıca bkz. urkhal
isas, temel
isehera. Bkz. sehera
ishalla, inşallah
ishkase, testis
işra'a. bkz. şera'a
isiqsa, çğ. isiqyasa, yüzük
isirta, ten
istad, istaz, okul yöneticisi. Ayrıca bkz. ustal, ustaz
istatta, kadın öğretmen
Ister, Ester
itli, sahibim
itrana, yemek pişirme kaşığı, kepçe
iwanta, dişi koyun
ize, keçi
izle, o gitti. Ayrıca bkz. azil
jahazie, tereyağı-sapkerevizi yemeği
jalab, sürü
jalaga, otla doldurulmuş
jamadani, jemedani, giysi, başlık
janga, çanga, avuç dolusu
jangoso. bkz. surda
janikh, peynir türü
janka, juwanka, jwanka, genç adam
jara, yoksul
jarade, merdiven
jaşen, pişirme
jauwaher, inci
ja zera, şavu'ot, Hamsin yortusu
jeha, Yahudi. Ayrıca bkz. ju
jem'a, jama'a, topluluk, insanlar, cemaat
jena, jenan, jenana, kadınlar
jerban, koyun derisi tulumu
jerde, jiridane, birlik, grup
jerima, cezalandırma
jewatera, meclis
jezada, kesme
jeziraya. bkz. geziriya
ji'a, Yahudi. Ayrıca bkz. ju
jidika, ebe
jifke, püsküller
jila, jile, ceket, elbise, çuval
jile, kutu
jinjoger. bkz. ginjower
jins, jinn, şeytan
jiridane, binicilik oyunu. Ayrıca bkz. jerde
jirik, kuruş
jiwat, jewate, grup
jiza, joza, cezalandırma
jizirki, bir yumurta oyunu
jizna, bayram, yortu
jola, dokumacı
jor, ceza, cezalandırma
ju, juhiya, juho, çğ. jihiyana, juhiyana, Yahudi, Yahudiler. Ayrıca bkz. ji'a
judda, ayrı ev
juje, yapraklar

julama, hizmetçi, köle. Ayrıca bkz. **ghulama, khulam**
jume, çukur
jumma, anne. Ayrıca bkz. **yimma**

kaba, Toralı parşömeni örtüsü
kabani, kabaniye, kadın aşçı
kabanit betha, evin kadın reisi
kabse, büyücü kadın
ka'de, tereyağı
kada, kade, kurabiye
kadkhoda, polis komiseri
kayda, göğüs
kafiye, başlık
kahu, bayır turpu
kaka, diş
ka'ke, yiyecek, bir kurabiye türü
kakla, mushan, fare oyunu
kalabdun, gümüş iplikli kumaş
kala diyu, şeytan başı
kalajahi, başlık
kalak, sal. Ayrıca bkz. **kelek**
kalam, Torah gösterge çubuğu
kalame, kalamiye, beyaz lahana
kalaşe, terlik
kalba, dişil. **kalibta, kelibta**, köpek.
kalda, gelin
kalifa, öğretmen
kalke, alçak deri ayakkabı
kalo, kalakta, çğ. **kalawatha**, gelin
kal sera, kırmızı benek
kalunka, kil pipo kasesi
kam, kame, önce, önünde
kamar, toka, kopça
kamarband, elbise kemeri
kamari, 2 pence değerinde bir para
kame, mantar
kameta, ilk
kamisre, bir meyve ağacı
kangire, karanga, kenger
kanina, şişe, kadeh
kanun, kanuna, ocak, fırın
kapa, kase
kaprana, bağ evi
kapra şine, "mavi çardak" (Sukkot)
kara, tuzsuz tereyağı
karange, bkz. **kangire**
karçine, karsine, bir meyve türü
karkha, küçük sal
karpij, pişmiş tuğla
karpisa, kereviz, maydanoz
kartirja, kervan
kasa, vücut, mide
kasa, khasa, yeni, iyi
kaşke, beyaz peynir
kaşkiri, keçiler
kaşkiye, peynir-ve-mısır ezmesi yemeği
kaske, yeşil
kasoye, kapatma, örtme
kasrawan, ipek örtü, şal
kasut, qasut, ulak, vekil, temsilci
kate, bir
kateb, katiw, yazmak
kauwada, pezevenk
kawa, pencere, baca, niş
kawai, tavan
kawursa, "küçük eş", doğum sonrası
keba'a, uzun dış elbise
kebista, büyücü kadın
kekhil, sürme
kelek. Bkz. **kalak**
keleyatha, hediyeler
kema, kaç lira?
keme, getirmek. Ayrıca bkz. **hame**
kenis, kenişta, sinagog
kepa, taş, kaya
kepasa, kabse, kötü etkilere sahip kişi
kepita, konserve et
keramta, yatak örtüsü
keri, çalışmak
kermit inve, üzüm bağı
kesane, lapa
kisila, ksila, fötr başlık
keta'eta, qeta'ata, yaşlı kadın
ketana, bükülmüş
ketava, yazılı sözleşme

ketawa, qetawa, omuz
ketetha, kethetha, kesesa, tavuk
ketetha, daha alçak
kewara, kuwara, çğ. kewarare, küp
kezida, konserve edilmiş
kha, bir
khabcha, khabsa, biraz, birkaç
khabre, altında
khala kōra, öğle yemeği
khalen, yıkamak
khales, khalis, kurtarmak
khalkale, khalkhake, halhal
khalva, khalwa. Bkz. havla
khame. bkz. hame
khalmel, (m)kamil, süslemek
khami, bir kez
khamira, bkz. hamira
khamra, şarap
khamusa, bekaret, güzellik
khamusta, ekşili sebze çorbası
khanik, khaniq, boğmak, buğulmak
khanjar,. bkz. hanjar
khapara, mezar kazıcı
khapil, ret etmek, tereddüt etmek, ihmal etmek
khara, kir
khare, kirli
kharkhasa, khasa, kuşak, Torah parşömeninin örtüldüğü örtü
khasa. Bkz. kasa
khase, bayır turpu
khaşişa, lapa
khatan, khaton, damat. Ayrıca, bkz. khitna
khatir, yapmak, vermek
khatora, tahta, yıkama veya harman yeri
khatun, delikanlı, genç
khayapa, yıkayıcı
khayat, terzi
khayate, kadın terzi
khaye, yaşam
khayip, yıkamak
khayit, dikmek
khaze, bkz. haze
khazura, yaban domuzu
khebraya, khevraya, topluluk. Ayrıca bkz. hevraye
khedamta, kadın hizmetçi
khefaka, kucak, göğüs
khela, yemek, yiyecek
khela bōra, öğle yemeği
khele'eta, kheleta, kefen
khelana, ölü
khemala, kadın aşçı
kheniqa, boğulmuş. bkz. khanik
khepaqa, bünye
khepara, çapalama
khera, iyi şey
khere, hayır işi para bağışlayan
khesala, sütten kesme, vazgeçirme
khetama, tamamlama
khevar, kutsamak için yağ sürmek
khey, altında
khezemte. bkz. hozemta
khiaroke, muska kutusu
khigga, dans, oyun. Ayrıca bkz. higga
khil, yemek yemek. Ayrıca bkz. akhel
khilapta, söğüt
khilu raşke, kurutulmuş armut
khilya, tatlı
khilyusa, tatlılar
khipo, peçe
khişte, pişmiş tuğla
khite, buğday
khitna, damat
khiwa, yılan. Ayrıca bkz. khuwa
khiyapa, banyo
khlula, oyun, dans, düğün. Ayrıca bkz. helula
khlulaye, düğün misafirleri
khod, khōda, khōde, tanrı
khōdane, efendi, sahip
khokhe, arzulanan şey
khola, ip, halat
khoşave, hoşaf

khoşeba, Pazar
khulam, hizmetçi, köle. Ayrıca bkz. ghulama, julama
khulawatha, khurawatha, gruplar, dernekler
khule, çule, yıkamak
khuma, khûma, khima, ısıtma
khumsa, ekşi
khurawa, khurawatha. bkz. khulawatha
khurubi, khuruvi, (sıcak Arap bölgelerinde yetişen) sorgum tanesi
khusisa, şapka
khuwa, khuwe, yılan. Ayrıca bkz. khiwa
khuwana, pişirme tahtası
khuwara. bkz. huwara
khuwarusa, sütlü yemekler
khwa, Tanrı
kiapa, banyo. Ayrıca bkz. khiyapa
kilore, kızartılmış yağlı çörek
kilşa, yontulmamış taş
kinara, kemer
kipa, eğri, bükülmüş
kirtaka, gömlek
kişa, kişa! kış, kış!
kisl, ile, bitişik
kinse, mercan
kista, taş, cep, torba, kutu
kisyasa, tavuklar. Ayrıca bkz. ketetha
kitan, pamuk, gömlek
kizakha, budama
kleça, cevizli kurabiye
kilili, kadınların sevinç çığlığı
knis, knişta. bkz. kenis
kohl, zıtlık
kola, kolaw, fötr şapka
kolana, sokak
kole, kali, yapmak
kôma, siyah. Ayrıca bkz. kume
korakha, kefenler. Ayrıca bkz. kurakha
koru, oğullar
korunfele, baharatlar, sarımsak dişi
kotçar, göçebeler
kozinta, katır
kran, şiling değerinde para
kras, elbise
kretha, davet
ksila. Bkz. kesila
ktesa, aşağı
ktoya khapara, bir kuruş değerinde
kuçma, baş örtüsü
kud, kim
kudak, gibi
kudka, her biri
kufa, yuvarlak bot
kufte, köfte. Ayrıca bkz. kutele
kula jah, kulaçta, palto
kulak, tavan, baca
kukla, kısa yün
kulye subeya, keçi yünü
kumik, başlık
kumlokhe, gece uyandırma (Selihot)
kume, siyaha dönme. Ayrıca bkz. koma
kundara, alçak deri ayakkabı
kupa, quppa, fon, bağış kutusu
kurakha, kefenler. Ayrıca bkz. korakha
kuraza, küp, kavanoz
kursi, kürsü, alçak sandalye
kurta, doğum sonrası
kurtak, kurtaka, pelerin, ceket
kuşisa, kusisa, koni şeklinde şapka
kutele, kutilka, köfte
kutka, ceket
kuwi, yabani, sebze
kwara, toprak kap
kwarke, mantar
k'we, tuz

la, hayır, değil
labuşa, lebuşa, kılık kıyafet, kefen
lagan, leğen
laglag, leylek

lahma, lakhma, ekmek
l'ip, layip, (yalip), öğrenmek
lajaga, büyük baş örtüsü
lakha, sakal
landik, beşik
langeri, yuvarlak tepsi
layla, gece. Ayrıca bkz. lel
lebandiye, levandiya, uzun giysi kolu
leböke, Purim maskeli oyuncuları
lebuşa. Bkz. labuşa
le'efane, uzun etek
leka, ne?
lel, gece
lelangane, Purim hediyeleri
lelange, Purim
leliye, gelinin boyanması
leşa, hamur
lewada, renksiz ceket
liba, kalp
life, lifke, banyo lifi
ligbina, liqbina, tuğla
li'atha, pancar yaprakları
lisa, kafes, tavuk çorbası
lit, yok
lo! Hey!
lubia, lubye, bir tür fasulye
lubna, lubni, kerpiç tupla
luha, küçük tahta, tablet
lülü, sallanan beşik
luqma, bir şeker

ma, ne
ma'amira, inşaat ustası
ma'arafe, tanışma
ma'at warde, gül suyu
ma'az, keçi kılı. Ayrıca bkz. mar'az
mabes, kurutma, ısıtma. Ayrıca bkz. yawis
mabi, büyütmek
mabikh, rahat ettirmek, teselli etmek
maçrefa, kürek çekme
m'adeda, m'adode, yas tutan (ağlayıcı) kadınlar.

magila, bakır çaydanlık
maglela, tırpan
mahbusa, oruç
mahdar, hazır
makhe, makhi, dövmek, çırpmak
makhfura, mahfura, kilim, halı
makhora, bunun gibi
makhwoya, gösteri
makina, sıvama
maköda, yanma
makrur, en iyi rakı
maksud, turşu
mal, ev
mala, müezzin
mala, geri
malakhe, melekler
malban, diktörtgen çerçeve
maleq, malek, maliq, yakmak, tutuşturmak
malqut, kırbaşlamak, cezalandırmak
malukhve betha, evin reisi
mama, emzik, meme ucu
maman, mamanji, mamata, ebe
mammi, küçük erkek kardeş
mamo, amca
mampel, göndermek
mamsata, sütnine
mana, manna, bir meyve ağacı
mana, o kişi
mandurta, merdane, silindir
manikh, aşağı bırakmak
man, manit, kim
mankheda, Torah göstergesi
manya, hacim ölçü birimi
manzal, manzale, manzar, oda, sinagogta bir oda, depo
maqlile, yakma
maqri, yakına getirme. Ayrıca bkz. qariw
mar'az, yün
marakab, marakav, mürekkep
merana, adam
maraqa, çorba
mardaşa, bir kez
mariqle, ince boru

marikh, koklamak
markan, büyük hamur leğeni
marōr, marur, acı ot, şifalı ot
marvakha, marwakha, hayran
marwada, küpe
marzag, marzage, marzaqa, pişirme yeri, şömine
masa, matzot
masbah, Hıristiyanların giydiği şapka
maşmō'e, duyuru
maşqa, yayık, süt kabı
maşqas, mengene, sıkıştırıcı
masirka, masirqa, mesraqe, tarak
maskir, sarhoş etmek. Ayrıca bkz. **sakir**
masloqa, yağlı et çorbası
masqe, masiq, yukarı kaldırmak, ileri sürmek
mast, masta, yoğurt
mate, matiw, yetişmek
maya, maye, su
maza, meze
mazi, mazı
mazid, mezid, meziz, mazyid, artmak
(m)barak, mübarek
(m)başel, pişirmek
me'allim, öğretmen. Ayrıca bkz. **mu'allim**
mebisa, mebōsa, ılık yemek, ateşinin üzeri örtülmüş (yemek) ocağı
mebuşle, eğri
meda, örtü
medu pişa, Seder tepsisi
me'ekha, meka, nereden?
mefahel, (m)fakhil, affetmek
megala, megilla, Purim
mego, rende
mehajoye, okul sınıfı, hece
mehmani, yortu
mehina, kısrak
mijidi, Türk para birimi
mejo, basamak
meka, nereden
mekatana, ceket
mekhutha, mekhusa, Torah göstergesi
mahala, makhala, mahalle
menekh, menakh, manikh, bakmak
mepiq, mapiq, gitmek
mepişpişle, (m)paşpiş, parçalamak
me pukhta, pekmez
mem, anne
meqim, maqim, yükselmek
mera, adam
mere, sahibi, efendisi
merigla, megila, büyük çömlek
meriji, serçe
mesala, terazi
mese, getirmek
meşale, gibi, benzer
meşave, meşawe, yaymak
mesina, lapa
mesirka, mesreqe, tarak
mete, göndermek
metutke, tahta tokmak. Ayrıca bkz. **miqut**
mewiş, kuru üzüm
mezaita, küller
mezida, deriden yapılmış tulum
miangor, mezar basamağı
midraş, okul
mighdade. bkz. **bigdade**
mijala, saat
mijlis, vekil, temsilci
mikhwas, mikhwath, tahta tokmak, çekiç. Bkz. **metutke**
mila khelana, ölü yıkayıcısı
milana, lacivert, yeşil. Ayrıca bkz. **nila**
milkha, tuz
miltaşa, bir şarkı
mimlekha, tuzlu
min, men, ben
min, -den, -dan
minde, mandi, atmak, fırlatmak
mindi, bir şey
minhaya, Minha duası

minta, teşekkürler
miol, miol, paralel, düz
mir, mira, mire, kral, emir, kaptan
mirani, beyaz üzüm
mirokha, ağ
mişka, tuzlu tereyağı
mişmira, Torahın haftalık bölümü
miştakha, zemin kat
misraja, büyük mum
mista, saç
mita, bira
mitha, ölü
mizakha, tahıl deposu
misdani, iyi işler
m'knizna, pantolon
m'nuqsa, nakışlı
mobika, çok
mokhsim, makhşib, kızgın
moqdöre, ma'döre, Torah parş. açılması
mose, getirmek
mpil, düşmek, düşürmek
m'qodeşte, kutsal
m'sayore, yürüyüş
mrozdig, (masa) kurmak
m'şm'şe, kayısı
mu'allim, öğretmen
muma, mumta, yukarıya
mukhtar, muhtar
mümlekha, tuzlu
mür, mir, ölü
muturbaye, müturbo, çalgıcı

na, hayır, değil
na'ala, at nalı
nabi, peygamber
nafşaka, orta uzunlukta yün
naftaya, ağaç gövdesi
nahala, kulak
nakeş, naqeş, naqiş, nakış işlemek
nakhira, nekhira, burun
nakhpusa, tanzim etmek
nakhiş, nakışlı
nane, ekmek
nanupaz, ekmek ve et
napek, napeq, nepiq, dışarı çıkmak
napel, napil, düşmek. Ayrıca bkz. mpil
naqda, başlık parası. Ayrıca bkz. niqda
naqdana, damarları ayıran
naqşa, giysiler
narike, nariqe, bir evlilik şarkısı
naşa, naşiq, öpmek
nater, natir, korumak, gözlemek
nauruz, Yeni yıl
nekhip, nakhip, saygı duymak, utanmak
neqiş, boyamak. Ayrıca bkz. nakeş
nequsa, odun
neşiq, naşiq, öğmek
newage, newaqe, torunlar
nila, mavi boya. Ayrıca bkz. milana
nimoye, limon
niqda, niqdiya, başlık parası. Ayrıca bkz. naqda
nişanga, leke, iz
nişra, kartal
nita, niyet
nivişk, tuzsuz tereyağı
nuka, delik, iğne deliği
nuntha, nunitha, nunya, balık
nuqda, nuqta, nokta, sesli harf işareti
nuqde, nuqda hurfe, okul sınıfı
nura, ateş
nuraya, ateş yakan adam

öha, bu
ökhö, ben

pa'ala, pala, işçi
pa'it, gitmek, geçmek. Ayrıca bkz. payit
pakha, pakhew, tembel
pala, kömür

palaw, pilaf, pilav
palawe, pelawe, pilawe, pelafta, terlik, ayakkabı
pale, yaprak (kağıt)
palet nura, mangal kömürü
palgit yom, gün ortası
panir, peynir
pantole, renkli pantolon
paqa, paq'a, paqe, patlamak
paqin, peqe, çarpmak
paqikh, paqkha, gelişmek, büyümek
paqpaquşke, patlayıcı toplar
para, kuruş
parç araqin, damıtmak
parda, perda, perde
pardayit mithe, ölü çadırı
pariq. bkz. farak
pariş. bkz. feruş
parit, patlamak, infilak etm.
paritele, patlayıcı
parnasa, zangoç
parwana, hizmetçi
pasa, pase, pata, yüz
pasah, topallamak
pasen, övmek
paşiva, yemek, gece yemeği
paşuta, mektubun son kısmı
pasit, olmak
pasqvi, pasquvi, geyik
patsak, ceket
pata. Bkz. pasa
pathpatha, patpata, örtü
patike, odun
patire, Passover
patohe, açma
paw, pi, ayak
payis, kurtulmak, hayatta kalm.
payit, dışarı gitm. Ayrıca pa'it
pazan, koyunlar
peça'i, giysi
peçulka, çocuk bezi
pedöma, pemöda, permöda, kapak
peke, artmak, yükselmek
pesarkha, akşam yemeği
peşpiş, kırmak
petakha, petikha, açma
petekh, açmak
petil, patil, kıvırmak
petilila, zülüfler
peze, pase, gitmek,yürümek
pi. Bkz. paw
pil, napil, düşmek
pilaw, pilav. Ayrıca bkz. palaw
pinda, lamba. Ayrıca bkz. finda
piqkha, paqkha, tomurcuk
pir, yaşlı
pirtiqa, küçük parça
pişa, Passover
pişaye, Passover konukları
pişpişe. bkz. yiprah
pişta, arka, sırt
pişta male, mendil
pisle, onurlandırma
pis mire, emirin oğlu
pisra, et
pisra dwiqa, -kefita, -kezida, maksud, -qavürma, kavurma
pisra qadit; -visa, pastırma
pisrit huwara, koyun eti,-irbe, koyun eti, -köme, kara et,-öra, biftek
platit kake, diş çıkarmak
plat, palit, yükselmek
plima, kıvrık
plit, diş çıkarmak. Ayrıca bkz. plat
pökha, rüzgar
poşia, poşiye, poşin, baş örtüsü
prage, darı, mayasız ekmek
prizla, demir
pruta, küçük demir para
puç, hiçbir şey
pukhta. bkz. me pukhta
puma, pima, ağız
purşaq, açık, yayılmış, uzatılmış
purtakale, portakallar
puşin, ipek kumaş

qabar, mezar kazıcı
qablanta, qablanita, ebe

qaçke, bir tür sakız
qada, takta, ahşap
qadala, qedala, boyun
qadaşta, qadōşa, qadōşe, nişanlama
qadit, kurutulmuş (et)
qahwa, kahve
qaisa. bkz. qeysa
qala, ses
qal'a, sur, kale
qalame, kamış kalem
qalya, konserve et
qam, qame, qamet, önce, önünde
qamaya, kamaya, kame, ilk
qamjur, sürü vergisi
qanana, boynuz, geyiğin çatallı boynuzları
qanara, hayvan kesim yeri
qandil, qandela, kandil
qantarke, yukarı kat, oda
qap, Torah parşömenlerinin silindir kutusu
qapa, okul çantası
qaprana, qiprana, yer, yatak
qara, ödünç
qara, qar'a, kavun, balkabağı
qaraçaye, çingeneler
qaramta, örtü, battaniye
qardana, kolye
qare, alt kat
qar'e, sakızkabağı, kabak
qaribana, qarivana, sağdıç
qariw, yakına çekmek
qaşa, Nasturi rahip
qasra, kule
qasut. bkz. kasut
qata, qate, qati'a, -i, kesmek
qatel, öldürmek
qati'a, değnek, çomak
qawa sini, tepsi
qawer, qawir, gömmek
qawirma, qawürma, tuzlanmış et
qedala. bkz. qadala
qedane, veranda
qelim, kilim, halı
qera, qeran, bir demir para
qeta, yaz
qeta, yırtmak, kırmak
qetawa. Bkz. ketawa
qeti, kırık, kesik
qeta'a, kesme
qet'ata. bkz. keta'eta
qeysa, ahşap, tahta
qezira, polis
qid, yaqid, yakmak
qidana. bkz. qaprana
qipwana, qoqwana, quqwana, keklik
qiyama, qiyamta, yükselme, artma
qolhitha, qolkhisa, kuru üzüm şarabı
qoqa, fıçı
qora, mezar, toprak
qoratha, mezarlık
qorban, qorbani, kurban
qormō, odun
qormüksa, ağaç kökleri
qoşmoşiye, bir üzüm türü
qu, qum, kalkmak
qulera, qolova, sorgum ekmeği
quppa. bkz. kupa
quppat arikha, "yemek parası," refah bütçesi
qurtana, eyer, semer
qutked, manto, ceket
qutnaska, boncuk, halka
qwira, gömme

raban, güzel, alımlı
rabsa, rabta, büyük olanı (dişil)
rakhamime, mersi
rande, hoş
rang, boya, renk
raniya, kar kaydırağı
rapthit betha, evin büyük olanı
raqam, aritmetik
raqiqa, raşke, reşike, reşke, bezden yada keçeden yapılmış yazlık ayakkabı
raşme'u, uzun, siyah taneli üzüm
raşraje, raşraşinqa, tıkırdatmak

raste, sağ taraf
ras teri, bağ
rayu, bakhad, bağışlama
rebiz, dağıtmak. Ayrıca bkz. birbiz
refeda, ekmek pişirme tepsisi
reka, rika, koku, güzel koku
rehan, yaban kekiği
reni, tereyağı. Ayrıca bkz. rom
resa, reş, reşa, baş
reşike, bkz. raşke
reş şakar, siyah şeker
reş şata, Yeni yıl
reş yarkha, Yeni ay
reşut, müsaade
respi, çğ. respiyana, "ak sakallı," vekil, başkasının yerine konuşan, karar veren
rifke, püsküller
rimmoniye, Torah taçları
riştenesa, hamur, erişte
ritla, ritletwi, testis
riza, pirinç;-kabuli, etli pirinç yemeği; -ketheta, tavuklu pirinç; -qoqwana, keklik etli pirinç; rizzit be kalo, gelin evi pilavı
rizq, pay
rizqa, destek
rohes, yıkayıcı
rom, erimiş tereyağı. Ayrıca bkz. reni, rüni
roq, şişlemek, süngülemek
rotl, 2.5 kg değerinde bir ağırlık ölçüsü
roya, mazana, "büyük oruç," Yom Kippur
rubar, nehir, nehir kıyısı
rüni, erimiş tereyağı. Ayrıca bkz. reni, rom
ruwa, ruya, baş örtüsü. Ayrıca bkz. urwa

sabatqa, göğüs
sabon, sabun
sabusa, hizmetçi
sabuza, şabuda, şabuza, bir şiş
sa'dani, uzun beyaz taneli üzüm
sadaqa, sadaka
saj, ekmek pişirilen sac
sake, seki, seqi, uzun çorap
sakir, sarhoş olmak
sako, Avrupai ceket
saku, delik
sahu sede, okuma platformu (sinagogda)
sala, sepet
sambusak, bezelye ve yumurtalı Purim yemeği. Ayrıca bkz. sanbusak
samikh, samkhan, gebe
samukh, Torah okumada "altıncı" 'aliya
sandaq, büyük baba
sal pişa, Seder tepsisi
sanasefi, sansefi, bir meyve
sanbusk, sanbusak, sumbuske, yiyecek, Purim yemeği. Ayrıca bkz. sambusak
sapia, sapio, sapya, kumaş, keten
sapoya, yiyecek
saqaye, su taşıyıcı
sar, sere, sire, baş, başlangıç
sar dalinga, sar daringe, aşağı kısım, pantalon
sardari, dar ceket, üste oturan
sardawe, kiler odası
sarmuksa, sünnet derisi
sarsare, için
sar sepiye, "ak başlı," yaşlı adam
sarşuf, uzun yün
sartaya, ağacın üst kısmı
sawe, se, ze, zi, gelmek, gitmek, ayrılmak
se'are, yulaf
seba'ta, seva'ta, subo'eta, boyamak
seda, side, sinagogta okuma sırası
sedode, toprak levha
sedöre, çamur kalıbı
se'era, iri taneli, bayağı
sehera, sihra, ay
sehrane, serane, gezinti

sehwin, sehyon, susuz
sekhōpa, kap
seki, seqi. bkz. sake
selola, slola, sinagog
selōpi, kaliteli üzüm
selōsa, slōsa, dua
semakh, samikh, güzelleştirmek
semakha, semka, smake, samkisa, hamilelik. Ayrıca bkz. smikha
se'ōda, yemek; -havra'a, iyileştirme yemeği
sepa, kılıç
sepe, yapraklar
sepi, beyaz
serane. bkz. sehrane
sere, sire. bkz. sar
sere sal, Yılbaşı
ser khelula, düğün gezisi
serşoye, banyo yeri
sertika, sertun, sertur, krem
sewa, siwa, çubuk, odun parçası
siame gurji, bez ayakkabı
sibak, idrar kamışı (bebekler için)
sidanka, toprak küp
si'era, bir yün türü
sikhandōke, serçe. Ayrıca bkz. sivandōka
silqa, pancar
sima, soma, oruç tutma
simalta, portatif merdiven
simorg, mitolojik bir kuş
sinduq, sünduq, kutu, sandık
singūr, ahşap kazık
sini, siniya, tepsi, kase
sinja, kil tencere
sinjaq, bayrak
sipsa, kenar, son, eşik
sisqe, eritilmemiş yağ
sitre, kumaş, bez
sivandōka, serçe. Ayrıca bkz. sikhandōke
siwe, ahşap
slōla, boyamak, açık bir tona boyamak
sme'e, işitmek. Ayrıca bkz. şame
smikha, hamile. Ayrıca bkz. semakha
smōka, smōqa, kırmızı
smōke, smoqa, sirke tadı olan sebze
smōke şanuza, bir içecek
sokwana, sehwin, susamış
som. Bkz. sima
somekh, Torahda okunan yeri gösteren kişi, yardımcı
sosiya, susisa, susita, sisista, örük
spindara, kavak ağacı, kereste
stuna, sütun
subahiya, şafak, kahvaltı
subo'eta, parmak
surda, elbise, etek; -jangōso, kolsuz elbise; -mamsanta, süt nine gömleği; -qiçe, bin parçadan yapılan elbise; -semaka, gebelik elbisesi
sukma, zamka, yelek
sukra, zorunlu çalışma
sulaka, Hıristiyanların Hamsin Yortusu
sumbuske. Bkz. sanbusk
sünduq. Bkz. sinduq
supa, oda
sura, gömlek
Surai, Suri, Kürdistanlı Hıristiyanlar
susane, bir meyve
susita. Bkz. sosiya
süswa, siswa, kış
suta, sepet, kafes
suwa'ta. Bkz. seba'ta

Şabaqa, ağ
Şabaşe, hediye
Şabi, şawi, gibi, eşit
Şabuda, şabuza. Bkz. sabuza
Şahmiza, bir içecek
Şakar, şakra, şakroke, şeker
Şakel, şaqel, şekel, almak, başlamak
Şakhna duşa, petek

Şal, şalik, kuşak, peçe
Şala Şapuksa. Bkz. çala çapuksa
Şalōne, şelōna, bir skeç, oyun
Şalşalakan, şanşalotka, "topallayan,", bir oyun
Şalte, kısa gōmlek
Şalwar, şalvar
Şam, akşam duası, yemeği
Şam'a, Sabbat
Şama, şam'a, mum
Şame, şami, leke, siyah benek
Şamiza. Bkz. Şahmiza
Şaqlit mithe, bira
Şarguma, şargumta, şergumma, şergumta, salatalık, şalgam
Şarusa, öğle yemeği
Şarwala, şirwala, pantolon
Şasa, şisa, çengel
Şaşta, taç
Şata, yıl
Şate, şati, şete, içmek
Şavişa. bkz. çavişa
Şebuda, Şebuza, şiş
Şebuqa, değnek
Şe'de, badem
Şedōra, gōnderme
Şekalisit helule, şekalteh klula, düğünün başlaması
Şekel, şeqal. bkz. şakel
Şekane, yumurtalar
Şeyh kayapa, yıkayıcı başı
Şelana, Şilana, kayısı
Şelik, Şalik, çıkarmak, yollama, kılıç çekme
Şella tirşi, lapa
Şelukta, deri
Şemura, muhafazalı buğday
Şena, iyi
Şenōye, gelmek, geçmek
Şenōyit kalō, geline eŞlik etme
Şera'a, Şera', Şir'a, Şrata, lamba. Ayrıca bkz. çera
Şeratha, oturma, hizmet etme
Şerbahi, Şervahi, "süt parası," baŞlık parası
Şerbet, Şerbet
Şeş, altı
Şetaya, yemek
Şete. Bkz. Şate
Şe'utha, çeyrek
Şevisa, Şevitha, kilim, halı
Şewana, Şewano, çoban
Şewiya, Şewitya, balkabağı
Şikta, kir, toz
Şilukta, Şelukta, deri
Şima, isim
Şimme, cennet
Şipra, güzellik
Şir, süt
Şirine khoran, "tatlı yeme," nişan
Şirwala, Şarwala, pantolon; -le'efana, uzun gōmlek; -tanaka, kısa gōmlek, pantolon
Şisa, Şasa, kopça, çengel
Şişa, Şişak, ipek kumaş, Torah parşōmenlerini örtmek için kullanılan örtü
Şişme, susam. Ayrıca bkz. Şuşme
Şiwe, dallar, kesilmiş ağaç gövdeleri
Şlik. bkz. Şelik
Şliq, saliq, kaynatmak
Şō'a, yedi
Şōba, öksürük
Şoda, Şoza, hoşlanma
Şō'i, yetmişinci
Şorba, pirinç lapası
Şublaye, başakçılar
Şuble, buğday başakları
Şuble, Şubrasa, bilezik
Şuka, Şuqa, çarşı
Şula. bkz. çula
Şuşlatha, süslemeler
Şuşbin, sağdıç
Şuşme, susam. Ayrıca bkz. Şişme
Ş'vita, kereviz

ta, tal, tar, için
ta'lik, siyah üzüm
ta'aşir, öşür
tabaqa, sepet, evlilik töreni
tabila, suya dalma, banyo

tabla, darı
tabut, bira
tafiye, tümsek, höyük
tagyani, kendim için
tahin, takhin, tahin
tahla, darı
tahlişke, acı ot
tahta, takhta, yatak, tahta, alçak tahta divan
taj, taç
tajara, tijara, tüccar
takhatir, için
tahkir, hatırlamak
takhlik, bir tür üzüm
takhti, alçak, altında
taka, 6 pence değerinde bir para
taktakoşkat, "küçük bombalar," bir oyun
tallit z'ora, sabah ibadeti sırasında omuzlara atılan küçük pelerin
tamla, kap
talmida, öğrenci
talobaya, damadın babasıyla birlikte evlilik görüşmelerine katılan kişi
talö'e, asma
taltö'a, asma
tayla, bağırsaklar
tambeluşka, tamburin
t'an, ta'in, yüklemek, taşımak
tanesa, tanyasa, harfler, sınıf
tanke, bir ev türü
tanur, tanura, tandır
tapança, tabanca. Ayrıca bkz. debança
tapaya, mezarlık
tape, toplar
tapiksa, tapikta, su pınarı
taptapinka, mayasız ekmak. Ayrıca bkz. teftepe
taq, taqe, duvar, niş
taqa, top patlatma
taqiya, tek'a, borazan
tar'a, tar'e, ter'a, kapı
taraka, salcı
taraşta, meşe ağacı
targum, Kürt Yahudilerin konuştuğu dil
taris, kıvrık
tarka, dal
tar'oziye, salatalığa benzer bir sebze
tarpa, ince dal, çalılık
tasbe, boncuk ipi
taşi, taşiya, teşi, iğ, kirmen
taşta, leğen
tata, baba
tavsin, büyük tepsi
tavut, bira
teftepe, bir tür ekmek. Ayrıca bkz. taptapinka
teki'a. bkz. taqiya
teliba, tliba, damat
teloke, mercimek
temaniya, sekiz, sekizinci
tenaya, sınav
tene, incir
tepança, tabanca. Ayrıca bkz. debança
tepaya, tepe
teqir, yakıldı
teşi. bkz. taşi
teva, sinagogta okuma masası
tevila, suya girme
tever, tawir, tewir, tvir, kırmak
tewara, kesme
tiama, tyame, tamamlama
tibn, başak
tijara. bkz. tajara
tika, bez parçası
tilye, pastırma
tina, incir, kil
tiq, tiqa, kutu
tita, bant, şerit
tizang, tizanq, mesane
tlaba, evlilik sözleşmesi
tliba. bkz. teliba
tlobaye, damada eşlik edenler
tlokhe, mercimek
tluba, (diş) tlubta, sevgili
tluma, tlumsa, tlumtha, yassı, yuvarlak ekmek somunu

tnaşe, saç yıkama
tō, sen
tōka, kolye
tolaqta, boşanmış kadın
tole, güzel, iyi
toman, =Pound değerinde para birimi
toptarake, patlayan top
toqed kisne, mercan kolye
tōra, öküz, sığır
traya, çoban
tre, iki
trinja, etrog
tubarke, şekerleme
tuka, oda
tul, yumuşak değnek
tulqa, boşanma kağıdı
tuma, sarımsak
tum'a, meyve
tum'e, **tema**, tatlı şeyler
tuna, başak
tura, dağ
tuse, böğürtlen
tutun, tütün
tuwa, ünlem
tuya, kızarmış
tvila, dinsel banyo
tyame. bkz. **tiama**

urka, yol
urkel, su değirmeni
urva, **urwa**, büyük, şef
urza, erkek
uşpizin, semavi konuklar
'uşr, öşür
utsal, **ustaż**, öğretme. Ayrıva bkz. **istad**

wa'ada, zaman
wara, ileri, geri
warda, gül
warka, yavru horoz
wasla, parça
wazira, vezir
wen, evet

ya, oh!
yabşasa, **yavşata**, kuru üzüm
yahersiyat, "Jahrzeit," yıldönümü
yakutla, **yagurta**, yüce
yala, çocuk
yaman, güzel
yaprakha. bkz. **yiprah**
yaqid, yanmak
yarauman, dans edelim. bkz. **yarim**
yarik, **yerika**, uzun
yarim, artmak
yarka, ay
yawa, vermek
yawis, **yawiş**, kurutmak
yek, **yeki**, bir
yelak, **yelaqa**, **hilka**, kadın yeleği
yeruqa, yeşil
yeşlak, **eşlaka**, ceket, yelek
yesira, mahpus
yigdan, göğüs, sandık
yima, **jima**, anne. Ayrıca bkz. **jumma**
yiprah, **yiprak**, **yaprakh**, sarma; -**pişpişe**, üzüm yapraklarını pirincin içine doğrama
yirke, sebze
yisara, bağlanmış, büyü yapılmış
yōma, gün

za'ata, pasta
zabaha, **zevaha**, **dabaha**, **debaha**, kurban
zabaşa, karpuz
zabin, **zavin**, satın almak, satmak
zada, **zade**, korkmak
zage, zil sesi
zaira, sarı boya
zamka. Bkz. **sukma**
zamta, dolu
zangule. Bkz. **zingeragi**
zanzoke, sallamak
za'ora, **zara**, **ze'ora**, **zora**, küçük, yaşça en küçük
zaqara, dokumacı
zartiasa, ziyaretler

zarvar, başlamak
zatit sisqe, yağlı ekmek
zatye, zetye, kurabiyeler
zave, zawa, zawai, damat
zavin. Bkz. zabin
zawada, koşul, şart
zawe, getirmek
zebare, gönüllü işçi
zelōbiye, zulubiye, lokma
zeora. Bkz. za'ora
zerik, en kaliteli üzüm
zeta, zete, zetye, zeytin
zevaha, debaha. Bkz. zavaha
zevistana, zistan, zōsan, kış
zewana, zewata, ekmek
zewana, satın alma
ziarta, mezar, hac yeri
ziariya, hac
ziartiatha, ziarye, mezarlık
zidana, zedana, aşırı, fazla, ek olarak
zil. bkz. azil
zingerogi, zingile, zangule, Torah parşōmenleri zilleri
zirne, flüt, zurna
zivirta, ziwirta, içme kabı
ziyana, zarar
ziyara, hac, şavu'ot
zōma, yaz ikametgahı
zōra. Bkz. za'ora
zōzan, yayla
zudia, pasta
zurta, ufak (dişil)
zutyatha, kurabiye
zuwa'ata, çğ. zudiatha, çōrek